

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مجموعه آثار (۱۳)

مهندس مهدی بازرگان

سیر تحول قرآن

(۲)

سیر تحول موضوعی قرآن ، سیر تحول محتوایی قرآن

جمله‌شناسی قرآن

ضمائم

بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان

مجموعه آثار (۱۳)

سیر تحول قرآن (۲)

مهندس مهدی بازرگان

ناشر: شرکت سهامی انتشار

با همکاری بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان

حروف چینی و صفحه‌آرایی: خدیجه امیدوند

چاپ اول: ۱۳۸۶

چاپخانه:

مراسم جشن عید فطر انجمن اسلامی دانشجویان دانشگاه تهران، در گلشهر کرج - سال ۱۳۳۷
(مرحوم آیت الله طالقانی، مرحوم مهندس بازرگان، شهید استاد مطهری)

فهرست کلی مطالب

۱۳.....	پیش‌گفتار.....
۱۹.....	سیر تحول موضوعی قرآن.....
۸۷.....	سیر تحول محتوایی قرآن.....
۲۷۹.....	جمله‌شناسی قرآن.....
۳۵۷.....	ضمائم (پاسخ به شبهات ، جداول ضمیمه).....
۳۹۳.....	فهرست آیات.....
۴۰۳.....	نمایه فارسی.....
۴۳۳.....	نمایه انگلیسی و فرانسه.....
۴۳۵.....	خلاصه سیر تحول لفظی و موضوعی قرآن به زبان عربی.....
۴۵۵.....	خلاصه سیر تحول لفظی و موضوعی قرآن به زبان فرانسه.....

فهرست مطالب

سیر تحول قرآن (۲)

پیش‌گفتار ۱۳

بخش دوم

سیر تحول موضوعی قرآن

۱۹.....	۲۸- منظور.....
۲۱.....	۲۹- تقسیم‌بندی موضوعات.....
۲۱.....	۳۰- نمایش ترسیمی سیر تحول موضوعی قرآن.....
۲۸.....	۳۱- نکات قابل توجه در منحنی‌های تحول موضوعی.....
۳۰.....	۳۲- تقسیمات موضوعات اصلی.....
۳۰.....	۱- آخرت.....
۳۳.....	۲- رسالت پیغمبران گذشته.....
۳۶.....	۳- رسالت خاتم النبیین.....
۳۹.....	۴- جهاد.....
۴۰.....	۵- امت اسلام و معاصرین اهل کتاب.....
۴۱.....	۶- احکام.....
۴۲.....	۳۳- منحنی‌های تحول موضوعی در دسته آیات فرعی.....
۶۵.....	۳۴- منحنی‌های موضوعی معادل و نمایش دسته‌جمعی آنها.....
۶۹.....	۳۵- استنتاج‌های ممکن.....

بخش سوم

سیر تحول محتوایی قرآن

۸۹.....	مقدمه ناشر.....
۹۱.....	۳۶- منظور.....

فصل اول - چند نمونه معروف از احکام تدریجی قرآن

- ۳۷- حرمت شراب ۹۳
۳۸- حرمت ربا ۹۷

فصل دوم- نمونه‌های دیگر از احکام فقهی و تربیتی

- ۳۹- فحشاء و زنا ۱۰۳
۴۰- جهاد ۱۱۳
الف- دوران تدارک ۱۳۶
ب- دوران تشریح و تحکیم ۱۳۸
ج- دوران اجرایی ۱۳۹
۱- منظور از سیل الله و اهداف قتال ۱۴۱
۲- نصرت الهی و کیفیت و آثار آن ۱۴۲
۳- جدی گرفتن جنگ و وجوب انضباط و استقامت ۱۴۴
۴- غنیمت جنگی ۱۴۶
۵- طرف‌های جنگ (رکن ۳) ۱۴۶
۶- توقف و نهایت جنگ ۱۴۹
۷- تخفیف‌ها و مستثنیات ۱۵۰
۸- جهاد به مال ۱۵۰
د- دوران تعدیل و تکمیل ۱۵۱
۴۱- پدیده نفاق و علاج منافقین ۱۵۳
بحث تحلیلی روی منحنی معرف کلمات نفاق بر حسب سنوات ۱۶۹
انواع نفاق و جنبه‌های مختلف آن ۱۷۱
الف) چهره مالی و نفاق ۱۷۲
ب) چهره ایمانی ۱۷۲
ج) چهره جنگی ۱۷۳
د) چهره سیاسی ۱۷۴
برخورد با منافقین ۱۷۷
مورد ۱- محکوم کردن نفاق و منع از منافقین ۱۷۸
مورد ۲- تحمل آزار و توکل به خدا، همراه با نشانه‌ها و احتراز از آنها ۱۷۸
مورد ۳- مواجهه دادن منافقین با خود و خدا و ۱۷۹
مورد ۴- نفاق ناشی از بیماری دل و جهالت ۱۸۰
مورد ۵- تهدید و اعلام جنگ ۱۸۱

فصل سوم- نمونه‌هایی از مطالب و موضوعات مختلف قرآن

۴۲- معرفی حضرت ابراهیم (ع).....	۱۸۷
منحنی نمایش کلمات بر حسب سنوات.....	۲۰۹
۴۳- آفرینش آدمیزاد.....	۲۰۹
نمایش هندسی آیات و کلمات آفرینش آدمیزاد.....	۲۱۸
۴۴- تزکیه یا ماده دوم برنامه بعثت.....	۲۲۰
۴۵- موسی و بنی‌اسرائیل.....	۲۴۷
بحث روی جدول.....	۲۶۰

فصل چهارم- نتیجه‌گیری

۴۶- روال کلی تحول محتوایی آیات.....	۲۶۹
۱- وجود مسلم تحول محتوایی.....	۲۶۹
۲- تدریجی بودن احکام و اعلام‌ها.....	۲۶۹
۳- جهت‌دار بودن تحول.....	۲۷۰
۴- هدف‌داری.....	۲۷۰
۵- هم‌آهنگی با نفوس و وقایع.....	۲۷۱
۶- تعدد خالی از تفرق و توأم با تجمع و توحید.....	۲۷۱
۷- تحول محتوایی آیات فقهی یا تشریحی.....	۲۷۲
۸- آیات مربوط به موضوعات عمومی و اصولی.....	۲۷۳
۹- تأیید و تصحیح.....	۲۷۳
فهرست الفبایی سوره‌های قرآن کریم.....	۲۷۵
فهرست ترتیبی سوره‌های قرآن کریم.....	۲۷۷

جمله‌شناسی قرآن

مقدمه.....	۲۸۱
------------	-----

بخش اول جمله‌شناسی عمومی قرآن

۱- جمله‌سنجی ابتدای گفتار.....	۲۸۳
شکل ۱- منحنی نمایش هندسی یا جمله‌نگار متن ۱۱ جمله‌ای ابتدای گفتار.....	۲۸۵
۲- جمله‌سنجی دیباچه گلستان سعدی.....	۲۸۶
جدول کلمه‌شمار دیباچه گلستان ، الف : قسمت منظوم (اشعار).....	۲۹۳

- جدول کلمه شمار دیباچه گلستان ، ب : قسمت غیر منظوم (نثر)..... ۲۹۴
- شکل ۲- جمله نگار متراکم برجسته و منظم دیباچه گلستان (قسمت شعر)..... ۲۹۵
- شکل ۳- جمله نگار متفرق خوابیده و دامنه دار دیباچه گلستان (قسمت نثر) ۲۹۶
- شکل ۴- جمله نگار گسترده و طولانی مقدمه فروغی بر کتاب گلستان ۲۹۷
- ۳- قانون احتمالات آماری و جمله سنجی گفتارهای انسانی..... ۲۹۸
- شکل ۵- حالت کلاسیک منحنی توزیع های آماری..... ۲۹۸
- ۴- شاخص های اصلی و فرعی جمله نگارها ۲۹۹
- ۵- چند نمونه دیگر از جمله سنجی متون فارسی و خارجی ۳۰۰
- الف) شعر کلاسیک ۳۰۰
- شکل ۶- جمله نگار متراکم و منطبق غزلیات حافظ ۳۰۱
- ب) شعر نو..... ۳۰۲
- شکل ۷- جمله نگار زیبای شعر نو (قطعه ای از ۱. بامداد)..... ۳۰۴
- ج) نثر فارسی (دو نمونه دیگر) ۳۰۵
- شکل ۸- جمله نگار نسبتاً موزون مقدمه شاهنامه ابومنصوری (۳۴۷ هجری) ۳۰۶
- شکل ۹- جمله نگار بسیار خوابیده و گسترده قسمتی از کتاب دارالمجانین ۳۰۷
- د) متون خارجی ۳۰۸
- شکل ۱۰- جمله نگار ۹ صفحه از کتاب «Les mots» اثر «J.P. Santer»..... ۳۰۹
- شکل ۱۱- جمله نگار منتظم و دامنه دار و کوتاه جمله یک قطعه رمان فرانسه ۳۱۰
- شکل ۱۲- جمله نگار پراکنده یک متن جدید عربی ۳۱۱
- ۶- عوامل تعیین کننده شاخص ها ۳۱۲

بخش دوم جمله سنجی قرآن

- ۷- پذیرش خاص قرآن ۳۱۵
- ۸- جمله نگاری از سه سوره نمونه ۳۱۶
- الف) سوره همزه (۱۵۴) ۳۱۶
- جدول کلمه سنجی سوره همزه (۱۵۴) ۳۱۷
- شکل ۱۳- جمله نگار سوره همزه (۱۵۴) ۳۱۷
- ب) سوره روم (۳۰) ۳۱۸
- جدول کلمه سنجی سوره روم (۳۰) (ثلث اول) ۳۱۸
- شکل ۱۴- جمله نگار سوره روم (۳۰) ۳۱۹
- ج) سوره احزاب (۳۳) ۳۲۰
- جدول کلمه سنجی سوره احزاب (۳۳) ۳۲۰
- شکل ۱۵- جمله نگار سوره احزاب (۳۳) ۳۲۱

۳۲۲	۹- تنوع و تغییرات منظم.....
۳۲۲	الف) نظم نسبی .....
۳۲۲	شکل ۱۶- جمله نگار سوره انبیاء (۷۱) .....
۳۲۳	ب) تغییرات وسیع .....
۳۲۳	ج) عامل زمان .....
۳۲۵	د) هم آهنگی شاخص ها .....
۳۲۵	۱۰- متوسط گیری شاخص ها و تعریف طول مینا .....
۳۲۶	جدول شاخص های سه سوره همزه ، روم و احزاب .....
۳۲۸	۱۱- سوره های ناهماهنگ .....
۳۲۸	الف) سوره مزمل (۷۴) .....
۳۲۹	جدول کلمه سنجی سوره مزمل (۷۴) .....
۳۳۰	شکل ۱۷- جمله نگار سوره مزمل (۷۴) (بدون آیه آخر) .....
۳۳۰	ب) سوره مرسلات (۷۷) .....
۳۳۱	شکل ۱۸- الف: جمله نگار سوره مرسلات (۷۷) با احتساب تمام آیات ترجیع بند .....
	شکل ۱۸- ب: جمله نگار سوره مرسلات (۷۷) با احتساب یک بار آیات ترجیع بند ۳۳۲ .....
۳۳۳	ج) سوره های طولانی و مرکب .....
۳۳۴	شکل ۱۹- جمله نگار سوره قلم (۶۸) ، گروه الف (آیات ۱ تا ۱۶) .....
۳۳۴	شکل ۱۹- جمله نگار سوره قلم (۶۸) ، گروه ب (آیات ۱۷ تا ۵۱) .....
۳۳۵	۱۲- ردیف بندی سوره ها و گروه های آیات بر حسب طول میناهای مربوطه .....
۳۳۶	۱۳- تعیین سال نزول سوره ها و آیات .....
۳۳۷	شکل ۲۰- منحنی تنزیل .....
۳۳۸	۱۴- جدول منحنی سال نزول آیات .....
۳۴۸	۱۵- تقطیع قرآن و طرز تشکیل آن .....
۳۵۱	۱۶- برنامه رسالت یا طرز توزیع موضوعات در جریان دوران رسالت .....
۳۵۲	شکل ۲۱- نمایش نزول دسته آیات ۱.۱: حدود قیامت .....
۳۵۳	شکل ۲۲- نمایش نزول دسته آیات ۲.۲: توصیف پیغمبران .....
۳۵۳	شکل ۲۳- نمایش نزول دسته آیات ۳.۳: توحید .....
۳۵۴	شکل ۲۴- نمایش نزول دسته آیات ۶.۲: احکام فقهی .....
۳۵۵	جدول تمرکز موضوعی آیات قرآن بر حسب سال های حداکثر و فور .....

ضمائم

۳۵۹	پاسخ به شبهات سیر تحول لفظی قرآن .....
۳۶۲	الف) نظریات کلی .....
۳۶۵	ب) اشکال و ابهام های مربوط به سال های نزول آیات .....

- ۱- ناسخ و منسوخ آیات و تدریجی بودن احکام ۳۶۶
- ۲- آیات مربوط به زنا در سوره‌های نور (۲۴) و نساء (۴) ۳۶۷
- ۳- آیات قصاص در سوره‌های بقره (۲) و نساء (۴) ۳۶۸
- ۴- آیات روزه در سوره بقره (۲) ۳۶۹
- ۵- آیات ازدواج با زنان اهل کتاب ۳۷۰
- ۶- آیات مربوط به آزادی در عقیده ۳۷۱
- ۷- تحریم سه مرحله‌ای خمر ۳۷۲
- ۸- پیرامون تحریم ربا ۳۷۳
- ۹- داستان انبیاء ۳۷۴
- ۱۰- سال نزول و شأن نزول سوره دهر یا انسان (۷۶) ۳۷۴

جداول ضمیمه :

- جدول ۱۶/۱- تعداد آیات بر حسب موضوعات اصلی و فرعی ۳۷۸
- جدول ۱۶/۲- درصد (تعداد نسبی) آیات بر حسب موضوعات اصلی و فرعی ۳۸۰
- جدول ۱۶/۳- فراوانی آیات قرآن بر حسب موضوعات اصلی ۳۸۲
- جدول ۱۶/۴- فراوانی نسبی آیات قرآن بر حسب هر یک از موضوعات اصلی و فرعی ۳۸۳
- جدول ۱۶/۵- فراوانی نسبی آیات قرآن در هر یک از سال‌های رسالت ۳۸۴
- جدول ۱۶/۶- فراوانی نسبی آیات قرآن در هر سال و برای هر موضوع در کل آیات ۳۸۵
- خلاصه جدول ۳۷- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده بر ضد فحشاء ۳۸۶
- خلاصه جدول ۳۸- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده برای جهاد ۳۸۶
- خلاصه جدول ۳۹- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده برای نفاق ۳۸۸
- خلاصه جدول ۴۰- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده مربوط به ابراهیم (ع) ۳۸۹
- خلاصه جدول ۴۱- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده مربوط به آفرینش آدمیزاد ۳۹۰
- خلاصه جدول ۴۳- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده مربوط به تزکیه ۳۹۱
- ادامه خلاصه جدول ۴۳- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده مربوط به تزکیه ۳۹۲
- فهرست آیات ۳۹۳
- نمایه فارسی ۴۰۳
- نمایه انگلیسی و فرانسه ۴۳۳
- خلاصه سیر تحول لفظی قرآن به زبان عربی ۴۳۷
- خلاصه سیر تحول موضوعی قرآن به زبان عربی ۴۴۹
- خلاصه سیر تحول موضوعی قرآن به زبان فرانسه ۴۶۲
- خلاصه سیر تحول لفظی قرآن به زبان فرانسه ۴۷۷

به نام خدا

پیش‌گفتار

کتاب «سیر تحول قرآن»، حاصل تحقیق ارزشمند زنده‌یاد مهندس مهدی بازرگان در دوران زندان و تبعید به دژ برازجان در سال‌های ۱۳۴۴ و ۱۳۴۵ است. تألیف اولیه این کتاب در دو بخش «سیر تحول لفظی قرآن» و «سیر تحول موضوعی قرآن» می‌باشد، در پایان سال ۱۳۴۴ به‌انجام رسید لیکن تدوین و ترسیم منحنی‌ها و نمودارهای کتاب به‌وسیله آقای مهندس عبدالعلی بازرگان (فرزند برومند ایشان) چند سال به‌درازا کشید و سرانجام بخش اول کتاب در سال ۱۳۵۱ برای چاپ و نشر به شرکت سهامی انتشار سپرده شد. چاپ چنین کتابی با جداول و نمودارهای گوناگون در شرایط فنی آن روز و با حروف چینی دستی، مسیری طولانی را در پی داشت به‌گونه‌ای که تقریباً در هر ماه فقط ۸ صفحه از کتاب به چاپ می‌رسید، از این رو بخش اول آن پس از چهار سال، در سال ۱۳۵۵ انتشار یافت. تهیه جداول و منحنی‌نمایش اختصاصی جداگانه‌ی سوره‌ها نیز به‌بعد موکول شد تا در مجلدی دیگر تدوین و منتشر شود. برای تدوین و ترسیم این جداول و منحنی‌ها نیز به‌فرصتی مناسب نیاز بود که در نهایت با‌اهتمام مهندس عبدالعلی بازرگان سامان‌گرفت و کتاب در فروردین سال ۱۳۶۰، در آغاز سومین سال تأسیس جمهوری اسلامی ایران با‌عنوان «جلد دوم سیر تحول قرآن»، توسط شرکت سهامی انتشار منتشر شد.

زنده‌یاد مهندس بازرگان در بازخوانی کتاب، علاوه بر انجام اصلاحات، که بیشتر جنبه محاسباتی داشت، به تهیه بخش متممی برای این کتاب ارزشمند مبادرت کرد. این متمم با‌عنوان «سیر تحول محتوایی قرآن»، همراه با اصلاح کامل جداول ۱۴ و ۱۵ مربوط به بخش اول کتاب، در سال ۱۳۶۲ انتشار یافت. در سال ۱۳۷۷ نیز، چاپ پنجم

کتاب ، همراه با بخش متمم مزبور و آخرین اصلاحات مؤلف فقید توسط شرکت انتشار در یک جلد منتشر شد.

در سال‌های اخیر با نایاب شدن کتاب و لزوم تجدید چاپ آن در مجلدات مجموعه آثار مؤلف ، موضوع تجدید حروف چینی و بهبود کیفیت آن ، رسم نمودارها با استفاده از امکانات رایانه‌ای ، بررسی و کنترل محاسبات، مورد توجه بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان قرار گرفت.

آقای مهندس محمد توسلی عضو هیأت مدیره بنیاد و مدیرعامل مهندسين مشاور گذرراه ، انجام این پروژه را با توجه به پیچیدگی فنی آن تقبل کردند. بدین ترتیب همکاران ایشان آقای مهندس محمد طاهری قزوینی مدیریت محتوایی پروژه و آقایان مهندس احمد توسلی و مهندس محمود توسلی مدیریت نرم‌افزاری و آقای مصطفی زکریا پور و سرکار خانم مریم صابری ، مسئولیت اجرایی پروژه را به عهده گرفتند و با استفاده از رایانه و نرم‌افزارهای موجود کلیه جداول آماری و داده‌های مفصل مربوط به نمودارهای گروه آیات مندرج در جلد دوم (یا جلد ضمیمه) و نیز جداول ۱۱ و ۱۲ و ۱۴، مربوط به «سیر تحول لفظی قرآن» (بخش اول کتاب) که قبلاً به صورت دستی تهیه و پردازش شده بودند ، در محیط صفحات گسترده (نرم‌افزار Excel) ، وارد گردید و با اعمال پردازش ماشینی ، مشابه پردازش‌های دستی و ترسیم مجدد نمودارها فایل کاملی از جداول و نمودارها به دست آمد و آماده تدوین نهایی و صفحه‌بندی شد.

بنیاد از همه این عزیزان، مخصوصاً از جناب آقای مهندس محمد توسلی که انجام این خدمت را تقبل کردند و به طور مداوم پی‌گیر به انجام رسانیدن آن بودند و نیز از آقای مهندس محمد طاهری قزوینی همکار محترم مهندسين مشاور که با دقت و پشت کار فراوان، کار را از نظر محتوایی کنترل کرده و تا این مرحله به نتیجه رسانیده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نماید.

پس از حروف چینی و صفحه‌بندی کتاب ملاحظه شد که ارائه‌ی مناسب جلد اول و جلد دوم «سیر تحول قرآن» در یک مجلد میسر نیست و باید در دو جلد انتشار یابد. از آنجا که بین بخش اول جلد اول (یعنی «سیر تحول لفظی قرآن») و تمام محتوای جلد دوم قبلی، ارتباط مستقیم و تنگاتنگی وجود دارد ، این دو یکجا و با عنوان «سیر تحول قرآن (۱)» به صورت «مجموعه آثار (۱۲)» تقدیم علاقه‌مندان شد که شرح گردش کار در بندهای «توضیح فنی» و «نحوه تدوین و صفحه‌آرایی» در پیش‌گفتار

«مجموعه آثار (۱۲)» آمده است.

اکنون بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان بسی خوشنود است که بخش‌های دوم و سوم جلد اول سیر تحول قرآن و نیز «جمله‌شناسی قرآن» را به صورت «مجموعه آثار (۱۳)»، و با عنوان «سیر تحول قرآن (۲)» به‌علاقه‌مندان و مشتاقان تحقیقات قرآنی عرضه می‌کند.

اولین اثر مندرج در این مجموعه «سیر تحول موضوعی قرآن» است که زنده‌یاد مهندس بازرگان آن را در زندان برازجان تحقیق و تألیف کرد. این قسمت، بخش دوم و انتهایی کتاب سیر تحول قرآن است که چاپ اول آن در سال ۱۳۵۵ منتشر شد. مؤلف فقید در نسخه مزبور، از نظر محاسبه، اصلاحاتی در جداول ۱۶ تا ۳۳ به عمل آوردند که در چاپ پنجم کتاب، تمام این اصلاحات و اصلاحات جدیدتر مؤلف، ملحوظ شده است.

اما در مجموعه‌ای که اکنون ملاحظه می‌فرمائید، تمام آیاتی که از نظر موضوعی توسط مؤلف فقید طبقه‌بندی و مشخص شده است، با حفظ ساختار جداول آن، محاسبات از نو تجدید و درصدهای شده و بر اساس محاسبات جدید، جداول شماره ۱۷ الی ۳۳ اصلاح گردید. منحنی نمایش تحول موضوعی دسته آیات فرعی مربوط (اشکال ۳۲ الی ۵۱)، مجدداً ترسیم شده که بیشتر آنها به‌دلیل طراحی کامپیوتری، با جداول و ترسیم‌های قبلی تفاوت‌هایی جزئی دارد. سپس درصدهای مربوط به دسته آیات فرعی هر موضوع، از این جداول به‌جدول ۱۶ منتقل شد و تعداد آیات در هر یک از موضوعات مشخص گردید و جمع آیات نیز به‌این جدول انتقال یافت که حاصل، با جدول ۱۶ در چاپ پنجم کتاب تفاوت‌هایی دارد و لاجرم ارقام نهایی سر سطرها و سر ستون‌ها و استنتاج در مورد این ارقام با قبل یکسان نیست و شکل‌های ۲۶ الی ۳۱ با شکل‌های نظیر در چاپ پنجم کتاب، بر هم منطبق نمی‌باشند. برای استفاده بیشتر و بهتر قرآن پژوهان، جداول فرعی مربوط به جدول ۱۶، با شماره‌های ۱۶/۱ الی ۱۶/۸ در بخش انتهایی کتاب به صورت ضمیمه (در صفحات ۳۴۸ تا ۳۸۵) آمده است.

ارقام مندرج در جدول ۱۶، بجز ستون «جمع آیات سالیانه» و سطر ماقبل آخر «تعداد آیات»، همه، فراوانی نسبی آیات را بر حسب موضوعات اصلی و فرعی، در هر یک از سال‌های رسالت نشان می‌دهد. برای بهره‌گیری، هر چند بهتر از ارقام این جدول، جدول کمکی ۱۶/۱ طراحی و در بخش ضمیمه ارائه شد. در این جدول،

هر عدد آمار واقعی آیاتی است که برای هر موضوع در هر سال محاسبه و تعیین شده است و در کل، توزیع آیات قرآن را در هر یک از سال‌های رسالت و برای هر موضوع اصلی و فرعی نشان می‌دهد.

تمام ارقام مندرج در جدول ۱۶۹/۲، نسبی است. این جدول، تعداد نسبی آیات هر یک از سال‌های رسالت را بر حسب موضوعات اصلی و فرعی مختلف نشان می‌دهد و ارقام مندرج در آن، جز ستون «جمع آیات سالیانه» که در اینجا به صورت نسبی 100% است، بقیه ارقام همگی با ارقام مندرج در جدول ۱۶ کتاب انطباق دارد.

جدول ۱۶/۳، جدول کمکی دیگری است که خلاصه جدول ۱۶/۱ می‌باشد. آمار مندرج در این جدول، فراوانی آیات قرآن را فقط بر حسب موضوعات اصلی و برای هر یک از سال‌های رسالت (بعثت و هجرت)، نشان می‌دهد.

جدول ۱۶/۴، نشان‌دهنده فراوانی نسبی آیات قرآن بر حسب هر یک از موضوعات اصلی و برای هر یک از سال‌های رسالت است. در این جدول تعداد آیات نازل شده در هر سال ۱۰۰ فرض شده و سهم هر موضوع در هر سال، به صورت نسبی تعیین شده است. ارقامی که با استفاده از آنها، اشکال ۲۶ تا ۳۱ کتاب رسم شده‌اند، تماماً در جدول ۱۶/۴ قرار دارند.

جدول کمکی ۱۶/۵، حاصل درصدگیری از ارقام جدول ۱۶/۳ به صورت ستونی است. در این جدول کمکی، تعداد آیات نازل شده برای هر موضوع، در کل دوران رسالت ۱۰۰ فرض شده و سهم هر سال برای هر موضوع به صورت نسبی تعیین شده است.

جدول کمکی ۱۶/۶، فراوانی نسبی آیات قرآن را در هر یک از سال‌های رسالت و برای هر موضوع در کل قرآن نشان می‌دهد. در این جدول کمکی، کل آیات نازل شده در دوران رسالت ۱۰۰ فرض شده و سهم هر موضوع اصلی در هر سال به صورت نسبی آمده است.

جداول دیگری که در بخش ضمیمه (در صفحات ۳۸۶ تا ۳۹۲) آمده، خلاصه‌ی جداول ۳۷ تا ۴۱ و ۴۳ کتاب است. این جداول کمکی با استفاده از جداول اصلی کتاب طراحی شده و با درج ارقام آن از همان جداول در اینجا ارائه شده است. ارقام مندرج در این جداول خلاصه، مبنای ترسیم اشکال ۵۴ تا ۶۰ کتاب است.

دومین اثر مندرج در این مجموعه آثار، «سیر تحول محتوایی قرآن» نام دارد که به عنوان «متمم جلد اول» در سال ۱۳۶۲ به صورت مستقل منتشر شده بود و در سال

۱۳۷۷ همراه با دو بخش دیگر کتاب، یکجا چاپ و منتشر گردید. در این بخش از کتاب، برخلاف دو بخش قبلی که تحقیق در موضوعات جنبه کمی داشت، مطالب یا احکام و مقاصدی که ضمن آیات و موضوعات مختلف مطرح می‌شود، از نظر کیفی مورد بحث و تحلیل قرار می‌گیرد. برای این منظور یک موضوع مشخص، مثلاً آیات مربوط به حرمت شراب بررسی شده که آیا محتوای آیات با حالت یک‌نواخت و با انشاء و ابعاد ثابت و به صورت کامل قاطع و واحد بیان شده یا تحول و نظام خاصی در آن مشاهده می‌شود؟. محقق فقید با بررسی احکام تدریجی قرآن در ده زمینه:

«حرمت شراب»، «حرمت ربا»، «فحشاء و زنا»، «جهاد»، «پدیده نفاق و علاج منافقین»، «معرفی حضرت ابراهیم»، «آفرینش آدمیزاد»، «ترکیه یا ماده دوم برنامه بعثت»، «موسی و بنی اسرائیل» هدف خود را تعقیب کرده و «تحول محتوایی آیات قرآن» را با شاخص‌هایی روشن بیان داشته است.

سومین اثر مندرج در این مجموعه، «جمله‌شناسی قرآن» نام دارد. این اثر برای اولین بار در سال ۱۳۵۶، همراه با اثر دیگری با نام «ارتباط غیر زبانی میان خدا و انسان» اثر توشی هوکو ایزوتسو، خاورشناس ژاپنی و استاد دانشگاه مک گیل کانادا، و با ترجمه استاد فقید احمد آرام، توسط مؤسسه انتشارات بعثت منتشر شده است. در این اثر زنده‌یاد مهندس بازرگان سبک و روش خاصی را برای شناختن جمله‌بندی متون مختلف ارائه می‌دهد و با کاربرد روش پیشنهادی، متن‌هایی از زبان فارسی (متن آغازین همین اثر، بخشی از دیباچه گلستان سعدی، نمونه‌ای از شعر فارسی کلاسیک و نمونه‌ای از شعر نو)، نمونه‌ای از کتاب ژان پل سارتر و دو فصل از کتاب داستانی موريس پنیول، هر دو به زبان فرانسه و نمونه‌ای از کتاب محمد مهدی شمس‌الدین به زبان عربی را با استفاده از شاخص‌های مورد نظر، بررسی می‌کند و نتایج به دست می‌دهد. سپس در بخش دوم تحقیق، برای سوره‌هایی از قرآن (به طور نمونه سوره‌های: همزه (۱۰۴)، روم (۳۰)، احزاب (۳۳)، انبیاء (۲۱)، مزمل (۷۳)، مرسلات (۷۷)، قلم (۶۸)، ...) همین روش را به کار می‌برد و ویژگی‌های بارز و منحصر به فرد آن را با شاخص‌هایی روشن مشخص می‌سازد.

برای تدوین و صفحه‌بندی این اثر نیز تمام جداول و نمودارها، با استفاده از داده‌های آماری که مؤلف فقید ارائه داده است، از نو طراحی، شمارش، محاسبه و ترسیم

شده است و چون در بخش تحقیقات قرآنی این اثر، از آمار و اطلاعات مربوط به بخش اول کتاب «سیر تحول قرآن»، یعنی «سیر تحول لفظی قرآن» استفاده شده است، این داده‌ها با داده‌های اصلاح شده مندرج در «مجموعه آثار (۱۲)»، «سیر تحول قرآن (۱)» مقابله و تغییرات لازم اعمال گردیده و محاسبات و ترسیم‌ها، پس از آن انجام گرفته است. انجام تغییرات، طراحی مجدد جداول و ترسیم دوباره نمودارها، همانند «سیر تحول قرآن (۱)» با صرف وقت و حوصله‌ی بسیار و دقت در خور توجهی که همکار ارجمند خانم خدیجه امیدوند به کار بستند، ممکن شد. بنیاد صمیمانه از ایشان تشکر و قدردانی می‌نماید.

اثر دیگری که در این مجموعه آمده است، پاسخ به شبهات و انتقادهایی است که مؤلف کتاب «کلیدهای فهم قرآن» در ده مورد در بخش «سال نزول آیات» - که کلید نهم این کتاب است، به کتاب «سیر تحول قرآن» وارد کرده است. زنده‌یاد مهندس بازرگان به درخواست همکاران نویسنده کتاب مذکور مبادرت به پاسخ کرده‌اند و یک نسخه از آن را همراه با نامه‌ی درخواست کننده، در ۱۳۶۰/۱۱/۳ برای شرکت انتشار ارسال داشته‌اند تا اگر اشخاص دیگری پس از خواندن کتاب «کلیدهای فهم قرآن» دچار اشکال و ابهام شدند و برای رفع اشکال به شرکت انتشار مراجعه کردند تا عنداللزوم مورد مطالعه و استفاده قرار گیرد. مؤلف فقید در این اثر، علاوه بر ابراز نظریات کلی در باره کتاب «کلیدهای فهم قرآن»، یک یک اشکالات و ابهامات مطروحه را بیان کرده و به روشنی به آنها پاسخ می‌گوید.

در این مجموعه، علاوه بر آثار مذکور، ترجمه عربی خلاصه «سیر تحول لفظی قرآن» و خلاصه «سیر تحول موضوعی قرآن» با استفاده از متن خلاصه‌ای که توسط مؤلف فقید به زبان فارسی تهیه شده بود، همراه با ترجمه به فرانسوی «سیر تحول لفظی قرآن» و خلاصه «سیر تحول موضوعی قرآن» به علاقه‌مندان و قرآن‌پژوهان ارجمند تقدیم می‌شود و جا دارد از برادر ارجمند استاد دکتر سید محمد مهدی جعفری که ترجمه‌ی خلاصه عربی با نظارت ایشان تهیه شده و پس از مطالعه کل اثر مواردی را برای اصلاح تذکر داده‌اند، سپاس‌گزاری و قدردانی نماید.

بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان

بخش دوم

سیر تحول موضوعی قرآن

۲۸- منظور

اینک که سیر تحول لفظی قرآن معلوم شد و ترتیب نزول آیات اجمالاً تعیین گردید، می‌توانیم به مطالعه سیر تحول موضوعی یا برنامه رسالت حضرت ختمی مرتبت پرداخته، ترتیب توالی مطالب و تعلیمات را به دست آوریم. البته با همان تقریب تحول لفظی، یعنی احتمال یکی دو سال پس و پیش.

هر خواننده قرآن با مختصر مطالعه و ممارستی که داشته باشد متوجه شده است که طرز پخش موضوعات یکنواخت نیست. مثلاً احکام فقهی^۱ بیشتر در سوره‌های بلند مدنی اواخر هجرت آمده است و در سوره‌های کوتاه ابتدای وحی صحبت از حدوث قیامت و از بهشت و جهنم خیلی بیشتر می‌شود.

مطالعات این بخش با استفاده از ارقام و محاسبات عددی، نظریه اجمالی فوق را تأیید می‌نماید و به لحاظ کمیت و کیفیت توسعه می‌دهد. ضمناً جریان نزول و طرز پخش سایر مطالب و تعلیمات را که برای بعضی از تدبرکنندگان در قرآن معلوم و مشخص نبوده است، بیرون زده دست آخر اجازه استنباط‌هایی می‌دهد.

برای رسیدن به منظور، آیات را به ترتیب سال‌های نزول مندرج در جدول ۱۴، گروه به گروه برحسب مفهوم و محتوا تفکیک نموده هر دسته را در ستونی قرار دادیم تا در هر سال تعداد آیات ناظر بر هر مطلب معلوم گردد.

---

۱. مقصود از فقه، هر جا که در این بخش عنوان می‌شود، مفهوم متعارف امروزی یعنی فروع دین است، از قبیل نماز، روزه، حج و حلال و حرام‌هایی که در رساله‌های عملی و در مباحث علما گفتگو می‌شود نه آن مفهوم کلی که در خود قرآن دارد و تعمق و درک صحیح دین از آن مستفاد می‌گردد.

* * *

بدیهی است که مطالب و مقاصد قرآن اصولاً تفکیک پذیر و مستقل از یکدیگر نبوده در فصول جداگانه مانند کتاب‌های معمول ما جا داده نشده است. شخص، در یک سوره و گاهی در یک آیه و حتی در تعبیر یک جمله، با موضوعات مختلفی مواجه می‌شود که مخلوط درهم آمیخته و متغیری را تشکیل می‌دهد و حاکی از حالت وحدت توأم با جامعیت اسلام است.

البته هدف کلی قرآن و مقصدی که در سراسر کتاب دنبال می‌شود، معرفت و عبادت پروردگار یکتا و سوق دادن انسان به سوی اوست^۱ ولی در عین حال به جهات گوناگون اعتقادی، اخلاقی، عاطفی، تربیتی، عبادی و عملی، اعم از فردی و اجتماعی توجه می‌شود و از فرد انسان یک شخصیت جامع کامل خدایی خواسته می‌شود.

حقیقت و هدف یکی است ولی در چهره‌های مختلف تعقیب می‌گردد.

آنچه در اینجا جستجو می‌کنیم، کشف سیر تحول و استخراج ترتیب زمانی است که وحی محمدی در چهره‌های مختلف خود طی بیست و سه سال نزول قرآن^۲ و تشکیل نطفه اسلام داشته است. نه آنکه خواسته باشیم قرآن را زیر و رو کنیم یا به سبک کلاسیک فصل بندی نماییم.

اصلاً شاید در نظام به هم آمیخته آیات و سوره‌ها به صورت فعلی، تعمدی بوده است و عنایت داشته‌اند که مفاهیم تعلیمات قرآن در ذهن و زندگی مسلمان‌ها از هم تفکیک نشود و مسلمانی به شعب و وظایف انحصاری منقسم نگردد بلکه مجموعه آنها توأمأ حاضر و ناظر و عامل در فکر و عمل هر فرد مسلمان باشد.

همان‌طور که در وجود انسان، ترتیب اعضاء و تفکیک وظائف، مبنای طبیعی ندارد و سیر تحول یا تکامل آنها با هیأت فعلی متفاوت است. شما وقتی راه می‌روید درست است که محرک بدن و مسئول اصلی عمل، پاها هستند ولی دست‌ها نیز بیکار و بی‌اثر در راهبری شخص و تعادل بدن نیستند، چشم بیدار و راهنما و گوش مراقب

۱. رجوع شود به رساله «انگیزه و انگیزنده».

این رساله، دهمین اثر مندرج در مجموعه آثار (۲) است که با نام «بعثت ۱» در سال ۱۳۷۷ توسط انتشارات قلم چاپ و منتشر شده است (ب.ف.ب).

۲. برای اطلاع بیشتر از مدت زمانی که قرآن بر رسول اکرم (ص) نازل شده است به توضیحات مندرج در زیرنویس صفحه ۱۶۵ از «مجموعه آثار (۱۲)» که با نام «سیر تحول قرآن (۱)» توسط شرکت سهامی انتشار چاپ و منتشر شده است مراجعه فرمائید (ب.ف.ب).

صداها است، ضمن راه رفتن حرف می‌زنید و فکر می‌کنید، در داخل بدن نیز قلب دوران دم را تأمین می‌نماید، بینی و ریتین وظیفه تنفس را انجام می‌دهند، معده مشغول هضم غذا است و به‌طور کلی هریک از اعضاء و سلول‌ها، وظیفه‌ای عهده‌دار بوده هم‌آهنگی و ارتباطات متقابل در میان جمع برقرار است.

۲۹- تقسیم‌بندی موضوعات

اتفاقاً تقسیم‌بندی آیات در چهره‌های مختلف و استخراج موضوعات چندان مشکل نیست و مجموع مطالب محتوی در قرآن، در چند عنوان مختصر زیر، قابل خلاصه کردن و طبقه‌بندی است:

- ۱- آخرت و قیامت،
  - ۲- رسالت پیغمبران گذشته و سرنوشت امت‌های آنها،
  - ۳- رسالت خاتم‌النبین (بحث‌های توحید و نبوت و جدال با مشرکین)،
  - ۴- جهاد،
  - ۵- مواجهه پیغمبر اکرم با امت اسلام و معاصرین (اعم از مسلمان‌های مؤمن و منافق و کافر یا اهل کتاب)،
  - ۶- احکام (تربیتی، اخلاقی و فقهی).
- شش طبقه فوق جمعاً بیش از ۹۷ درصد مطالب قرآن را شامل می‌شود و خارج از آن، پاره‌ای مطالب دیگر نیز وجود دارد که به‌لحاظ نسبت عددی، جزئی است. مانند آیات راجع به خلقت انسان و شیطان و جن یا آیات خیلی معدود مخصوص خاندان و زوجات پیغمبر.
- البته به‌نحو دیگر هم ممکن بود مطالب قرآن را طبقه‌بندی یا موضوعاتی را استخراج و آمارگیری کرد. مثلاً اشاراتی را که در زمینه صبر، عمل، علم یا دستورهای دیگر آمده است مبنای تقسیم‌بندی و مطالعه قرار داد.
- طبقه‌بندی فوق ضمن آنکه کلی و طبیعی است با مراحل زمانی تحول قرآن نیز وفق می‌دهد.

۳۰- نمایش ترسیمی سیر تحول موضوعی قرآن

اینک برای ارائه سیر تحول هر یک از موضوعات ششگانه، همان طریقه تحلیلی ترسیمی را بکار برده، زمان (یا سال‌های رسالت) را در محور طول‌ها می‌بریم و تعداد

یا فراوانی آیات مربوط به هر موضوع در هر سال را در محور عرض‌ها درجه‌بندی کرده در هر سال، نقطه‌ای را به دست می‌آوریم و از اتصال آن نقاط منحنی معرف سیر تحول موضوعی مورد نظر را رسم می‌کنیم.

برای آنکه میزان آیات نازله در سال‌های مختلف، قابل‌قیاس و بر مبنای مشترک باشد، بهتر است با توجه به اینکه آیات تدریجاً بلندتر و تعداد سالیانه آنها کمتر می‌شود به جای تعداد مطلق آیات، مقدار نسبی آنها را در نظر بگیریم. یعنی در هر سال، تعداد آیات مربوط به هر موضوع را بر تعداد کل آیات همان سال تقسیم کرده، درصد آیات را در عرض ببریم.

درصدهای سالیانه آیات مربوط به هر مطلب، چون متناسب با تعداد کلمات بکار رفته می‌شود، به اعتباری میزان توجه و تأثیرجویی قرآن درباره آن موضوع را، لااقل به لحاظ کمیت، نشان می‌دهد و می‌تواند زمینه‌ای برای مقایسه به دست بدهد.

جدول شماره ۱۶ (صفحات ۲۳ و ۲۴) به همین منوال خلاصه شده است و شکل‌های ۲۶ تا ۳۱ تغییرات سالیانه فراوانی آیات راجع به هر یک از موضوع‌های ششگانه را به صورت منحنی‌های مضرسی نشان می‌دهد.^{۱*}

۱. در محور طول این منحنی‌ها، سال‌های اول و دوم بعثت که تعداد آیات نازله در اثر دوران فترت کم بوده ادغام شده است، سال سیزدهم بعثت و سال اول هجرت جمعاً یک سال قمری محسوب شده است، و دو ماه اول از سال یازدهم هجرت، همراه سال دهم هجرت جمع گردیده است.

* برای استفاده بهتر محققین و علاقه‌مندان، جداول کمکی ۱۶/۱ الی ۱۶/۶ طراحی و ارائه شده است.

جدول ۱۶/۱ مشابه جدول ۱۶ است ولی فقط شامل تعداد آیات نازله برای هر موضوع اصلی و یا فرعی، در هر یک از سال‌های دوران رسالت است.

جدول ۱۶/۲ نیز مشابه جدول ۱۶ است ولی فقط شامل ارقام نسبی است و درصد آیات را بر حسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت نشان می‌دهد.

جدول ۱۶/۳، خلاصه‌ای است از جدول ۱۶/۱ و فقط تعداد آیات مربوط به هر یک از موضوعات اصلی را نشان می‌دهد.

جدول ۱۶/۴، خلاصه‌ای از جدول ۱۶/۲ و فقط شامل فراوانی نسبی آیات برای موضوعات اصلی قرآن است. اشکال ۲۶ تا ۳۱ کتاب با استفاده از ارقام این جدول رسم شده‌اند.

جدول ۱۶/۵، فراوانی نسبی آیات قرآن را فقط بر حسب موضوعات اصلی و به تفکیک سال‌های رسالت نشان می‌دهد.

جدول ۱۶/۶، فراوانی نسبی آیات قرآن در هر یک از سال‌های رسالت را فقط برای هر موضوع اصلی در کل آیات قرآن نشان می‌دهد.

جدول ۱۶- فراوانی موضوعات (اصلی و فرعی) یا تعداد نسبی سالیانه آیات

دوران‌ها	سال‌های رسالت	جمع آیات سالیانه	۱- آخرت			۲- رسالت پیغمبران گذشته			۳- رسالت خاتم النبیین							
			۱.۱ حدوث قیامت و جهنم	۱.۲ توصیف بهشت و جہنم	۱.۳ تذکر و توضیح آخرت	مجموع	۲.۱ هلاک و نجات	۲.۲ ابلاغ و جدال و توصیف پیغمبران	۲.۳ توصیف پیروان	مجموع	۳.۱ وصف مشرکین مکه و جدال با آنها	۳.۲ وحی و قرآن و نبوت	۳.۳ توحید			
														۱.۱	۱.۲	۱.۳
	۱+۲	۴۸۲	۴۹/۸	۱۷/۸	۱۴/۹	۸/۱	۸/۱	-	-	۸/۱	-	-	۲۸/۲	۴/۱	۱۲/۷	۱۱/۴
	۳	۸۳۶	۴۴/۳	۶/۰	۲۹/۱	۹/۲	۲۰/۶	۱۵/۴	۵/۱	۱۵/۴	-	-	۲۳/۳	۸/۷	۵/۵	۹/۱
	۴	۶۱۰	۲۴/۱	۸/۴	۱۵/۲	۵/۶	۴۳/۳	۳۳/۹	۹/۳	۳۳/۹	-	-	۲۹/۰	۸/۹	۱۳/۱	۷/۰
	۵	۴۶۲	۲۴/۳	۳/۳	۱۵/۶	۵/۴	۳۲/۱	۲۳/۰	۷/۴	۲۳/۰	۱/۷	۱/۷	۳۴/۵	۱۴/۱	۸/۵	۱۱/۹
	۶	۴۵۸	۲۲/۵	۲/۰	۱۰/۷	۹/۸	۴۵/۶	۱۵/۱	۲۷/۱	۱۵/۱	۳/۵	۳/۵	۲۵/۳	۴/۴	۹/۶	۱۱/۴
	۷	۳۵۴	۲۲/۰	۲/۸	۹/۹	۹/۳	۲۹/۷	۱۰/۷	۱۳/۳	۱۰/۷	۵/۶	۵/۶	۳۶/۴	۵/۶	۱۱/۶	۱۹/۲
	۸	۳۱۴	۱۹/۱	۰/۶	۸/۰	۱۰/۵	۲۳/۶	۸/۶	۱۲/۴	۸/۶	۲/۵	۲/۵	۳۶/۰	۸/۳	۱۲/۴	۱۵/۳
	۹	۲۶۸	۱۹/۸	۱/۹	۷/۵	۱۰/۴	۴۸/۹	۴۲/۵	-	۴۲/۵	۶/۳	۶/۳	۲۵/۰	۲/۶	۱۰/۸	۱۱/۶
	۱۰	۲۴۱	۱۵/۸	۱/۲	۷/۱	۷/۵	۲۶/۱	۱۲/۹	۵/۴	۱۲/۹	۷/۹	۷/۹	۴۲/۳	۱۷/۰	۹/۵	۱۵/۸
	۱۱	۲۶۷	۹/۴	۱/۱	۴/۵	۳/۷	۵۶/۶	۸/۲	۴۲/۷	۸/۲	۵/۶	۵/۶	۳۰/۳	۹/۴	۱۷/۲	۳/۷
	۱۲	۲۶۳	۲۳/۲	-	۷/۶	۱۵/۶	۳۱/۲	۲۰/۲	۱۰/۳	۲۰/۲	۰/۸	۰/۸	۳۶/۱	۱۱/۴	۶/۸	۱۷/۹
	۱۳+۱	۳۱۹	۱۴/۷	۰/۳	۴/۷	۹/۷	۳/۱	۲/۲	۰/۹	۲/۲	۳/۱	۳/۱	۴۷/۳	۱۳/۵	۱۴/۱	۱۹/۷
	۲	۲۵۰	۱۶/۴	-	۰/۸	۱۵/۶	۱۵/۶	۳/۶	۶/۸	۳/۶	۵/۲	۵/۲	۳۱/۲	۵/۶	۹/۲	۱۶/۴
	۳	۲۶۹	۱۵/۲	-	۲/۲	۱۳/۰	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	-	-	۲۲/۳	۲/۲	۵/۶	۱۴/۵
	۴	۲۲۶	۲۷/۴	۱/۸	۵/۸	۱۹/۹	۶/۶	۰/۴	-	۰/۴	۶/۲	۶/۲	۲۲/۶	۳/۵	۸/۸	۱۰/۲
	۵	۲۳۷	۱۳/۱	-	۱/۳	۱۱/۸	۹/۷	۰/۴	۵/۹	۰/۴	۳/۴	۳/۴	۱۰/۵	۰/۴	۳/۰	۷/۲
	۶	۲۱۴	۱۵/۴	-	۲/۳	۱۳/۱	۷/۵	۱/۹	۵/۶	۱/۹	-	-	۳۳/۲	۶/۵	۹/۳	۱۷/۳
	۷	۲۵۷	۸/۶	-	۰/۴	۸/۲	۶/۲	۲/۷	۰/۴	۲/۷	۳/۱	۳/۱	۱۹/۱	۲/۳	۹/۷	۷/۰
	۸	۲۳۴	۱۰/۷	-	۱/۷	۰/۹	۹/۴	۲/۶	-	۲/۶	۶/۸	۶/۸	۸/۵	-	۳/۸	۴/۷
	۹	۲۱۳	۱۲/۲	-	۰/۹	۱۱/۳	۶/۶	۰/۹	۰/۹	۰/۹	۲/۸	۲/۸	۱۴/۱	۴/۷	۲/۸	۶/۶
	۱۰+۱۱	۲۱۱	۸/۱	-	۱/۹	۶/۲	۸/۵	-	۰/۹	-	۷/۶	۷/۶	۲۲/۳	۶/۲	۲/۸	۱۳/۳
	تعداد آیات	۶۹۸۵	۱۶۳۳	۲۳۹	۶۹۳	۷۰۱	۱۶۱۵	۸۷۶	۵۵۳	۱۸۶	۱۹۵۲	۱۹۵۲	۴۹۶	۶۴۲	۸۱۴	
	متوسط درصدها	۱۰۰	۲۳/۴	۳/۴	۹/۹	۱۰/۰	۲۳/۱	۱۲/۵	۷/۹	۲/۷	۲۷/۹	۲۷/۹	۷/۱	۹/۲	۱۱/۷	

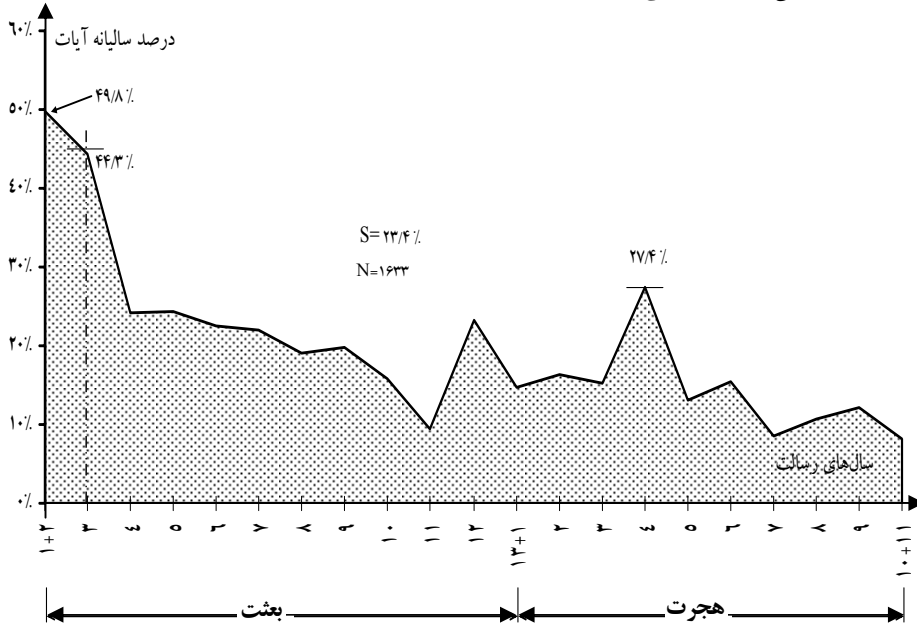
ادامه جدول ۱۶- فراوانی موضوعات (اصلی و فرعی) یا تعداد نسبی سالیانه آیات

ملاحظات	۷- سایر موضوعات			۶- احکام			۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر					۴- جهاد		سالهای رسالت	دورانها
	۷.۳ آیات برات	۷.۲ زوجات پیغمبر	۷.۱ انسان و شیطان و جن	۶.۲ قهقی	۶.۱ تربیت و اخلاقی	مجموع	۵.۱- امت خاتم النبیین					مجموع	مجموع		
							۵.۲ اهل کتاب	۵.۱.۳ منافق	۵.۱.۲ کافر	۵.۱.۱ مؤمن	رسول				
			۱/۹	۱/۹	۳/۳	۷/۹	۱۱/۲	-	۰/۸	-	-	۰/۸	۰/۸	-	۱+۲
			۵/۴	۵/۴	۲/۴	۱/۹	۴/۳	-	-	-	۱/۶	۱/۶	۱/۶	۰/۶	۳
			۲/۶	۲/۶	۰/۵	۰/۳	۰/۸	-	-	-	-	-	-	۰/۲	۴
			۶/۱	۶/۱	-	-	-	۰/۹	-	-	۲/۲	۲/۲	۳/۰	-	۵
			۳/۵	۳/۵	-	۰/۴	۰/۴	-	۰/۴	-	۲/۲	۲/۶	۲/۶	-	۶
			۴/۰	۴/۰	۰/۸	۰/۸	۱/۷	-	-	۰/۳	۵/۶	۵/۹	۵/۹	۰/۳	۷
			۳/۲	۳/۲	۳/۵	۱/۶	۵/۱	-	۵/۷	۱/۰	۴/۱	۱۰/۸	۱۰/۸	۲/۲	۸
			۱/۵	۱/۵	۱/۵	۱/۹	۳/۴	-	-	-	-	-	-	۱/۵	۹
			۰/۸	۰/۸	۲/۵	۰/۸	۳/۳	-	۵/۴	-	۳/۳	۸/۷	۸/۷	۲/۹	۱۰
			۰/۴	۰/۴	۰/۷	-	۰/۷	۰/۷	-	-	۱/۵	۱/۵	۲/۲	۰/۴	۱۱
			۱/۱	۱/۱	۱/۱	۲/۷	۳/۸	۱/۵	-	-	۱/۹	۱/۹	۳/۴	۱/۱	۱۲
			۴/۱	۴/۱	۱/۳	۳/۱	۴/۴	۰/۶	۵/۰	۰/۶	۸/۲	۱۳/۸	۱۴/۴	۱۱/۹	۱۳+۱
			۴/۰	۴/۰	۲/۴	۲/۴	۴/۸	۱۱/۲	۱/۲	-	۲/۴	۳/۶	۱۴/۸	۱۳/۲	۲
			۴/۸	۴/۸	۵/۶	۲/۲	۷/۸	۱۵/۶	۴/۱	-	۹/۷	۱۳/۸	۲۹/۴	۱۹/۰	۳
			۱۰/۶	۱۰/۶	۱/۳	۳/۵	۴/۹	۵/۳	۱۵/۰	-	۱/۳	۱۶/۴	۲۱/۷	۶/۲	۴
			-	-	۱۱/۰	۸/۴	۱۹/۴	۳۵/۰	۳/۴	-	۳/۸	۷/۲	۴۲/۲	۵/۱	۵
به حساب	۲/۸	۳/۳	۰/۵	۶/۶	۲/۸	۲/۳	۵/۱	۱۶/۴	۷/۵	-	۴/۷	۱۲/۱	۲۸/۵	۳/۷	۶
ستون ۳۱			-	-	۱/۲	۵/۸	۷/۰	۱۱/۷	۲۱/۰	-	۱۴/۴	۳۵/۴	۴۷/۱	۱۲/۱	۷
			۱/۷	۱/۷	۱۸/۴	۷/۳	۲۵/۶	۴/۷	۱۵/۰	۸/۵	۱/۷	۲۵/۲	۲۹/۹	۱۴/۱	۸
			۵/۶	۵/۶	۳۶/۶	۱۲/۲	۴۸/۸	۳/۳	۴/۷	-	۱/۴	۶/۱	۹/۴	۳/۳	۹
			۲/۸	-	۲/۸	۲۱/۸	۵/۷	۲۷/۵	۱۵/۶	۲/۴	۱/۹	۶/۲	۱۰/۴	۲۶/۱	۱۰+۱۱
	۶	۱۳	۲۲۵	۲۴۴	۲۹۸	۲۰۵	۵۰۳	۲۹۳	۲۲۹	۳۰	۲۲۰	۴۷۹	۷۷۲	۲۶۶	تعداد آیات
	۰/۱	۰/۲	۳/۲	۳/۵	۴/۳	۲/۹	۷/۲	۴/۲	۳/۳	۰/۴	۳/۱	۶/۹	۱۱/۱	۳/۸	متوسط درصدها

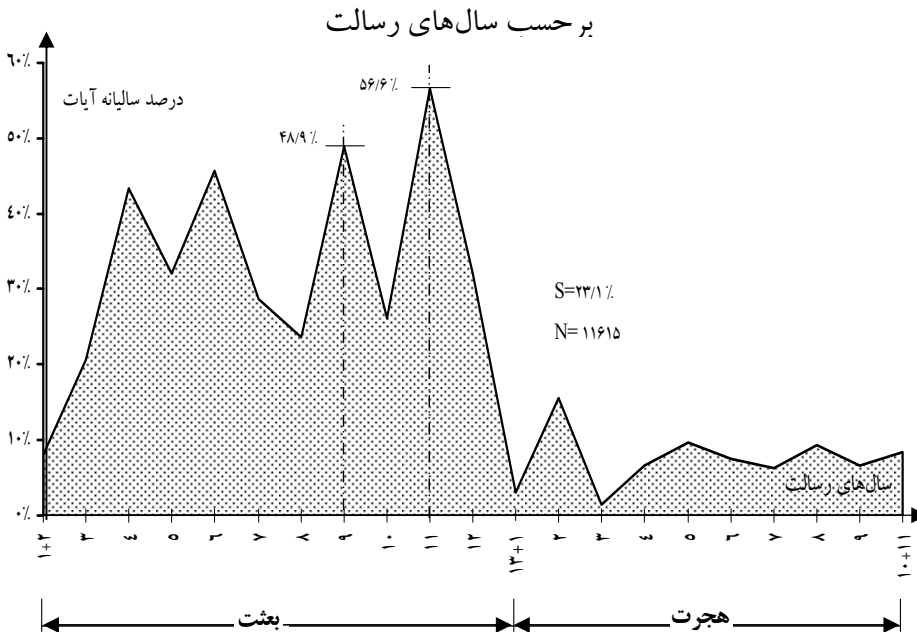

منحنی های تحول موضوعی

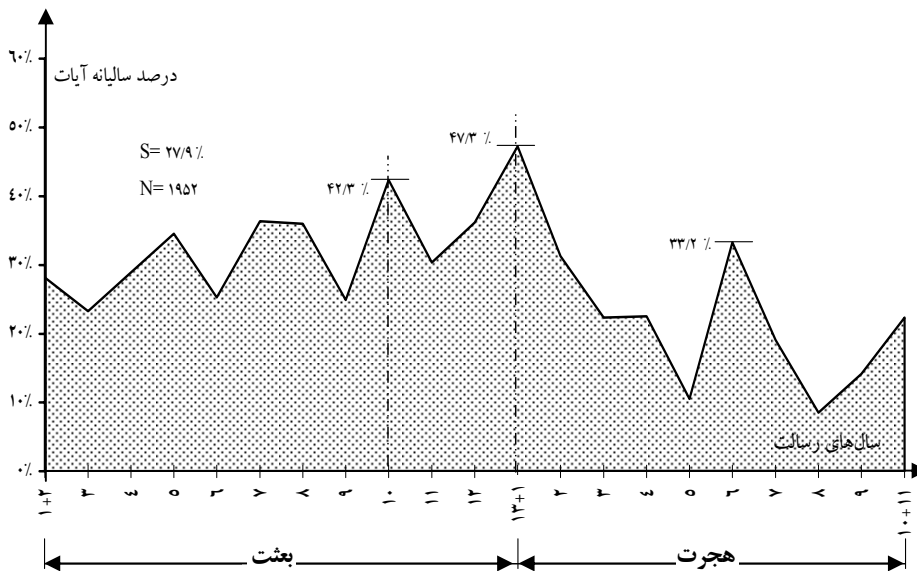
شکل ۲۶- منحنی تغییرات «آیات آخرت»، بر حسب سال های رسالت

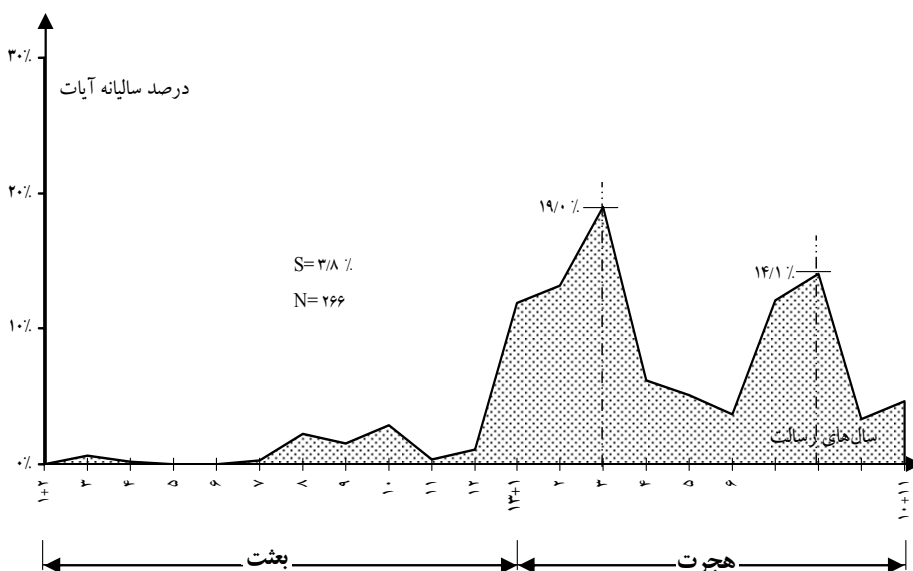
شکل ۲۷- منحنی تغییرات «آیات رسالت پیغمبران گذشته»، بر حسب سال های رسالت

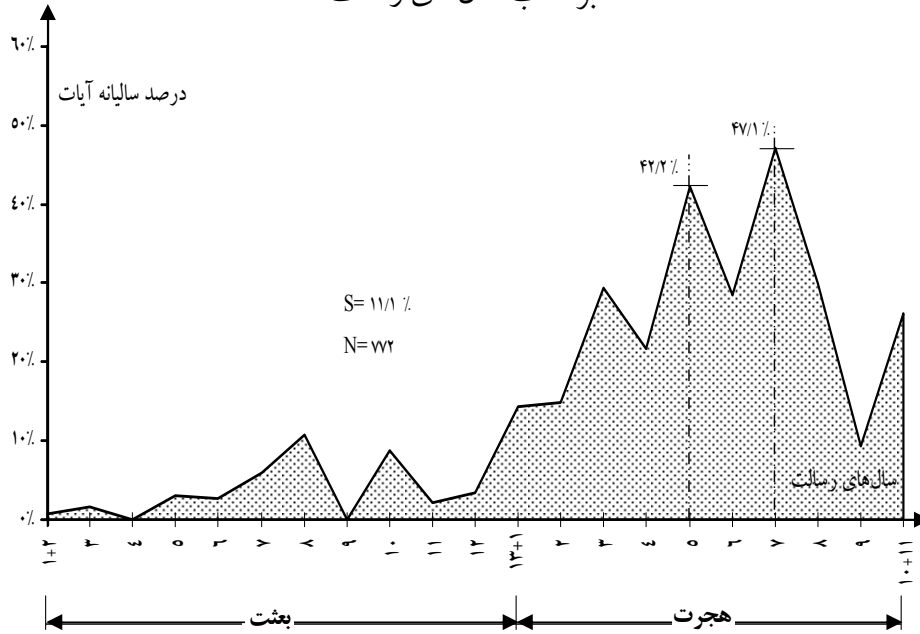
شکل ۲۸- منحنی تغییرات «آیات رسالت خاتم النبیین (بحث‌های توحید و نبوت و جدال با مشرکین)»، در هر یک از سال‌های رسالت

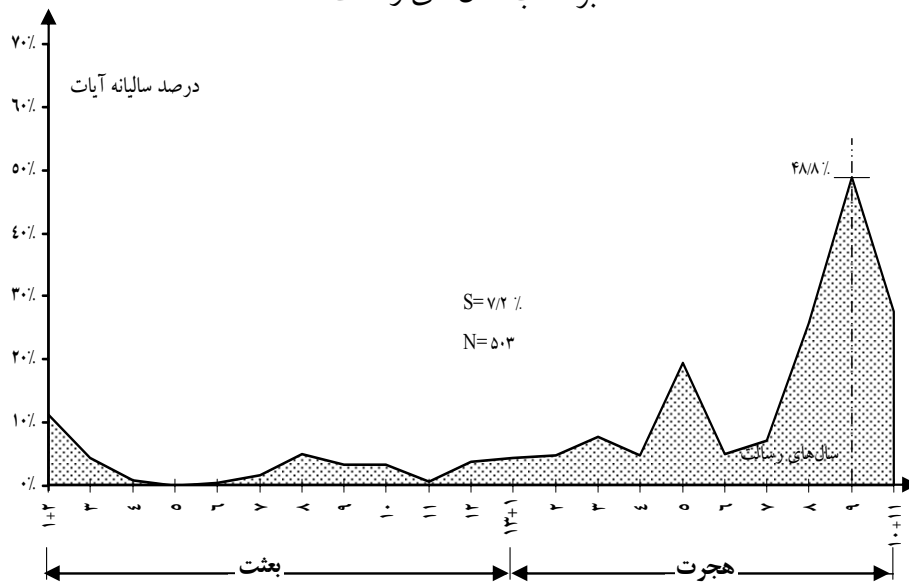
شکل ۲۹- منحنی تغییرات «آیات جهاد»، بر حسب سال‌های رسالت

شکل ۳۰- منحنی تغییرات «آیات امت اسلام و معاصرین پیغمبر»،
برحسب سال‌های رسالت

شکل ۳۱- منحنی تغییرات «آیات احکام (تربیتی و اخلاقی، فقهی)»،
برحسب سال‌های رسالت

۳۱- نکات قابل توجه در منحنی‌های تحول موضوعی

در این منحنی‌ها (شکل‌های ۲۶ تا ۳۱) نکات زیر جلب نظر می‌نماید:

۱- هر کدام دارای یک قله یا نقطه ماکزیمم است که غالباً در حوالی ۵۰ درصد می‌باشد و حاکی از این است که در آن سال فراوانی آیات یا توجه قرآن به آن موضوع، حالت حداکثر داشته بیشتر از سایر موضوعات آن سال، آیه نازل شده است:

شماره شکل	موضوع	حداکثر و فور به درصد
۲۶	آخرت	۴۹/۸
۲۷	رسالت پیغمبران گذشته	۵۶/۶
۲۸	رسالت خاتم‌النبین	۴۷/۳
۲۹	جهاد	۱۹/۰
۳۰	امت اسلام و معاصرین پیغمبر	۴۷/۱
۳۱	احکام	۴۸/۸

بنابراین روش تعلیم قرآن، یک طریقه تمرکزی است. نسبت به هر موضوع در سال معینی حداکثر توجه و تکیه به عمل آمده است. قبل از آن سال دوران تدارک دیده می‌شود و بعد از تثبیت و تذکر در جهت تقلیل و خاموشی تدریجی.

این روش تعلیم و تلقین ممکن است به خاطر تربیت شخص پیغمبر و به مصداق «^۱ که گیرنده وحی و رساننده به خلق است بوده باشد یا به خاطر امت اولیه در حال تشکیل ... و یا هر دو.

در هر حال روش تمرکز همان روشی است که می‌گویند ناپلئون در استراتژی جنگی داشته است و امروزه در آموزش و پرورش و در سیستم‌های مدیریت و تولید یا در تخصیص و تقسیم وظائف به کار برده می‌شود.

۲- در بعضی از موضوعات، مانند احکام (شکل ۳۱) و تا حدودی جهاد (شکل ۲۹)، تمرکز حاد است و تجمع آیات در یکی دو سال طرفین اوج مطلب صورت گرفته، قبل و بعد از آن به شدت خفیف می‌شود ولی در موضوعات دیگر تمرکز ملایم بوده نزول آیات حالت گسترده و تقریباً مستمر دارد. مانند آیات آخرت و آیات اعتقادی دیگر در زمینه‌های خداشناسی و ایمان به قرآن و رسالت پیغمبر (شکل‌های ۲۶ و ۲۸)

۱. فرقان (۲۵) / ۳۲: این گونه [تدریجاً بر تو فرستادیم]، تا دلت را بدان استواری [و آرامش] دهیم....

در آیات راجع به رسالت انبیاء سلف و همچنین تعلیم و بحث با معاصرین نیز حالت تمرکز و نوبت محسوس است.

۳- سال‌های فراوانی‌های حداکثر، ثابت نبوده به ترتیب زیر جلو رفته است :

در سال دوم بعثت	۱- آخرت
در سال یازدهم بعثت	۲- رسالت پیغمبران گذشته
در سال اول هجرت	۳- رسالت خاتم‌النبین
در سال سوم هجرت	۴- جهاد
در سال هفتم هجرت	۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر
در سال نهم هجرت	۶- احکام

تأیید روش خاص تمرکز و نوبت را در بند ۳۲ که موضوعات فرعی مطرح می‌شود نیز خواهیم دید.

۴- سهمیه هر یک از موضوعات ششگانه یا درصد آیاتی از قرآن که مجموعاً به آن موضوع اختصاص داده شده است، در مساحت زیر منحنی‌های تحول مربوطه دیده می‌شود و این تناسب یا تعداد مطلق آیات که می‌تواند از جهتی معرف میزان اهمیت و توجه نازل‌کننده قرآن به آن باشد، برحسب کمیّت به‌قرار زیر است :

شماره ترتیب اهمیت	عنوان و موضوع	تعداد آیه	درصد به کل قرآن
اول	رسالت خاتم‌النبین (بحث و جدال‌های خداشناسی و وحی و قرآن)	۱۹۵۲	۲۷/۹
دوم	آخرت	۱۶۳۳	۲۳/۴
سوم	رسالت پیغمبران گذشته	۱۶۱۵	۲۳/۱
چهارم	امت اسلام و معاصرین پیغمبر	۷۷۲	۱۱/۱
پنجم	احکام	۵۰۳	۷/۲
ششم	جهاد	۲۶۶	۳/۸
هفتم	سایر موضوعات	۲۴۴	۳/۵
	جمع	۶۹۸۵	۱۰۰/۰

۱. نظر به اینکه بعضی از آیات شامل چند موضوع می‌باشد، جمع کُل از مجموع آیات قرآن بیشتر شده است به همین لحاظ، درصدها نیز براساس جمع کل محاسبه و جمع آن ۱۰۰ درصد می‌باشد (ب.ف.ب).

دو موضوع اول که مبین اصول دین می‌باشد، جمعاً ۵۱/۳ درصد قرآن - یعنی بیش از نصف آن - را اشغال کرده است و اگر موضوع سوم را هم که از طریق سرگذشت پیغمبران گذشته و پیروان و مدعیان به تشریح و تبلیغ آیین توحید می‌پردازد به این رقم اضافه کنیم به نزدیک ۷۵ درصد می‌رسیم، درحالی که قسمت چهارم نیز بیشتر صرف به این رقم بحث و استدلال‌های ایدئولوژیک در زمینه وحدانیت خدا و تعلیمات انبیاء می‌شود.

به این ترتیب فروع دین و مخصوصاً احکام فقهی که سهمیه اختصاصی آن را در بند ۳۲ خواهیم دید و اتفاقاً عنایت عمده علمای دین مصروف به آن می‌شود، جزء بسیار ضعیفی از تعلیمات قرآن یا هدف اسلام را تشکیل می‌دهد.

۵- منحنی‌های تحوّل موضوعی، کیفیت خاصی را در مورد سوره‌های کوتاه فشرده‌ی سال‌های اول رسالت نشان می‌دهد. کلیه منحنی‌ها در آن سال‌ها و سوره‌ها دارای عرض محسوس بوده حکایت از این می‌کند که از کلیه مطالب و موضوعاتی که بعداً به اوج و تفصیل می‌رسند صحبت و اشاراتی می‌شود. قرآن به صورت فشرده آغاز می‌شود و مقاصد آن اعلام می‌گردد ولی به تدریج هر موضوع با تفصیل و تأکید روی صحنه می‌آید.

۳۲- تقسیمات موضوعات اصلی

آیات مربوط به هریک از موضوعات اصلی فوق‌الذکر، با وجود اشتراک اساسی، حالت یکسان و تکراری نداشته، اختلافات و تغییراتی پیدا می‌کنند و تدریجاً تغییر رنگ می‌دهند.

۱- آخرت

مثلاً در مورد آخرت (آیات طبقه ۱) به چهار نوع طرز بیان یا چهار دسته آیات برمی‌خوریم؛
۱.۱- آیاتی مانند:

» « ۱،

» « ۱ ،

» « ۲ ،

» « ... ۳

و غیره که در آنها از حدود قیامت صحبت می‌شود و این واقعه عظیم با مختصر نشانه‌هایی اعلام می‌گردد.

۱.۲- در دسته آیات دیگری که گاهی مستقل و جدا و گاهی مختلط یا به دنبال دسته اول است، وصف بهشت و جهنم به میان می‌آید یا اشاراتی به کیفیت عذاب و ثواب‌های آخرت می‌شوند. مانند:

» .

» « ۴ ،

» .

» « ۵ ،

» .

» « ۶ ،

» « ۷ ،

۱. واقعه (۵۶) / ۱ : آنگاه که آن واقعه به وقوع پیوندد.

۲. قارعه (۱۰۱) / ۴ : روزی [است] که مردم همچون پروانه [ها] ی پراکنده شوند.

۳. انعام (۶) / ۷۳ : ... روزی که در صدا دهنده بزرگ دمیده می‌شود ...

۴. انفطار (۸۲) / ۱۳ و ۱۴ : محققاً نیکو کاران در بهشت پرنعمتند .

و بزهکاران در دوزخ.

۵. نبأ (۷۸) / ۳۱ و ۳۲ : پرهیزکاران کامیابی دارند.

بوستان‌ها و تاکستان‌ها و دختران بالغ و همسال.

۶. حاقه (۶۹) / ۳۰ و ۳۱ : [آنگاه گویند:] دستگیر و در بندش کنید.

و او را به دوزخ در آورید.

۷. مزمل (۷۳) / ۱۲ : که زنجیرها و دوزخ در اختیار ماست.

« ۱ »

« ۲ ...»

۱.۳- آیات تذکاری انذار یا بشارت در سراسر قرآن که سرنوشت مؤمنین نیکوکار و منکرین بدکار را گوشزد می نماید :

»

« ۳ »

« ۴ ...»

»

« ۵ »

« ۶ ...»

« ۷ »

« ۸ »

---

۱. مزمل (۷۳) / ۱۳ : و [نیز] غذایی گلوگیر و عذابی دردناک.

۲. انسان (دهر) (۷۶) / ۵ : ... نیکوکاران از قدحی می نوشند که آمیزه آن ، [آب] چشمه کافور است؛

۳. بروج (۸۵) / ۱۱ : مؤمنان نیکوکار [نیز] باغهایی از بهشت خواهند داشت که نهرا در دامن آن جاری است ؛ این است کامیابی بزرگ.

۴. زمر (۳۹) / ۷۴ : پاداش اهل عمل نیکوست.

۵. بقره (۲) / ۲۵۷ : و [لی] کارساز انکارورزان ، طاغوتها [و گردنکشان] هستند که آنها را از روشنی به تاریکی ها می برند ؛ آنها جاودانه دوزخی خواهند بود.

۶. حدید (۵۷) / ۷ : ... زیرا کسانی از شما که ایمان آرند و انفاق کنند، پاداشی بزرگ دارند.

۷. بقره (۲) / ۱۱۴ : ... آنها در دنیا رسوایی و در آخرت نیز عذابی بزرگ خواهند داشت.

۸. بقره (۲) / ۴۸ : و بترسید از روزی که هیچ کس بلاگردان دیگری نشود و هیچ شفاعتی از او پذیرفته نگردد و مجازات هیچ کس بازخرد نشود ...

)

«...»^۱

۱.۴- اشارات توضیحی یا بحث‌های استدلالی در زمینه اثبات یا امکان رستاخیز از قبیل:

«^۲»

«^۳»

«^۴»

«^۵»

هریک از این چهار نوع یا دسته آیات، تا حدودی قابل تفکیک بوده برای خود منحنی تحولی دارد که کم و بیش متمایز از سایرین است. همچنین است سایر موضوعات اصلی که در هر کدام، تقسیمات فرعی مشابهی قابل تشخیص است. در جدول شماره ۱۶ موضوعات اصلی و تقسیمات فرعی آنها سال به سال برحسب درصد آیات مربوطه تعیین گردیده است. غیر از تقسیمات فرعی آیات آخرت که در بالا گفته شد، برای سایر موضوعات تقسیمات زیر را می‌توان قائل شد:

۲- رسالت پیغمبران گذشته (شکل ۲۷ و شکل‌های تفکیکی ۳۵ تا ۳۸)

۲.۱- در سال‌های ابتدایی بعد از بعثت، قبل از اینکه پیغمبران معرفی شوند، در آیات زیادی صحبت از برخورد آنها با قوم مربوطه یا پادشاهان و اشراف معاصر و از

۱. بقره (۲) / ۱۱۲: آری هر که وجود خود را تسلیم خدا کرده و نیکوکار باشد، پاداش او نزد پروردگارش محفوظ است و [چنین افرادی] ترس و اندوهی نخواهند داشت.

۲. ق (۵۰) / ۱۱: برای روزی بندگان؛ به وسیله آن [باران] سرزمین‌های خزان‌زده و خشک را حیات بخشیدیم، رستاخیز هم به همین کیفیت است.

۳. یس (۳۶) / ۷۹: و در آنها منافع [مختلفی] دارند، و نیز [از شیرشان] آشامیدنی دارند؛ چرا سیاس نمی‌دارند؟

۴. قیامت (۷۵) / ۳: آیا انسان می‌پندارد که هرگز استخوان‌هایش را جمع [و بازسازی] نخواهیم کرد؟

۵. ق (۵۰) / ۳: چگونه هنگامی که مردیم و خاک شدیم [باز برانگیخته خواهیم شد]؟! این بازگشتی است بعید!

بحث و جدال‌های عقیدتی و اخلاقی که رد و بدل شده و بالاخره منتهی به هلاک منکرین یا نجات مؤمنین گردیده است، به میان می‌آید. این دسته آیات را آیات ابلاغ و جدال می‌نامیم که ضمناً شامل آیات تنذیر و تبشیر بوده سرگذشت اقوام حول و حوش عربستان را آینه عبرت شنوندگان و آیندگان قرار می‌دهد. از قبیل:

»
«^۱

»
«^۲

»
«^۳

»
«^۴

»
«^۵

»
«^۶

»
«^۷

-
۱. فجر (۸۹) / ۶: آیا توجه نکرده‌ای که پروردگارت با قوم عاد چه کرد؟!.
  ۲. شعراء (۲۶) / ۶۹ و ۷۰: داستان ابراهیم را بر آنها بازگو.
  ۳. اعراف (۷) / ۷۳: و بر قوم ثمود برادرشان صالح را [فرستادیم] گفت: ای قوم من، خدای را بندگی کنید، هیچ معبودی جز او ندارید ...
  ۴. اعراف (۷) / ۷۸: آنگاه زلزله آنان را فرا گرفت و در خانه‌های خویش از پای درآمدند.
  ۵. صافات (۳۷) / ۷۳: بین سرانجام هشدار داده‌شدگان چگونه بود!؟
  ۶. طه (۲۰) / ۷۶: [در] باغ‌های جاویدان بهشت که نهرها در دامن آن جاری است و جاودانه در آن به سر برند؛ این است پاداش هر که پاکی ورزد.
  ۷. ذاریات (۵۱) / ۳۸: و [نیز] در [داستان] موسی، زمانی که او را با دلیلی روشن نزد فرعون فرستادیم.

)

۱ «

۲.۲- در زمینه رسالت پیغمبران گذشته، آیات فراوان در سوره‌هایی از قرآن آمده که بیشتر به معرفی و توصیف و سرگذشت خود پیغمبران اختصاص داده شده است: در سوره‌های یوسف (۱۲)، مریم (۱۹)، طه (۲۰)، شعراء (۲۶)، قصص (۲۸) و غیره. ۲.۳- صرف نظر از سرگذشت پیغمبران و سرنوشت قوم آنها، در پاره‌ای آیات اشاره‌هایی به گروندگان یا امت انبیاء سلف دیده می‌شود. این دسته آیات را توصیف پیروان می‌نامیم که بیشتر راجع به بنی اسرائیل است. از جمله:

)

۲ «

)

۳ «...»

۴ «

)

)

۵ «...»

۱. ذاریات (۵۱) / ۳۹ و ۴۰: ولی [فرعون] با تکیه بر قدرتش، [از پذیرش حق] سر باز زد و گفت: [موسی] جادوگر است یا دیوانه. او را که سزاوار ملامت بود، با سپاهیان گرفتیم و آنها را به دریا افکندیم.
۲. اعراف (۷) / ۱۲۸: موسی به قوم خود گفت: از خدا یاری بخواهید و پایداری کنید؛ زمین ملک خداست؛ و هر که از بندگانش را بخواهد وارث آن خواهد کرد...
۳. بقره (۲) / ۲۴۳: آیا توجه نکردی به جمعیتی که هزاران تن بودند و [به جای دفاع در مقابل دشمن] از بیم مرگ از خانه‌های خود خارج شدند [و گریختند]؟ خدا به آنها گفت: پذیرای مرگ باشید [تا حیات اجتماع شما تضمین گردد]....
۴. زخرف (۴۳) / ۶۵: اما گروه‌ها [پی از پیروان او] بین خود اختلاف ورزیدند؛ وای بر ستمگران از عذاب روزی دردناک.
۵. ممتحنه (۶۰) / ۴: در [روش] ابراهیم و همراهانش سرمشق نیکویی برای شماس، آنگاه که به قوم [مشرك] خود گفتند: ما از شما و بت‌هایی که به جای خدا بندگی [شان] می‌کنید، بری و برکناریم....

« ... »^۱

بعضی از این اشارات مقارن رسالت و معرفی پیغمبران گذشته آمده است و برخی دیگر پایه پای مکالمات با اهل کتاب می آید که در بخش سوم کتاب خواهیم دید.

* * *

باز هم لازم است بگوییم چنین نیست که این دسته‌ها و انواع مختلف آیات کاملاً متمایز از یکدیگر بوده، هر کدام در سوره جداگانه یا در گروه مخصوص قرار داده شده باشد، بلکه غالباً پهلوی به پهلوی و لابه لای هم می آیند ولی پرده به پرده لحن و مضمون آیات عوض شده، یک طرز بیان و اعلام مطلب جای خود را رفته رفته به نوع و دسته دیگر می دهد. چه بسا که تشخیص و تفکیک دسته‌ها نیز مشکل و مخلوط می شود.

۳- رسالت خاتم النبیین (شکل ۲۸ و شکل‌های تفکیکی ۳۹ تا ۴۲)

پیغمبر اسلام نیز مانند اسلاف و برادران خود، با معاصرین مشرک و مؤمن گفتگوهایی داشته است که طبعاً و بیشتر در حول محور توحید دور می زده و به تبع آن، قهراً پای رسالت و نبوت خود او و وحی و قرآن پیش می آمده است.

این نوع آیات که تحت عنوان رسالت خاتم النبیین طبقه بندی شده است و شامل بحث و جدال‌های توحید و نبوت می باشد، به نوبه خود قابل تقسیم به سه دسته تقریباً متمایز می گردد.

۳.۱- وصف و جدال با مشرکین، کم و بیش شبیه به بحث و جدال‌های پیغمبران گذشته است با قوم خود، منهای وقوع حوادث و هلاکت‌ها و گاهی با لحن تندتر:

«^۲ ...»

«^۳ ...»

»

۱. صف (۶۱) / ۱۴: ... حواریون گفتند: ما یاوران [دین] خداییم... .

۲. مسد (۱۱۱) / ۱: بریده باد دو دست ابولهب، و نابود باد [خودش].

۳. فجر (۸۹) / ۱۷: هرگز، بلکه [مشکل این است که] یتیم را گرامی نمی دارید.

۱ «

»

۲ «

»

۳ «

»

۴ «

»

۵ «

۳.۲- تنزیل قرآن از جانب پروردگار حکیم و مسئله وحی و خصوصیات نبوی :

»

۶ «

»

۱. فجر (۸۹) / ۱۹ و ۲۰ : و میراث [ضعیفان] را با بی رحمی می خورید.

و مال [و ثروت] را بسیار دوست می دارید.

۲. صافات (۳۷) / ۳۵ و ۳۶ : آنان بودند چون به ایشان گفته می شد: معبودی جز خدا وجود ندارد، گردنکشی می کردند.

و می گفتند چگونه به خاطر شاعری دیوانه معبودهای خود را رها کنیم؟!

۳. مریم (۱۹) / ۷۷ و ۷۸ : آیا توجه کردی به آن کسی که آیات ما را انکار می کرد و ادعا داشت که : قطعاً مال و فرزند بسیاری نصیب من خواهد شد؟

آیا از عالم غیب آگاهی یافته ، یا از خدای رحمان [در این زمینه] پیمانی گرفته بود ؟

۴. یس (۳۶) / ۷ : فرمان مجازات در مورد بیشتر آنها تحقق یافته است و ایمان نمی آوردند.

۵. بقره (۲) / ۶ : برای انکارورزان یکسان است که هشدارشان بدهی یا ندهی، ایمان نمی آورند.

۶. یس (۳۶) / ۱ تا ۵ : یا ، سین . سو گند به قرآن حکمت آمیز.

که تو در زمره پیامبرانی.

بر راهی راست.

نازل شده [ی خدای] فرا دست و مهربان [را در اختیار داری].

)

۱
(

)

۲
(

)

۳
(

)

۴
(

۳.۳- دسته آیات تذکر و تعلیم توحید و ذکر صفات و نعمات الهی که عالی ترین مضامین توحید و توصیف خدا در دنیا است :

)

---

۱. نجم (۵۳) / ۱ تا ۴: سوگند به ستاره، آنگاه که افول کند. که معاشر شما هرگز گمراه نشده و به راه تباهی نیفتاده است. و از سر هوس سخن نمی گوید. قرآن جز وحی [الهی] نیست که [به او] القا می شود.

۲. غافر (مؤمنون) (۴۰) / ۱۵: درجات [بندگان شایسته] را رفعت می بخشد و صاحب عرش [تدبیر] است؛ به هر یک از بندگان که بخواهد، به فرمان خویش وحی می فرستد تا [مردم را] نسبت به روز لقا [ی پروردگارش] هشدار دهد.

۳. قلم (۶۸) / ۲: [با آن همه محاسن که] به لطف پروردگارت [داری، علی رغم آنچه می گویند] دیوانه نیستی.

۴. قلم (۶۸) / ۴ تا ۶: و به خلق و خوی فوق العاده [نیکویی] آراسته شده ای. به زودی خواهی دید. و [مخالفت] خواهند دید که کدام یک از شما دستخوش جنونید.

۱ «

»

۲ «

»

۳ «

۴ «...»

»

در سراسر قرآن از کلیه این سه دسته آیات پراکنده شده است. به طوری که در شماره ۲ از بند ۳۱ گفته شد، نزول آیات اصول اعتقادی، حالت گسترده استمراری دارد. معذک علاوه برآنکه در مجموع، حداکثر وفور این نوع آیات، مقارن سال هجرت یعنی در مفصل تاریخ بشریت، در ارتحال از دوران جاهلیت قرار دارد، در مورد دسته‌های ۳.۲ و ۳.۳ نیز مختصر تمرکز و اوج کلام، بر طبق شکل‌های ۴۰ و ۴۱ در همان سال دیده می‌شود. ولی اوج دسته آیات ۳.۱ یعنی طرفیت با مشرکین، یکی دو سال قبل از هجرت رخ می‌دهد و با وجود خلاصی و خروج مسلمان‌ها از میان قریش، دنباله بحث و جدال تا آخرین سال رسالت نیز قطع نمی‌گردد.

۴- جهاد (شکل ۲۹ و تکرار شده در شکل ۴۳)

نوع چهارم آیات که در پیرامون جهاد و جنگ است، تقسیمات فرعی ندارد و جای آن می‌توانست ضمن آیات نوع آخر یعنی احکام اسلام باشد. خصوصاً که جهاد نیز یکی از فروع دین و در ابواب جمع فقه محسوب می‌شود. از این نظر ما آن را جدا و

۱. حشر (۵۹) / ۲۲ و ۲۳ : اوست خدا [ی یکتا] که معبودی جز او نیست، دانای پنهان و آشکار است و رحمان و رحیم.

... پادشاه پاک و سلامت [از همه عیب]، ایمنی بخش و نگاهبان و فرا دست ...

۲. نحل (۱۶) / ۶۶ : در [وجود] دام‌ها برای شما عبرتی است؛ از محتوای شکم آنها از میان غذاهای هضم شده و خون، شیر خالصی به شما می‌نشانیم که به کام نوشندگان گوار است.

۳. زمر (۳۹) / ۱۴ : بگو: منحصرأ خدای را با خلوص اعتقاد خود بندگی می‌کنم.

۴. فاطر (۳۵) / ۱۰ : هر که خواهان عزت است، عزت به تمامی دست خداست و گفتار شایسته به سوی او اوج می‌گیرد ...

جلوتر گرفتیم که در قرآن چنین است. برخلاف سایر دسته‌های فرعی منشعب از یک نوع آیات که سال ماکزیمم منحنی‌های مربوطه با هم انطباق یا لاقط مجاورت دارند، توزیع آیات جهاد در قرآن با توزیع سایر احکام تربیتی و اخلاقی و فقهی هم‌آهنگی نداشته، هر کدام روال تحول و سال اوج مخصوص به خود را نشان می‌دهد.

پاره‌ای از آیات راجع به انفاق مال را که همراه با انفاق نفس آمده است یا به قیاس و قرینه معلوم است که در راه پیشرفت اسلام بوده و انفاق جنگی می‌باشد، جزو آیات جهاد آورده‌ایم ولی غالب آنها را که جنبه کلی عبادی و اقتصادی دارد، جزو احکام فقهی مربوط به نوع ۶ حساب کرده‌ایم.

۵- امت اسلام و معاصرین اهل کتاب (شکل ۳۰ و شکل‌های ۴۴ تا ۴۸)

از اینکه آیات مربوط به مسلمان‌های امت پیغمبر اکرم و معاصرین اهل کتاب را هم‌نوع گرفته در یک طبقه جا داده‌ایم تعجب نشود. علاوه بر اینکه اوج کلام آنها در سال‌های نزدیک به هم صورت گرفته است و سیر تحولی تقریباً مشابه دارند، اصولاً آن‌طور که ما میان مسلمان با یهود و نصاری فرق می‌گذاریم یا آنها را خارج از قلمروی قرآن و رسالت پیغمبر آخرالزمان می‌گیریم، قرآن چنین نکرده و فرق نگذاشته است. بلکه حضرت رسول را «^۱ خوانده او را حاکم بین آنها نیز می‌داند و «^۲ می‌گوید. قرآن آیات خطابی مستقیم به اهل کتاب نیز داشته از آنها می‌خواهد دست از اختلاف و انحراف و افترا بردارند و به تورات و انجیل خود عمل نمایند:

«^۳

»

«^۴

۱. مانده (۵) / ۴۸: ... که کتب پیش را تصدیق می‌کند و نگاهبان آنهاست... .

۲. سباء (۳۴) / ۲۸: تو را فقط به عنوان بشارت دهنده و هشدار دهنده برای تمامی مردم فرستاده‌ایم... .

۳. نمل (۲۷) / ۷۶: این قرآن بیشتر موارد اختلاف دودمان یعقوب را بر آنها بازگو می‌کند.

۴. مانده (۵) / ۶۶: اگر آنها به تورات و انجیل و هر آنچه از جانب پروردگارش نازل شده است، عمل می‌کردند، از نعمت‌های آسمان و زمین برخوردار می‌شدند؛ و برخی از آنها گروهی میانه‌رو هستند، و بسیاری [دیگر] رفتار زشتی دارند.

اتفاقاً در سه آیه متوالی و متصل سوره مدثر (۷۴) (۳۱ تا ۳۳)، توأمأ از هر چهار طائفه‌ای که در این طبقه از آیات گذارده‌ایم نام برده می‌شود. در این طبقه آیات، امت خاتم النبیین یا امت اسلام (مسلمین) را - همان‌طور که در ابتدای سوره بقره (۲) آمده است - در دسته ۵.۱ قرار داده‌ایم و به سه گروه مؤمن، کافر و منافق دسته‌بندی کرده‌ایم و معاصرین پیغمبر یا اهل کتاب را در دسته ۵.۲ قرار داده‌ایم.

مؤمن‌ها کسانی هستند که صمیمانه به آیین اسلام گرویده، مطیع خدا و رسول‌اند و قرآن به نیکی از آنها یاد می‌کند و دستوراتی می‌دهد (ستون ۵.۱.۱ از جدول ۱۶). کافرهای امت آنهایی هستند که دعوت پیغمبر را شنیده ولی کافر مانده یا کافر شده‌اند، کفران نعمت و کتمان حقیقت می‌نمایند و آشکارا معصیت می‌کنند (ستون ۵.۱.۲ از جدول ۱۶).

منافقین هم که به وجوه مختلف با نام یا بدون نام، در قرآن معرفی و تقبیح و تهدید شده‌اند، تکلیفشان معلوم است (ستون ۵.۱.۳ از جدول ۱۶).

۶- احکام (شکل ۳۱ و شکل‌های ۴۹ و ۵۰)

احکام همان تعلیمات عملی اسلام و دستورهای اجرائی است. اعم از فضائل نفسانی و رفتار انسانی یعنی تربیت و اخلاق، یا وظائف و آداب دینی مؤمن در برابر خدا و خلق و خود، که به‌طور کلی معروف به فروع دین و مشمول ابواب فقه شده است. البته قرآن فرق چندانی میان این دو دسته از احکام نگذاشته است. چه آنجا که امر به عدل و احسان و سفارش به استقامت و تقوا و ایفای عهد و خودداری از غیبت و تفاخر و تکاثر می‌نماید یا «براً» را تعریف می‌کند و چه در جاهایی که در پهنه وسیع زمان و مکان زمین و آسمان، حمد و تسبیح خدا یعنی نماز را کتاب موقوت^۱ مسلمانان دانسته یا دستور روزه و انفاق و ترتیب حج و جهاد را می‌دهد، همه جا توصیه و

۱. اشاره مؤلف فقید به آیه ۱۰۳ از سوره نساء (۴) است که می‌فرماید:

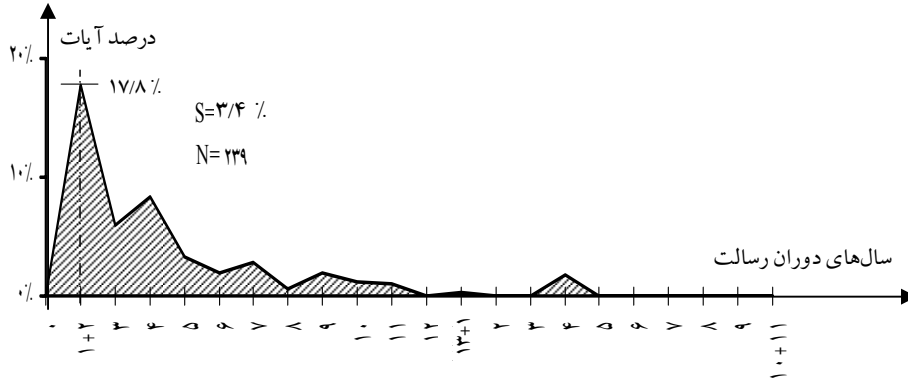
ترجمه: هنگامی که نماز را به پایان بردید، [در همه حال] ایستاده و نشسته و بر پهلو آرمیده، خدای را یاد کنید؛ و همین که آرامش یافتید، [طبق معمول] به نماز ایستید؛ زیرا نماز برای مؤمنان وظیفه‌ای است مقرر و زمان‌بندی شده. (ب.ف.ب)

توصیف مؤمنین است. ولی دومی‌ها بیشتر مورد توجه علما و موضوع بحث و فحص فقها شده در «رساله‌های عملیه» آمده، حکم فرائض دینی را پیدا کرده است و اولی‌ها عملاً فراموش گردیده گاه‌گاه به صورت موعظه روی منبر یا استناد و استشهاد سخنرانی‌ها به گوش می‌خورد. ما اولی‌ها را تحت عنوان احکام تربیتی و اخلاقی، و با شماره ۶.۱ دسته‌بندی کرده‌ایم و به دومی‌ها عنوان احکام فقهی و شماره ۶.۲ داده‌ایم و چون هر دو سیر تحول، مشابه و اوج‌های مقارن داشته‌اند، در یک نوع و طبقه قرار گرفته‌اند. غیر از جهاد که سیر تحول دیگری داشته و طبقه چهارم را تشکیل داده است.

۳۳- منحنی‌های تحول موضوعی در دسته آیات فرعی

دسته‌های فرعی شانزده‌گانه منشعب از شش طبقه یا شش نوع اصلی را به لحاظ فراوانی آیات یا درصد نزول سالیانه در شکل‌های ۳۲ تا ۵۱ (در ارتباط با جداول ۱۷ الی ۳۳) نمایش داده‌ایم و در زیر هر منحنی، نام سوره و شماره‌های آیات مربوطه تعیین شده است تا بررسی مسئله میسر باشد.

شکل ۳۲، جدول ۱۷، دسته آیات ۱.۱: حدوث قیامت

دنباله ۱+۲ بعثت: معراج ۱۸ تا ۵   مرسلات ۱ تا ۱۵   نباء ۱۸ تا ۲۱   انشقاق ۱ تا ۶   عیسی ۳۳ تا ۳۷
دنباله ۳: نجم ۵۹   قارعه ۸ تا ۱۸   حافه ۱۳ تا ۲۰   مطفئین ۴ تا ۶
دنباله ۴: طور ۹ تا ۱۳   زخرف ۶۵ تا ۶۷   مزمل ۱۴-۱۸   طه ۱۵   مریم ۷۷
دنباله ۵: محمد ۲۰
دنباله ۶: حجر ۳۶-۵۵
دنباله ۷: صافات ۳۹ تا ۴۱
دنباله ۸: زمر ۶۸-۶۹   یونس ۴۵
دنباله ۹: هود ۱ تا ۲۰
دنباله ۱۰: قلم ۴۲-۴۴   معارج ۴۰-۴۲   دخان ۹-۱۳   قلم ۴۲-۴۴   مؤمنون ۱۰۱ تا ۱۰۳
دنباله ۱۱: انبیاء ۹۶-۹۷   نساء ۳۸-۳۹   فرقان ۲۷-۲۸
دنباله ۱۲: طه ۱۰۲ تا ۱۱۰   ابراهیم ۴۹
دنباله ۱۳: نمل ۸۹-۹۰
دنباله ۱۴: روم ۵۳ تا ۵۷
دنباله ۱۵: حجر ۳۶-۵۵
دنباله ۱۶: صافات ۳۹ تا ۴۱
دنباله ۱۷: زمر ۶۸-۶۹   یونس ۴۵

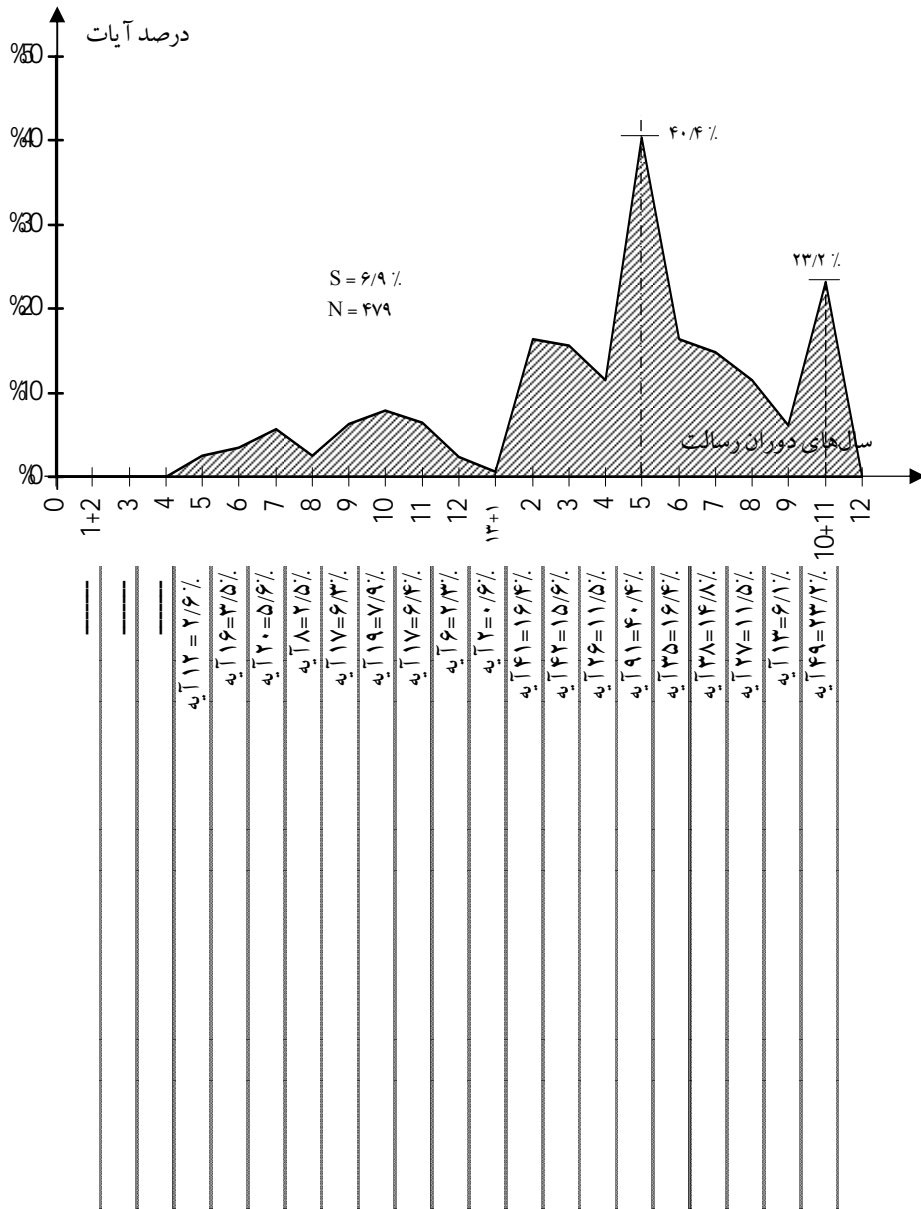

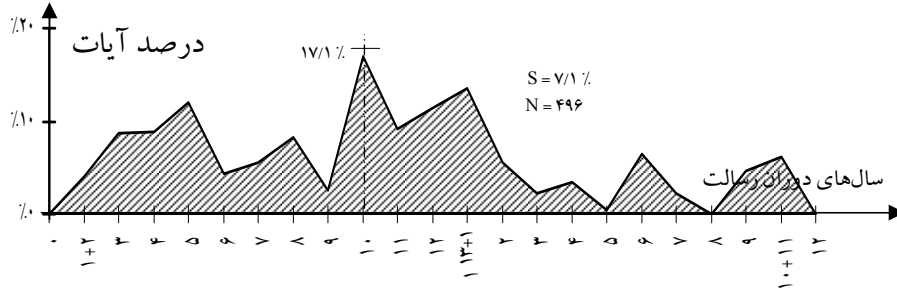

شکل ۳۸، دسته آیات (۲.۳ + ۵.۲): توصیف پیروان پیغمبران گذشته و اهل کتاب

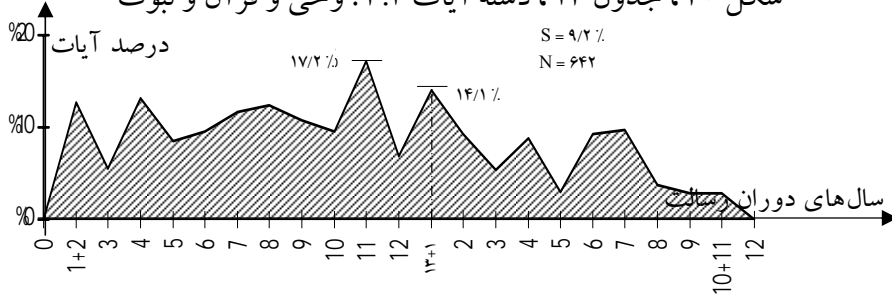
دسته آیات ۲.۳ (پیروان پیغمبران گذشته) در زیر شکل ۳۷ قرار دارد.
 دسته آیات ۵.۲ (اهل کتاب) در زیر شکل ۴۸ قرار دارد.

شکل ۳۹، جدول ۲۳، دسته آیات ۳.۱: وصف مشرکین مکه و جدال با آنها

۴/۱٪ = ۲۰ آیه: تکواثر ۱-۲   طاروق ۱۵ تا ۱۷   کوفر ۳   تکویر ۲۹ تا ۲۹   مدثر ۵۱ تا ۵۱   نجم ۱۹ تا ۲۳   کافرون ۱ تا ۳
۸/۷٪ = ۱۷۳ آیه: کافرون ۴ تا ۶   علق ۱۹ تا ۱۹   تبت ۱۵   قلم ۱۶ تا ۱۶   فجر ۱۸ تا ۱۸   نجم ۳۴ تا ۳۶   صافات ۳۶ تا ۳۶   (دنباله) ۱۴۹-۱۴۹
۸/۹٪ = ۵۴ آیه: شعراء ۲۰۰ تا ۲۰۰   حجر ۲۲ تا ۲۲   ذاریات ۵۲ تا ۵۲   قمر ۴۳ تا ۴۳   قلم ۳۷ تا ۴۱   معارج ۳۶ تا ۴۱   (دنباله) ۴۱ تا ۴۱
۱۴/۱٪ = ۶۵ آیه: شعراء ۱ تا ۱   زمر ۲۷ تا ۳۰   ص ۱۰ تا ۱۰   ق ۴۴ تا ۴۵   یس ۱۰ تا ۱۰   حجر ۴۳ تا ۴۳   فصلت ۴۳ تا ۴۳   زخرف ۴ تا ۴
۴/۴٪ = ۲۰ آیه: زخرف ۲۸ تا ۲۸   انبیاء ۵۸-۵۷   فصلت ۳۸-۳۷   انبیاء ۴۳ تا ۴۳   بینه ۱   لقمان ۵-۵   فرقان ۳-۳   فصلت ۳۳-۳۳
۵/۶٪ = ۲۰ آیه: فرقان ۴۴-۴۴   طه ۶۱-۶۱   طه ۱۳۵-۱۳۴   نحل ۲۶ تا ۲۶   فصلت ۶۴ تا ۶۴   کهف ۴
۸/۳٪ = ۲۶ آیه: مدثر ۳۳ تا ۳۳   اسراء ۴۵ تا ۴۵   مؤمن ۴۲-۴۲   مؤمن ۷۹-۷۸   زمر ۳۷-۳۸ تا ۵۴-۶۰   جاثیه ۷۵ تا ۷۵   فصلت ۶۴ تا ۶۴
۲/۶٪ = ۱۷ آیه: تغابن ۱۸   هود ۱۱-۱۱   فصلت ۱۲۲-۱۲۲   روم ۸
۱۷/۰٪ = ۴۱ آیه: اعراف ۱۷۶ تا ۱۷۶   سبأ ۱۸۳ تا ۱۸۳   حج ۶۷-۶۸   انعام ۱۴-۱۴   فصلت ۱۱۷-۱۱۷   عنکبوت ۱۱-۱۱   فصلت ۲۱-۲۱
۹/۴٪ = ۲۵ آیه: عنکبوت ۵۱-۵۱   سبأ ۶۵ تا ۶۵   مؤمن ۷۱-۷۱   نجم ۳۱ تا ۳۱   کهف ۳۱ تا ۳۱   مؤمن ۲۸-۲۸   فصلت ۱۱۷-۱۱۷   عنکبوت ۱۱-۱۱   فصلت ۲۱-۲۱
۱۱/۴٪ = ۳۰ آیه: قصص ۴۷ تا ۴۷   مؤمن ۷۱-۷۱   نجم ۳۱ تا ۳۱   کهف ۳۱ تا ۳۱   مؤمن ۲۸-۲۸   فصلت ۱۱۷-۱۱۷   عنکبوت ۱۱-۱۱   فصلت ۲۱-۲۱
۱۳/۵٪ = ۳۳ آیه: شوری ۴۱-۴۱   فصلت ۱۱۲-۱۱۲   فصلت ۱۲   احقاف ۳ تا ۳   فصلت ۱۰۰-۱۰۰   نحل ۳۵ تا ۳۵
۵/۶٪ = ۱۴ آیه: صف ۷-۷   فصلت ۱۲   احقاف ۳ تا ۳   فصلت ۱۰۰-۱۰۰   نحل ۳۵ تا ۳۵
۲/۲٪ = ۹ آیه: آل عمران ۱۱۲-۱۱۲   یونس ۱۶ تا ۱۶   فصلت ۱۱۲-۱۱۲   فصلت ۱۰۰-۱۰۰   نحل ۳۵ تا ۳۵
۳/۵٪ = ۲۸ آیه: سبأ ۸ تا ۸   یونس ۱۶ تا ۱۶   فصلت ۱۱۲-۱۱۲   فصلت ۱۰۰-۱۰۰   نحل ۳۵ تا ۳۵
۴/۴٪ = ۱۰ آیه: حدید ۱۵
۶/۵٪ = ۱۴ آیه: انعام ۴۶ تا ۴۶   فصلت ۱۱۲-۱۱۲   فصلت ۱۰۰-۱۰۰   نحل ۳۵ تا ۳۵
۲/۳٪ = ۹ آیه: رعد ۲۷-۲۷   فصلت ۱۱۴   فصلت ۱۰۰-۱۰۰   نحل ۳۵ تا ۳۵
۴/۷٪ = ۱۰ آیه: مجادله ۶-۶   مائده ۱۰۲-۱۰۲   قمر ۲۴ تا ۲۴   فصلت ۱۰۰-۱۰۰   فصلت ۱۰۰-۱۰۰
۶/۲٪ = ۱۳ آیه: انعام ۱۳۵ تا ۱۳۵   فصلت ۱۴۴-۱۴۴   فصلت ۱۴۵ تا ۱۴۵   فصلت ۱۴۶ تا ۱۴۶   فصلت ۱۴۷ تا ۱۴۷   فصلت ۱۴۸ تا ۱۴۸   فصلت ۱۴۹ تا ۱۴۹
دنباله سال ۳: صافات ۱۵۰ تا ۱۵۰   فصلت ۱۶۷-۱۶۷ تا ۱۶۷-۱۶۷   فصلت ۱۶۸ تا ۱۶۸   فصلت ۱۶۹ تا ۱۶۹   فصلت ۱۷۰ تا ۱۷۰   فصلت ۱۷۱ تا ۱۷۱   فصلت ۱۷۲ تا ۱۷۲
دنباله سال ۴: زخرف ۷۹-۷۹   مریم ۷۶-۷۶   طور ۳۵ تا ۳۵   حجر ۱۲ تا ۱۲
دنباله سال ۱۳+۱: محمد ۱۵-۱۵   انفال ۱۳-۱۳   انفال ۲۱-۲۱   فصلت ۳۳-۳۳

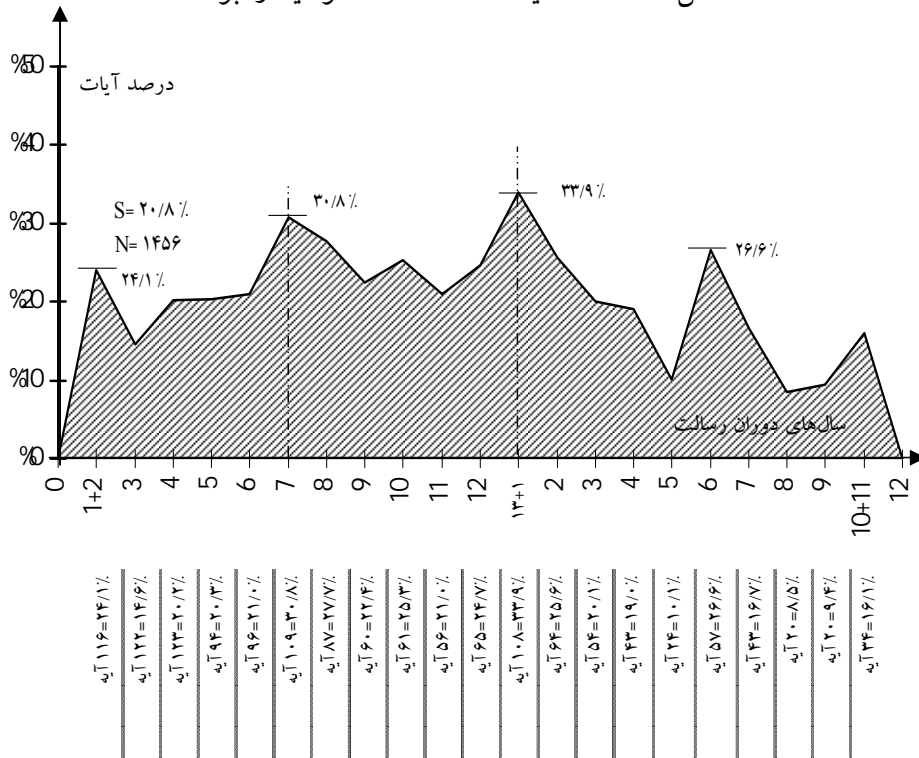
شکل ۴۰، جدول ۲۴، دسته آیات ۳.۲: وحی و قرآن و نبوت

۱۷/۱٪: مدثر ۱-۲۴-۵۲-۵۴ کورن ۲-۱   اعلیٰ ۶-۸-۹   بروج ۲۱-۲۲   تکویر ۲۶ تا ۲۹   انشراح ۱۸۱   ضحیٰ ۱۱۱ تا ۱۱۲   برسلات ۵۰ (دنباله)
۱۶/۵٪: یقینمه ۱۶   واقعه ۷۴ تا ۷۸   اعلیٰ ۱۸-۱۹   طه ۳۸ تا ۴۵   قلم ۶۵   نجم ۵۵-۵۷ تا ۵۹   صافات ۱۲ تا ۱۵   ادخان ۵۸-۵۹
۱۳/۱٪: شعراء ۱۹۲ تا ۲۰۱   ۲۰۱ تا ۲۱۰   حجر ۷۰-۷۶   انعام ۹۴ تا ۹۹   قدر ۱۵۱ تا ۱۵۵   ذاریات ۵۵   قلم ۴۶-۵۱ (دنباله)
۸/۵٪: شعراء ۱۹۲ تا ۲۰۱   ۲۰۱ تا ۲۱۰   حجر ۷۰-۷۶   انعام ۹۴ تا ۹۹   مؤمنون ۷۵ تا ۷۷   مؤمنون ۷۵ تا ۹۵   فصلت ۱ تا ۳   زخرف ۱-۶
۹/۶٪: زخرف ۴۲ تا ۴۴   ۶۰-۶۱   احزاب ۳ تا ۷   انبیاء ۲ تا ۸   ۱۰ تا ۱۲   ۲۵-۲۶   ۵۱-۵۲   ۱۰۸ تا ۱۱۰   ص ۱-۲   ۱۹ تا ۲۷   ۲۸-۲۹ (دنباله)
۱۱/۶٪: یوسف ۳۲ تا ۳۵   ۴۳ تا ۴۵   ۵۲ تا ۵۴   ۵۹-۶۰   طه ۹۹-۱۱۲   ۱۱۳-۱۳۰   ابراهیم ۱   نحل ۲-۱   ۴۵-۴۶-۶۵   ۶۶-۶۷ (دنباله)
۱۲/۴٪: مدثر ۳۴ تا ۳۵   اسراء ۹-۱۱   ۴۳ تا ۴۵   ۷۵ تا ۷۸   ۸۱ تا ۸۳   ۱۰۶ تا ۱۰۸   بقره ۱۱۳-۱۳۰   نحل ۱-۲   ۱۰۸ تا ۱۱۰   ۱۱۱-۱۱۲   ۱۱۳ تا ۱۱۷   عنکبوت ۶۷
۱۰/۸٪: هود ۲-۱۲   ۱۴ تا ۱۶   ۱۹-۱۹   ۱۱۴ تا ۱۱۷   فصلت ۲۵-۳۲   روم ۲۵-۳۲   اسراء ۸۴-۸۷ تا ۹۸   ۹۸ تا ۱۰۸   عنکبوت ۶۷
۹/۵٪: اعراف ۱۸۸-۱۹۲   ۱۹۸-۱۹۹   ۲۰۲ تا ۲۰۳   حج ۴۸-۵۱   انعام ۱۰۷ تا ۱۰۹   یوسف ۳۱ تا ۳۳   ۱۰۸ تا ۱۱۰   ۱۱۱-۱۱۲   ۱۱۳ تا ۱۱۷   عنکبوت ۶۷
۱۷/۲٪: عنکبوت ۴۴ تا ۴۶   ۵۱ تا ۵۳   سبأ ۶-۹   یونس ۹۴ تا ۹۶   مؤمن ۱۵-۱۷   کهف ۵۲ تا ۵۴   ابراهیم ۴-۱۱   قصص ۱-۲
۱۸/۶٪: قصص ۴۴ تا ۴۹   ۵۰-۵۱   ۵۹ تا ۶۱   ۸۸ تا ۹۰   نمل ۲۰   مؤمن ۱۵-۱۷   کهف ۷۸-۷۷   ۷۷ تا ۷۹   ۲۹-۳۰   ۳۸-۴۰   زمر ۱-۲ (دنباله)
۱۴/۱٪: شوری ۴-۱۱   ۱۱-۱۲   ۱۴ تا ۱۶   ۲۲ تا ۲۴   ۲۵-۲۷   ۳۳ تا ۳۵   فاطر ۴ تا ۶   ۲۱ تا ۲۳   ۲۸-۲۹   ۳۲ تا ۳۴   نحل ۱-۲   ۵۲-۵۳ (دنباله)
۱۳/۳٪: صافات ۱۹-۲۱   فصلت ۴۱ تا ۴۴   ۵۲ تا ۵۴   اسراء ۱۱۶ تا ۱۱۸   احقاف ۱-۲   ۶۲ تا ۶۴   ۱۱۶ تا ۱۱۸   ۱۲۲ تا ۱۲۴   نحل ۱-۲   ۵۲-۵۳ (دنباله)
۱۵/۵٪: مناقرون ۱   حج ۱۵-۱۵   فصلت ۴۱ تا ۴۴   آل عمران ۲ تا ۴   ۲۹-۳۰   ۳۲ تا ۳۴   ۳۴ تا ۳۶   ۳۸-۳۹   جمعه ۲   آل عمران ۵۱-۵۲
۲۰/۸٪: اعراف ۱۵۷-۱۵۸   ۱۷۳ تا ۱۷۳   حشر ۲۱   سبأ ۶   توبه ۶۱-۶۲   یونس ۳۱-۳۱   ۱۵-۱۵   ۲۷ تا ۲۷   ۵۷-۵۷   اعراف ۱
۳۰/۱٪: حدید ۹-۲۸   نحل ۹۱   نور ۱   بقره ۹۳-۱۱۴
۹/۳٪: احزاب ۲۱ تا ۳۷   ۴۰ تا ۴۰   نساء ۱۶۱-۱۶۸   الف ۱۱۳ تا ۱۳۳   انعام ۳۳ تا ۳۷   ۴۸-۵۰-۵۵ تا ۱۵۸   رعد ۱
۹/۷٪: رعد ۸-۱۹   ۲۹-۳۰   ۳۶ تا ۳۶   فتح ۴۳-۴۰   ۳۶ تا ۳۶   ۳۸-۳۸   طلاق ۱۱-۱۱   الف ۱۱۱ تا ۱۱۱   مائده ۱۷۱   حجرات ۵ تا ۵
۳/۸٪: نساء ۱۰۶-۱۰۷   ۱۱۳-۱۱۳   کهف ۲۲-۲۲   توبه ۳۲-۳۳
۲/۸٪: احقاف ۳۴   نصر ۱   ابراهیم ۴   مائده ۱۰۱   بقره ۲۱-۲۲
۲/۸٪: مستحکه ۶-۹   فاطر ۹   مائده ۵۲   بقره ۲۵۳-۲۵۵
دنباله ۲ اب   نجم ۸ تا ۲۳   عیس ۱ تا ۱۶
دنباله ۳ ب   دخان ۵ تا ۱۳   زخرف ۱۲-۱۲   مزمل ۱ تا ۱۰   ۱۵-۱۵   طه ۳ تا ۳   مریم ۹۷   طور ۲۹ تا ۳۴   ۴۰-۴۸-۴۹
دنباله ۴ ب   لقمان ۱-۲   فلق ۱ تا ۲۲-۲۲
دنباله ۷ ب   نحل ۱۰ تا ۱۰   کهف ۵ تا ۱۰   سجده ۱-۲
دنباله ۱۴ ب   ۱۴ تا ۱۴-۲۴-۲۸-۲۹   محمد ۱۴-۱۵-۱۸-۱۸-۲۱-۲۱   انفال ۱-۵-۳۲-۳۲

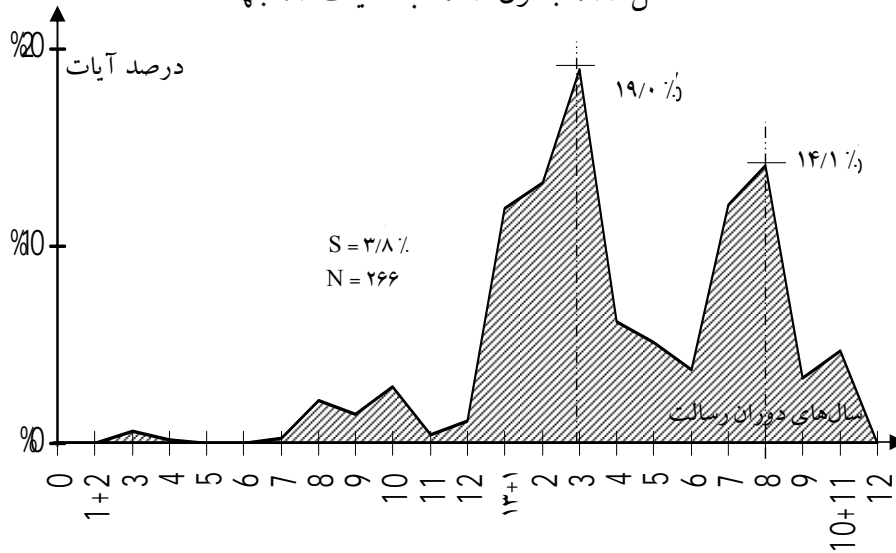

شکل ۴۲، دسته آیات (۳.۲+۳.۳): توحید و نبوت

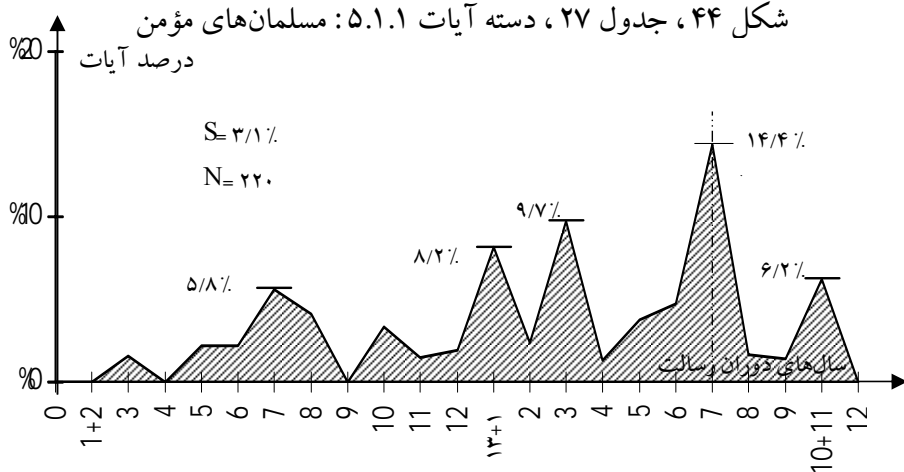

دسته آیات ۳.۲ (نبوت) در زیر شکل ۴۰ قرار دارد.
 دسته آیات ۳.۳ (توحید) در زیر شکل ۴۱ قرار دارد.

شکل ۴۳، جدول ۲۶، طبقه آیات ۴: جهاد

عادیات ۱ تا ۵ آیه: ۵۰/۶٪
شعراء ۲۲۷ آیه: ۱۰۰/۲٪
فقان ۵۲ آیه: ۱۰۰/۳٪
بقره ۱۵۳ تا ۱۵۷-۲۴۴-۲۴۵ آیه: ۲/۲٪
تغابن ۱۴ تا ۱۷ آیه: ۱/۵٪
نور ۵۴ تا ۵۶ آیه: نور ۲۹/۷٪
عنکبوت ۶۹ آیه: عنکبوت ۱۰/۴٪
زمل ۲۰ آیه: زمل ۳/۱٪
شوری ۳۸ تا ۴۳ آیه: شوری ۱۹/۱٪
انفال ۴۵ تا ۵۱-۵۷ تا ۷۶ آیه: انفال ۱۳/۲٪
آل عمران ۱۰۶-۱۱۷ تا ۱۳۳-۱۳۴ تا ۱۶۰ آیه: آل عمران ۱۹/۰٪
احزاب ۴۱ تا ۴۶ آیه: احزاب ۶/۲٪
حدید ۱۰-۱۱-۲۵ تا ۲۹ آیه: حدید ۵/۱٪
احزاب ۲۰ تا ۲۷ آیه: احزاب ۳/۷٪
توبه ۷۴-۷۶-۸۴-۸۷-۸۹-۱۲۱-۱۲۲-۱۲۴ آیه: توبه ۱۲/۱٪
نساء ۶۹-۷۳-۷۸ تا ۹۱-۹۳ تا ۹۶-۱۰۲ آیه: نساء ۱۴/۱٪
بقره ۱۷۲-۱۲۰-۲۱۲ تا ۲۱۵ آیه: بقره ۳/۳٪
نساء ۴ تا ۱۰-۱۴ تا ۱۹ آیه: نساء ۴/۷٪
آل عمران ۱۰-۱۱-۲۷-۲۹-۲۹-۱۹۴-۱۹۵-۲۰۰ آیه: آل عمران ۳/۳٪

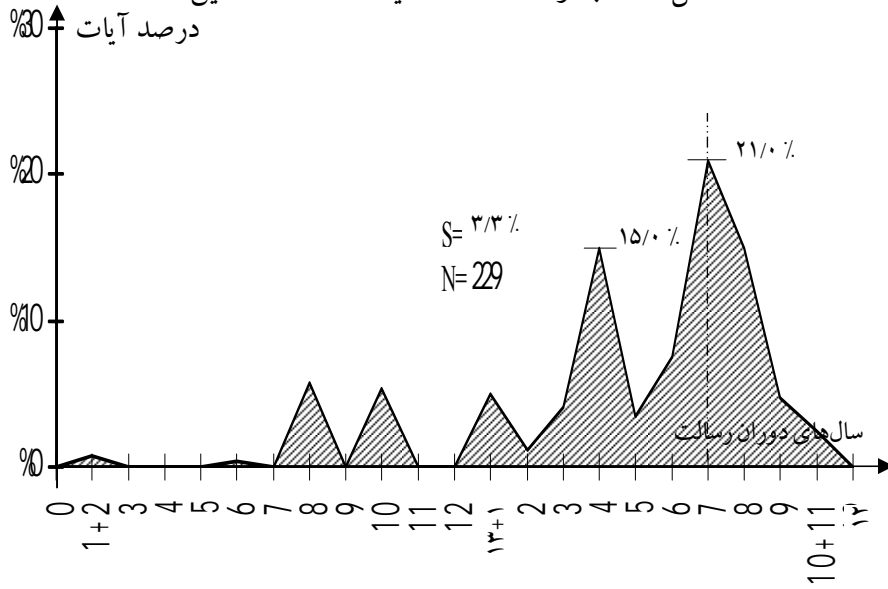

معارج: ۱۳=۱/۶٪ آیات: ۲۵ تا ۲۹-۲۷ تا ۲۲
مؤمنون: ۱۰=۷/۲٪ آیات: ۶۴ تا ۵۹-زمر ۱۰ تا ۷
احزاب: ۱۰=۲/۲٪ آیات: ۴۷ تا ۴۱-تقوان ۴ تا ۲
فوقان: ۱۲=۵/۸٪ آیات: ۷۶ تا ۶۴-نحل ۴۴ تا ۴۳-سجده ۱۵ تا ۱۸-مدثر ۳۲
اسراء: ۱۳=۴/۱٪ آیات: ۲۷-۲۶-۱۰۸-۱۰۹-بقره ۲ تا ۴-۲۰-۲۰۵-نمل ۲-۲
اعراف: ۱۸=۳/۳٪ آیات: ۵۴-۵۱-حج ۵۳-انعام ۸۲-عنکبوت ۱-۴-۸
عنکبوت: ۴=۱/۵٪ آیات: ۵۹ تا ۵۶
کهف: ۵=۱/۹٪ آیات: ۳۹ تا ۲۵
شوری: ۱۷=۸/۲٪ آیات: ۳۵-۱۷-فاطر ۲۶-۲۷-۲۹-زمر ۱۲-۱۳-۱۹-۲۳-۲۴-محمد ۲-۳-۱۲-۱۳-۱۹-۳۵-نفل ۲-۲۰-۲۱-۲۶
انفال: ۶=۲/۴٪ آیات: ۶۶-۶۵-۴۰-صاف ۱۴-احقاف ۱۲-مائده ۱۴
آل عمران: ۲۶=۹/۷٪ آیات: ۱۵-۶-۲۹-۱۵-۱۰-۹۶-۱۰-۱۲۸-۱۳-۱۷۳-۱۷۵ تا ۱۸۸-آل عمران ۱۸۸ تا ۱۹۵-حج ۱۷۶-اعراف ۲
حشر: ۳=۱/۳٪ آیات: ۱۰-۹-یونس ۱۴
حدید: ۹=۳/۸٪ آیات: ۲۹ تا ۲۷-بقره ۱۰۶-۱۰۱-۹۸-۱۴۷ تا ۱۰۴
احزاب: ۱۰=۴/۷٪ آیات: ۳۶-۳۵-۲۴ تا ۲۱-انعام ۵۴ تا ۵۲-۱۶۵
رعد: ۳۷=۱۴/۴٪ آیات: ۲۸-۲۳ تا ۱۹-۷۲-۸۹-۴۳ تا ۹۰-۱۰۰-۱۱۲-۱۱۳-توبه ۱۱۸ تا ۱۲۰-فتح ۴-۱۹-مائده ۶۰-۶۱-حجر ۱۴-۱۰ تا ۱۷۵
نساء: ۴=۱/۷٪ آیات: ۱۶ تا ۱۴-احقاف ۱۴ تا ۱۶
مائده: ۱۰=۱/۴٪ آیات: ۱۰۱-بقره ۱۹۷
مجادله: ۳=۱/۴٪ آیات: ۱۱-نساء ۷۱-نور ۳۷-۳۸-۶۲-بقره ۲۸۵-۲۸۶-احزاب ۵۴-۵۴
ممتحنه: ۱۳=۶/۲٪ آیات: ۴ تا ۲-تحریم ۱۱

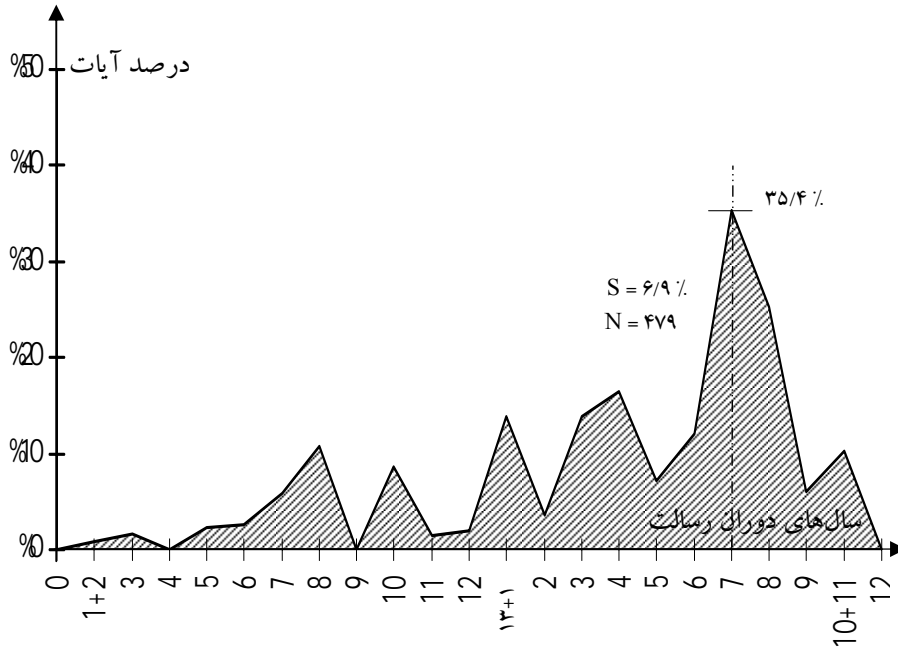

شکل ۴۶، جدول ۲۹، دسته آیات ۵.۱.۳: منافقین

آیه ۴۰ = ۸٪ : ماعون تا ۴۷
آیه ۲ = ۰٫۴٪ : احزاب ۱-۴۷
آیه ۱۸ = ۵٫۷٪ : مدثر ۳۳-۳۴   بقره ۱۹۲ تا ۲۰۰
آیه ۱۳ = ۵٫۴٪ : نور ۴۶ تا ۵۳   حج ۵۲   عنکبوت ۲-۳-۹-۱۰
آیه ۱۶ = ۵٫۰٪ : محمد ۲۲ تا ۳۳-۳۹-۴۰   انفال ۵-۶
آیه ۳ = ۱٫۲٪ : انفال ۵۱   صف ۲-۳
آیه ۱۱ = ۴٫۱٪ : آل عمران ۸۴-۱۷۵-۱۷۶   منافقون ۱ تا ۸
آیه ۳۴ = ۱۵٫۰٪ : حشر ۱۱   توبه ۳۸ تا ۷۰
آیه ۸ = ۳٫۴٪ : حدید ۸-۱۲   نور ۱۹ تا ۱۶
آیه ۱۶ = ۷٫۵٪ : احزاب ۱۷ تا ۲۰-۲۴   نساء ۱۳۱ تا ۱۴۱
آیه ۵۴ = ۲۱٫۰٪ : توبه ۷۴-۹۱ تا ۹۴-۱۰۲ تا ۱۱۲-۱۲۳-۱۲۵ تا ۱۳۰   فتح ۶-۱۰ تا ۱۶   مائده ۵۷ تا ۶۰
آیه ۳۵ = ۱۵٫۰٪ : نساء ۶۳ تا ۷۲-۷۴-۷۷ تا ۸۵-۹۰ تا ۹۳-۱۰۶ تا ۱۱۵
آیه ۱۰ = ۴٫۷٪ : مجادله ۹-۱۵ تا ۲۳
آیه ۵ = ۲٫۴٪ : تحریم ۹   نساء ۶۳-۷۲-۷۴-۷۵

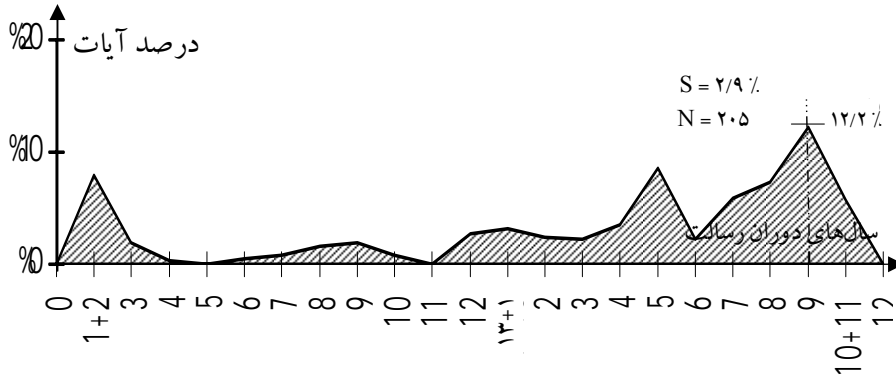
شکل ۴۷، دسته آیات ۵.۱ (۵.۱.۱ + ۵.۱.۲ + ۵.۱.۳): امت خاتم النبیین

یه آیه ۴۰/۸٪
یه آیه ۱۳=۱/۶٪
یه آیه ۱۰=۲/۲٪
یه آیه ۱۲=۲/۶٪
یه آیه ۲۱=۵/۹٪
یه آیه ۳۴=۱۰/۸٪
یه آیه ۲۱=۸/۷٪
یه آیه ۴=۱/۵٪
یه آیه ۵=۱/۹٪
یه آیه ۴۴=۱۳/۸٪
یه آیه ۱۹=۳/۶٪
یه آیه ۳۷=۱۳/۸٪
یه آیه ۳۷=۱۶/۴٪
یه آیه ۱۷=۷/۲٪
یه آیه ۲۶=۱۲/۱٪
یه آیه ۹۱=۳۵/۴٪
یه آیه ۵۹=۲۵/۲٪
یه آیه ۱۳=۶/۱٪
یه آیه ۲۲=۱۰/۴٪

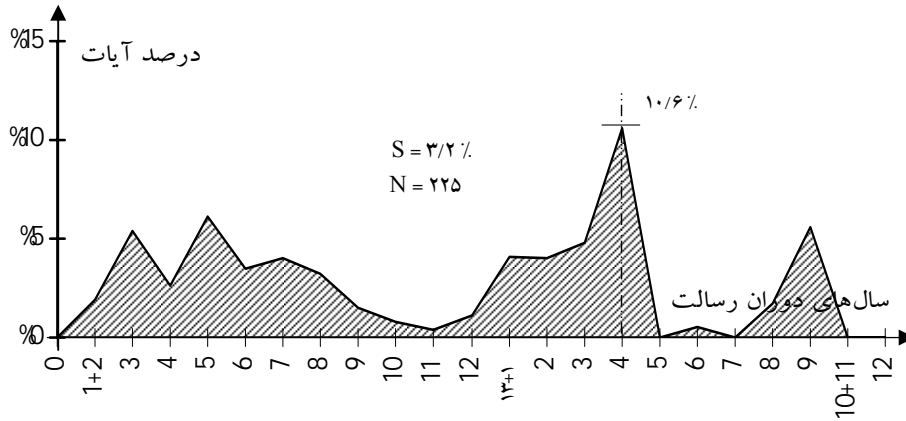
شکل ۴۹، جدول ۳۱، دسته آیات ۶.۱: احکام تربیتی و اخلاقی

۳۸=۷/۹٪: مدثر ۶ تا ۶ عصر   ۳ تکاثر ۱-۷   شمس ۱ تا ۱۰   بروج ۸-۹   نازعات ۱۷-۱۸   لیل ۵ تا ۱۱ (دنباله)
۱۶=۱/۹٪: رحمن ۶۰   نازعات ۳۷ تا ۳۹   بلد ۱۱ تا ۱۳   نجم ۳۹-۴۰   حاقه ۳۴   معارج ۲۹ تا ۳۴
۲=۰/۳٪: رحمن ۷-۸
۲=۰/۴٪: روم ۱۶ تا ۱۷
۳=۰/۸٪: فقان ۶۴-۷۳   نحل ۲۵
۱۶٪: اسراء ۲۴-۲۵   بقره ۲۰۴-۲۰۵   جاثیه ۱۴
۱۹٪: هود ۱۱۵   فصلت ۳۴-۳۵   اسراء ۸۵-۱۰۲
۸/٪: اعراف ۱۹۸   عنکبوت ۷
۷=۲/۷٪: لقمان ۱۱-۱۳ تا ۱۸
۳۱٪: شوری ۳۵ تا ۴۱   انفال ۲۷ تا ۲۹
۲/۴٪: انفال ۵۵   اسراء ۲-۳   مائده ۱۰-۱۱
۲/۲٪: آل عمران ۸۶-۱۲۶-۱۲۸-۱۲۹   منافقون ۹   حج ۷۶
۳/۵٪: اعراف ۲۷ تا ۳۱   ۳۳-۳۴-۵۴
۸/۴٪: حدید ۲۴   نحل ۹۲ تا ۹۹   نور ۱۲ تا ۱۸-۲۰-۲۲-۲۳-۲۵
۲/۳٪: احزاب ۳۵   نساء ۱۳۳-۱۳۴-۱۴۷-۱۴۸
۵/۸٪: زعد ۱۲-۱۸-۲۰ تا ۲۲   ۲۵-۲۲ تا ۲۰   حجرات ۷ تا ۱۳   قصص ۷-۸۳
۷/۳٪: نساء ۱-۲-۱۰-۳۳-۳۶-۳۸ تا ۴۰   ۶۱-۶۲-۶۳-۸۷-۸۸-۹۹ تا ۱۰۱   احقاف ۱۴
۱/۲٪: مجادله ۱۰   مائده ۳۰-۳۴-۸۹-۹۴-۱۰۰   بقره ۱۶۴-۱۷۲-۱۷۳-۲۱۶ تا ۲۱۹   ۲۲۳-۲۲۵ تا ۲۶۴-۲۶۶
۵/۷٪: بقره ۲۷۳   ممتحنه ۲-۳   انعام ۲ تا ۵   نساء ۶۱-۶۲-۱۳۷   مائده ۳-۵۳
۱+۲: معاون ۲-۳   مرسلات ۱۸-۴۱ تا ۴۶   عبس ۴۲   همزه ۱-۳

جدول ۳۳، شکل ۵۱، دسته آیات ۷.۱: انسان و شیطان و جن

۱۹٪=۹ آیات: علق ۲-۵   عصر ۱-۲   شمس ۱۰ تا ۱۲   نجم ۲۴
۴٪=۵ آیات: علق ۶-۷   تنین ۶   غلذیات ۸ تا ۱۱   ناس ۱۴ تا ۱۶   قلم ۱۴ تا ۱۶   دنباله (دنباله)
۶٪=۱۶ آیات: شعراء ۷۱ تا ۸۵   ذاریات ۵۶
۱۱٪=۲۸ آیات: حجر ۲۶ تا ۳۱   دهر ۳۱ تا ۳۲   یس ۳۱ تا ۳۲   مؤمنون ۱۲ تا ۱۶
۵٪=۳ آیات: احزاب ۳۸   جن ۱۴ تا ۱۹   روم ۱۹
۶۰٪=۱۴ آیات: طه ۱۱۴ تا ۱۲۳   ملک ۵   سجده ۸ تا ۱۰
۲٪=۳ آیات: اسراء ۱۲-۱۳ تا ۱۶   بقره ۲۰۰ تا ۲۰۳
۱۵٪=۴ آیات: روم ۸۵-۸۶   روم ۲۹
۸٪=۲ آیات: اعراف ۲۰-۲۱
۴٪=۱ آیات: سبأ ۴۰
۱۱٪=۳ آیات: کهف ۴۸   ابراهیم ۲۶-۲۷
۱۱٪=۱۳ آیات: بقره ۲۸ تا ۳۷   طه ۶-۱۱   زمر ۱۱-۱۵
۴۰٪=۱۰ آیات: فصلت ۴۹-۵۱   اسراء ۵۵-۶۲   بقره ۱۰
۸٪=۱۳ آیات: حج ۲-۴   اعراف ۱۰-۲۰
۱۰٪=۲۴ آیات: اعراف ۲۱ تا ۳۴   ۱۷۱-۱۷۲   حشر ۱۶-۱۷   یونس ۱۱-۱۲-۱۹-۲۱-۲۴-۴۴-۵۷
۵٪=۱ آیات: احزاب ۷۲
۱۷٪=۴ آیات: نساء ۱۱۷ تا ۱۱۹   احقاف ۱۴
۶٪=۱۱ آیات: احقاف ۲۸ تا ۳۰   مائده ۳۰ تا ۳۴   بقره ۱۶۴-۱۶۶-۲۰۹-۲۷۱
دنباله ۱+۲: معارج ۱۹ تا ۲۲   رحمن ۱۴-۱۵

نکاتی که از این منحنی‌ها استنباط و استفاده می‌شود، تأیید و تکمیل مطالبی است که در بند ۳۱ به آن‌ها اشاره نموده بودیم:

الف) مسئله تمرکز یا وجود نقطه اوج در منحنی‌های فرعی، مانند منحنی‌های اصلی به‌طور برجسته‌ای نمایان می‌باشد.

فقط در منحنی مربوط به دسته آیات ۱.۳ (تذکر و توضیح آخرت، شکل ۳۴) و در دسته‌های فرعی آیات طبقه ۳ (وصف مشرکین مکه و جدال‌های توحید و نبوت، شکل‌های ۴۰ تا ۴۲) که ارتفاع قله ضعیف و منحنی دامنه‌دار است، همان‌طور که در بند ۳۱ ردیف ۲ گفته شد، بحث در اصول و عقاید، حالت تقریباً استمراری و گسترده در طول سال‌های رسالت داشته است.

منحنی مربوط به دسته آیات ۲.۳ (شکل ۳۷) راجع به پیروان پیغمبران گذشته نیز بدون قله یا از جهتی دارای چهار قله یا نقطه اوج است:

اولی آن در سال ۱۰ بعثت، و یک سال قبل از با اوج آیات معرفی پیغمبران است؛

دومی در سال ۴ هجرت، به منحنی اهل کتاب می‌خورد که پیروان حضرت موسی و حضرت عیسی (ع) در زمان حضرت خاتم‌النبین (ص) هستند؛

و چهارمی در سال ۱۰ هجرت، مصادف با قله فرعی اهل کتاب شده است.

چنین به‌نظر می‌آید که اگر آیات وصف پیروان را با آیات اهل کتاب یکجا بگیریم (شکل ۳۸) عمل دور از تناسب و قاعده‌ای نباشد.

ب) حالا می‌توان، سال‌های وفور حداکثر فراوانی، یا ترتیب توالی موضوعات مختلف را با تفصیل بیشتر و ترتیب کامل‌تر، با ملاحظه شکل‌های ۳۲ تا ۵۱، تعیین کرد:

۱- حدود قیامت	دسته	۱.۱	با اوج	۱۷/۸ درصد	در سال‌های	اول و دوم	بعثت
۲- توصیف بهشت و جهنم	"	۱.۲	"	۲۹/۱	در سال	سوم	"
۳- ابلاغ وجدال و هلاک و نجات امت‌های گذشته	"	۲.۱	با اوج اول	۳۳/۹	"	چهارم	"
۴- توصیف پیغمبران	"	۲.۲	"	۲۷/۱	"	ششم	"
۵- رسالت خاتم‌النبین (توحید و نبوت)	"	۳.۳+۳.۲	"	۳۰/۸	"	هفتم	"
۶- ابلاغ وجدال و هلاک و نجات امت‌های گذشته	"	۲.۱	با اوج اصلی	۴۲/۵	"	نهم	"

۷- جدال با مشرکین مکه	"	۳.۱	با اوج	۱۷/۰ درصد	درسال	دهم	"
۸- توصیف پیغمبران	"	۲.۲	با اوج اصلی	۴۲/۷	"	یازدهم	"
۹- رسالت خاتم النبیین (توحید و نبوت)	"	۳.۳+۳.۲	"	۳۳/۹	"	اول	هجرت
۱۰- جهاد	طبقه	۴	با اوج	۱۹/۰	"	سوم	"
۱۱- تذکر و توضیح آخرت	دسته	۱.۳	"	۱۹/۹	"	چهارم	"
۱۲- انسان و شیطان و جن	دسته	۷.۱	"	۱۰/۶	"	چهارم	"
۱۳- اهل کتاب و پیروان پیغمبران گذشته	دسته‌های	۵.۲+۲.۳	"	۴۰/۴	"	پنجم	"
۱۴- امت پیغمبر آخرالزمان (مسلمین)	دسته	۵.۱	"	۳۵/۴	"	هفتم	"
۱۵- احکام	طبقه	۶	"	۴۸/۸	"	نهم	"
۱۶- اهل کتاب و پیروان	دسته‌های	۵.۲+۲.۳	با اوج مجدد	۲۳/۲	"	دهم	"

بعضی از منحنی‌ها را که یک ماکزیمم فرعی ولی مشخص نشان می‌دهند دو بار به حساب آورده‌ایم. مثلاً حداکثر تعداد نسبی سالیانه آیات توصیف پیغمبران در سوره یوسف (۱۲) در سال ۱۱ بعثت آمده است ولی اختصاص به یک پیغمبر دارد. درحالی که در سال ششم در سوره‌های انبیاء (۲۱) و مریم (۱۹) که ماکزیمم اول منحنی دیده می‌شود، نام و نشان انبیاء بیشتری ذکر شده است.

ج) اما توالی تمرکز موضوعات و ترتیب توجه به آنها، یا تعداد آیاتی که به هر کدام اختصاص داده شده است و به اعتباری اهمیت نسبی آن موضوع را از دید قرآن نشان می‌دهد - همان‌طور که قبلاً در بند ۳۱ ردیف ۳ در مورد موضوعات ششگانه اصلی گفته شد - فرق دارد و اینک با تفکیک و تقسیم طبقات اصلی به دسته‌های فرعی، می‌توانیم صورت زیر را ارائه بدهیم که بجای خود حائز اهمیت است:

۱- توحید و نبوت	دسته‌های	۳.۳+۳.۲	با	۱۴۵۶	آیه	۲۰/۸ درصد	قرآن	به‌طور متوسط
۲- تذکر و توضیح آخرت	دسته	۱.۳	"	۷۰۱	"	۱۰/۰	"	"
۳- ابلاغ و جدال امت‌های گذشته	"	۲.۱	"	۸۷۶	"	۱۲/۵	"	"
۴- احکام	طبقه	۶	"	۵۰۳	"	۷/۲	"	"
۵- امت اسلام	دسته	۵.۱	"	۴۷۹	"	۶/۹	"	"
۶- اهل کتاب و پیروان پیغمبران گذشته	دسته‌های	۲.۳+۵.۲	"	۴۷۹	"	۶/۹	"	"
۷- توصیف بهشت و جهنم و ثواب و عذاب	دسته	۱.۲	"	۶۹۳	"	۹/۹	"	"
۸- توصیف پیغمبران	"	۲.۲	"	۵۵۳	"	۷/۹	"	"

۹-	وصف و جدال با مشرکین مکه	"	۳.۱	۴۹۶	"	۷/۱	"
۱۰-	جهاد	طبقه	۴	۲۶۶	"	۳/۸	"
۱۱-	خلقت انسان و شیطان و جن	دسته	۷.۱	۲۲۵	"	۳/۲	"
۱۲-	حدوث قیامت	"	۱۰.۱	۲۳۹	"	۳/۴	"

اگر در نظر بگیریم که ردیف‌های ۱، ۲، ۳ و قسمتی از ردیف‌های ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۱ و ۱۲، بیشتر راجع به جهان‌بینی اسلامی و اصول اعتقادی است که یا به‌طور مستقیم و استدلالی بیان شده است و یا به‌طور غیرمستقیم و توصیفی و تاریخی به‌صورت توییح یا تقدیر سایرین و ردیف‌های ۴ و تا حدودی ۱۰ جنبه عملی تعلیمی و تربیتی و عبادی دارند، به این اختلاف فاحش می‌رسیم که ۸۵ درصد قرآن متوجه بر اعتقاد و اتخاذ هدف در زندگی است و ۱۵ درصد از آن دستورالعمل‌های تربیتی و اخلاقی و عبادی (شامل ۴/۳ درصد فقهی).

د) کیفیت خاص سوره‌های کوتاه ابتدای رسالت، به‌لحاظ در برداشتن اجمالی موضوعات - که در بند ۳۱ ردیف ۵ در باره طبقات ششگانه متذکر شدیم - در هر یک از موضوعات فرعی به‌صورت تفکیک ظاهر شده است. غالب منحنی‌ها برجستگی کوتاهی در ابتدا نشان داده خاموش می‌شوند. به‌استثنای دسته‌های فرعی منشعب از طبقه ۲ (رسالت پیغمبران گذشته و پیروان آنها) که اوج اولشان دو سه سال جلو رفته است.

تعبیر کیفیت فوق چنین می‌تواند باشد که قرآن دو بار نازل شده است. یکی با اشاره و اجمال در سوره‌های فشرده آغاز وحی و بار دیگر با تفصیل و توضیح و احیاناً تکرار، متدرجاً در طی بیست سال بعد.

۳۴- منحنی‌های موضوعی معادل و نمایش دسته‌جمعی آنها

همان‌طور که در سیر تحول لفظی قرآن منحنی‌های معادل را جانشین منحنی مشخصه هر سوره یا گروه می‌نمودیم (بند ۹)، منحنی‌های تحول موضوعی را نیز می‌توانیم تعدیل نموده با حذف بی‌نظمی‌ها و تضاریس مربوطه، برای هر کدام معادلی رسم نماییم. شکل منحنی‌های معادل، سراسر تر شده ولی مساحت زیر آن در فواصل سنوات متوالی تقریباً برابر مساحت زیر منحنی واقعی می‌باشد.

منحنی‌های معادل موضوعات قرآن را در شکل‌های جداگانه رسم نکرده‌ایم ولی مجموع آنها را در جدول ۳۴ خلاصه نموده و در شکل ۵۲ پهلوی هم آورده‌ایم. در جدول ۳۴ عرض‌های نقاط هر یک از منحنی‌ها در هر یک از سال‌های رسالت خوانده می‌شود و شکل ۵۲ که گفته‌های سابق را به‌طور خلاصه و یک‌جا نمایش می‌دهد، چهره جدیدی از طرز توزیع آیات و توالی سال‌های تمرکز را ارائه می‌نماید. نام آن را، از روی تشابه با منظره تپه‌ها با برجستگی‌های پشت سرهمی که یک رشته جبال را تشکیل می‌دهد، «قله‌های تنزیل» گذاشته‌ایم.

در این مجموعه، دو نوع متمایز از دسته آیات معرف موضوعات دیده می‌شود:

۱- دسته‌های با تمرکز قوی و نوبت‌دار: قیامت، امت‌های گذشته، توصیف پیغمبران، منافقین، جهاد، اهل کتاب و بالاخره احکام.

۲- دسته آیات اعتقادی یا ایدئولوژیک با تمرکز و اوج خفیف و حالت گسترده استمراری: توحید و نبوت، توضیح و تذکر آخرت.

این دسته از آیات حکم ترجیع‌بند سایر موضوعات را داشته، منظم‌اً و در سراسر دوران رسالت یادآوری می‌گردد.

منحنی‌های نوع اول، قله‌های برجسته تنزیل را نشان داده، یک بار ظاهر می‌گردند و سپس رو به افول و تعطیل می‌گذرانند، درحالی که منحنی‌های نوع دوم بر سایر مطالب سایه افکننده مکرر رو می‌آیند و باز در صف عقب می‌روند. ضمناً هر دو نوع منحنی در دو پرده ظاهر می‌گردند.

پرده اول که به ماکزیم‌های حدود ۵۰ درصد می‌رسند و در سال تمرکز و اوج خود نصف آیات نازل را اشغال می‌نمایند.

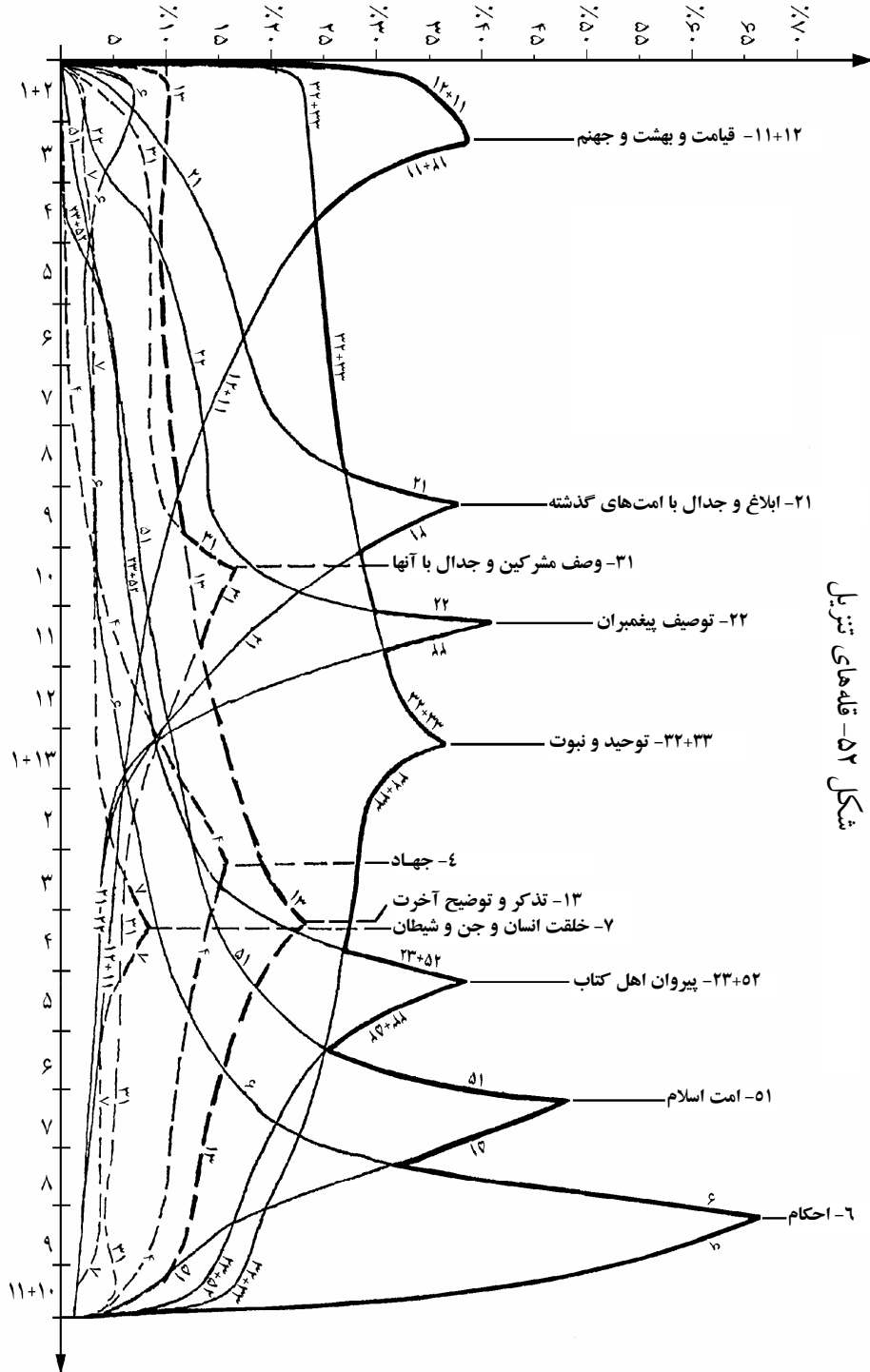
پرده دوم که از سقف ۲۵ درصد بالاتر نرفته، در عمق یا در عقب جبهه هستند و در شکل با قلم خط‌چین نشان داده شده‌اند.

پرده‌دار اولی‌ها، آیات توحید و نبوت است و پرده‌دار دومی‌ها، دسته آیات ۱.۳ یا تذکر و توضیح آخرت^۱.

۱. در خلاصه ترجمه کتاب به زبان فرانسه، اشاره به یک شکل دیگری (شکل ۵۳) نیز شده است که در آنجا برای تعیین عرض نقاط هر یک از منحنی‌های موضوعی، درصد آیات آن دسته را با درصد‌های آیات دسته‌های ماقبل جمع کرده‌ایم. نظریه این که مطلب تازه‌ای با این شکل کشف نمی‌شد از بحث و درج آن صرف نظر کرده‌ایم.

جدول ۳۴- مشخصات منحنی های موضوعی معادل

شماره دسته	دسته های آیات	سال های رسالت																				
		۱+۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳+۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰+۱۱
۱۰۱	حدوث قیامت	۱۸	۱۰	۷	۵	۴/۵	۲/۵	۲	۱/۵	۱/۲	۱	۰/۶	۰/۴	۰/۳	۰/۲۵	۰/۲	۰/۱	-	-	-	-	-
۱۰۲	توصیف بهشت و جهنم	۱۶	۲۸	۱۸	۱۵	۱۴	۱۲	۱۰	۸/۵	۷/۵	۷	۶	۵	۴/۵	۴	۳/۵	۳	۲/۵	۲	۱/۵	۱	۰/۵
۱۰۱+۱۰۲	قیامت و بهشت و جهنم	۳۱	۳۸	۲۵	۲۰	۱۷/۵	۱۴/۵	۱۲	۱۰/۳	۸/۷	۸	۶/۶	۵/۴	۴/۸	۴/۲۵	۳/۷	۳/۱	۲/۵	۲	۱/۵	۱	۰/۵
۲۰۱	ابلاغ و جدال با امت های گذشته	۷/۵	۱۰	۱۳	۱۵	۱۷	۱۸	۲۲	۳۷	۲۶	۱۸	۱۳	۸/۵	۴	۳/۵	۳	۲/۶	۲/۱	۲	۱/۵	۱	۰/۵
۳۰۱	وصف مشرکین مکه و جدال با آنها	۳/۵	۷/۵	۸	۸	۸	۸	۸/۲	۹	۱۶	۱۳	۱۱	۸	۶/۲	۵/۵	۵	۵	۵	۴	۳/۵	۳	۴
۲۰۲	توصیف پیغمبران	۱/۵	۳	۷	۱۰	۱۱	۱۲/۴	۱۳/۳	۱۴	۱۷	۴۰	۲۰	۷/۵	۴/۵	۴	۳	۲/۵	۲/۴	۲/۳	۲	۱	۰/۵
۳۰۲+۳۰۳	توحید و نبوت	۲۲	۲۳	۲۳/۵	۲۴	۲۴/۵	۲۵	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰/۵	۳۵	۲۸	۲۷	۲۵/۵	۲۵	۲۴	۲۲	۲۰	۱۷	۱۵
۴	جهاد	۰	۰/۱	۰/۲	۰/۳	۰/۴	۰/۵	۱/۵	۳	۳	۴/۵	۶/۵	۸/۵	۱۲	۱۵	۱۳	۱۲	۱۰/۵	۹/۵	۹/۵	۸	۵
۱۰۳	تذکر و توضیح آخرت	۱۰/۵	۹/۵	۹	۹	۹/۵	۱۰	۱۰/۵	۱۱	۱۱/۵	۱۳	۱۳	۱۵	۱۶/۵	۱۸	۲۲	۱۷/۵	۱۵	۱۳	۱۱	۸	۸
۷۰۱	خلاقیت انسان و جن و شیطان	۲	۲	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۴	۵	۸	۵	۳	۲/۵	۲/۵	۲/۵	۰
۵۰۲+۲۰۳	توصیف نیر وان پیغمبران حکایت و اهل کتاب	-	-	-	۲/۵	۴	۵/۵	۵/۵	۵/۵	۶	۶/۵	۷	۸	۱۰/۵	۱۵	۲۰	۳۷	۲۵	۳۰	۱۷	۱۵	۱۲
۵۰۱	امت خاتم النبیین	۰/۳	۱	۲	۳	۴/۵	۵	۶	۶/۵	۷/۵	۸	۹	۱۰/۵	۱۱	۱۲	۱۳/۵	۱۷	۴۲	۴۶	۳۰	۱۵	۸
۶	احکام	۷	۵	۳	۲/۵	۲	۲/۵	۳	۳	۳	۳/۵	۴	۵	۶	۷/۵	۸/۵	۱۰	۱۳	۱۷	۳۰	۶۵	۴۵

شکل ۵۲ - قله‌های تنزیل

۳۵- استنتاج‌های ممکن

به نوبت آمدن اوج نزول موضوعات مختلف که به عنوان یکی از خصوصیات قرآن مورد بحث و نمایش قرار گرفته است، مسئله چگونگی و علت آن را مطرح می‌سازد. در موضوعاتی مانند جهاد، جدال با منافقین و با اهل کتاب، طبیعی است که چنین کیفیتی وجود داشته باشد. نظر به اینکه جنگ‌های با کفار در بدر و اُحد شروع گردیده و با فتح مکه به پیروزی قطعی رسید، قاعدتاً آیات تشریحی و تشویقی جنگ نیز باید مقارن همان زمان اوج بگیرد. آیات بحث و جدال با اهل کتاب هم که می‌بینیم در سال پنجم هجرت به حداکثر خود می‌رسد، غیر از این نمی‌توانست باشد، چون در مکه از یهود و نصاری کسی نبود و در اوایل دوران مدینه نیز امید تفاهم می‌رفت. همچنین است موضوع منافقین که بروز و ظهور آن در هر نهضتی پس از پیشرفت و احتمال موفقیت رخ می‌دهد.

در این سه دسته آیات، وقایع خارج می‌توانسته است علت نزول و تعیین‌کننده سال‌های تمرکز بوده باشد. اما در دسته‌های دیگر، به تعداد مثلاً ۷، که اقتضای حوادث چنین حکمی رانمی‌کرده، مطالب مربوطه به خوبی می‌توانسته است حالت مخلوط در هم آمیخته و نسبتاً یکنواخت داشته باشد (تاحدودی مانند آیات اصولی و ایدئولوژیک). ولی می‌بینیم جریان امر یک حالت از پیش تنظیم‌شده را نشان می‌دهد که گویی بر طبق دستور یا برنامه‌ای صورت گرفته است. این طرز توزیع آیات، روش بعضی مدارس مهندسی را به خاطر می‌آورد که مواد برنامه‌تعلیماتی را در سراسر سال پخش نکرده و نخواستند موضوعات مختلف به موازات هم و تدریجاً وارد ذهن شاگردان گردد، بلکه آنها را دسته‌بندی نموده، هر ماه یا هر قسمت از سال را اختصاص به دو سه ماده از برنامه می‌دهند تا به این ترتیب توجه و فعالیت دانشجویان همیشه روی موضوعات محدودی متمرکز گردد و نفوذ و جاگیری بهتری صورت گیرد.

در برنامه‌ریزی‌های فنی، اقتصادی یا اداری و غیره کشورها یا مؤسسات نیز مراحل مختلف کار با رعایت نوبت پیش‌بینی می‌شود و در تمام این موارد که نظام خاصی در نظر گرفته و اجرا می‌شود، وجود و دخالت یک مدیر یا دستگاه برنامه‌ریز، به نظر بدیهی جلوه می‌کند.

در مورد قرآن نیز کیفیت تمرکزی تعلیمات و توالی نوبتی تمرکزها به خوبی می‌تواند حکایت از دخالت یک گرداننده یا عامل مافوق حوادث و اشخاص - از جمله شخص خود پیغمبر - بنماید.

نکته‌ای که نظریه ابراز شده را تقویت می‌نماید این است که حتی در سه دسته آیات سابق الذکر، که گفتیم نزول و اوج آیات، با حوادث خارج مقارنه دارد، یک سلسله «پیش آیات» دیده می‌شود که قبل از وقوع و احتمال قضایای مربوطه نازل شده است که عمل تدارک و زمینه‌سازی تدریجی را انجام می‌دهد، از این قرار:

۱- در سیزده سال مکه، از سال‌های ابتدای رسالت، که گروندگان به اسلام انگشت‌شمار بودند و مسئله توسعه نهضت و جنگ با کفار قابل تصور نبوده، بلکه شواهد و قرائن خلاف آن را نشان می‌داد، به آیاتی برخورد می‌کنیم که با آهنگ تصاعدی، نغمه‌های مقاومت، قهر، تعرض، تشدد و بالاخره تدارک جنگ را ساز کرده، منتهی به دستور آمادگی و بسیج می‌گردد. قبلاً و به تدریج زمینه‌سازی‌های لازم از جهت ایمان و یاد و توکل به خدا، پایداری یا صبر، معامله استقراضی با خدا، وعده پادشاه‌های آخرت، دورساختن تصور مرگ و فنا از شهدای در راه خدا، آماده‌شدن برای خطرات شدید و خسارات مسلم و ضرورت تدافع اجتماعی به عمل می‌آید. در سال هشتم بعثت یعنی شش سال مانده به درگیری نظامی با کفار، اولین شیپور جنگ در آیات ۱۴۸ تا ۱۵۲ سوره بقره (۲) به صدا در می‌آید و در آیات ۲۴۵ و ۲۴۶ حکم فقهی جنگ صریحاً اعلام می‌گردد تا آنکه بالاخره در سال اول مدینه باز در همان سوره، شرایط اصلی جنگ یا چارچوب جهاد اسلامی در آیه ۱۸۶ به صورت کامل و جامع بیان می‌شود.

برای توجه و تعمق بیشتر، کلیه آیات پیش جهاد را که در جدول ۲۶ آمده است در زیر نقل می‌نماییم:

سال سوم بعثت) عادیات (۱۰۰) / ۱ تا ۵:

---

۱. عادیات (۱۰۰) / ۱ تا ۵: سوگند به ستوران تیز تک که نفس نفس زنند.

و [از ضربه سم‌هاشان] برق می‌جهانند،

و بامدادان [بر دشمن] هجوم آرند، که بدان [یورش] گرد و غباری [سخت] برانگیزند،

و بدان [هجوم] در میان جمعی [از دشمن] ظاهر شوند،

سیر تحول موضوعی قرآن _____ ۷۱

(قسم خوردن به شیخون جنگجویانی که ۱۲ سال بعد پیدا می شوند).

سال چهارم بعثت) شعراء (۲۶) / ۲۲۷ :

!

۲ .

سال هفتم بعثت) فرقان (۲۵) / ۵۲ :

(اطاعت نکردن از کفار یا مبارزه منفی و اولین بار که کلمه جهاد، جهاد بزرگ، عنوان می شود).

سال هشتم بعثت) بقره (۲) / ۱۵۳ تا ۱۵۷ :

۳ .

(آیات پیش بینی شده و تدارک روحی جدی برای جنگ، یا اولین شیپور جنگ).

۱. شعراء (۲۶) / ۲۲۷ : مگر مؤمنان نیکوکار که فراوان به یاد خدا هستند و پس از آنکه ستم دیدند، [با اشعار

خود] انتقام گرفتند؛ و به زودی ستمگران متوجه خواهند شد که به کدام بازگشتگاه باز می گردند.

۲. فرقان (۲۵) / ۵۲ : پس، از انکارورزان اطاعت مکن و با [منطق] قرآن با آنها به جهادی، بزرگ برخیز.

۳. بقره (۲) / ۱۵۳ تا ۱۵۷ : ای مؤمنان، [به هنگام مشکلات] از شکیبایی و نماز یاری جوئید، که خدا با شکیبایان [و پاداران] است.

کسانی را که در راه خدا کشته می شوند، مرده تصور نکنید؛ نه، زنده اند و شما درک نمی کنید.

شما را [در پاره ای موارد] به شمه ای از ترس و گرسنگی و کاهش اموال و کسان و فرآورده ها می آزمایشیم؛ و پاداران را [در این آزمون] بشارت ده.

همان ها که چون آسیبی به آنان رسد، [صبوری پیش گرفته و] گویند: متعلق به خداییم و به پیشگاه او بازمی گردیم.

توجهات و رحمت الهی شامل حال آنهاست و هم آنها راه یافته اند.

بقره (۲) / ۲۴۴ و ۲۴۵ :

۱.
(سریع شدن حکم قتل و ابلاغ نتایج اخروی بسیج برای جنگ).

سال نهم بعثت (تغابن (۶۴) / ۱۴ و ۱۵ :

....

۲.
(پیش بینی و آمادگی در گیری با نزدیکان و از دست دادن مال و فرزند).

سال دهم بعثت (نور (۲۴) / ۵۵ تا ۵۶ :

۳ ...

(وعده های دوران دیشانه و دنیایی که بعضی دامنه آن را به ظهور امام
زمان کشانده اند).

حج (۲۲) / ۵۸ تا ۶۰ :

...

۴ ...

-
۱. بقره (۲) / ۲۴۴ و ۲۴۵ : در راه خدا بجنگید و بدانید که خدا شنوا و داناست. کیست که [با انفاق خود] به خدا وامی نیکو دهد تا برای او به دفعات چندین برابرش سازد؟ خداست که سختی و گشایش پیش می آورد و به پیشگاه او بازگردانده می شوید.
  ۲. تغابن (۶۴) / ۱۴ و ۱۵ : ای مؤمنان، برخی از همسران و فرزندان دشمن شما هستند، از آنها حذر کنید؛ ... اموال و فرزندان فقط [وسیله] آزمایشند؛ و خداست که پاداشی بزرگ در اختیار اوست.
  ۳. نور (۲۴) / ۵۵ تا ۵۶ : خدا به مؤمنان نیکو کار از میان شما وعده داده است که در [بهره مندی های] زمین، آنها را همچون پیشینیان شان جانشین [دیگران] کند و دینشان را که برای آنها پسندیده است، استقرار دهد و ترس آنها [از دشمنان] را به امنیت بدل کند ...
  ۴. حج (۲۲) / ۵۸ تا ۶۰ : و کسانی که در راه خدا هجرت کردند، آنگاه کشته شدند یا مرگشان فرا رسید، خدا از روزی نیکو برخوردارشان می گرداند ...
- [حکم خدا] این است، و هر که متناسب با تعدی که به او شده است [طرف خود را] مجازات کند و مورد ستم [بیشتری] قرار گیرد، قطعاً خدا یاری اش خواهد کرد؛ و خدا گذشت کننده ای آمرزگار است.

(پیش‌سازی هجرت و جنگ و شهادت و پیش‌اشاره به شرایط
تشریحی جهاد که تصریح آن در سال اول هجرت خواهد آمد).
عنکبوت (۲۹) / ۶ :

۱

سال یازدهم بعثت) عنکبوت (۲۹) / ۶۹ :

۲

(در این هر دو آیه تصریح به جهاد به‌طور اعم می‌شود که مصداق
عمده آن جنگ است و نتایجی را که جهاد به‌لحاظ خود شخص
دارد بیان می‌شود).

سال دوازدهم بعثت) مزمل (۷۳) / ۲۰ :

...

۳ ...

(آهنگ‌های پیشگویی و پیش‌بینی کاملاً آشکار است).
ابراهیم (۱۴) / ۱۲ :

۴

۱. عنکبوت (۲۹) / ۶: هر که جهاد کند به سود خویش کرده است؛ زیرا خدا از جهانیان بی‌نیاز است.
۲. عنکبوت (۲۹) / ۶۹: و کسانی که در راه ما تلاش می‌کنند، محققاً به راه‌های خویش هدایتشان می‌کنیم؛ و خدا با نیکوکاران است.
۳. مزمل (۷۳) / ۲۰: پروردگار تو آگاه است که تو و گروهی از همراهانت نزدیک دو ثلث یا نصف یا [حداقل] ثلث شب را [به عبادت] برمی‌خیزید؛ خداست که شب و روز را تقدیر می‌کند؛ [او] آگاه است که شما قادر نیستید این حدود را [برای شب‌زنده‌داری] به درستی رعایت کنید، لذا [به رحمت خود] بر شما بازگشت؛ اینک هر چه میسر است، [در ساعات شب] به تلاوت قرآن پردازید؛ خدا می‌داند که برخی از شما بیمار خواهند بود، و برخی دیگر در طلب‌روزی از بخشایش خدا در سفرند، و گروهی دیگر در راه خدا جنگ می‌کنند؛ پس در همان حد که میسر است آیات قرآن را تلاوت کنید، و به نماز بایستید و زکات پردازید و [با انفاق خود] به خدا وامی نیکو بدهید؛ و هر نیکویی که برای خود پیش می‌فرستید، به صورت پاداشی بهتر و بزرگ‌تر، آن را نزد خدا باز می‌یابید؛ ...
۴. ابراهیم (۱۴) / ۱۲: چرا بر خدا که ما را به راه‌ها [ی درست] امان هدایت کرده است، توکل نکنیم؟ بر آزار شما شکیبا خواهیم بود؛ و اهل توکل باید تنها بر خدا توکل کنند.

(از زبان حال گروندگان پیغمبران گذشته، تلقین و تعلیمات لازم به امت در حال هجرت داده می شود).

لقمان (۳۱) / ۱۷: ...

۱.

سال اول هجرت و سیزدهم بعثت (۱۳+۱) شوری (۴۲) / ۳۸ تا ۴۳:

...

...

۲.

(همان مطالب و مفاهیم است که این بار در منطق تشکیلاتی امت و اجتماع مدنی و شرف تأسیس بیان می شود و مقدمه چینی می گردد که به طرز قاطع در آیات بعد می آید).

بقره (۲) / ۱۹۰ تا ۱۹۵:

...

...

---

۱. لقمان (۳۱) / ۱۷: پسر، ... بر آنچه [از سختی و مصیبت] به تو می رسد شکبیا باش، که این نشانه قدرت اراده است.

۲. شوری (۴۲) / ۳۸ تا ۴۳: و آنان که [دعوت] پروردگار خویش را پذیرا می شوند و به نماز می ایستند و امورشان در میانشان به مشورت نهاده می شود و از آنچه روزی شان کرده ایم، انفاق می کنند؛ و کسانی که هرگاه مورد ستم قرار گیرند، به دفاع برمی خیزند. جزای هر بدی مقابله به مثل است؛ و هر که گذشت کند و به شایستگی رفتار کند، پاداشش با خداست؛ به راستی او ستمگران را دوست ندارد.

البته آنان که پس از ستمی که دیده اند، انتقام گیرند، هیچ راه [ملامت]ی بر آنان نیست. راه [ملامت] بر ستمگرانی گشوده است که به ناحق در زمین سرکشی می کنند؛ آنان عذاب دردناک [در انتظار] دارند.

اما هر که شکبایی و گذشت کند، نشان قدرت اراده [او] است.

...

...

۱...

(خاتمه سلسله آیات پیش جهاد و اعلام تشریحی چارچوب یا چهار شرط جنگهای اسلام: جنگ کردن- در راه خدا- با کسانی که مبادرت به جنگ می نمایند - تا حد مقابله به مثل و عدم تجاوز و تعدی).

محمد (ﷺ) / ۴ تا ۸ و ۲۲ و ۲۷

انفال (۸) / ۱ و ۷ تا ۱۹

آیات بعد از این، خود جهاد است که در تفصیل یا تکرار و تذکر شرایط اصلی و به تناسب موارد و احتیاجات می آید.

۲- آیات بحث و جدال با اهل کتاب، یعنی یهود و نصاری که در مکه اقامت (و تقریباً وجود) نداشتند و نه تنها برخورد عقیدتی و درگیری با آنها معقول و محتمل نمی نمود، بلکه بعدها در مدینه که آشنایی و ارتباط شروع شد مدت ها مابین طرفین یک حالت تأیید و تفاهم حکمفرما بود، باز به یک سلسله آیات پیش گویی و پیش سازی برمی خوریم. در این آیات کم و بیش همان حرف ها و ایراد و استدلال ها که در سال های مواجهه به میان خواهد آمد، اجمالاً اعلام می شود. مثل این است که می خواهند ذهن گیرنده وحی و گروندگان به وحی را قبلاً به مسائل مورد طرح آشنا نمایند:

سال پنجم بعثت) در سوره مؤمنون (۲۳) آیات ۵۴ تا ۵۸، به اولین اعلامیه درباره اهل کتاب برمی خوریم و اشاره به ریشه اختلاف می شود که از زمینه های خودخواهی و تفرقه بازی سر درمی آورد. هر دسته می خواهد آنچه را

---

۱. بقره (۲) / ۱۹۰ تا ۱۹۵: با آنان که با شما سر جنگ دارند، در راه خدا بجنگید، و [لی] [از حد] تجاوز نکنید، که خدا متجاوزان را دوست ندارد.
آنان را [که امنیت شما را سلب کرده اند و هنوز هم سر عناد دارند] هر جا که یافتید به قتل برسانید و از همان جا که شما را رانده اند اخراجشان کنید...

...
با آنها پیکار کنید تا فتنه [و جولان طاغوت ها] برافتد ...

...
در راه خدا انفاق کنید، و [لی] [با افراط و تفریط در این راه] خویشتن را به دست خود به هلاکت می افکنید ...

که دارد وسیله دلخوشی و امتیازجویی قرار داده، ارزش‌های اعلای وجود را به سطح اغراض نفسانی پست تنزل دهد:

۱.

سال یازدهم بعثت) پس از ۶ سال سکوت، در سوره عنکبوت (۲۹) آیات ۴۶ و ۴۷، تجدید مطلع به عمل آمده راه و رسم بزرگوارانه و عادلانه برخوردی که دو سه سال دیگر رخ خواهد داد، تعلیم داده می‌شود و تنها شعاری که باید روی آن تکیه شود به دست داده شده، آنها که ایمان خواهند آورد و آنها که نخواهند آورد، معرفی می‌گردند:

۲.

سال دوازدهم بعثت) مجدداً دلگرمی داده می‌شود که اهل کتاب تماماً اهل لجاج و عناد نیستند بلکه مؤمنین واقعی آنها، مسلمان از پیش هستند:

قصص (۲۸) / ۵۲ تا ۵۵:

۳.

۱. مؤمنون (۲۳) / ۵۲ تا ۵۴: این [نوع بشر] امت شماست، امتی واحد، و من پروردگار شما هستم، پس از [نافرمانی] من پروا کنید.
- و [لی] دینشان را میان خود فرقه فرقه کردند؛ هر گروهی به آنچه خود دارد دلخوش است.
- بگذار چند صباحی در غفلت خود به سر برند.
۲. عنکبوت (۲۹) / ۴۶ و ۴۷: با اهل کتاب جز به بهترین شیوه بحث و مناظره نکنید، مگر با ستمگرانشان [که اهل منطق نیستند] و بگویید: کتاب خویش و کتاب شما را باور داریم و معبود ما و شما یکی است و در برابر او تسلیم هستیم.
- و بدین گونه کتاب را بر تو نازل کردیم؛ [برخی از] اهل کتاب و نیز برخی از مکیان آن را باور دارند؛ و جز کفرورزان آیات ما را دانسته انکار نمی‌کنند.
۳. قصص (۲۸) / ۵۲ و ۵۳: [بسیاری از] آنها که قبل از قرآن کتابشان داده‌ایم، به قرآن نیز ایمان می‌آورند.
- و چون بر آنها تلاوت شود، گویند: آن را باور داریم؛ گفتار حقی است از جانب پروردگاران و قبل از این هم [در برابر خدا] تسلیم بوده‌ایم.

...

سال اول هجرت و سیزدهم بعثت (۱۳+۱) پس از هشت سال که از اولین اعلامیه ریشه دشمنی می گذرد، تصریح می شود که تفرقه اندازی های دانسته و خواسته، ناشی از بداندیشی درونی است و چون آنها در شک و تردید اندازی هستند، تو آنچنان که مأموریت یافته ای در دعوت استقامت بورز:

شوری (۴۲) / ۱۴ و ۱۵:

...

۱ ...

سال دوم هجرت) برخوردارهای لفظی و عملی رسماً شروع شده است، درسوره های نحل (۱۶) (آیات ۱۱۹ و ۱۲۰) و جمعه (۶۲) (آیات ۵ تا ۸) ایرادها و حمله های عقیدتی را می خوانیم و در سوره آل عمران (۳) (آیات ۵۴ تا ۷۴) جدال به صورت مباحله با نصاری و خطاب های اکید به هر دو دسته به تفصیل آمده است. دعوتنامه عمومی اهل کتاب برای تفاهم و همکاری در حداقل شرایط مشترک، یعنی بندگی نکردن غیر خدا، اعلام می گردد... در سراسر آیات قبلی و بعدی جدال با اهل کتاب، تکیه کلام بر این معنی است که هدف قرآن امتیازجویی نبوده، نه دعوا بر سر احکام فقهی و اختلافات تشریحی و تشریفات دارد، نه سرافکنندگی و سرسپردگی آنها را می خواهد و نه استعفای از آیین و اعراض از پیغمبر خودشان را. فقط یک چیز می خواهد: قبول وحدانیت مطلق خدا و اطاعت مشتاقانه انحصاری از او... قرآن سخنگوی بلندگوی خداست!

۳- پدیده نفاق و پیدایش منافق نیز در هر نهضت از زمانی ظاهر می گردد که پیشروی چشمگیر و پیروزی امکان پذیر شود. در این احوال و زمان است که خودخواهان تیزبین

---

۱. شوری (۴۲) ۱۴ و ۱۵: ولی آنها آگاهانه با انگیزه حسد و سرکشی که بیشان بود، راه تفرقه پیمودند؛ ... و [به دلیل انکار و اختلاف ایشان] و ارثان بعدی کتاب، در مورد آن در تردیدی آمیخته به بدگمانی اند. برای این [وحدت] آنها را [به آیین واحد الهی] دعوت کن، و همان گونه که فرمان یافته ای، استقامت کن و هوس هایشان را پیروی مکن، و بگو: به همه کتاب هایی که خدا نازل کرده است ایمان دارم، و فرمان یافته ام که در برابر شما به عدالت رفتار کنم؛ ...

موقع‌شناس، برای حفظ نفس و اشغال احتمالی مزایا و مقامات، تغییر لباس و جهت می‌دهند.

در نهضت اسلام چنین دورانی دو سه سال بعد از هجرت، یعنی پس از شکست قریش در جنگ بدر و حمله اُحد خودنمایی کرد و به‌همین دلیل، اوج آیات نفاق را در سال چهارم و سپس هفتم هجرت مشاهده می‌نماییم که اولاً قضایا روشن شده است و ثانیاً منافقین قشر مؤثر قابل توجهی را تشکیل می‌دهند. درحالی که پیش آیات نفاق از سال دوم و ششم بعثت شروع شده و در سال‌های هشتم و دهم و سیزدهم بعثت با وفور قابل ملاحظه‌ای نازل می‌گردد.

منافقین همان‌طور که می‌دانیم، درجات مختلف دارند. از رفیق دو دل بهانه‌گیر که شانه از زیر بار تکالیف - مخصوصاً مالی و جانی - خالی می‌کند گرفته تا زبردستان کینه‌جوی مکار که در پی نان و مقام هستند. همگی به‌ظاهر در لباس مؤمنین‌اند ولی در باطن معیوب یا مریض بوده دل صاف ندارند.

قرآن گاهی با عنوان منافق از آنها نام می‌برد و گاهی صفات و اعمالشان را تشریح می‌نماید. در پیش آیات نفاق، غالباً به‌صورت دوم برمی‌خوریم ولی در دو جا تصریح به کلمه منافق شده است (سوره‌های احزاب (۳۳) و عنکبوت (۲۹)). حال اگر قاعده طول نسبی و حساب‌های آماری بخش اول کتاب و جدول‌های تنظیمی درست باشد، معلوم می‌شود که اصطلاح منافق قبل از پیدایش رسمی آنها وجود داشته است.

سال دوم بعثت) ماعون (۱۰۷) / ۴ تا ۷:

(اولین معرفی منافق است: نمازخوان سهل‌انگار، ریاکار و خوددار یا مانع انفاق‌های عمومی).

---

۱. ماعون (۱۰۷) / ۴ تا ۷: پس وای بر آن نمازگزاران.

آنها که از نماز خود غافلند،

همان‌ها که ریا می‌ورزند،

و مایحتاج زندگی را [از دیگران] دریغ می‌دارند.

سیر تحول موضوعی قرآن _____ ۷۹

سال هشتم بعثت) احزاب(۳۳) / ۱ و ۴۸ :

...

۱.

از کافرین و منافقین و از آزار آنها نام برده می شود.

سال هشتم بعثت) مدثر(۷۴) / ۳۱ و ۳۲ : ...

۲ ...

بقره(۲) / ۸ الی ۱۹ :

۳ ...

---

۱. احزاب (۳۳) / ۱ و ۴۸: ای پیامبر، از خدا پروا داشته باش و از انکارورزان و دورویان اطاعت مکن... و از انکارورزان و دورویان اطاعت مکن و به آزارشان بی توجه باش و بر خدا توکل کن، که خدا به عنوان کارگزار کافی است.

۲. مدثر (۷۴) / ۳۱ و ۳۲: ... و نیز بیماردلان و انکارورزان [به طعنه] اظهارنظر کنند که: خدا از این توصیف چه منظوری داشت؟ خدا اینگونه هر که را بخواهد، گمراه می کند و هر که را بخواهد، هدایت می کند؛ ...

۳. بقره(۲) / ۸ الی ۱۹: بعضی از مردم [با دورویی] می گویند: به خدا و روز واپسین باور داریم، در حالی که باور ندارند.

←

بدون اینکه عنوان منافق در این آیات بکار برده شده باشد، سراسر توصیف و معرفی آنها است.

به طوری که مفسرین متذکر شده‌اند افتتاح سوره بقره (۲) با معرفی سه دسته اصلی مردم شروع می‌شود: متقین مؤمن، کافرین و منافقین. ۴ آیه به دسته اول اختصاص داده شده است، ۲ آیه به کافرین ولی ۱۳ آیه به منافقین که شناسایی آنها خیلی مشکل تر و خطراتشان بیشتر است.

بقره (۲) / ۲۰۴ تا ۲۰۶ :

در این آیات به روی کار آمدن منافق و صدمات و غرور دوران زمامداریش اشاره می‌شود.

→
[به پندار خود] خدا و افراد با ایمان را فریب می‌دهند؛ و حال آنکه تنها خود را می‌فریبند و نمی‌فهمند. در دل‌های آنان بیماری [نفاق و عناد] جای گرفته است، در نتیجه خدا بر بیماریشان افزود، و به کیفر دروغ‌پردازی‌شان عذابی دردناک [در انتظار] دارند. هنگامی که به آنها گفته شود: در زمین تبهکاری نکنید، می‌گویند: ما درست‌کاریم! آگاه باشید که آنها تبهکارند، ولی نمی‌فهمند.

و چون به آنها گفته شود: شما نیز مثل مردم [واقع‌بین] ایمان آورید، می‌گویند: آیا همچون سبکسران ایمان آوریم؟ آگاه باشید که آنها خود سبکسر و بی‌خردند، ولی نمی‌دانند. وقتی که افراد با ایمان را ملاقات می‌کنند، می‌گویند: [ما هم] ایمان آورده‌ایم، و چون با شیاطین [و رؤسای شیطان صفت] خویش به خلوت نشینند گویند: ما با شما هستیم و تنها [آنها را] استهزا می‌کنیم. خدا تمسخرشان [را تلافی] می‌کند و آنها را در طغیانشان سرگشته باقی نگاه می‌دارد. آنان کسانی هستند که گمراهی را به [بهای] هدایت خریده‌اند، از این رو سودای آنان سودی نداشت و راه یافته هم نبودند.

داستان آنان همچون داستان کسانی است که [در بیابان تاریک] آتشی افروختند؛ ...
۱. بقره (۲) ۲۰۴ تا ۲۰۶: بعضی از مردم [هستند که هر یک از آنها] گرفتار [دلفریب] ش تو را به شگفت می‌آورد [و می‌خواهد با زبان‌بازی به متاعی] در زندگی دنیا [برسد] و خدا را بر [اثبات حسن] نیست خویش گواه می‌گیرد، در حالی که سخت‌ترین دشمنان است. و چون به حاکمیت برسد، تلاش می‌کند تا در زمین فساد کند و کشت و نسل را نابود کند؛ در حالی که خدا تبهکاری را دوست ندارد. و چون به او تذکر داده شود که: از خدا پروا داشته باش! غرور و تکبر او را به گناه وا دارد؛ از این رو آتش دوزخ شایسته اوست، که بسیار بد قرارگاهی است.

۱
وصف از منافقینِ ظاهراً موافق و مطیع، ولی متظاهر و سرپیچ و مزاحم
است.

حج (۲۲) / ۵۳ :

۲
وصف بیماران درونی و سنگدل که آلت خوبی برای تلقین‌های شیطان
و ظلم و تفرقه هستند.

عنکبوت (۲۹) / ۲ تا ۴ و ۱۰ و ۱۱ :

۳
۱. نور (۲۴) / ۴۷ تا ۵۰ : [پاره‌ای از مردم با دورویی] می‌گویند : به خدا و پیامبر ایمان آورده‌ایم و اطاعت
کردیم، آنگاه گروهی از آنها پس از این [اقرار] روی برمی‌تابند ؛ آنها [درحقیقت] ایمان ندارند.
وقتی به سوی خدا و پیامبرش فرا خوانده می‌شوند تا میان آنان داوری کند، باز هم گروهی از آنها
اعراض می‌کنند.

[ولی] اگر [در اختلاف] ذی‌حق باشند، با کمال انقیاد [برای داوری] نزد رسول می‌آیند.
آیا در دل‌هاشان بیماری است یا [در حسن نیت پیامبر] شک دارند، یا ترس دارند که خدا و پیامبرش بر
آنها ستمی روا دارند؟! [نه] بلکه خودشان ستمکارند.
۲. حج (۲۲) / ۵۳ : تا آنچه را شیطان القا کرد برای بیمار دلان و سخت‌دلان و سیله‌آزمون قرار دهد؛ البته
ستم‌پیشگان در ستم‌های بی‌پایان قرار دارند.

۳. عنکبوت (۲۹) / ۲ تا ۴ : آیا مردم پنداشته‌اند که به [صرف] ابراز ایمان، رها می‌شوند و مورد آزمایش
قرار نخواهند گرفت ؟

پیشینیان آنها را هم آزمودیم ، و قطعاً خدا راست‌گویان و دروغ‌پردازان را می‌شناسد.
مگر کسانی که مرتکب اعمال ناشایسته می‌شوند، پنداشته‌اند که از حوزه قدرت ما جسته‌اند؟ [به راستی]
داوری بدی می‌کنند!

آیه اول با اعلام خطرات و گرفتاری‌های نزدیک و کیفیت و ضرورت آزمایش مؤمنین شروع شده، صف صادق و کاذب از هم جدا می‌گردد و منافق که در آخرین آیه نام آن می‌آید، در آیات وسط شناسانده می‌شود.

سال اول هجرت) محمد (ﷺ) / ۲۰ تا ۳۱ :

...

...

۲.

۱. عنکبوت (۲۹) / ۱۰ و ۱۱: بعضی از مردم می‌گویند: به خدا ایمان داریم ولی چون در راه خدا مورد آزار قرار گیرند، آزار مردم را همچون عذاب خدا تلقی می‌کنند [و از ادامه راه خدا دست می‌کشند]؛ و اگر از جانب پروردگارت نصرتی [برای شما] پیش آید، قطعاً می‌گویند: ما هم در کنار شما بودیم؛ مگر خدا به راز دل‌های جهانیان داناتر نیست؟
مسلماً خدا مؤمنان و دورویان را خوب می‌شناسد.

۲. محمد (۴۷) / ۲۰ تا ۳۱: [برخی از] ایمان‌آوردگان می‌گویند: چرا سوره‌ای در مورد اجازه جنگ نازل نمی‌شود؟ اما هنگامی که آیاتی صریح در مورد جنگ نازل می‌گردد، [دورویان و] بیماردلان را می‌بینی که همچون کسی که از [سختی] مرگ دستخوش بیهوشی شده باشد، به تو می‌نگرند؛ [مرگ] بر آنها شایسته‌تر است.

←

در این سوره و در سال‌های بعد از این، آفتابی شدن منافقین است با
شانه‌خالی کردن‌های از جنگ، دروغ، فساد و حکومت‌طلبی، و پرده
برداشته شدن از باطنشان در گفتار و کردار.

محمد(ﷺ) / ۳۷ و ۳۸:

۱ ...

انفال(۸) / ۵ و ۶:

۲ .

اینک که از بررسی آیات «پیش - نفاق» فارغ شدیم، بد نیست یک تجزیه و
تحلیل کلی در این مسئله بنماییم.

→ اطاعت و گفتار شایسته [شان آنهاست]؛ و چون امر کارزار جدی شود، اگر [تعهد خود با] خدا را
تصدیق کنند، به نفع آنهاست.
آیا از شما توقع می‌رفت که اگر [از فرمان خدا برای مشارکت در دفاع] روی برتابید، در زمین تبهکاری
کنید و از خویشاوندانتان [که در جهاد شرکت داشتند] بگریزید؟
همین‌ها هستند که خدا نفرینشان کرده ...
زیرا به کسانی که آنچه را خدا نازل کرده خوش نداشتند گفتند: در پاره‌ای از امور از شما اطاعت
می‌کنیم؛ و خدا اسرارشان را می‌داند.

...

مگر بیماردلان پنداشته‌اند که خدا هرگز کینه‌هایشان را آشکار نخواهد ساخت.
اگر می‌خواستیم، آنها را به تو می‌نمودیم که [باطن] آنها را از سیمایشان بازشناسی؛ و مسلماً از شیوه
سخنشان به خوبی آنها را خواهی شناخت؛ و خدا اعمالشان را می‌داند.
به طور قطع شما را آزمایش می‌کنیم تا مجاهدان و پایداران شما را مشخص کنیم، و رفتارشان را ارزیابی
نماییم.

۱. محمد (۴۷) / ۳۷ و ۳۸: اگر اموال شما را بخواهد و اصرار نماید، [بعضی از شما] بخل می‌ورزید و [این
بخل] کینه‌های شما را آشکار می‌سازد.

هان! شما کسانی هستید که برای انفاق در راه خدا دعوت می‌شوید، ولی پاره‌ای از شما بخل می‌ورزند؛ ...
۲. انفال(۸) / ۵ و ۶: [نفی مالکیت خصوصی بر انفال مورد ناخشنودی آنهاست] همچنان که [وقتی] پروردگار
به حق، تو را از خانه [برای جنگ بدر] بیرون فرستاد، [و سرانجامش پیروزی بود]، گروهی از مؤمنان ناخشنود
بودند؛

با تو در مورد [آن سفر] حق مجادله می‌کردند، با آنکه [ضرورت آن] روش بود، [چنان به وحشت افتاده
بودند که] انگار به سوی مرگ رانده می‌شوند، در حالی که [مرگ را به چشم خود] می‌بینند.

پدیده نفاق و پیدایش منافقین، یکی از مسائل اعتقادی- اجتماعی مهمی است که در قرآن خیلی بیشتر از کتاب‌های آسمانی دیگر مورد توجه و بحث قرار گرفته است. همین عامل است که نقش بسیار مؤثر و مخرب در جامعه تازه تأسیس شده بازی خواهد کرد. اولین انحراف اساسی تحت عنوان خلافت، بلافاصله پس از رحلت بنیانگذار مکتب شروع گردیده ولایت و زعامت از خاندان وحی بیرون می‌رود، خلافت با سه گردش به دست دشمن‌ترین دشمنان نهضت افتاده، تبدیل به سلطنت می‌شود و سپس طی قرون متمادی، نفاق در عروق و اعصاب مسلمان‌ها نفوذ کرده، دین اصیل- علی‌رغم احترامی که به ظواهر و شعائر و فروع گذارده می‌شود - منحرف و منقلب می‌گردد.

این آفت اجتماعی و میکرب عقیدتی، تنها بر شاخه‌های شجره توحید نیست که نشو و نما می‌کند، پدیده یا تحول تازه‌ای است عمومی و انسانی مقارن با یکی از انقلاب‌های تکاملی بزرگ بشریت.

هرجا افراد به مرحله‌ای از شخصیت می‌رسند که به نحوی در سرنوشت خود دخالت داشته باشند و حکومت و اداره اجتماع بستگی به افکار عمومی پیدا کرده، اصول فکری و عقیدتی یا قانون حائز اصالت و مقبولیت شود، مسیر و مفتاح تسلط بر دیگران و زمامداری دگرگون می‌گردد. در این صورت کسانی که قبلاً به نیروی زر و زور یا به اعتبار اشرافیت و خون، سایرین را استخدام و استثمار می‌کردند و عمل یا مقام خود را بی‌پروا و بلکه با افتخار، به عنوان یک حق طبیعی و خدادادی ظاهر می‌نمودند، و ابا نداشتند از اینکه بگویند خواسته‌های ما باید مطاع و مجری باشد، از این به بعد لازم می‌بینند که به قانون مقبول عمومی و به اصول مورد علاقه مردم تمکین نمایند و برای ادامه استثمار و احراز استیلا نیز ناچار می‌شوند ماسک قانون و ایمان به خود بزنند تا در لباس موردپسند اجتماع درآمده با احترام و تظاهر هرچه بیشتر به آن، بر توده مردم آقایی و سواری نمایند.

چنین پدیده که در اجتماعات کهن نیز تا حدود ضعیفی وجود داشته است، با ورود انسان به مرحله تکامل اجتماعی و عقیدتی جدید و با تشکیل دموکراسی‌های برخاسته از مردم، بروز و ظهور بیشتر و عمومیت پیدا می‌نماید. برای اولین بار در اسلام، به مقیاس وسیع به فعالیت می‌پردازد و چند قرن بعد اروپا و آمریکا و سپس تمام دنیا را فرا می‌گیرد، همه جا حاکم و محکوم و غاصب و محروم، دم از عدالت و خدمت و حق می‌زنند.

مسلماً در هیچ مکتب و کتابی، آنهم قبل از شیوع و بروز آثار سوء آن، آن طور که قرآن مطرح می‌کند و هشدار می‌دهد، به موضوع نفاق در مفهوم اعم، عنایت نشده است. تا آنجا که منافق را از کافر خطرناک‌تر و منفورتر بشمارد و جای نفاق را در همه دل‌ها سراغ بدهد. اسلام آن را آفت بزرگ عصر می‌شمارد و در دعای معتبر و معروف افتتاح که نظر به آینده و نجات بشریت دارد، دولتی آرزو می‌شود که در آن نفاق و اهل نفاق خوار باشند.

»

۱.

نویسندگان اروپایی بعد از رنسانس، به انتقاد از ریاکاران اجتماع پرداخته‌اند و در مکاتب فلسفی و حزبی جدید نیز تحت عنوان اپورتونیست‌ها و سازشکاران و فرصت‌طلبان، توجه به این مسئله شده است ولی نه به آن وسعت و عمق قرآن و نه مخصوصاً با برجسته کردن جنبه‌های نفسانی و ایمانی، ضروری شناختن تقوا و عدالت به لحاظ ارزش انسان و شرط رهبری.

تحولات اجتماعی بشریت شاهد اعجاز قرآن است که این چنین به پدیده عالمگیر نفاق عنایت ورزیده و پیشاپیش توصیف و تنذیر کرده باشد.

---

۱. دعای افتتاح: خداوندا ما دولتی گرامی از لطف تو خواهیم که بدان، اسلام و مسلمین را عزت بخشی و نفاق و منافقان را ذلت دهی.

سیر تحول قرآن

(متمم جلد اول)

سیر تحول محتوایی قرآن

مهندس مهدی بازرگان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمه ناشر *

خداوند علیم و حکیم را سپاس می‌گذاریم که به ما توفیق داد آخرین قسمت کتاب پر ارج « سیر تحول قرآن » را به پایان برسانیم. بر نازل کننده‌اش شکر بندگی می‌کنیم و بر پیامبر آورنده‌اش سلام و درود رحمت می‌فرستیم. امیدواریم خداوند منان به ملت ما توفیق آشنایی هرچه بیشتر با کتابش و عمل به احکام و فرایض آن عنایت فرماید. جلد اول این کتاب که شامل دو بخش: سیر تحول لفظی و سیر تحول موضوعی قرآن بود پس از گذشت قریب ۱۰ سال که از زمان تألیف آن توسط نویسنده محترم (در زندان برازجان) گذشته بود، سرانجام در سال ۱۳۵۵ با تأخیر و محدودیت‌هایی که محرومیت از امکانات چاپخانه‌های مجهز در آن زمان به وجود آورده بود، منتشر شد و به زودی مورد استقبال اهل قرآن قرار گرفت و چندین بار تجدید چاپ گردید. جلد دوم این کتاب که اختصاص به جداول و منحنی‌ها و بررسی‌های دقیق فنی و آماری داشت و برای محققین و اهل فن در جهت آشنایی با محاسبات و استدلال‌ها ضروری می‌نمود، پس از انقلاب شکوهمند اسلامی در سال ۱۳۵۹ منتشر گردید و در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفت!

---

* مقدمه ناشر مربوط است به چاپ اول متمم جلد اول که در بهار سال ۱۳۶۲ توسط شرکت سهامی انتشار با شمارگان ۳۰۰۰ منتشر شد (ب.ف.ب).

۱. جلد دوم کتاب « سیر تحول قرآن »، هم اکنون به عنوان مجموعه ضمیمه در بخش انتهایی « مجموعه آثار (۱۲) » با نام « سیر تحول قرآن (۱) » قرار دارد (ب.ف.ب).

و اینک آخرین قسمت این اثر به عنوان متمم جلد اول و سومین بخش (که مکمل و مؤید آن) می باشد به توفیق الهی منتشر می گردد.

آرزوی نهائی این است که تحقیقات و بررسی های عمیق و موشکافانه ای که متفکرین و علمای اسلامی و پژوهشگران علاقه مند در کلام الهی می نمایند، امت ما را توش و توان معنوی بخشد و به نیروی آن، امواج فتن را شکافته و از گرداب های ضلالت و هلاکت به ساحل فوز و فلاح، راه نجات یابیم.

شرکت سهامی انتشار

بخش سوم

سیر تحول محتوایی قرآن

۳۶- منظور

در دو بخش گذشته، ابتدا کیفیت تحول لفظی یا عددی آیات و کلمات قرآن را بررسی کرده به ترتیب سال‌های نزول سوره‌ها و گروه‌ها رسیدیم. سپس به تحول موضوعی پرداخته، آیات اختصاص یافته به موضوعات مورد بحث در قرآن را تفکیک و برحسب سال‌های نزول تنظیم نموده، تقسیمات و آمارهایی برایمان روشن شد و تا حدودی ترتیب توزیع و توالی موضوعات را در طی ۲۳ سال رسالت استخراج نمودیم.

دو مطالعه فوق که بر مبنای عدد و رقم صورت می‌گرفت جنبه کمی داشت، کمیتی که منتهی به دلالت پاره‌ای از کیفیت‌های وحی و نزول کتاب خدا نیز شد. آنچه می‌تواند مکمل آن دو و مفید فایده‌ای باشد، این است که بینیم مطالب قرآن یا احکام و مقاصدی که ضمن آیات و موضوعات مختلف مطرح شده است، غیر از تعداد و کمیت، به لحاظ کیفیت نیز تحول یافته است یا خیر؟ و اگر تحول داشته، در چه جهت بوده است. به عبارت اخری، محتوای آیات در موضوع مشخصی، آیا به حالت یکنواخت و با انشاء و ابعاد ثابت بوده و به صورت کامل قاطع و واحد بیان شده است، یا در آنجا هم تحول و نظام خاصی حکمفرما است.

این مسئله نیز مانند دو بخش قبلی نکته تازه‌ای نیست که از نظر و ذهن سابقین مجهول مانده و به کلی بی‌سابقه باشد. بسیاری از مطلعین می‌دانند و گفته شده است که مثلاً حرمت شراب تدریجاً قطعیت و عمومیت یافته ابتدا فقط برای موقع نماز بوده است و خود نماز نیز متدرجاً به صورت کامل و هیأت امروزی درآمده، قرائت و ارکان آن و انواع و مقدمات و مقارنات آن به تدریج تشریح گردیده است.

قرآن خود گواه صادق بر کیفیت چند مرحله‌ای بیان کتاب بوده، سوره هود(۱۱) با آیه :

۱.

»

آغاز می‌گردد. در بخش دوم نیز قله‌های تنزیل نشان می‌داد که چگونه تقریباً کلیه مطالب قرآن یک بار به‌طور اجمال و اختصار در سوره‌های ابتدای رسالت اعلام شده و بعد با تعداد آیات و کلمات بیشتر و به‌نوبت در سال‌های بعد تجدید عنوان پیدا کرده است.

بررسی ما در بخش حاضر؛

اولاً آزمایشی از جداول استنباط شده در بخش اول کتاب خواهد بود که صدور تدریجی آیات تحریم شراب و احکام مشابه معروف، تا چه حد با سنوآت نزول گروه‌های قرآن تطبیق و مفروضات ما را تأیید می‌نماید،

ثانیاً تشریح سایر احکام چگونه بوده است و

ثالثاً مطلب عمده‌تر و اساسی، محتوای آیات که همان مأموریت انذار و ارشاد حضرت خاتم‌النبین (ص) است، به‌چه ترتیب از منبع وحی رسیده است. به‌عبارت دیگر آیات مربوط به موضوع و مقصد معین، چه تحول یا روالی داشته و محتوای قرآن به‌چه صورت برای بشر نازل و اجرا گردیده است.

این بخش در برابر بخش‌های گذشته، تحول کیفی قرآن را نشان می‌دهد و مباحث آن را به خواست خدا، در چهار فصل با عناوین زیر مطرح می‌نماییم:

فصل اول: چند نمونه معروف از احکام تدریجی قرآن (حرمت شراب و حرمت ربا).

فصل دوم: نمونه‌های دیگر از احکام فقهی و تربیتی (فحشاء و زنا، جهاد، نفاق)
فصل سوم: نمونه‌هایی از مطالب و موضوعات مختلف قرآن (معرفی حضرت ابراهیم (ع)، آفرینش آدمیزاد، تزکیه یا ماده دوم برنامه بعثت، موسی و بنی اسرائیل).

فصل چهارم: نتیجه‌گیری

۱. هود (۱۱) / ۱: ... کتابی از جانب (پروردگار) حکیم بسیار آگاه که آیات آن استوار و محکم بوده سپس تفصیل و بسط داده شده است.

فصل اول

چند نمونه معروف از احکام تدریجی قرآن

۳۷- حرمت شراب

آیات مربوط به شرب خمر و مستی یا سکر که در معجم‌المفهرس دیده می‌شود، جمعاً چهار فقره بوده بر حسب ترتیب سوره‌های قرآن، به شرح زیر خلاصه می‌شود:

(۱) بقره (۲) / ۲۱۹*:

۱ ...

(۲) نساء (۴) / ۴۳:

۲ ...

---

* زنده‌یاد مهندس بازرگان به هنگام تألیف کتاب «سیر تحول قرآن» در سال ۱۳۴۴، از قرآنی که بر اساس قرائت مصری آیات آن شماره گذاری شده بود- و شماره‌های آن اکثراً منطبق با شماره گذاری فعلی است- استفاده به عمل می‌آوردند و برای آنکه صاحبان قرآن‌های با شماره گذاری کوفی (نوع ۲) دچار اشتباه و اشکال نشوند، جدول شماره ۱۰۱ را در جلد دوم کتاب «سیر تحول قرآن» تألیف نمودند تا رابطه این دو نوع شماره گذاری و تبدیل آنها را به یکدیگر نشان دهند. این جدول هم اکنون با همان شماره (۱۰۱) در مجموعه آثار (۱۲)، سیر تحول قرآن (۱)، صفحه ۵۵۱ ارائه شده است. اما از آنجا که در زمان حاضر این دو نوع شماره گذاری کاربرد ندارند و آیات قرآن با شماره گذاری رسمی جهانی شماره گذاری شده‌اند، در این بخش هر دو نوع شماره گذاری که توسط مؤلف فقید به کار رفته است، حذف و شماره رسمی هر آیه جای‌گزین آن شده است بدون آنکه هیچ‌گونه تغییری در محتوا داده شده باشد (ب.ف.ب).

۱. بقره (۲) / ۲۱۹: راجع به شراب و قمار از تو پرسش می‌کنند، بگو در آن دو، گناهی بزرگ است و منفعتی برای مردم (ولی) گناهشان از سودشان بزرگ‌تر است و از تو می‌پرسند چه چیز انفاق نمایند...

۲. نساء (۴) / ۴۳: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به‌نماز (یا به مسجد) درحالی که مست باشید نزدیک نشوید مگر این که بدانید (و بفهمید) چه می‌گویید و نه در حال جنابت مگر آن که عبورکننده باشید، تا آن که غسل کنید...

(۳) مائده (۵) / ۹۰ :

۱

مائده (۵) / ۹۱ :

۲

در سوره یوسف (۱۲) نیز صحبت از خمر شده است^۳ که خواب هم‌زندانان حضرت یوسف (ع) می‌باشد و ارتباط با تحریم یا تحلیل شراب ندارد. همچنین در سوره محمد (۴۷) می‌خوانیم:

«

»

که شراب لذیذ بهشتی است.

کلمه «سُکَّارِی» به معنای مستی و بیهوشی را در سوره حج (۲۲) نیز می‌بینیم ولی

-
۱. مائده (۵) / ۹۰: ای کسانی که ایمان آورده‌اید، جز این نیست که شراب و قمار و بتها و قرعه‌کشی با تیرها، پلیدی و عمل شیطان بوده، لازم است از آن اجتناب بکنید، امید است که رستگار شوید.
۲. مائده (۵) / ۹۱: جز این نیست که شیطان می‌خواهد در شراب‌خواری و قماربازی میان شما دشمنی و کینه بیندازد و شما را از یاد خدا و نماز بازدارد، آیا دست‌بردار هستید؟
۳. یوسف (۱۲) / ۳۶: »

«

و با او دو جوان دیگر [هم از کارکنان دربار شاه] زندانی شدند؛ یکی از آنها گفت: [در عالم خواب] خود را دیدم که [برای تهیه] شراب، [انگور] می‌فشارم؛ دیگری گفت: من [در خواب] خود را دیدم [طَبَّق] نانی بر سر نهاده، می‌برم که پرندگان از آن می‌خورند؛ ما را از نتیجه این [خواب‌ها] آگاه کن، که ما تو را نیکوکار تشخیص داده‌ایم.

یوسف (۱۲) / ۴۱: »

«

[و] اما ای دو معاشر هم‌بند، یکی از شما [آزاد و] ساقی و لینه‌مشت [شاه] خواهد شد و دیگری به دار آویخته می‌شود و پرندگان از [مغز] سر او می‌خورند؛ امری که در باره آن [از من] نظر می‌خواستید، چنین مقدر شده است.

۴. محمد / (۴۷) / ۱۵: ... و نه‌هایی از شراب، لذت برای آشامندگان آن است ...

۵. حج (۲۲) / ۲: ...

... و مردم را مست و بیهوش تصور می‌کنی ولی مست نیستند، عذاب خدا شدید است.

گزارش قیامت است و بیهوشی از وحشت.

معروف چنین است که اولین آیه منع شراب و مستی، آیه ۴۳ سوره نساء (۴) - یعنی ردیف دوم مذکور در بالا - می باشد که جنبه نسبتاً ملایم دارد و محدود به مست نبودن در حالت نماز می شود نه تحریم شرب خمر و بعد چون مردم، بنا به طبع لذت طلب، دست از عادت جاهلیت بر نمی داشتند، منع قطعی ...

«^۱ که در سوره مائده (ردیف ۳) آمده است، نازل شد.

عده ای از مفسرین و فقها که نمی توانند منکر تعدد و تدرج آیات مربوط به حرمت شراب و یکسان نبودن احکام در طول مدت رسالت و زمان شوند، اصرار بر حرام بودن قبلی و قطعی در کلیه ادیان و ادوار می ورزند. «قاموس قرآن» در زیر ماده خمر توضیح می دهد که :

«راجع به ترتیب آیات خمر باید دانست که لحن آیات تا حدی با هم متفاوت است و می شود از آنها استفاده کرد که قرآن کریم با زمینه سازی و مقدمه چینی و بالاخره با آماده کردن مردم، آن را حرام کرده است ولی در اصل شریعت اسلام و تمام ادیان مطلقاً حرام است و غیر معقول است که بگوییم خداوند آن را در دینی و یا در زمانی حلال کرده است ...»

سپس با اقتباس از تفسیر المیزان (ج ۶ ص ۱۴۴) می گوید :

«از کافی و تهذیب از امام باقر(ع) نقل کرده : خداوند هیچ پیامبری را نفرستاد مگر آن که در علم خدا بود که اگر دین او کامل شود، خمر را در دین او تحریم کند. خمر پیوسته حرام بوده است، مردم فقط از خصلتی به خصلتی نقل می شوند و اگر همه احکام دین یک باره بر مردم حمل می شد، به دین نمی رسیدند.

راوی گفت امام علیه السلام فرمود: کسی ارفاق کننده تر از خدا نیست و از رفیق خدا است که مردم را از خصلتی به خصلتی نقل می کند و اگر همه احکام یک دفعه بر مردم باز می شد، به هلاکت می افتادند.»

حال اگر شماره نزول آیات فوق را از جدول های ۱۴ و ۱۵ استخراج کرده ، برحسب سال های نزول ردیف نماییم ، منطقی ترین ترتیب و تدریج را مشاهده می کنیم. با رفق و محدودیت آغاز شده ، به تحریم و تشدید می رسد و توضیح و تکمیل به دنبالش می آید:

۱. مائده (۵) / ۹۰: ... جز این نیست که شراب و ... ، پلیدی و عمل شیطان بوده ...

جدول ۳۵- ترتیب نزول آیات حرمت شراب

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				سوره	آیه	شماره
آیه	کلمه	آیه	کلمه					
۱	۱	۱۱	۱۱	جمع	نساء (۴) / ۴۳	۸ هـ	۱۷۵	۱
	۲	۱۴		جمع	مائده (۵) / ۹۰ مائده (۵) / ۹۱	۹ هـ	۱۸۲	۲
	۱	۷	۲۱	جمع	بقره (۲) / ۲۱۹	۹ هـ	۱۸۳	۳
	۴		۳۲	جمع کل				

نزول اول منع ملایم از حالت مستی است در حین نماز. مست بودن بدون آنکه تصریح به خودداری از شراب و حرمت آن شود و تا حدی که جلوی آگاهی و اشعار به گفته‌ها را می‌گیرد نهی شده است.

در نزول دوم، شراب مانند قمار و بتها و قرعه‌کشی با تیروکمان، به‌عنوان عمل پلید شیطان اعلام می‌شود. امر «فَاجْتَنِبُوهُ» به شیطان برمی‌گردد (تفسیر طبرسی) و قصد او آشکار می‌گردد که می‌خواهد میان مؤمنین، دشمنی و کینه‌جویی بیندازد و از یاد خدا و ادای نماز صحیح باز بدارد و در تأیید و تعقیب آیه ابتدایی سوره نساء (۴) است که اینک تذکر نسبتاً تند «فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ» را دارد.

در نزول آخر، جواب به پرسش‌کنندگان داده و نظر قطعی خدا راجع به گناه بودن یا حرمت خمر همراه با ذکر واقع‌بینانه و منصفانه منافع نسبی شراب و قمار اعلام می‌شود ولی تأکید می‌گردد که مضار و گناه آنها بر فوایدشان می‌چربد. در پرتوی از قرآن (جلد دوم صفحه ۱۲۳) مرحوم طالقانی می‌گوید:

«پس از بیان این آیات و امر به اجتناب از خمر و میسر، مسلمانانی که روحشان از ایمان، نیرومند و سرشار شده بود و دیگر نیازی به برگشت به این عادات و تخدیرها و سرگرمی‌ها نداشتند، آنها را ترک کردند.»

علامه طباطبایی در تفسیرالمیزان (ج ۲ ص ۲۰۷) آورده است که مهدی عباسی به حضرت موسی بن جعفر (ع) عرض می کند آیا شراب در کتاب خدا حرام است؟ مردم فقط نهی شدنش را می دانند. حضرت می فرماید حرام است. می گوید در کدام محل از کتاب خدا تحریم شده است؟ حضرت موسی بن جعفر (ع) آیه ۳۳ سوره اعراف (۷):

»

« ۱

را تلاوت و استناد به « می فرمایند.

آیه اخیر با شماره نزول ۲-۱۵۵ تعلق به سال چهارم هجری دارد و به این ترتیب، حرمت شراب به طور اصولی و محکم ولی مبهم، در سال چهارم هجری اعلام گردیده، در سال هشتم هجری توجه به مستی و خراب شدن نماز به عمل آمده، در سال نهم هجری پلید بودن و از ناحیه شیطان بودن و قصدی که شیطان از آن داشته است، آشکار می گردد و در همین سال و در تنزیل بعدی، تصریح قطعی به گناه داشتن و حرمت آن و چربیدن گناه بر منفعت آن می شود.

۳۸- حرمت ربا

رباخواری مانند شراب خواری در عرب جاهلیت - خصوصاً اشراف قریش - امر عادی و ریشه داری بوده از پایه های اقتصاد محیط عربستان محسوب می گردیده و پس از گرویدن به اسلام، ترک نشده بوده است. حتی می گویند عباس - عموی پیغمبر - از پولداران رباخوار مکه بوده و در مدینه نیز از مشاغل رسمی یهودیان مهاجر محسوب می شده است. برای ریشه کنی این رسم خانه خراب کن، که کسی متوجه زیان های آن نمی شده ولی متمتع از بهره های آن بودند، احتیاط عقلانی عملی و اصولی روانشناسی اجتماعی ایجاب می کرده است که با هشدار و ابلاغ و توضیح عمل شود.^۲

۱. اعراف (۷) / ۳۳: بگو: پروردگار من فقط بی شرمی ها را، چه آشکار و چه پنهان، و هر گناه و سرکشی ناحق را حرام کرده است و اینکه چیزی را [در قدرت] با خدا شریک بدانید که [خدا] هیچ اعتباری به آن نداده است، و نیز چیزی را که [به درستی] نمی دانید به خدا نسبت دهید.
۲. به طوری که در سخنرانی و مقالات دیگر و در تفسیر موضوعی انسان شناسی قرآن توضیح داده شده است، بر خلاف تصور رایج، قرآن در تحریم ربا و در ترویج و تأکید بر انفاق و زکات، کمتر به جنبه های اقتصادی و آثار اجتماعی آنها توجه و تأکید داشته است تا بر نقش اعتقادی و تأثیرهای تربیتی و فردی. لحن آیاتی که در زیر (جدول ۳۶- ترتیب نزول آیات تحریم ربا) جمع آوری شده است نیز تا حدودی همین معنی را می رساند.

جدول شماره ۳۶- ترتیب نزول آیات تحریم ربا

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره			
آیات		کلمات				سوره	آیه	سوره	آیه
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه						
۱	۱	۲۱	۲۱	جمع	روم (۳۰)/ ۳۹	ب	۱۲۰	۱	
۱	۱	۱۱	۱۱	جمع	( )	آل عمران (۳)/ ۱۳۰	هـ	۱۵۱-۲	
۱	۱	۷	۷	جمع	( )	نساء (۴)/ ۱۶۱	هـ	۱۶۱	
۱	۱	۴۳	۴۳	جمع	بقره (۲)/ ۲۷۵	هـ	۱۸۳-۱	۴	
۴	۴	۵۰	۵۰	جمع	بقره (۲)/ ۲۷۶ بقره (۲)/ ۲۷۸ بقره (۲)/ ۲۷۹ بقره (۲)/ ۲۸۰	هـ	۱۸۳-۲	۵	
۸	۱۳۲			جمع کل					

این مطلب را جدول ۳۶ که در آن کلیه آیات مربوط به ربا برحسب شماره‌های نزول ردیف‌بندی شده است، به روشنی نشان می‌دهد. تحریم ربا که تدریجی بودن آن را بعضی از مفسرین و فقها توجه داشته‌اند^۱، پایه‌پای تحریم خمر آمده است و

۱. مرحوم طالقانی در تفسیر آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا» (بقره ۲) / (۲۷۸) که حدس می‌زند آخرین آیه در باره ربا باشد، می‌گوید (جلد دوم پرتوی از قرآن، ص ۲۵۸):

«رباخواری - مانند بردگی و مالکیت‌های نامحدود و شراب‌خواری - از عادات و رسوم ریشه‌دار و پایه‌های اقتصادی جاهلیت عرب و غیرعرب بوده که می‌بایست با پیشرفت اصول فکری و اعتقادی و مایه گرفتن ایمان و تربیت روحی، تحریم و ریشه کن شود. چون رباخواری را در جزیر العرب که وسایل تولیدی نبود، یهودیان شیوع می‌دادند و سررشته آن را به‌دست داشتند، نخست قرآن آنها را به این کار نکوهش نمود: ←

اصولاً فرمایش امام پنجم (ع)، تحت عنوان رفق خدا در انتقال مردم از خصلتی به خصلتی دیگر - که در بند ۳۷، از تفسیر المیزان نقل کردیم - تأیید عمومی همین کیفیت می‌باشد.

در سال نهم بعثت، یک تذکر کلی در مقایسه ربا با زکات داده می‌شود و آیه منظور شده از سوره روم (۳۰) در جدول، به دنبال آیاتی است که گفته می‌شود خداوند برای هر کس می‌خواهد گشایش یا تنگی روزی می‌دهد و بنابراین در ادای حق خویشاوند و درمانده و راه‌مانده دریغ نکرده، پویای سمت خدا و جویای رضای او باشید و توضیحات به اینجا ختم می‌شود که ربای در اموال مردم برکت در نزد خدا ندارد ولی زکات در راه او فزونی می‌آورد. پس به‌طور خلاصه، منع صریح و تحریم نیست. ترجیح زکات و انفاق بر ربا است. منع صریح در ردیف ۲ یعنی شش سال بعد می‌آید ولی حالت موعظه و بشارت و انذار را بیش از تحریم قطعی دارد. خصوصاً که فقط ربای با اضعاف مضاعف که همان ربح مرکب می‌شود منع گردیده نه ربای ساده که ربح اندر ربح نباشد.^۱

در جدول ۳۶، آیه ردیف ۲ و منع از ربای مضاعف یا مرکب، باز مقدمه‌ای است برای تشویق و تعظیم انفاق که در دو آیه بعد همان سوره آمده، وعده عظیم‌ترین پاداش و بهشتی به پهنای آسمان‌ها و زمین را به متقین داده است، آنهایی که در خوشی و سختی انفاق می‌نمایند و اهل گذشت و خودداری از خشم هستند. منع ربا به تبع تشویق از انفاق و احسان و عفو آمده است.

→ «وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا»

پس از آن شاید این آیه نازل شد که خطاب به مؤمنین است:

«وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِبَا لِيُرْبُوا فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللَّهِ... الخ».

و گویا این خطاب و نهی از ربای مضاعف بعد از آن نازل شده باشد... و با دو امر

«اتَّقُوا» اعلام خطر نموده ترک آن را از موجبات رستگاری بیان کرده است...»

۱. یکی از محققین اسلامی متبّع در اقتصاد (ظاهراً از اساتید الازهر) به استناد این آیه نظر داده است که در اسلام معاملات بانکی و نزول‌های ساده که از لوازم اقتصاد جدید می‌باشد اشکالی نداشته، مباحه مرکب است که تحریم گردیده. البته وقتی آیات قرآن به‌صورت مستقل و مجزی مورد بحث و استفاده قرار گیرند، چنین امکانات و اختلافات طبیعی بوده قضاوت قبول یا رد اظهارات مشکل می‌شود، ولی اگر آیات در ارتباط با یکدیگر و در قالب موضوعات مربوطه و در شرایط مکانی و زمانی نزول مطرح گردند، مسلماً منظور و مفهوم و مورد استعمال آنها روشن‌تر خواهد گردید. بخش حاضر از این جهت می‌تواند مفید واقع شود.

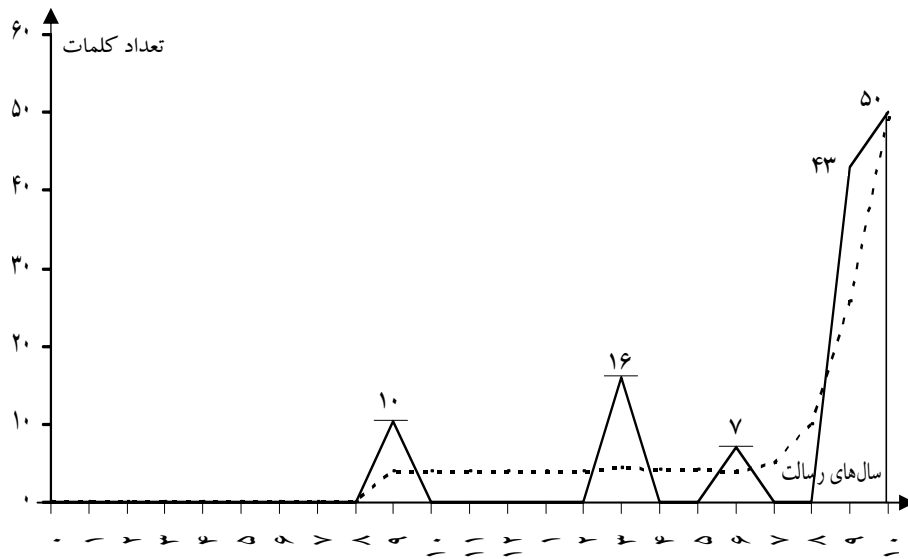
آیات ردیف ۳ که از داستان بنی اسرائیل اخذ شده است، می‌تواند به‌طور غیرمستقیم و ضمنی، شامل مسلمین و حامل احکام ربا باشد. به‌دنبال ایرادهای اساسی به بنی اسرائیل، آمده است که نقض میثاق با خدا را کرده، کفر ورزیده، دست به قتل پیغمبران زده، افتراء بر خدا و یأس از خدا داشته، بهتان عظیم به حضرت مریم (س) وارد کرده، مدعی و معترف قتل حضرت مسیح (ع) شده‌اند و از آن جمله منفعت پول می‌گیرند، که از آن نهی شده‌اند. پشت سر ربا، خوردن اموال مردم به باطل می‌آید و بالاخره اعلام می‌شود که برای کافرهای آنها عذاب دردناکی آماده است. اگر این توصیف توییحی شدید بنی اسرائیل و اشاره ضمنی به نهی و عذاب رباخواری، ناظر به پیروان قرآن بوده باشد، در مقایسه با لحن ردیف‌های ماقبل و مابعد در زمان، کاملاً متناسب و واسط قرار گرفته است. صراحت به نهی دارد ولی نه شدت و عتاب آیات سنوات ۹ و ۱۰ هجری سوره بقره (۲) و نه تأکید و تفصیلات متصل به آنها را. اینکه مرحوم طالقانی، پیشگامی یهودیان مدینه در سرمایه‌داری و وام‌های تنزیلی را دلیل بر اولین آیه ربا بودن گرفته‌اند، صحیح نیست. خصوصاً که ردیف ۱ در سوره روم (۳۰)، مکی بوده سوره نساء (۴) مدنی است و لحن آنها ملایم‌تر بوده، معنی ندارد که تذکر و موعظه بعد از تحریم و توییح بیاید.

ردیف‌های ۴ و ۵ جدول ۳۶ که مانند غالب احکام فقهی و تشریحی در سال‌های آخر رسالت آمده است، باز هم در تضاد و تقابل با انفاق می‌باشد که به عالی‌ترین وجه در آیات ۲۶۵ تا ۲۷۴ سوره بقره (۲) توصیه و توصیف شده است و به‌راه‌های گوناگون تشبیه، توضیح، تحریم، تشویق و تهدید، قرآن در مقام جلوگیری از این چشمه معاش و تجارت شیطانی برآمده است تا آنجا که ادامه آن را در حکم اعلان جنگ با خدا تلقی می‌نماید و با آنکه رأس‌المال را به شرط توجه به ربا دهنده می‌بخشد، توصیه به استمهال به گرفتاران و تصدق می‌نماید.

در هر حال به وضوح دیده می‌شود که ردیف سال‌های استخراج شده از جداول بخش ۱ تطبیق کامل با ترتیب طبیعی و منطقی تحریم تدریجی ربا دارد. جالب است که با استفاده از جدول استخراجی، تعداد آیات یا کلمات به کار رفته در هر سال برای منع ربا را بسنجیم. تعداد کلمات بکار رفته که جمعاً به ۱۲۶ کلمه رسیده است می‌تواند تا حدودی معرف سرمایه‌گذاری و عنایت تربیتی لازم برای این منظور تلقی شود:

ردیف	سال نزول	تعداد آیه	کل کلمات	تعداد کلمات برحسب موضوع
۱	۹ بعثت	۱	۲۱	راجع به ربا ۱۰، راجع به زکات ۱۱
۲	۳ هجرت	۲	۱۶	فقط ربا ۱۶
۳	۶ هجرت	۲	۲۸	صدسبیل الله ۱۶، ربا ۷، اکل اموال ۵
۴	۹ هجرت	۱	۴۳	فقط ربا ۴۳
۵	۱۰ هجرت	۴	۵۰	فقط ربا ۵۰
جمع	۵ سال	۱۰ آیه	۱۵۸	ربا ۱۲۶، زکات ۱۱، صدسبیل الله ۱۶، اکل اموال ۵

شکل ۵۳- منحنی نمایش کلمات به کار رفته برای ربا

منحنی روال کلی موضوعات فقهی و تربیتی را دارد که در سال های آخر رسالت به اوج خود می رسد.

فصل دوم

نمونه‌های دیگر از احکام فقهی و تربیتی

۳۹- فحشاء و زنا

از عادات مذموم دیگر اجتماعات بشری روابط نامشروع شهوانی یا جنسی است که حد نهائی طبیعی آن زنا و غیرطبیعی‌اش لواط می‌باشد و با وجود رایج بودن، زشتی و قبح آن، همیشه و همه‌جا شناخته شده است. قرآن این قبیل اعمال و عادات را فحشاء می‌نامد که بدنامی و زشتی آشکار دارد. طبیعی است که قرآن نمی‌تواند نسبت به چنین مسئله بی‌طرف باشد و جالب است که بینیم چگونه با آن در ابعاد مختلفه‌اش برخورد کرده است.

برای آنکه مطالعه ما کامل باشد، از معجم‌المفهرس کلیه آیاتی را که در زیر واژه‌ها و مشتقات زنا و فحشاء و شهوت آمده است، جمع‌آوری می‌نماییم:

زنا، زانی و زانیه، یزنون و یزنین	۹ آیه که ۴ تای آن تکراری است
فحشاء، فاحشه، فواحش	۲۴ آیه
شهوة، شهوات	۵ آیه

غیر از اینها و برای منع فحشاء، آیات حجاب، حدود زنا، عفاف و حفظ فروج و نکاح را داریم که در سوره‌های نور (۲۴)، انبیاء (۲۱)، معارج (۷۰)، احزاب (۳۳)، مؤمنون (۲۳)، تحریم (۶۶) و نساء (۴) آمده، جمعاً ۲۴ آیه می‌شود.

از جهت تفحص و تکمیل بیشتر، می‌توانیم آیه «عُتِلُّ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٌ»^۱ را که در سوره قلم (۹۸) آمده، «زَنِيمٌ» را آدم لئیم خبیثی که نسل آن مشکوک باشد ترجمه کرده‌اند - و قدیمی‌ترین اشاره در این باب می‌باشد، اضافه‌نماییم و در مقابل آن توصیفی را که در سوره رحمن (۵۵) از دست‌نخوردگی و بکارت حوریان بهشتی شده است نیز بیاوریم.

۱. قلم (۶۸) / ۱۳: با این همه، گستاخ و بی‌تبار.

حال کلیه این ۶۰ آیه را به ترتیب شماره و سال نزول و با تعیین تعداد کلمات به کار رفته، در جدول ۳۷ ارائه می‌نماییم:

جدول شماره ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره	
کلمات		آیات					ب	ا
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه				ب	ا
	۴		۱	( )	رحمن (۵۵)/۷۴	ب	۰۴۱	۱
	۴		۱	( )	قلم (۶۸)/۱۳	ب	۰۵۲	۲
	۲۰		۳	( )	معارض (۷۰)/۲۹ معارض (۷۰)/۳۰ معارض (۷۰)/۳۱	ب	۰۶۱	۳
۴۸	۲۰	۸	۳	( )	مؤمنون (۲۳)/۵ مؤمنون (۲۳)/۶ مؤمنون (۲۳)/۷	ب	۰۶۴	۴
	۱۱		۱	( )	انبیاء (۲۱)/۹۱	ب	۰۹۴	۵
۱۶	۵	۲	۱	( )	مریم (۱۹)/۵۹	ب	۰۹۸	۶
	۳	۳	۱	( )	فرقان (۲۵)/۶۸	ب	۱۰۲-۷	۷
	۷		۱	( )	اسراء (۱۷)/۳۲	ب	۱۱۲	۸
۳۹	۳۲	۴	۳	( )	نمل (۲۷)/۵۴ نمل (۲۷)/۵۵ نمل (۲۷)/۵۶	ب	۱۱۴	۹
	۳۴	۳	۳	( )	اعراف (۷)/۸۰ اعراف (۷)/۸۱ اعراف (۷)/۸۲	ب	۱۲۲-۱۱۰	۱۰

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در دیگر سال	جمع			نزل تاریخ	نزل تاریخ	نزل تاریخ
کلمات	در دیگر سال							
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۸	اب ۱۰	۱۲۶-۱	۱۱
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۹			
۴۱	۴۱	۳	جمع		عنکبوت (۲۹)/ ۳۰			
					عنکبوت (۲۹)/ ۴۵	اب ۱۱	۱۲۶-۲	۱۲
	۶	۱	جمع					
					یوسف (۱۲)/ ۲۳	اب ۱۱	۱۳۰	۱۳
					یوسف (۱۲)/ ۲۴			
					یوسف (۱۲)/ ۳۰			
۶۳	۵۷	۴	جمع					
					نجم (۵۳)/ ۳۲	اب ۱۲	۱۳۴	۱۴
۱۱	۱۱	۱	جمع	.....				
					شوری (۴۲)/ ۳۷	اب ۱۳	۱۳۸	۱۵
۵	۵	۱	جمع	(.)				
					آل عمران (۳)/ ۱۳۵	ه ۳	۱۵۱-۲	۱۶
	۸	۱	جمع					
					آل عمران (۳)/ ۱۴	ه ۳	۱۵۴	۱۷
۱۵	۷	۲	جمع					
					اعراف (۷)/ ۲۸	ه ۴	۱۵۵-۲	۱۸
					اعراف (۷)/ ۳۳			
۳۱	۳۱	۲	جمع	...				
					نحل (۱۶)/ ۹۰	ه ۵	۱۶۲	۱۹
	۶	۱	جمع					

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	سال نزول	شماره	
کلمات		آیات				جزء	نصف
در سال	در ردیف						
				نور(۲۴) ۲/	۵۵	۱۶۳	۲۰
				نور(۲۴) ۳/	این آیات در محاسبات منظور نشده است		
				نور(۲۴) ۴/			
				نور(۲۴) ۵/			
				نور(۲۴) ۶/			
				نور(۲۴) ۷/			
				نور(۲۴) ۸/			
				نور(۲۴) ۹/			
				نور(۲۴) ۱۹/			
				نور(۲۴) ۲۱/			
				نور(۲۴) ۲۳/ (خارج از حساب)			
				نور(۲۴) ۳۰/			
				نور(۲۴) ۳۱/			

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				تولید	تولید	تولید
در سال	در سال	در سال	در سال					
					نور(۲۴)/۳۳	۵۵	۱۶۳	ادامه ۲۰
۲۳۴۲۲۸	۸	۷	جمع					
					احزاب(۳۳)/۳۰	۵۶	۱۶۵-۲	۲۱
					احزاب(۳۳)/۳۲			
					احزاب(۳۳)/۳۳			
					...			
					احزاب(۳۳)/۳۵			
۶۱۶۱	۴	۴	جمع					
					نساء(۴)/۱۵	۵۸	۱۷۵	۲۲
					نساء(۴)/۱۶			
					نساء(۴)/۱۹			
					...			
					نساء(۴)/۲۲			
					نساء(۴)/۲۳			

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در تفسیر	در تفسیر			تفسیر تفسیر	تفسیر تفسیر	تفسیر تفسیر
کلمات	در تفسیر							
		۹	۹	...	نساء(۴)/ ۲۴	هـ ۸	۱۷۵	ادامه
					نساء(۴)/ ۲۵			۲۲
					نساء(۴)/ ۲۷			
		۹	۹	جمع	نساء(۴)/ ۲۸			
				( )		هـ ۹	۱۸۳-۱	۲۳
					بقره(۲)/ ۱۶۹			
		۲	۲	جمع	بقره(۲)/ ۲۶۸			
				...	ممتحنه(۶۰)/ ۱۲	هـ ۱۰	۱۸۴	۲۴
		۱	۱	جمع	...			
					تحریم(۶۶)/ ۱۲	هـ ۱۰	۱۸۶	۲۵
		۱	۱	جمع	...			
					انعام(۶)/ ۱۵۱	هـ ۱۰	۱۸۷	۲۶
		۱	۱	جمع	...			
		۸	۸	جمع	...			
					طلاق(۶۵)/ ۱	هـ ۱۰	۱۸۸	۲۷
		۱	۱	جمع	...			
		۵	۵	جمع	...			
					نور(۲۴)/ ۵۸	هـ ۱۰	۱۹۰	۲۸

ادامه جدول ۳۷- ترتیب نزول آیات ضد فحشاء

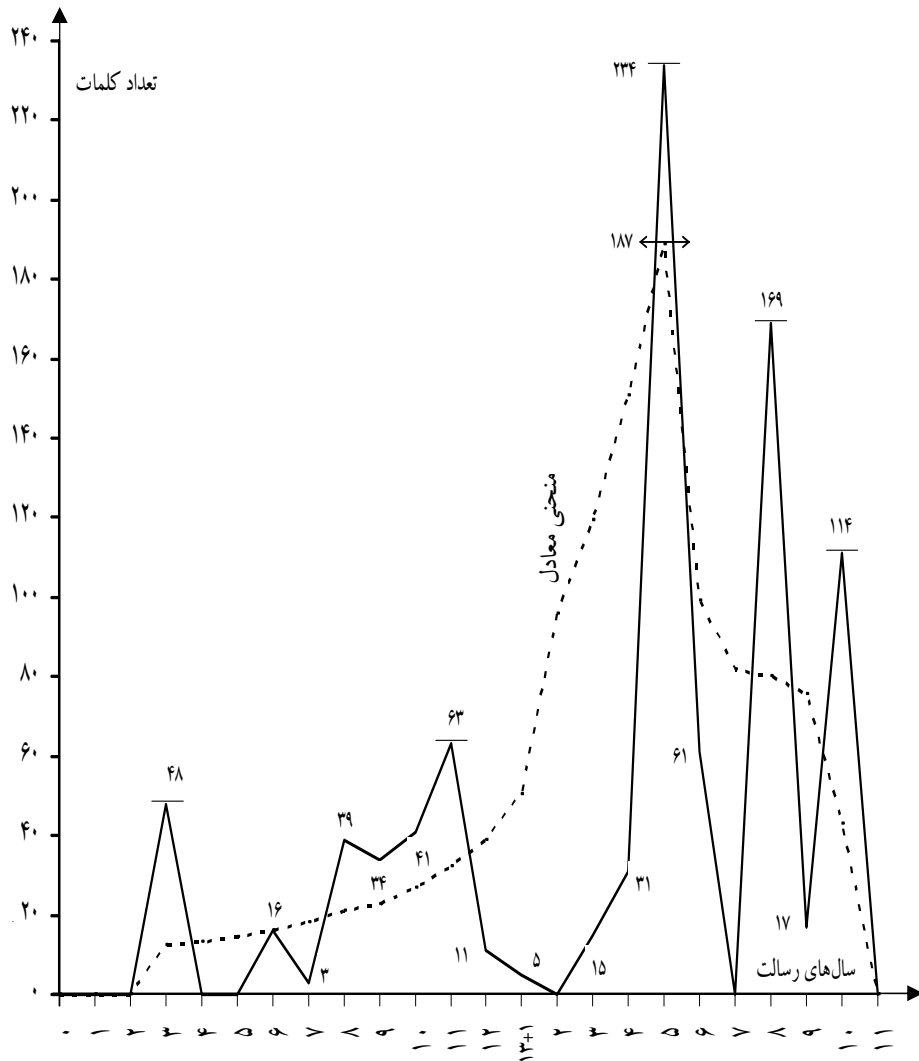
تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				قرآن	تفسیر	تذکره
در سوره	در آیات	در سوره	در کلمات			سوره	آیه	شماره
					نور(۲۴)/۵۹	۱۰	۱۹۰	ادامه
					نور(۲۴)/۶۰			۲۸
			جمع					
۱۱۴	۸۸	۷	۳					
جمع کل								
۹۰	۱	۶۱						

به طوری که دیده می شود، قرآن برخورد وسیع و عمیق با مسئله فحشاء و زنا دارد. سر و کار با غریزه و عمل تولیدمثل است که نفوذ و گسترش خیلی بیشتر از مسکرات و منافع ربوی در نهاد بشر دارد. جدول ۳۷ با ردیف ترتیبی آن شامل ۶۰ آیه و ۸۹۵ کلمه شده است^۱ دامنه مطلب طبعاً از حجاب و عفاف جلوتر رفته، به افک و طلاق و نکاح و به تعیین محارم انجامیده و به طور منظم گسترده، به تمام دوران رسالت از سال سوم بعثت به بعد کشیده شده است.

منحنی نمایش کلمات به کار رفته (شکل ۵۴) روال تدریجی تمرکزی معمول موضوعات را که در بخش دوم دیدیم دارد. با قله آشکاری در سال ۵ هجرت و دامنه بلند در سال های آخر رسالت که اختصاص به موضوعات فقهی یا تشریح و تکمیل دین داشت. در این مورد، ابتلای جامعه به مسائل عفتی و احتیاج به حفظ و حدود آن، وفور آیات تشریح را پنج سال جلو انداخته است. گویی آیات به صورت دسته های بسته بندی شده با فاصله و مکث های لازم، همان طور که در سوره اسراء (۱۷) آمده، نازل شده است.

۱. در این محاسبه و در منحنی نمایش آن، کلمات مربوط به ۷ آیه ۴ تا ۹ و ۲۳ از سوره نور(۲۴) را که رمی محصنات است منظور نکرده ایم. در آیاتی نیز که غیر از فحشاء و زنا، مسائل دیگر نیز مطرح شده، فقط تعداد کلمات مربوط و متناسب به موضوع جدول را به حساب آورده ایم.

شکل ۵۴- منحنی نمایش کلمات به کار رفته در منع فحشاء و زنا

اما محتوا و لحن آیات یا سیاست اتخاذ شده در برابر کشش‌های غریزی و روابط تولیدمثلی که از حساس‌ترین مسائل انسانی و اجتماعی است، می‌بینیم بسیار با ظرافت و دقت عمل شده است. ورود به مطلب با توصیف جاذب عقیفانه‌ای از حوریان بهشت آغاز می‌گردد و پس از آن، همراه کردن نفرت از ناپاکی و مشکوک بودن مولد با سایر زشتی‌های افراد مطرود جامعه. در همین سال سوم با تکرار خاص از کلام واحد در دو سوره که یکی انذار عذاب است و دیگری وصف مؤمنین وارث

فردوس برین، اولین اشاره به حفظ و حجاب اعضاء تناسلی می‌شود. اشاره‌ای است سر بسته دو طرفه و ضد افراط و تعدی. سه سال می‌گذرد و باز (ردیف‌های ۵ و ۶) یک تأییدیه مثبت داریم در چهره و سیره‌ی بانوی تعظیم و تجلیل شده‌ای چون مریم عذرا(س) و یک تذکر ملامت کلی در پیروان ناخلف انبیاء سلف. در سال هفتم بعثت باز نهی صریح و مواجهه تند نبوده به گفتن اینکه بندگان خوب خدا که اهل سجده و قیام و انفاق به مقدار لازم بوده اسراف نمی‌کنند (آیات ۶۳ و ۶۷) و غیر از خدا چیزی را نمی‌خواهند، قتل نفس نمی‌نمایند و زنا هم نمی‌کنند، اکتفا می‌شود. با تهدید کلی که هر کس چنان خلاف‌ها را مرتکب شود به عذاب مضاعف و مخلد خواهد رسید. مقارنه زنا و پیروی از شهوات با خطاهای شناخته شده، وسیله مؤثری در تقدیر و تقبیح آن می‌باشد. در سال هشتم بعثت است که در سوره اسراء(۱۷) به نهی صریح «وَلَا تَقْرَبُوا الزَّوْجَىٰ» برمی‌خوریم. با دقت اینکه نزدیک آن نشوید و با توضیح اینکه کار زشت و راه بدی است، ضمن آنکه همراه یک سلسله سفارش‌ها و تعلیمات اخلاقی و دینی سراسر حکمت قرار دارد. در همین سال و سال نهم و دهم بعثت، سه تذکر متوالی تقریباً تکراری از همجنس‌بازی یا عمل قبیح قوم لوط و هلاکتی که دچارش شده‌اند داریم. نمونه مقابل آن را در سال یازدهم بعثت در سرگذشت «احسن القصص» سوره یوسف(۱۲) مشاهده می‌نماییم. قرآن در این سوره به سبک رمان‌نویسی از چند خصلت اساسی انسان‌ها، جذاب‌ترین حالات عشقی را با حداکثر صبر و مقاومت مطرح نموده، عالی‌ترین نمونه ایمان و تقوا و توفیق را ارائه می‌دهد. سال‌های دوازدهم و سیزدهم بعثت و اول هجرت، مجدداً مسئله به صورت جنبی ولی با صراحت بیشتر، ضمن معرفی نماز و تجلیل و توصیف مؤمنین ناب و منع از فحشاء و منکر، به عمل می‌آید. در سال‌های سه و چهار هجری، تقبیح از تبعیت شهوات و عمل فحشاء شدیدتر گردیده با تفصیل بیشتر و تعمیم به ظاهر و باطن، تحریم فواحش اعلام می‌گردد تا در سال پنجم هجری در سوره نور(۲۴) و به دنبال واقعه افک، به اوج خود برسد. قرآن با تشبیه و تمثیل‌های ملموس که مآخوذ از طبیعت و اجتماع است و با تطبیق دادن اخبار و احکام بر واقعیات زندگی حال یا گذشته انسان‌ها، شیوه «آموزش برمبنای موارد (Cases Method)» را که در قرن اخیر به آن توجه شده است و اثر زنده مستقیم دارد، به کار می‌برد. آیات سوره نور(۲۴) که قسمت مهمی از جدول را اشغال نموده و دنباله‌اش در سال دهم هجرت

می آید، صراحت و تشریح و تفصیل را درباره فحشاء، و زنا که گام‌های شیطانی و راه‌های انحرافی از ازدواج و علائق خانوادگی است و چاره آن که نکاح و حفاظ و عفاف است، به حد اعلی می‌رساند و این احتیاط فروگزار نمی‌شود که افراط‌گران، و جوب حجاب و عفاف را به تحریم زیبایی و زینت زنان که پیوند و لذت خانواده است نکشانند. برای اینکه جای خالی و تبعیض باقی نمانده باشد، سوره اعراف (۷) در سال ششم هجری مطلب را به بیت رسول اکرم (ص) می‌کشد تا اشکال برای تعمیم آن به داخل خانواده‌های مؤمنین، همان‌طور که سال هشتم هجرت در سوره نساء (۴) می‌بینم، وجود نداشته باشد و سپس محرم و نامحرم یک به یک مشخص و این نکته یادآوری می‌شود که نظر خدا با آگاهی که به ضعف طبیعی شما دارد توبه و تخفیف و فضل رساندن است، درحالی که شیطان و پیروی‌کنندگان از شهوات، انحراف و فقر و فحشاء را موجب می‌شوند. در سال دهم هجرت ضمن ردیف‌های ۲۴ تا ۲۷ چند تذکر تکراری تکمیلی مربوط به بیعت با تازه مؤمنان، طهارت و پاداش حضرت مریم (س)، اتمام حجت با قشریون سختگیر و طلاق زنان بی تقصیر آمده است و در ردیف ۲۸ آخرین کسری یا ابهامی که ممکن است در سنین قبل از بلوغ پسران یا بعد از قعود و یأس زنان پیش آید، برطرف می‌گردد.

مجموعه آیات ضد فحشاء که به لحاظ کمیت و کیفیت، قابل مقایسه با آیات حرمت خمر و ربا نیست^۱ نمونه جالبی از سیر تحول محتوایی آیات قرآن در موضوعات را نشان می‌دهد که چگونه با تفرق و تانی و تدبیر به مصداق:

« »

پابه پای زندگی و زمان و با رشد امام و امت پیش می‌رود. با تحیب و تنبه و توسل به تاریخ در چهره سایرین شروع شده پس از توضیحات لازم برای نفوذ در دیده‌ها و دل‌ها، به صراحت و شدت می‌رسد، بدون آنکه اجبار و اکراه در کار بوده و احتراز از افراط و انحراف و ابهام به عمل نیاید.

ضمناً ملاحظه می‌نمایید که بخش اول تحول لفظی و فرضیه اتخاذی، چه کمکی به استخراج و ارائه این خصوصیت قرآن می‌نماید.^۲

۱. ۶۱ آیه و ۹۰۱ کلمه در برابر ۴ آیه و ۳۸ کلمه برای شراب و ۹ آیه و ۱۲۶ کلمه برای ربا.
 ۲. بعد از تدوین این پاراگراف، کتابی به دستم رسید از آقای احمد تابنده تحت عنوان «مقدمه‌ای بر دیدگاه تحولی موضوع زن در قرآن» از انتشارات قلم سال ۱۳۶۰ که در آن آیات مربوط به مقام زن را به ترتیب سال‌های نزول ردیف‌بندی و تفسیر و ارائه منظور نموده‌اند و به تناسب موضوع، هم‌آهنگی‌هایی با مسئله منع زنا و فحشاء دیده می‌شود.

۴۰- جهاد

در بخش تحول موضوعی قرآن، آیات جهاد را جمع آوری کرده تعدادهای سالیانه را با ذکر شماره‌های سوره و آیه در شکل ۴۳ و جدول ۲۶ ارائه دادیم. این مطلب را هم که تا حدودی جنبه محتوایی داشت، متذکر شدیم که پیشاپیش وقوع جنگ و احساس ضرورت جهاد، مقدمات امر در آیاتی که نامش را آیات پیش جهاد گذارده بودیم، فراهم می‌شده است. اینک یک نظر کوتاه مجدد به لحن و محتوای کلی آنها می‌اندازیم. جدول ۳۸ تکرار جدول ۲۶ است با درج متن آیات و بعضی حذف و اضافات.

جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				سوره	آیه	شماره
در سوره	در کل	در سوره	در کل					
					عادیات(۱۰۰)/۱	ب	۰۴۴	۱
					عادیات(۱۰۰)/۲			
					عادیات(۱۰۰)/۳			
					عادیات(۱۰۰)/۴			
۱۲	۱۲	۵	۵	جمع	عادیات(۱۰۰)/۵			
					شعراء(۲۶)/۲۲۷	ب	۶۵-۲	۲
۸	۸	۱	۱	جمع				
					فرقان(۲۵)/۵۲	ب	۱۰۲-۲	۳
					بقره(۲)/۱۵۳	ب	۱۰۹-۱	۴
					بقره(۲)/۱۵۴			
					بقره(۲)/۱۵۵			
					بقره(۲)/۱۵۶			
۵۹	۵۲	۶	۵	جمع	بقره(۲)/۱۵۷			
					بقره(۲)/۲۴۴	ب	۱۰۹-۲	۵
					بقره(۲)/۲۴۵			
۱۵	۱۵	۲	۲	جمع				

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				سال نزول	نوع نزول	ن.ق.
در سال	در روز	در سال	در روز					
				جمع	تغابن (۶۴)/۱۴ تغابن (۶۴)/۱۵ تغابن (۶۴)/۱۶ تغابن (۶۴)/۱۷	ب۹	۱۱۷-۲	۶
۵۱	۵۱	۴	۴					
				جمع	نور (۲۴)/۵۵ نور (۲۴)/۵۶ نور (۲۴)/۵۷	ب۱۰	۱۲۳	۷
				جمع				
۵۳		۳	۳					
				جمع	حج (۲۲)/۵۸ حج (۲۲)/۵۹ حج (۲۲)/۶۰	ب۱۰	۱۲۴	۸
				جمع				
۴۱		۳	۳					
				جمع	عنکبوت (۲۹)/۶۱	ب۱۰	۱۲۶-۱	۹
۱۰۴	۱۰	۷	۱					
				جمع	عنکبوت (۲۹)/۶۹	ب۱۱	۱۲۶-۲	۱۰
۹	۹	۱	۱					
				جمع	مزمّل (۷۳)/۲۰	ب۱۲	۱۳۲	۱۱
				جمع				
۲۶		۱	۱					

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات			ترتیب نزول	سوره	آیه
در سال	در دهه	جمع					
		۸	جمع ۱	لقمان(۳۱)/۱۷	ب۱۲	۱۳۶	۱۲
		۴۷	جمع ۱	ابراهیم(۱۴)/۱۲	ب۱۲	۱۳۷-۱	۱۳
		۵۰	جمع ۵	شوری(۴۲)/۳۹ شوری(۴۲)/۴۰ شوری(۴۲)/۴۱ شوری(۴۲)/۴۲	ب۱۳	۱۳۸	۱۴
		۵۰	جمع ۵	شوری(۴۲)/۴۳			
		۹۰	جمع ۶	بقره(۲)/۱۹۰ بقره(۲)/۱۹۱ بقره(۲)/۱۹۲ بقره(۲)/۱۹۳ بقره(۲)/۱۹۴ بقره(۲)/۱۹۵	ا۱	۱۳۹	۱۵
				محمد(۴۷)/۴	ا۱	۱۴۲	۱۶
				محمد(۴۷)/۵ محمد(۴۷)/۶ محمد(۴۷)/۷			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		تاریخ نزول				تاریخ تألیف	
کلمات	در سال						
				محمد (۴۷)/ ۲۰	هـ ۱	۱۴۲	ادامه
				محمد (۴۷)/ ۳۵			۱۶
	۹۰	۶	جمع				
				انفال (۸)/ ۷	هـ ۱	۱۴۳-۱	۱۷
				انفال (۸)/ ۸			
				انفال (۸)/ ۹			
				انفال (۸)/ ۱۰			
				انفال (۸)/ ۱۱			
				انفال (۸)/ ۱۲			
				انفال (۸)/ ۱۳			
				انفال (۸)/ ۱۴			
				انفال (۸)/ ۱۵			
				انفال (۸)/ ۱۶			
				انفال (۸)/ ۱۷			
				انفال (۸)/ ۱۸			
				انفال (۸)/ ۱۹			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت نزول	شماره	
آیات		ت نزول				ت تفسیر	
کلمات	در سال						
در سال	در سال	در سال					
				انفال(۸)/۳۸	هـ ۱	۱۴۳-۱	ادامه
				انفال(۸)/۳۹			۱۷
				انفال(۸)/۴۰			
				انفال(۸)/۴۱			
				انفال(۸)/۴۲			
۴۸۳۳۰۳۳۰	۱۸	جمع					
				انفال(۸)/۴۳	هـ ۲	۱۴۳-۲	۱۸
				انفال(۸)/۴۴			
				انفال(۸)/۴۵			
				انفال(۸)/۴۶			
				انفال(۸)/۴۷			
				انفال(۸)/۴۸			
				انفال(۸)/۴۹			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت.ق.	ت.ن.	ت.ن.ز.
در سال در سال	در سال						
				انفال (۸)/ ۵۶	۲	داده ۱۴۳-۲	
				انفال (۸)/ ۵۷			۱۸
				انفال (۸)/ ۵۸			
				انفال (۸)/ ۵۹			
				انفال (۸)/ ۶۰			
				انفال (۸)/ ۶۱			
				انفال (۸)/ ۶۲			
				انفال (۸)/ ۶۳			
				انفال (۸)/ ۶۴			
				انفال (۸)/ ۶۵			
				انفال (۸)/ ۶۶			
				انفال (۸)/ ۶۷			
				انفال (۸)/ ۶۸			
				انفال (۸)/ ۶۹			
				انفال (۸)/ ۷۰			
				انفال (۸)/ ۷۱			
				انفال (۸)/ ۷۲			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت نزول	ن ن	ن ن
در رسال	در تفهیم						
			جمع	انفال(۸)/۷۳ انفال(۸)/۷۴ انفال(۸)/۷۵	۵۲	داده ۱۴۳-۲	۱۸
	۴۷۶	۲۷		صف(۶۱)/۴ صف(۶۱)/۱۰ صف(۶۱)/۱۱ صف(۶۱)/۱۲ صف(۶۱)/۱۳	۵۲	۱۴۴	۱۹
	۶۳	۵	جمع	مائده(۵)/۸ مائده(۵)/۳۵	۵۲	۱۴۹	۲۰
	۵۷۶	۳۷	جمع	آل عمران(۳)/۱۲۱ آل عمران(۳)/۱۲۲ آل عمران(۳)/۱۲۳ آل عمران(۳)/۱۲۴ آل عمران(۳)/۱۲۵ آل عمران(۳)/۱۲۶	۵۳	۱۵۱-۲	۲۱

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت. نزول	ت. نزول	ت. نزول
در سال	در دهه						
				آل عمران (۳) / ۱۲۷	۵۳	ادامه ۲-۱۵۱	۲۱
				آل عمران (۳) / ۱۲۸			
				آل عمران (۳) / ۱۳۹			
				آل عمران (۳) / ۱۴۰			
				آل عمران (۳) / ۱۴۱			
				آل عمران (۳) / ۱۴۲			
				آل عمران (۳) / ۱۴۳			
				آل عمران (۳) / ۱۴۴			
				آل عمران (۳) / ۱۴۵			
				آل عمران (۳) / ۱۴۶			
				آل عمران (۳) / ۱۴۷			
				آل عمران (۳) / ۱۴۸			
				آل عمران (۳) / ۱۵۲			
				آل عمران (۳) / ۱۵۳			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		ت.ق.				ت.ق.	
کلمات	در سال						
در سال	در سال	در سال					
				آل عمران(۳)/۱۵۴	۵۳	داده	۱۵۱-۲
				آل عمران(۳)/۱۵۵			۲۱
				آل عمران(۳)/۱۵۶			
				آل عمران(۳)/۱۵۷			
				آل عمران(۳)/۱۵۸			
				آل عمران(۳)/۱۶۶			
				آل عمران(۳)/۱۶۷			
				آل عمران(۳)/۱۶۸			
				آل عمران(۳)/۱۶۹			
				آل عمران(۳)/۱۷۰			
				آل عمران(۳)/۱۷۱			
				آل عمران(۳)/۱۷۲			
				آل عمران(۳)/۱۷۳			
				آل عمران(۳)/۱۷۴			
۵۷۶	۳۴	جمع					

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			تذکره	تذکره	تذکره
در سال	در دهه						
				حج ۳۹/(۲۲) حج ۴۰/(۲۲) حج ۴۱/(۲۲) حج ۴۲/(۲۲) حج ۷۸/(۲۲)	۵۳	۱۵۳	۲۲
	۵	۹۳		آل عمران ۱۲/(۳) آل عمران ۱۳/(۳) آل عمران ۱۹۵/(۳) آل عمران ۲۰۰/(۳)	۵۳	۱۵۴	۲۳
	۴	۷۴		حشر ۲/(۵۹) حشر ۳/(۵۹) حشر ۴/(۵۹)	۵۴	۱۵۶	۲۴

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت نزول	شماره	
کلمات		آیات				ت نزول	ت تفسیر
در سال	در دهه	در دهه				ت تفسیر	ت تفسیر
				حشر(۵۹)/۵	۵۴	۱۵۶	ادامه ۲۴
				حشر(۵۹)/۶			
				حشر(۵۹)/۷			
				حشر(۵۹)/۱۱			
				حشر(۵۹)/۱۲			
				حشر(۵۹)/۱۳			
				حشر(۵۹)/۱۴			
	۲۰۵	۱۰	جمع				
				توبه(۹)/۳۸	۵۴	۱۵۹	۲۵
				توبه(۹)/۳۹			
				توبه(۹)/۴۰			
				توبه(۹)/۴۱			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		ت.ق.				ت.ه.	
کلمات	در سال						
در سال	در سال	در سال					
				توبه (۹)/۴۲	ه ۴	۱۵۹	ادامه ۲۵
				توبه (۹)/۴۳			
				توبه (۹)/۴۴			
				توبه (۹)/۴۵			
				توبه (۹)/۴۶			
				توبه (۹)/۴۷			
				توبه (۹)/۴۸			
۴۰۵۲۰۰	۲۱	۱۱	جمع				
				حدید (۵۷)/۱۰	ه ۵	۱۶۱	۲۶
				حدید (۵۷)/۱۱			
				حدید (۵۷)/۲۵			
	۷۴	۳	جمع				
				احزاب (۳۳)/۹	ه ۵	۱۶۵-۱	۲۷
				احزاب (۳۳)/۱۰			
				احزاب (۳۳)/۱۱			
				احزاب (۳۳)/۱۲			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت. نزول	ت. نزول	ت. نزول
در سال	در دهه						
				احزاب(۳۳)/۱۳ هـ	داده ۱-۱۶۵	۲۷	
				احزاب(۳۳)/۱۴			
				احزاب(۳۳)/۱۵			
				احزاب(۳۳)/۱۶			
۲۰۰	۱۲۶	۱۱	۸	جمع			
				احزاب(۳۳)/۲۰ هـ	داده ۲-۱۶۵	۲۸	
				احزاب(۳۳)/۲۲			
				احزاب(۳۳)/۲۳			
				احزاب(۳۳)/۲۴			
				احزاب(۳۳)/۲۵			
				احزاب(۳۳)/۲۶			
				احزاب(۳۳)/۲۷			
۱۰۷	۱۰۷	۷	۷	جمع			
				توبه(۹)/۷۳ هـ	۱۶۹	۲۹	
				توبه(۹)/۸۳			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول هـ	شماره	
کلمات		آیات				ت.ق.	ت.ن.
در سال	در دهه						
				توبه (۹)/ ۸۷	۷ هـ	داده	۱۶۹
				توبه (۹)/ ۸۸			۲۹
				توبه (۹)/ ۹۰			
				توبه (۹)/ ۹۱			
				توبه (۹)/ ۹۲			
				توبه (۹)/ ۹۳			
				توبه (۹)/ ۹۴			
				توبه (۹)/ ۹۵			
				توبه (۹)/ ۹۶			
				توبه (۹)/ ۱۱۱			
				توبه (۹)/ ۱۲۰			
				توبه (۹)/ ۱۲۱			
				توبه (۹)/ ۱۲۳			
۳۰۶		۱۵	جمع				

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات			ت. نزول	ت. نزول	ت. نزول
در سال	در دهه	در دهه					
				فتح (۴۸) / ۱	۷ هـ	۱۷۰	۳۰
				فتح (۴۸) / ۲			
				فتح (۴۸) / ۳			
				فتح (۴۸) / ۱۰			
				فتح (۴۸) / ۱۱			
				فتح (۴۸) / ۱۲			
				فتح (۴۸) / ۱۵			
				فتح (۴۸) / ۱۶			
				فتح (۴۸) / ۱۷			
				فتح (۴۸) / ۱۸			
				فتح (۴۸) / ۱۹			
				فتح (۴۸) / ۲۰			
				فتح (۴۸) / ۲۱			
				فتح (۴۸) / ۲۲			
				فتح (۴۸) / ۲۳			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		ت.ق.				ت.ن.	
کلمات	در سال						
در سال	در سال	در سال					
				فتح (۴۸)/۲۴	۵۷	۱۷۰	ادامه
				فتح (۴۸)/۲۵			۳۰
				فتح (۴۸)/۲۶			
				فتح (۴۸)/۲۷			
				فتح (۴۸)/۲۸			
				فتح (۴۸)/۲۹			
	۴۳۱	جمع ۲۱					
				مائده (۵)/۵۴	۵۷	۱۷۲	۳۱
				مائده (۵)/۵۵			
	۵۹	جمع ۳		مائده (۵)/۵۶			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			ت نزول	ت تفسیر	ت تفسیر
در رسال	در تفهیم						
				حجرات(۴۹)/۹	۵۷	۱۷۳	۳۲
				حجرات(۴۹)/۱۰			
				حجرات(۴۹)/۱۵			
۸۵۳	۵۷	۴۲	۳ جمع				
				نساء(۴)/۶۶	۵۸	۱۷۵	۳۳
				نساء(۴)/۷۱			
				نساء(۴)/۷۲			
				نساء(۴)/۷۳			
				نساء(۴)/۷۴			
				نساء(۴)/۷۵			
				نساء(۴)/۷۶			
				نساء(۴)/۷۷			
				نساء(۴)/۸۲			
				نساء(۴)/۸۴			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		تاریخ نزول				تاریخ تألیف	
کلمات	در سال						
				نساء(۴)/۸۹	هـ ۸	۱۷۵	ادامه ۳۳
				نساء(۴)/۹۰			
				نساء(۴)/۹۱			
				نساء(۴)/۹۴			
				نساء(۴)/۹۵			
				نساء(۴)/۹۶			
				نساء(۴)/۱۰۱			
				نساء(۴)/۱۰۲			
				نساء(۴)/۱۰۳			
				نساء(۴)/۱۰۴			
۴۹۶	۲۰	جمع					

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات			ت.ن.ز	ت.ن.ج	ت.ن.ق
در سال	در دهه	در دهه					
				توبه (۹) / ۵	۵۸	۱۷۷	۳۴
				توبه (۹) / ۶			
				توبه (۹) / ۷			
				توبه (۹) / ۸			
				توبه (۹) / ۹			
				توبه (۹) / ۱۰			
				توبه (۹) / ۱۱			
				توبه (۹) / ۱۲			
				توبه (۹) / ۱۳			
				توبه (۹) / ۱۴			
				توبه (۹) / ۱۵			
				توبه (۹) / ۱۶			
				توبه (۹) / ۱۹			
				توبه (۹) / ۲۰			
				توبه (۹) / ۲۱			
				توبه (۹) / ۲۲			

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				ت. نزول	ت. ق.	ت. ق.
در سال	در روز	در روز	در روز					
					توبه (۹) / ۲۳	۸ هـ	۱۷۷	ادامه ۳۴
					توبه (۹) / ۲۴			
					توبه (۹) / ۲۵			
					توبه (۹) / ۲۶			
					توبه (۹) / ۲۷			
					توبه (۹) / ۲۸			
					توبه (۹) / ۲۹			
					توبه (۹) / ۳۶			
		۲۴	۱۹۴۴	جمع				
					نصر (۱۱۰) / ۱	۹ هـ	۱۷۹	۳۵
					نصر (۱۱۰) / ۲			
					نصر (۱۱۰) / ۳			
		۱۸	۳	جمع				
					بقره (۲) / ۲۱۴	۹ هـ	۱۸۳-۱	۳۶
					بقره (۲) / ۲۱۶			

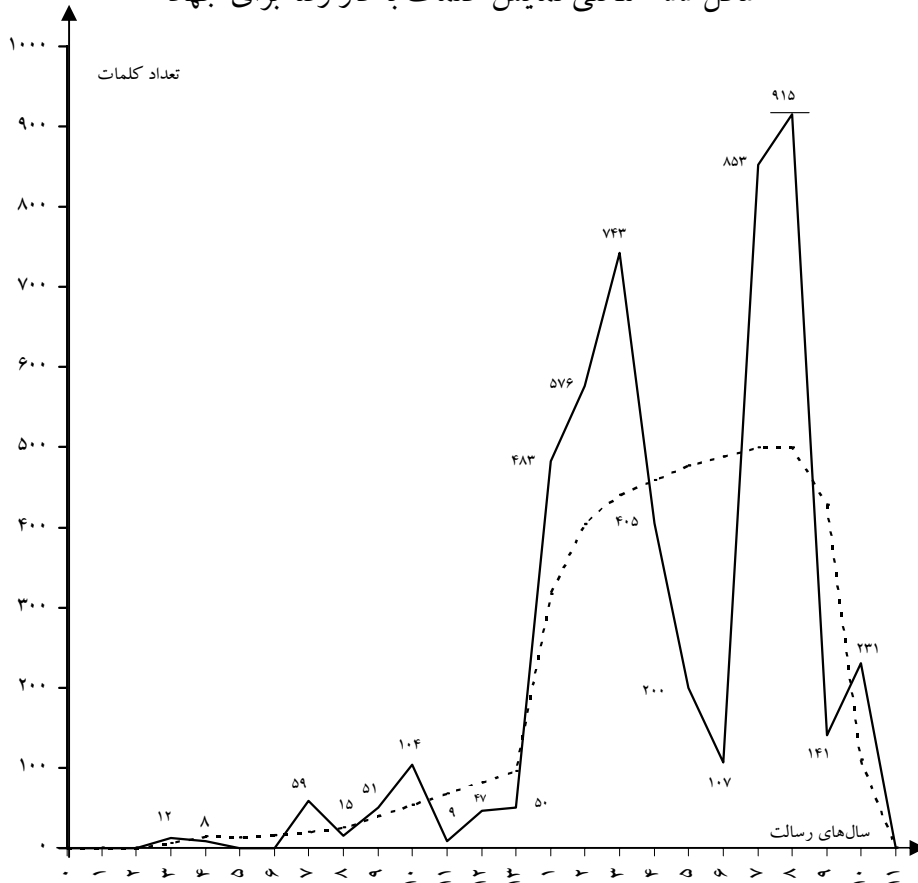
ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول هـ	شماره	
آیات		ت.ق.				ت.ق.	
کلمات	در سال						
				بقره(۲)/۲۱۷	۹	۱۸۳-۱	ادامه ۳۶
			جمع	بقره(۲)/۲۱۸			
۱۴۱	۱۲۳	۷		ممتحنه(۶۰)/۱	۱۰	۱۸۴	۳۷
				ممتحنه(۶۰)/۲			
				ممتحنه(۶۰)/۳			
				ممتحنه(۶۰)/۴			
				ممتحنه(۶۰)/۷			
				ممتحنه(۶۰)/۸			
				ممتحنه(۶۰)/۹			
۲۲۰		۷	جمع				

ادامه جدول ۳۸- ترتیب نزول آیات جهاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				تاریخ نزول	ت. ق.	ت. ن.
در سال	در دهه	در سال	در دهه					
				جمع	تحریم (۶۶)/ ۹	۱۸۶	۳۸	۵۱۰
				...	مانده (۵)/ ۲	۱۹۴	۳۹	۵۱۱
				جمع				
۲۴	۲۴	۱	۱	جمع کل				
۵۰۳		۲۸۲						

شکل ۵۵- منحنی نمایش کلمات به کار رفته برای جهاد

جدول آیات و کلمات ۳۸ که تابلوی جامع تاریخی گویایی از جهاد اسلام می‌باشد، ۲۲ صفحه را اشغال نموده شامل ۲۸۲ آیه و ۵۰۳۳ کلمه شده که معادل ۴/۵ درصد کل آیات و ۶/۵ درصد کل کلمات قرآن می‌شود.^۱ منحنی نمایش کلمات برحسب سنوات نزول که در شکل ۵۵ ارائه شده و روال عمومی منحنی‌های موضوعی تشریحی را دارد، طبعاً مشابه منحنی شکل ۴۳ بخش ۲ درآمده است. با این تفاوت (صرف نظر از اختلاف مقیاس محور عرض‌ها) که قله یا ماکزیمم از سال سوم هجری به سال هشتم هجری منتقل شده است. به دلیل اینکه:

اولاً، در آنجا تعداد نسبی آیات هر سال را در عرض مختصات برده بودیم و اینجا تعداد سالیانه کلمات محاسبه شده است که تناسب سال‌های آخر رسالت را بالا می‌برد. ثانیاً، علاوه بر آیات مستقیم جهاد، آیات مربوط به متفرعات و عوارض جهاد از قبیل خمس و صلا و همچنین رفتار با جنگجویان و جنبه‌های روحی و اخلاقی مسئله را همراه با جدال و بحث‌های با طرف‌های دعوا اضافه نموده‌ایم و این نوع آیات بیشتر در سوره‌های سال‌های سوم تا هشتم هجری می‌آید و ارتباط منطقی و ارگانیک با جهاد دارد.^۲

منحنی معادل کلمات بکار رفته، به‌طور وضوح از چهار قطعه یا چهار قسمت که می‌تواند معرف چهار مرحله یا چهار نوع محتوای آیات باشد تشکیل می‌شود:
قطعه AB: قسمت ممتد کم ارتفاع با شیب تدریجی ملایم، از سال ۳ بعثت تا سال هجرت.

قطعه BC: قسمت صعودی سریع از ۷۰ کلمه به ۴۸۳ کلمه، مقارن با سال اول هجرت.

قطعه CD: قسمت با ارتفاع زیاد و شیب ملایم یا وفور آیات جهاد، گسترده از سال اول هجرت تا سال هشتم هجرت.

قطعه DE: سقوط سریع در سه سال آخر رسالت.

همین تفکیک و تقسیم‌بندی و تشخیص چهار دوران متمایز تحول محتوایی، از ملاحظه متن آیات مندرج در جدول ۳۸ نیز دیده می‌شود:

۱. به این ترتیب تصحیح و تجدیدنظری در ارقام نهائی بخش دوم در مورد جهاد و سایر احکام شده است.
۲. در مقایسه با منحنی‌های ربا و فحشاء، چون تعداد کلمات آیات جهاد خیلی بیشتر است، مقیاس محور عرض را ۵ برابر کوچک‌تر گرفته‌ایم تا در ابعاد صفحه جا بگیرد.

۱۳۶ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

الف) دوران طولانی تدارک و تشویق شامل ۳۲ آیه و ۳۳۵ کلمه در سال‌های قبل از هجرت و پیش از درگیری جنگی (ردیف‌های ۱ تا ۱۴).

ب) دوران کوتاه تشریح و تحکیم شامل ۱۳ آیه و ۱۸۰ کلمه در نیمه سال اول هجرت (ردیف‌های ۱۵ تا ۱۶).

ج) دوران اجرائی مختلط تقویت و تفصیل و تفریع شامل ۱۹۸ آیه و ۴۱۲۰ کلمه گسترده در سال‌های اول تا هشتم هجرت (ردیف‌های ۱۷ تا ۳۰ - ۳۳ - ۳۴ - ۳۶ - ۳۸).

د) دوران تعدیل و تکمیل شامل ۱۷ آیه و ۳۷۸ کلمه در سال‌های هشت تا یازده هجرت (ردیف‌های ۳۱ - ۳۲ - ۳۵ - ۳۷ - ۳۹).

زیرا نسبت به هر یک از چهار دوران فوق بررسی مختصری می‌نمایم.

الف) دوران تدارک - از نظر تحول محتوایی، شاید جالب‌ترین قسمت آیات جهاد، همین دوران باشد که نامش را در بخش دوم کتاب، آیات پیش‌جهاد گذارده نشان داده بودیم چگونه در سال‌های مکه که درگیری و جنگی هنوز رخ نداده، مسلمین عده و عده‌ای برای معارضة نداشتند و تا چندین سال، حتی پس از مهاجرت به حبشه و شعب ابطالب، احتمال مقابله و قدرت رو در رویی نظامی به خاطر کسی خطور نمی‌کرد، با یک نظم حساب شده، طی آیات متناسبی که برای آماده‌کردن افکار و احوال و استقبال از آفات و حملات و تلفات نازل شده است، سرمایه‌گذاری‌های لازم از اموال و اولاد و جان‌ها در برابر وعده‌های حتمی این دنیا و پاداش بینهایت آن دنیا و حیات و روزی نزد خدا، از مؤمنین خواسته می‌شود. محور اصلی و شاخص دوران تدارک، آیات ۱۵۳ تا ۱۵۷ سوره بقره (۲) در سال ۷ بعثت (جدول ۳۸، ردیف ۴) می‌باشد که پس از دستور امداد از صبر و صلا و مرگ نشمردن قتل فی سبیل الله، با قاطعیت تمام پیش‌گویی «

«^۱ به عمل آمده، مژده »

«^۲ داده می‌شود و پشت سر آن » «^۳ می‌آید.

۱. بقره (۲) / ۱۵۵ : شما را [در پاره‌ای موارد] به شمه‌ای از ترس و گرسنگی و کاهش اموال و کسان و فرآورده‌ها می‌آزماییم....

۲. بقره (۲) / ۱۵۵ : ... و پایداران را [در این آزمون] بشارت ده.

۳. بقره (۲) / ۱۹۰ : با آنان که با شما سر جنگ دارند، در راه خدا بجنگید....

سیر تحول محتوایی قرآن _____ ۱۳۷

نکته جالب دقت در این دوران، اصطلاحات و تعبیرهایی است که به لحاظ پیش‌گویی و پیش‌سازی به کار برده شده است و در سراسر آیات، فرضیه تعرض و حمله از جانب مشرکین و حالت مظلومیت مسلمانان و وظیفه دفاعی داشتن آنان را می‌رساند. از قبیل:

و غیره. علاوه بر آن تأکیدهایی است مانند:

،
که جنبه‌های گذشت و بزرگواری در برابر دشمن و اصلاح و نیکوکاری را رسانده، مبنایت کامل با جنگ‌های سیاسی و اقتصادی بشری دارد.
چهار آیه ردیف اول سوره عادیات (۱۰۹) که صراحت جنگ و جهاد نداشته ولی قسم به چیزهایی می‌خورد که مرکب جنگجویان سلحشور و پیشتازان غافلگیرکننده است و به این مناسبت آن را تصویر و تشویقی در مجاهدین آینده اسلام دانسته‌اند، نتیجه‌گیریش «^۱ شده است، یعنی با وجود این حرکات و

---

۱. عادیات (۱۰۰) / ۶: که انسان نسبت به پروردگارس ناسپاس است.

شجاعت‌ها، باز هم انسان از عهده سپاس پروردگارش بر نمی‌آید و شدیداً به دنبال سود و منفعت است. در هر حال مراجعه به جدول برای مطالعه تک‌تک ردیف‌ها و تدریج و تکرار تعلیمات و تذکرات مفید است.

ب) دوران تشریح و تحکیم - بعد از مهاجرت از مکه به مدینه، هم احتمال درگیری نزدیک به صورت حملات جنگی مشرکین مسلم بود و هم تدارک فکری و روحی کافی در مؤمنین به عمل آمده، می‌بایستی حکم قطعی نهائی و صریح از آستان وحی الهی صادر شود. این حکم در آیات ۱۹۰ تا ۱۹۵ سوره بقره (۲) (جدول ۳۸، ردیف ۱۵) و بلکه در همان آیه اول که با وجود اختصار مشتمل بر چهار شرط کلی جهاد اسلام می‌باشد، صادر گردید:

«! »

جمله آخر این آیه و همچنین چهار آیه بعدی (۱۹۱ تا ۱۹۴)، تأکید و توضیح‌های شرط چهارم « است که به نظر می‌آید مهم‌تر و موردعلاقه‌تر شارع مقدس بوده و زمینه آن در آیات دوران اول فراهم شده بوده است. یا آنکه چون کمتر مورد توجه و رعایت مؤمنین و مردم بوده و خواهد بود و برخلاف عقیده و عادات بشری است، تأکید و تشریح و تکرار آن ضرورت پیدا کرده است. در هر حال این چهارچوب که نامش را در نوشته‌ها و گفته‌های سابق، ارکان اربعه جهاد یا ارکان حرب اسلام گذاشته‌ام، نه تنها چکیده و خلاصه آیات دوران تدارک است، بلکه سایه بر تمام آیات دوران سوم و چهارم داشته و روش اصلی و محتوایی کلی احکام جهاد و تمایز مابین اسلام و مکاتب فلسفی و سیاسی را تشکیل می‌دهد. شرط اول، قبول واقعیت و ضرورت جنگ است، برخلاف مذاهب و مسلک‌های صلح‌جویانه انفعالی.

شرط دوم، انحصار و اختصاص جنگ در راه خدا و حق و نه برای انتقام و انهدام یا سلطه‌جویی و توسعه اسلام و جهانگیری و حتی اشاعه و اجرای اسلام است. شرط سوم، حالت دفاعی داشتن و تنها علیه کسانی بودن که مصمم و مقدم حمله بوده باشند را می‌رساند و نه علیه هر مخالف و منکر و مشرک یا کافر، تا چه رسد به غیرموافق و صاحب اختلاف.

---

۱. بقره (۲) / ۱۹۰: و جنگ کنید، در راه خدا، علیه کسانی که اقدام به جنگ با شما می‌نمایند، و تعدی و تجاوز نمایند.

شرط چهارم، محدود بودن جنگ به دفاع تا حد توقف جنگ و تعرض است و خودداری از هرگونه تلافی و تجاوزهای انتقام‌جویانه و انهدام‌کننده را می‌رساند. این چهار شرط نه تنها نقض و نسخ نشده است، بلکه در دوران سوم تفصیل و تأیید هم شده است.

آیه ششمی این ردیف، توصیه به انفاق و جنبه اقتصادی جهاد است که احسان شمرده می‌شود و اگر خودداری نمایند به استقبال هلاکت رفته‌اند.

آیات سوره محمد (۷۷) (جدول ۳۸، ردیف ۱۶) پنج‌تای اول توضیح و بسط آیات ردیف ۱۵ است و سه آیه مفصل بعدی زمینه سازی برای رفع تزلزل و تردیدهایی است که در آیات دوران سوم در برابر منافقین و متخلفین و سست قدمان مؤمنین نازل خواهد شد.

بلافاصله بعد از این آیات که به نظر نمی‌آید شأن نزول خاص داشته و ناظر به غزوه یا برخورد و فرمان معینی بوده باشد، وارد دوران سوم می‌شویم.

ج) دوران اجرائی - به لحاظ وفور آیات، مفصل‌ترین و گسترده‌ترین دوران است و نمونه زنده‌فعالی از شیوه «آموزش بر مبنای موارد» قرآن را که در بند ۳۹ اشاره کرده بودیم نشان می‌دهد. قسمت اعظم آیات مزبور، در بجهت جنگ‌های بدر، احد، خندق، احزاب، حنین، فتح مکه و غیره، در سوره‌های انفال (۸)، آل عمران (۳)، حشر (۵۹)، احزاب (۳۳) و فتح (۸۸) نازل شده است که علاوه بر فرمان حرکت و حمله، تقویت روحیه و بالاخره توضیح و تشریح‌های فرعی لازم را دارد و همچنین گزارش اوضاع و ثبت در تاریخ و تفقه، برای استفاده و استنباط‌های آیندگان. در لابلای ردیف‌ها و سوره‌های فوق، که غالباً آیات عملیاتی است، یک سلسله آیات تفصیلی، توضیحی و تقویتی در سوره‌های صف (۶۱)، حج (۲۲)، توبه (۹) و مائده (۵) و غیره می‌بینیم که تنها خطاب به جهادکنندگان مؤمنین نبوده، به تبع از رسالت اصلی و سنت انذار و ارشاد پیغمبر، مشرکین و منافقین و متخلفین را نیز مخاطب قرار می‌دهد.

منحنی معادل که مسیر متوسط تضاریس را طی کرده است، دوران طولانی واحدی را با کثرت کلمات و ترقی ملایم ارتفاع نشان می‌دهد ولی منحنی واقعی منکسر، معرف دو دوره متمایز است، با دو قله مشخص ۷۴۳ و ۹۱۵ در سال‌های ۳ و ۸ و با فاصله دره عمیق ۱۰۷ در سال ششم هجری. در دوره اول که شامل

سوره‌های انفال (۸) و آل عمران (۳) و حشر (۹) می‌شود و ناظر بر جنگ‌های بدر و احد و خندق و خیبر است، مسلمین در ابتدای کار مقابله نظامی بوده هنوز تشکل و تفوق لازم را نداشتند، بنابراین به آیاتی بر می‌خوریم که خوراک تقویتی و تربیتی و تعلیماتی لازم را داده، آنها را مجهز به روحیه قوی، صبر و توکل، وحدت و مقاومت، اطاعت و انضباط و همچنین تدارک نیرو می‌نماید و مرتب وعده‌های نصرت و مغفرت خدا و بهشت در آن دنیا را در گوش و دلشان می‌خواند و همه‌جا از موضع قدرت صحبت می‌کند. اما در دوره دوم که به سال هفتم با دستور

« (جدول ۳۸، ردیف ۲۹، توبه (۹) / ۷۳) آغاز

می‌شود و در نزول بلافاصله بعد از آن »^۱ « (ردیف ۳۰، فتح (۸)»

/ ۱) می‌رسد، امت جوان اسلام در اثر آن تربیت و تعلیمات، برتری کمی محسوس و نیرومندی و تسلط یافته، حتی مغرور به خود (ردیف ۳۴، توبه (۹) / ۲۵، سال ۸) شده است و علاوه بر آن، مشرکین خارج و همدستان عرب و یهودی آنها که ناچار به عقد پیمان می‌گردند، جای خود را متدرجاً به منافقین و مرددهای داخل داده‌اند. در آیات سوره‌های احزاب (۳۳)، فتح (۸)، توبه (۹) و نساء (۴) این دوره به تعبیرهای زیادی از نفاق، خلاف، اعتذار، استیذان و نکث عهد بر می‌خوریم^۲ و با عوارض و آفاتی روبرو می‌شویم که معمول پیروزی‌های بعد از انقلاب و افتتاح است. مانند توقع، تنبلی، تخلف، حسادت و مخصوصاً تفرقه و تشتت. در این دوره کوتاه سه ساله، هم آیات تجلیل از اخلاص و ایثار و اعلام نصرت و فتح و برومندی را می‌بینیم و هم آیات تویخ سودجویی و دورویی و اعلام شدت عمل با کفار و منافقین. تاریخ صدر اسلام و آینده جهان، شاهد صف‌آرایی حزب‌الله در برابر حزب شیطان می‌شود. خلاصه آن که تحول محتوایی آیات در هر دوره و زمان، پایه‌پای اوضاع و شرایط و نیازهایی پیش می‌رود که خود به وجود آورده است و پیشاپیش به موقع لازم ظاهر می‌گردد.

۱. توبه (۹) / ۷۳: ای پیامبر، با انکارورزان و دورویان جهاد کن، و بر آنان سخت گیر؛ ...

۲. فتح (۴۸) / ۱: پیروزی آشکاری را [در سفر حدیبیه] برای تو مقدر کردیم.

۳. در جدول ۳۸، ردیف ۲۵، سال چهارم هجرت، یعنی در گروه ب سوره توبه (۹) نیز آیاتی که ملامت از استیذان و جاسنگینی و خودداری از خرج و خروج منافقین می‌نماید، وجود دارد که حالت زودرس و خارج از محل داشته، می‌تواند حاکی از اشتباه گروه‌بندی و سال نزول باشد. اتفاقاً و به‌طوری که در جلد دوم تشریح شده است، اگر سوره توبه (۹) را برطبق نظر بلاشر متشکل از دو گروه I) ۱ تا ۳۷ و II) ۳۸ تا ۱۳۱ می‌گرفتیم، گروه II شامل گروه‌های ب و ج می‌شد و آیات ردیف ۲۵ را همزمان و جزو آیات ردیف ۲۹ متعلق به سال ۷ هجری قرار می‌داد.

جلد دوم سیر تحول قرآن، هم اکنون در بخش ضمیمه مجموعه آثار (۱۲) قرار دارد که با نام سیر تحول قرآن (۱)، در سال ۱۳۸۶ توسط شرکت سهامی انتشار، در دست چاپ و انتشار قرار دارد (ب.ف.ب).

سیر تحول محتوایی قرآن _____ ۱۴۱

تحول محتوایی آیات این دوران، هم تبعیت از شرایط جنگی می‌نماید و هم از آنچه لازمه تعلیم و تربیت و رشد جنگجویان است. به‌طور کلی آیاتی را که در این دوران ضمن عمل و همراه جنگ‌ها نازل شده، بعضی در توضیح و تفصیل ارکان اربعه جهاد اسلام است و بسیاری دیگر حاوی مطالب جدید و تعلیم و تمرین‌های تکمیلی است، می‌توانیم با استفاده از جدول ۳۸، این آیات را به‌شرح زیر دسته‌بندی و خلاصه کنیم:

۱- منظور از سبیل‌الله و اهداف قتال

ردیف ۱۷: - (انفال/۸) / (۷) -

- (انفال/۸) / (۸) -

- (انفال/۸) / (۱۷) -

(انفال/۸) / (۴۲) -

ردیف ۱۸: - (انفال/۸) / (۶۷) -

(انفال/۸) / (۷۰) -

ردیف ۱۹: - (صف/۶۱) / (۱۲) -

(صف/۶۱) / (۱۳) -

ردیف ۲۰: (مائده/۵) / (۳۵) -

ردیف ۲۱: - (آل عمران/۳) / (۱۲۷) -

- (آل عمران/۳) / (۱۴۰) -

- (آل عمران/۳) / (۱۴۱) -

- (آل عمران/۳) / (۱۴۸) -

- (آل عمران/۳) / (۱۵۴) -

- (آل عمران/۳) / (۱۵۷) -

- (آل عمران/۳) / (۱۶۶) -

- (آل عمران/۳) / (۱۶۷) -

(آل عمران/۳) / (۱۶۹) -

١٤٢ _____ مجموعه آثار (١٣)، سير تحول قرآن (٢)

- ردیف ٢٣: (آل عمران (٣) / ١٩٥).
- ردیف ٢٨: (احزاب (٣٣) / ٢٤)۔
- ردیف ٢٩: (احزاب (٣٣) / ٢٧).
- ردیف ٣٠: (توبه (٩) / ١١١).
- فتح (٤٨) / ١.

فتح (٤٨) / ٢.

فتح (٤٨) / ٢٠.

فتح (٤٨) / ٢٨.

ردیف ٣٣:

نساء (٤) / ٨٤.

نساء (٤) / ٩٥.

ردیف ٣٤:

توبه (٩) / ١٤.

توبه (٩) / ١٥.

توبه (٩) / ١٦.

٢- نصرت الهی و کیفیت و آثار آن

ردیف ١٧:

انفال (٨) / ٩.

انفال (٨) / ١٠.

... (انفال (۸) / ۱۱).

(انفال (۸) / ۱۲).

(انفال (۸) / ۱۷).

ردیف ۱۸ : ... (انفال (۸) / ۴۳).

(انفال (۸) / ۴۴).

(انفال (۸) / ۶۲).

(انفال (۸) / ۶۳).

(انفال (۸) / ۶۵).

ردیف ۲۱ : ... (آل عمران (۳) / ۱۲۳).

(آل عمران (۳) / ۱۲۴).

(آل عمران (۳) / ۱۲۵).

(آل عمران (۳) / ۱۲۶).

(آل عمران (۳) / ۱۵۴).

ردیف ۲۲ : ... (حج (۲۲) / ۳۹).

(حج (۲۲) / ۴۰).

...

(حج (۲۲) / ۴۱).

ردیف ۲۳ :

(آل عمران (۳) / ۱۳).

ردیف ۲۴ :

(حشر (۵۹) / ۲).

۱۴۴ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

- ردیف ۲۵: (توبه (۹) / ۴۰).
- ردیف ۲۷: (احزاب (۳۳) / ۹).
- ردیف ۳۰: (فتح (۴۸) / ۱) .
(فتح (۴۸) / ۳) .
- (فتح (۴۸) / ۱۸).
- (فتح (۴۸) / ۲۷).
- ردیف ۳۴: (توبه (۹) / ۱۴) .
... (توبه (۹) / ۲۵) .

(توبه (۹) / ۲۶).

ردیف ۳۵: (نصر (۱۱۰) / ۱).

ردیف ۳۶:

(بقره (۲) / ۲۱۴).

۳- جدی گرفتن جنگ و وجوب انضباط و استقامت و ضرورت‌های نظامی دیگر

ردیف ۱۷: (انفال (۸) / ۱۵).

(انفال (۸) / ۱۶).

ردیف ۱۸: (انفال (۸) / ۴۵).

(انفال (۸) / ۴۶) ...

(انفال (۸) / ۴۷).

(انفال (۸) / ۶۰).

ردیف ۱۹:

(صف (۶۱) / ۴).

ردیف ۲۱:

(آل عمران (۳) / ۱۴۰).

...

(آل عمران (۳) / ۱۴۶).

(آل عمران (۳) / ۱۴۷).

...

(آل عمران (۳) / ۱۵۵).

ردیف ۲۳:

(آل عمران (۳) / ۲۰۰).

(توبه (۹) / ۴۱).

ردیف ۲۵:

(توبه (۹) / ۴۶).

ردیف ۲۶:

(حدید (۵۷) / ۲۵).

ردیف ۲۷:

(احزاب (۳۳) / ۱۵).

ردیف ۲۹:

(توبه (۹) / ۹۳).

(توبه (۹) / ۱۲۰).

...

ردیف ۳۰:

(فتح (۴۸) / ۱۰).

(فتح (۴۸) / ۱۶).

(فتح (۴۸) / ۲۹).

... (مائده (۵) / ۵۵).

ردیف ۳۱:

۱۴۶ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

مائده (۵) / (۵۶).

نساء (۴) / (۷۱).

ردیف ۳۳:

نساء (۴) / (۸۲).

ردیف ۳۴:

توبه (۹) / (۲۳).

۴- غنیمت جنگی

ردیف ۱۷:

انفال (۸) / (۴۱).

... انفال (۸) / (۶۹).

ردیف ۲۴:

...

حشر (۵۹) / (۷).

ردیف ۲۸:

احزاب (۳۳) / (۲۷).

ردیف ۳۰:

فتح (۴۸) / (۱۵).

فتح (۴۸) / (۱۹).

فتح (۴۸) / (۲۰).

ردیف ۳۳:

نساء (۴) / (۹۴).

۵- طرف‌های جنگ (رکن ۳)

ردیف ۱۷:

انفال (۸) / (۷).

(انفال (۸) / ۱۳).

ردیف ۱۸ :

(انفال (۸) / ۵۶).

(انفال (۸) / ۵۸).

(انفال (۸) / ۶۰).

(انفال (۸) / ۷۲).

ردیف ۲۱ :

(آل عمران (۳) / ۱۴۶).

(آل عمران (۳) / ۱۴۷).

...

(آل عمران (۳) / ۱۷۳).

ردیف ۲۲ :

... (حج (۲۲) / ۳۹).

(حج (۲۲) / ۴۰).

(حج (۲۲) / ۴۱).

ردیف ۲۳ :

(آل عمران (۳) / ۱۹۵).

« آمده و متعاقب

» « به دنبال »

آن « است.

ردیف ۲۴ :

(حشر (۵۹) / ۲).

(مقدم شدن یهودیان در خروج و حمله و به دام افتادنشان در اثر تحریک و امیدواری منافقین که در آیات ۱۱ تا ۱۳ آمده است).

ردیف ۲۷:

(احزاب (۳۳) / ۱۰)

ردیف ۲۸:

(احزاب (۳۳) / ۲۲).

(حمله و حيله از ناحیه احزاب و پیش‌بینی و هشدار از ناحیه خدا و رسول).

ردیف ۲۹:

(توبه (۹) / ۱۲۳).

ردیف ۳۰:

(فتح (۴۸) / ۲۵).

(فتح (۴۸) / ۲۸).

(هدایت و حقانیت اسباب کار «).

ردیف ۳۳:

(نساء (۴) / ۷۴).

(نساء (۴) / ۷۵).

(نساء (۴) / ۸۹).

(نساء (۴) / ۹۱).

^۱ (نساء (۴) / ۹۴).

ردیف ۳۴:

(توبه (۹) / ۶).

(توبه (۹) / ۱۳).

---

۱. مخاطب و منظور آیات ردیف ۳۳ سوره نساء (۴) به نظر می‌آید بیشتر مخالفین و منافقین داخلی بوده باشند تا مشرکین مکه و دشمنان خارج مدینه.

(توبه (۹) / ۲۹).

(توبه (۹) / ۳۶).

ردیف ۳۶:

(بقره (۲) / ۲۱۷).

۶- توقف و نهایت جنگ

ردیف ۱۷:

(انفال (۸) / ۳۸).

(انفال (۸) / ۳۹).

(انفال (۸) / ۴۰).

(انفال (۸) / ۶۱).

ردیف ۱۸:

(انفال (۸) / ۶۲).

(انفال (۸) / ۷۱).

ردیف ۳۰:

(فتح (۴۸) / ۲۴).

ردیف ۳۳:

(نساء (۴) / ۸۹).

(نساء (۴) / ۹۰).

۱۵۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

ردیف ۳۴:

(توبه (۹) / ۵).

(توبه (۹) / ۱۱).

۷- تخفیف‌ها و مستثنیات

ردیف ۱۸:

(انفال (۸) / ۶۶).

ردیف ۳۰:

(فتح (۸) / ۱۷).

ردیف ۳۳:

(نساء (۴) / ۹۵).

(نساء (۴) / ۱۰۱).

۸- جهاد به مال

همان‌طور که می‌دانیم آنچه را جنگ می‌گوییم و با اسلحه و کشتار انجام می‌شود، قتال نامیده می‌شود. جهاد معنی و مفهوم عام‌تری داشته، حداکثر تلاش و کوشش را می‌رساند که ملازم با قبول زحمت و رنج و صرف مال بوده، ممکن است تا بذل جان و آمادگی و قبول شهادت برود، بدون آنکه شهادت به خودی خود هدف بوده باشد. قرآن کلمه جهاد را غالباً با مال و جان توأم ذکر می‌کند (۱).

* * *

به‌طور کلی دلالت مشترک آیات این دوران، مظلومیت و مورد حمله قرار گرفتن مسلمین است با مقاومت و عکس‌العمل قاطعانه جدی تا سرحد دفع دشمن و رفع فتنه، همراه با نصرت الهی به‌صورت خودجوشی.

---

۱. نساء (۴) / ۹۵: ... مجاهدین با اموال و جان‌های خویش را ...

د) دوران تعدیل و تکمیل

این دوران دوساله را که محور آن سوره کوتاه نصر (۱۱۰) بوده و شامل ردیف‌های ۳۲، ۳۵، ۳۷ و ۳۸ از جدول ۳۸ می‌شود، از این جهت دوران تعدیل و تکمیل گفته‌ایم که هم تعدیل تصور و تأثیری را که ممکن است حکم قتال و اشتغالات جنگی در مؤمنین معاصر رسول اکرم (ص) و در مسلمان‌های بعدی ایجاد کرده و حالت خشونت و انتقام و خصومت به وجود آورده باشد، تصحیح و تعدیل می‌نماید و به چهار شرط ارکان جهاد برمی‌گرداند و هم مطالب مختلفی را که در حاشیه و در رابطه با جنگ و صلح قابل پیش‌بینی و ابتلاء است، مطرح نموده مجموعه را به مصداق «^۱ تکمیل می‌کند»

یکی از متفرعات جهاد که می‌توان نام آن را جهاد داخلی یا جهاد برادری نامید و به احتمال قوی حالت پیش‌بینی و تدارک جامعه آینده امت اسلامی را داشته است، رفع منازعه یا مقاتله مابین دو طائفه از مؤمنین است که در سوره حجرات (۹۹) (جدول ۳۸، ردیف ۳۲) آمده. وقتی جنگ با غیرمسلمان‌ها یک امر ناخواسته دفاعی در حداقل ضرورت حیاتی باشد، به طریق اولی جنگ خانگی مردود بوده اصلاح ذات‌البین و برقراری برادری بر مبنای عدل و مساوات، در حکم واجب می‌شود و آیات ۹ و ۱۰ سوره حجرات (۹۹) با رأفت و صراحت تمام اختصاص به این معنی یافته است. ردیف ۳۲ را با آنکه در پایان سال ۷ هجری نازل شده است و در میان ردیف‌های آخر دوران «ج» قرار دارد، ما مرتبط و متعلق به دوران «د» گرفته‌ایم که از سال ۹ شروع می‌شود.

ردیف ۳۵ اعلام پیروزی و پایان جنگ‌های تأمینی برای استقرار و برومندی اسلام بوده، نتیجه یاری خدا و فتح را دخول داوطلبانه دسته دسته مردم به دین خدا اعلام می‌نماید و شکرانه و برنامه بعدی را تسبیح و بازگشت به خدا می‌داند که همیشه آماده برای قبول آن می‌باشد.

ردیف ۳۷ ضمن آنکه در آیات ۱ تا ۴ سوره ممتحنه (۹۰)، مؤمنین را از بازگشت قلبی به کفر و برقراری رشته‌های محبت با ارحام و نزدیکانی که اعلام و اصرار بر دشمنی با خدا کرده‌اند، برحذر می‌دارد و آن را ترجیح دادن خود بر خدا می‌شناسد، برای اینکه فریضه جهاد، یک عمل بشری انتقام و استعلا تلقی نشود و حتی در پوشش و به بهانه راه‌جویی به سوی خدا، رنگ شیطانی خصومت خلق و اکراه دین پیدا ننماید، در آیات ۷ تا ۹ همان سوره، اولاً امیدواری می‌دهد که دوران جدایی و

۱. مانده (۵) / ۳: ... امروز دین شما را به کمال رساندم و نعمت خویش را بر شما تمام کردم ...

عداوت طولی نکشیده مودت جایگزین آن می‌شود و ثانیاً آنجا که کفر و شرک عامل ایذاء و اخراج و جنگ نشده باشد، بدانند که نیکی و عدالت خواسته خدا است. سپس در تأیید شرط سوم ارکان حرب جهاد تصریح می‌شود که خودداری از روابط مسالمت‌آمیز دوستی و قسط، تنها در مورد کسانی می‌تواند اعمال گردد که قیام به جنگ دینی با مسلمانان و اقدام مستقیم یا همکاری با دشمنان در اخراج از دیار و از وطن آنان کرده باشند. مطلب نکته ظریفی است و آخرین تعدیل و تکمیل در احکام جهاد بوده، وصیتی است در این باب از رسول اکرم (ص) در آستانه رحلت، به گروندگان معاصر و به آیندگان امت.

گروه آیات فوق، در تعقیب و تکمیل آیات دوران‌های الف، ب و ج، می‌رساند که منظور از جهاد، از بین بردن خشونت‌آمیز شرک و کفر یا محو مشرک و مخالف نیست، بلکه دفع مزاحم است و تأمین محیط آزاد سالم برای هدایت و رشد انسان، آن‌طور که مشیت ازلی گزینش و آفرینش آدمیزاده بوده است، توأم با تأثیرهای تربیتی و تزکیه و تخلیص مؤمنین و تقرب به ذات پروردگار.

حال اگر خواسته باشیم تعبیر و توضیحی در سطح امت خاتم‌النبین برای دستور «^۱ که محور اصلی این دوران را تشکیل

می‌دهد، پیدا کرده باشیم، باید بگوییم تأمین آشتی و برادری به‌جای تفرقه و تخصم، مرحله تسیح و تصفیه جوامع اسلامی به اتکاء ایمان و اشتراک در عقیده است و بازگشت به مودت و رحمت انسانی، یا همزیستی مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانانی که آزار و تعرض ندارند، که خود استغفار از عوامل و عوارض جنگجویی محسوب می‌شود.

ردیف ۳۹ که تکرار تفصیل‌یافته و تکمیل‌شده آیه ۸ سوره مائده (۵) (ردیف ۲۰- سال ۲ هجری) و از آخرین آیات وحی شده از جانب خدا می‌باشد، نه تنها توصیه به عدالت و تقوی و عدم تلافیگری و تعدی، آن‌طور که در آخر آیه ارکان حرب جهاد اسلام و تأکیدهای پشت سر آن آمده بود، می‌نماید، بلکه علاوه بر منع همکاری در گناه و دشمنی، دستور همکاری و ایجاد تعاون برای نیکوکاری و پرهیزکاری را می‌دهد. نیکوکاری نه در حق مؤمنین و دوستان که امر بدیهی است، بلکه در حق مشرکین و مخالفینی که مسجدالحرام را به روی پیغمبر و اصحاب بسته بودند و پرهیزکاری از مجرم‌شدن در انتقام‌گیری از دشمنی‌های آنان! الله اکبر!

سعدی شیرازی این معنی را خوب درک کرده بود که می‌گفت:

۱. نصر (۱۱۰) / ۳: پس پروردگارت را با ستایش تقدیس کن و از او آمرزش بخواه؛ که بس بازپذیر است.

ای کریمی که از خزانه غیب   گبر و ترسا وظیفه خور داری
دوستان را کجا کنی محروم   تو که با دشمنان نظر داری
و تحقق این آخرین وحی خدا را در آخرین وصیت مولای متقیان به فرزندان،
در رفتار با قاتل خود، مشاهده می‌کنیم ...
چنین است جهاد اسلام، چنین است قرآن و چنین است شیعه بودن!

* * *

ردیف ۳۸ با تک‌آیه سوره تحریم (۶۹)، علاوه بر آنکه تکرار آیه ۷۳ سوره توبه (۹) (ردیف ۲۹ سال ۷ هجری) است، ظاهراً تناسبی هم با آیات ماقبل و مابعد خود ندارد و ضمناً لحن عمومی سوره تحریم (۶۹) که تقریباً اختصاص و اشاره به مسائل خانوادگی پیغمبر و به‌زن‌های برجسته تاریخ پیدا کرده است و همچنین شرایط و نیازهای سال دهم هجری با آن متفاوت است. توجیه و تعلیل این مطلب را به‌عهده مفسرین و محققین در قرآن می‌گذاریم.
همچنین ردیف ۳۶ (بقره (۲)/ ۲۱۴ تا ۲۱۸ با شماره نزول ۱-۱۸۳، سال ۸ هجری) را که محتوای آیات آن مشابهت و سنخیت با جریان‌های نیمه اول مدینه دارد، در ابواب جمعی دوران «ج» منظور نموده‌ایم.^۱

۴۱- پدیده نفاق و علاج منافقین

شکل ۴۶ در بخش دوم و جدول ۲۹ را که راجع به منافقین بود، از سرگرفته با درج متن آیات و با افزودن و برداشتن بعضی آیات در مرور مجدد، جدول ۳۹ را برحسب شماره و سال‌های نزول تنظیم می‌نماییم تا به تحول محتوایی آیات برسیم. البته آیاتی هم که علاوه بر کلمه نفاق یا مشتقات آن، نشانی از منافقین داشته باشد در جدول ۳۹ آمده است.

۱. این قطعه، گروه نمونه دیگری است که به‌نظر می‌آید سر جای خود نبوده باید در جدول ۱۵ اصلاح شود. محتوا و متن آیات بیشتر با شرایط و نیازهای سنوات بلافاصله بعد از هجرت و مندرجات ردیف‌های ۱۷ تا ۳۱ جدول ۳۸ تناسب دارد. طول متوسط آیات ۲۰۶ تا ۲۴۳ که ردیف ۳۶ از آن استخراج شده است و شماره نزول ۱۸۳ را دارد، برطبق جدول ۱۱ رقم ۲۲/۱۵ است درحالی که آیات ۲۱۰ تا ۲۲۷ که تماماً جنبه توضیحی و جواب‌گویی به سؤال مکرر «یَسْأَلُونَكَ» دارد، گروه فرعی منسجمی را تشکیل می‌دهد که می‌تواند جزء گروه بقره (۲)- ج به شماره نزول ۱۶۴ قرار گیرد. به این ترتیب محل طبیعی و مناسب آیات مورد بحث در جدول ۳۸ بعد از سوره حدید (۵۷)، ردیف ۲۷ و سال ۵ هجری خواهد شد. البته با خارج شدن آیات ۲۱۰ تا ۲۲۷ تغییر مختصری در طول مبنا و شماره نزول گروه بقره (۲)- ج پیش خواهد آمد، بدون آنکه سال نزول آن عوض شود.

جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در نزل	در تفسیر			نزل	نزل	نزل
کلمات	در نزل							
		۵	۵	جمع	ماعون(۱۰۷)/۶ ماعون(۱۰۷)/۷	ب۲	۰۲۲	۱
		۲۳	۲۳	جمع	احزاب(۳۳)/۱ احزاب(۳۳)/۴۸	ب۶	۰۹۳	۲
		۱۹۶	۱۶	جمع	بقره(۲)/۸ بقره(۲)/۹ بقره(۲)/۱۰ بقره(۲)/۱۱ بقره(۲)/۱۲ بقره(۲)/۱۳ بقره(۲)/۱۴ بقره(۲)/۱۵ بقره(۲)/۱۶ بقره(۲)/۱۷ بقره(۲)/۱۸ بقره(۲)/۱۹ بقره(۲)/۲۰ بقره(۲)/۲۰۴ بقره(۲)/۲۰۵ بقره(۲)/۲۰۶	ب۸	۱۰۹-۱	۳

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در دین	در دین			ب	ن	ن
کلمات	در سال							
		۱۸	۲	...	مدثر(۷۴)/ ۳۱ ... مدثر(۷۴)/ ۳۱	۸ ب	۱۱۱	۴
۲۲۳	۲۷	۱۸	۲	جمع				
					نور(۲۴)/ ۴۷ نور(۲۴)/ ۴۸ نور(۲۴)/ ۴۹ نور(۲۴)/ ۵۰ نور(۲۴)/ ۵۳ نور(۲۴)/ ۵۴	۱۰ ب	۱۲۳	۵
		۸۲	۶	جمع				
					حج(۲۲)/ ۵۳	۱۰ ب	۱۲۴	۶
		۱۵	۱	جمع				
					عنکبوت(۲۹)/ ۳ عنکبوت(۲۹)/ ۴ عنکبوت(۲۹)/ ۱۰	۱۰ ب	۱۲۶-۱	۷
۱۵۱	۵۴	۱۱	۴	جمع	عنکبوت(۲۹)/ ۱۱			
					محمد(۴۷)/ ۲۰ محمد(۴۷)/ ۲۱ محمد(۴۷)/ ۲۲ محمد(۴۷)/ ۲۳ محمد(۴۷)/ ۲۴	۱ هـ	۱۴۲	۸

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در تفسیر	در تفسیر			ن.ت.	ن.ت.	ن.ت.
کلمات	در تفسیر							
					محمد (۴۷)/ ۲۵	۱ هـ	۱۴۲	ادامه ۸
					محمد (۴۷)/ ۲۶			
					محمد (۴۷)/ ۲۷			
					محمد (۴۷)/ ۲۸			
					محمد (۴۷)/ ۲۹			
					محمد (۴۷)/ ۳۰			
					محمد (۴۷)/ ۳۱			
					محمد (۴۷)/ ۳۷			
					محمد (۴۷)/ ۳۸			
	۱۶۹	۱۴	جمع					
					انفال (۸)/ ۵	۱ هـ	۱۴۳-۱	۹
	۱۹۱	۲۲	جمع		انفال (۸)/ ۶			
					انفال (۸)/ ۴۹	۲ هـ	۱۴۳-۲	۱۰
	۱۸	۱						
					صف (۶۱)/ ۲	۲ هـ	۱۴۵	۱۱
	۳۲	۱۴	۲		صف (۶۱)/ ۳			
					آل عمران (۳)/ ۹۰	۳ هـ	۱۵۱-۲	۱۲
	۱۳	۱						
					منافقون (۶۳)/ ۱	۳ هـ	۱۵۲	۱۳
					منافقون (۶۳)/ ۲			
					منافقون (۶۳)/ ۳			
					منافقون (۶۳)/ ۴			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				تذکره	تذکره	تذکره
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه					
				جمع	منافقون(۶۳)/۵	۳ هـ	۱۵۲	ادامه ۱۳
					منافقون(۶۳)/۶			
					منافقون(۶۳)/۷			
					منافقون(۶۳)/۸			
	۹	۲۱	۱۳۴					
				جمع	حشر(۵۹)/۱۱	۴ هـ	۱۵۶	۱۴
					حشر(۵۹)/۱۲			
	۲	۴۰						
					توبه(۹)/۳۸	۴ هـ	۱۵۹	۱۵
					توبه(۹)/۳۹			
					توبه(۹)/۴۰			
					توبه(۹)/۴۱			
					توبه(۹)/۴۲			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تذکره			تذکره	تذکره	
کلمات	تذکره						
تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره
				توبه (۹)/۴۳	۴	۱۵۹	ادامه
				توبه (۹)/۴۴			۱۵
				توبه (۹)/۴۵			
				توبه (۹)/۴۶			
				توبه (۹)/۴۷			
				توبه (۹)/۴۸			
				توبه (۹)/۴۹			
				توبه (۹)/۵۰			
				توبه (۹)/۵۱			
				توبه (۹)/۵۲			
				توبه (۹)/۵۳			
				توبه (۹)/۵۴			
				توبه (۹)/۵۵			
				توبه (۹)/۵۶			
				توبه (۹)/۵۷			
				توبه (۹)/۵۸			
				توبه (۹)/۵۹			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		در تفسیر			در تفسیر	در تفسیر	
کلمات	در تفسیر						
				توبه(۹)/۶۰	۴ هـ	۱۵۹	ادامه ۱۵
				توبه(۹)/۶۱			
				توبه(۹)/۶۲			
				توبه(۹)/۶۳			
				توبه(۹)/۶۴			
				توبه(۹)/۶۵			
				توبه(۹)/۶۶			
				توبه(۹)/۶۷			
				توبه(۹)/۶۸			
				توبه(۹)/۶۹			
				توبه(۹)/۷۰			
۵۹۵۵۵۵	۳۵	۳۳	جمع				

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلیمات			قرآن نزول	قرآن نزول	قرآن نزول
در تفسیر	در تفسیر						
			جمع	حدید(۵۷)/۸ حدید(۵۷)/۱۳ حدید(۵۷)/۱۴	ه ۵	۱۶۱	۱۶
۵۸	۳			نور(۲۴)/۱۵ نور(۲۴)/۱۶ نور(۲۴)/۱۷ نور(۲۴)/۱۹ نور(۲۴)/۲۰ نور(۲۴)/۲۳ نور(۲۴)/۲۴ نور(۲۴)/۲۶	ه ۵	۱۶۳	۱۷
۱۰۰	۸		جمع	احزاب(۳۳)/۱۲ احزاب(۳۳)/۱۳ احزاب(۳۳)/۱۴ احزاب(۳۳)/۱۵ احزاب(۳۳)/۱۶	ه ۵	۱۶۵-۱	۱۸
۲۲۵	۶۷	۱۶	۵				

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		قرآن نزول			قرآن نزول	قرآن نزول	
کلمات	در ردیف سال						
				احزاب(۳۳)/۱۷	هـ ۶	۱۹-۱۶۵	
				احزاب(۳۳)/۱۸			
				احزاب(۳۳)/۱۹			
				احزاب(۳۳)/۲۰			
				احزاب(۳۳)/۲۴			
				احزاب(۳۳)/۶۰			
			جمع	احزاب(۳۳)/۶۱			
۱۱۹	۷			نساء(۴)/۱۳۷	هـ ۶	۲۰-۱۶۶	
				نساء(۴)/۱۳۸			
				نساء(۴)/۱۳۹			
				نساء(۴)/۱۴۰			
				نساء(۴)/۱۴۱			
				نساء(۴)/۱۴۲			
			جمع	نساء(۴)/۱۴۳			
۲۵۳۱۳۴	۱۴	۷					

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		قرآن نزول			قرآن نزول	قرآن نزول	
کلمات	آیات						
در سال	در دهه	در سده					
				توبه (۹)/ ۷۳	۷ هـ	۱۶۹	۲۱
				توبه (۹)/ ۷۴			
				توبه (۹)/ ۷۵			
				توبه (۹)/ ۷۶			
				توبه (۹)/ ۷۷			
				توبه (۹)/ ۷۸			
				توبه (۹)/ ۷۹			
				توبه (۹)/ ۸۰			
				توبه (۹)/ ۸۱			
				توبه (۹)/ ۸۲			
				توبه (۹)/ ۸۳			
				توبه (۹)/ ۸۴			
				توبه (۹)/ ۸۵			
				توبه (۹)/ ۸۶			
				توبه (۹)/ ۸۷			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره			
آیات		ت.ق.هـ			ت.ق.هـ	ت.ق.هـ		
کلمات	ت.ق.هـ							
در سال	در رجب	در رجب						
				توبه (۹)/ ۸۸	۷ هـ	۱۶۹	ادامه	۲۱
				توبه (۹)/ ۸۹				
				توبه (۹)/ ۹۰				
				توبه (۹)/ ۹۳				
				توبه (۹)/ ۹۴				
				توبه (۹)/ ۹۵				
				توبه (۹)/ ۹۶				
				توبه (۹)/ ۹۷				
				توبه (۹)/ ۹۸				
				توبه (۹)/ ۱۰۱				
				توبه (۹)/ ۱۰۷				
				توبه (۹)/ ۱۰۸				
				توبه (۹)/ ۱۰۹				
				توبه (۹)/ ۱۱۰				

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	قرن نزول	شماره	
آیات		ادامه				توالی	
کلمات	در سال						
				توبه (۹)/۱۲۴	هـ ۷	۱۶۹	۲۱
				توبه (۹)/۱۲۵			
				توبه (۹)/۱۲۶			
				توبه (۹)/۱۲۷			
				توبه (۹)/۱۲۸			
				توبه (۹)/۱۲۹			
	۵۷۸	۳۵	جمع				
				فتح (۴۸)/۶	هـ ۷	۱۷۰	۲۲
				فتح (۴۸)/۱۰			
				فتح (۴۸)/۱۱			
				فتح (۴۸)/۱۲			
				فتح (۴۸)/۱۳			
				فتح (۴۸)/۱۴			
				فتح (۴۸)/۱۵			
				فتح (۴۸)/۱۶			
	۱۷۴	۸	جمع				

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تذکره			تذکره	تذکره	
کلمات	تذکره						
تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره	تذکره
			(.	مائده(۵)/۵۱	ه ۷	۱۷۲	۲۳
				مائده(۵)/۵۲			
				مائده(۵)/۵۳			
				مائده(۵)/۵۴			
۸۴۶	۹۴	۴۶	جمع				
				نساء(۴)/۶۰	ه ۸	۱۷۵	۲۴
				نساء(۴)/۶۱			
				نساء(۴)/۶۲			
				نساء(۴)/۶۳			
				نساء(۴)/۶۴			
				نساء(۴)/۶۵			
				نساء(۴)/۶۶			
				نساء(۴)/۶۷			
				نساء(۴)/۶۸			
				نساء(۴)/۷۲			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			قرآن	نزول	تف. ادامه
در تفسیر	در تفسیر						
				نساء(۴)/۷۳	۸ هـ	۱۷۵	ادامه ۲۴
				نساء(۴)/۷۷			
				نساء(۴)/۷۸			
				نساء(۴)/۸۰			
				نساء(۴)/۸۱			
				نساء(۴)/۸۲			
				نساء(۴)/۸۳			
				نساء(۴)/۸۸			
				نساء(۴)/۸۹			
				نساء(۴)/۹۰			
				نساء(۴)/۹۱			

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

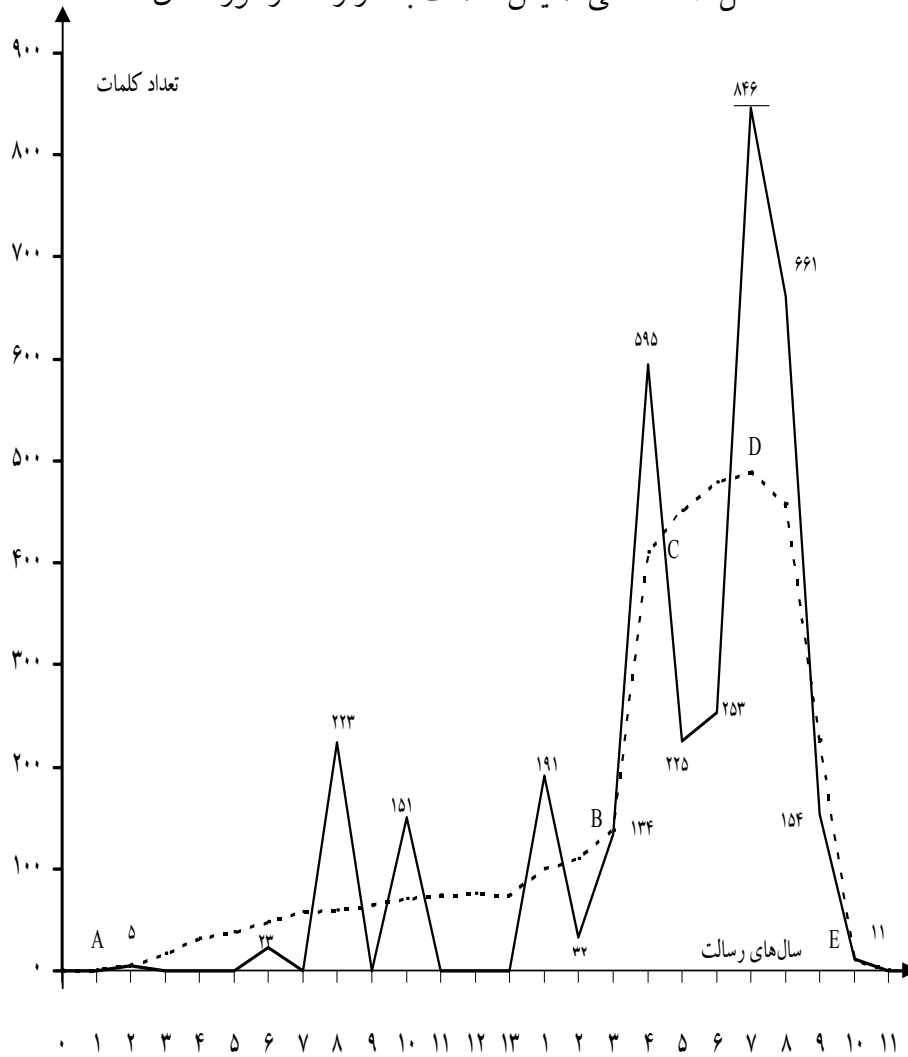
تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تجزیه			تجزیه	تجزیه	
کلمات	تجزیه						
تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه
				نساء(۴)/۱۰۵	هـ ۸	۱۷۵	ادامه ۲۴
				نساء(۴)/۱۰۶			
				نساء(۴)/۱۰۷			
				نساء(۴)/۱۰۸			
				نساء(۴)/۱۰۹			
				نساء(۴)/۱۱۰			
				نساء(۴)/۱۱۱			
				نساء(۴)/۱۱۲			
				نساء(۴)/۱۱۳			
				نساء(۴)/۱۱۴			
				نساء(۴)/۱۱۵			
				نساء(۴)/۱۱۶			
۶۳۰	۳۳	جمع					
				توبه(۹)/۲۴	هـ ۸	۱۷۷	۲۵
۶۶۱	۳۴	جمع					

ادامه جدول ۳۹- ترتیب نزول آیات نفاق

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				قرآن نزول	تف. نزول	تف. نزول
در تفسیر	در تفسیر	در تفسیر	در تفسیر					
					مجادله (۵۸)/۵	۹۵	۱۸۱	۲۶
					مجادله (۵۸)/۸			
					مجادله (۵۸)/۱۴			
					مجادله (۵۸)/۱۵			
					مجادله (۵۸)/۱۶			
					مجادله (۵۸)/۱۷			
					مجادله (۵۸)/۱۸			
					مجادله (۵۸)/۱۹			
					مجادله (۵۸)/۲۰			
					مجادله (۵۸)/۲۲			
				جمع				
۱۵۴	۱۵۴	۱۰	۱۰					
					تحریم (۶۶)/۹	۱۰۵	۱۸۶	۲۷
				جمع				
۱۱	۱۱	۱	۱					
				جمع کل				
۳۰۴			۲۱۷					

شکل ۵۶- منحنی نمایش کلمات به کار رفته در مورد نفاق

بحث تحلیلی

روی منحنی معرف کلمات نفاق برحسب سنوآت و روی جدول آیات به‌دنبال جدول ۳۹، در شکل ۵۶ منحنی نمایش کلمات بکار رفته برای نفاق را برطبق معمول ترسیم و معادل آن را اضافه نموده‌ایم. منحنی نمایش کلمات با یک اختلاف مقیاس، مشابه با منحنی نمایش تعداد نسبی آیات درآمده است که در شکل ۴۶

بخش ۲ دیده بودیم. منحنی معادل نفاق نیز تا حدودی شباهت به منحنی معادل جهاد (شکل ۵۵) داشته، قابل تقسیم به چهار قطعه AB، BC، CD، DE نظیر چهار دوران: تدارک، تشریح، تمرین و تکمیل می‌باشد.

مشابهت نسبی از آنجا ناشی شده است که بروز حالت یا پدیده نفاق و مواجهه با منافقین، بیشتر در اثر حکم جهاد و پایه‌های جنگ‌های مدینه، از بدر تا فتح مکه و بلکه تبوک، رخ داده است. عدم مطابقت کامل نیز از آنجا ناشی شده است که نفاق پدیده صددرصد جنگی نبوده جنبه‌های گوناگون عقیدتی، مالی، حکومتی، خلقی یا نفسانی داشته در موارد دیگری نیز جلوه یافته و مطرح شده است.

اختلافات دو منحنی از این قبیل است:

۱- برجستگی ۲۲۳ کلمه‌ای سال هشتم بعثت در اثر آیات نسبتاً مفصل ابتدای سوره بقره (۲) (۸ تا ۲۰) که به توصیف مردمی پرداخته است که نه متقی مؤمن به غیب و مؤمن به آخرت و اهل نماز و انفاق هستند و نه کافر دلمرده گوش و چشم بسته، و ضمناً اکثریت جوامع انسانی و مسئله اجتماعی عمده‌ای را تشکیل می‌دهند.

۲- سکوت نسبی ۱۹۱ کلمه‌ای سال اول هجرت (در برابر ۴۸۳ کلمه جهاد در شکل ۵۵) و سقوط ۳۲ کلمه‌ای سال ۲ هجرت (در برابر ۵۷۶ جهاد) که اولین زمزمه‌های ناراحت‌شوندگان از قتال را بازگو می‌نماید، بدون آنکه حکم تشریحی و دستوری در برخورد با منافقین صادر شده باشد. به همین دلیل قطعه BC منحنی نفاق سریع و قائم مانند جهاد نبوده تمایز چندانی در اینجا مابین قطعات BC و CD با دورانهای تشریح و تمرین وجود ندارد.

۳- جلو رفتن قله ۵۹۵ کلمه‌ای دوره اول ضعف و تشکل از سال ۳ هجری به سال ۴ هجری و پیش‌افتادن قله ۸۴۶ کلمه‌ای دوره فتح و تسلط از سال ۸ به سال ۷، در اثر اینکه در جنگ‌های بدر و احد، منافقین هنوز جمعیت و جرأت چندانی نیافته بودند و در جنگ‌های دوره تسلط و در جریان‌های درون امتی سال‌های وسط مدینه، اخلاگری‌های آنها پیشگیری‌ها و تنزیل و تفصیل‌هایی را ایجاب می‌نموده است (آیات سوره‌های نور (۲۴)، نساء (۴)، توبه (۹)).

حقیقت قضیه این است که در مورد آیات نفاق و منافقین، به جای تحول محتوایی با تنوع محتوایی آنها روبرو هستیم. زیرا که نفاق و منافق طیف وسیعی از حالات و اعمال و از افراد و اقوام را دربر می‌گیرد که در فاصله ایمان کامل خالص، یعنی اقلیت خاص، تا کفر مطلق معاند منکر، که آن هم اقلیت خاص است، قرار دارد. از ایمان آورندگان میان راه که هنوز میراث‌ها و وابستگی‌های گذشته را رها نکرده، ته دلشان ناراحت بوده نیش می‌زنند و احیاناً خرابکاری می‌کنند، گرفته تا گرونده‌های تسلیم شده و تحسین‌کننده که به زبان و دل شهادت می‌دهند ولی در پای عمل می‌لنگند و مخصوصاً آماده برای دادن مال و جان نیستند. بنابراین در ۲۳ سال تنزیل، به آیات فراوانی (۲۱۷ آیه) با رنگ و آهنگ‌های گوناگون از قهوه‌ای روشن تا سرخ تیره و از تذکر و توضیح تا تعرض و تهدید، برخورد می‌نماییم. ضمن آنکه هر کدام آنها، هم شامل مراحل پیشگیری و تدارک است و هم مانند احکام و مسائل قبلی، تحول و تدریج نشان می‌دهد.

مرحله پیشگیری و تدارک یا آیات پیش‌نفاق که در سال‌های قبل از احتمال پیروزی و پیدایش «خودخواهان تیزبین موقع‌شناس فرصت‌طلب» نازل شده است، در بخش ۲ ارائه نموده و از نظایر آن در جوامع قانونی و نظام‌های دموکراتیک صحبت کرده بودیم. در سال‌های قبل از هجرت، در قرآن، هم به کلمه منافق، به دنبال کافر، برمی‌خوریم (جدول ۳۹، ردیف ۲، سال ۶ بعثت) و هم به کلمات جهاد و قتال (جدول ۳۸، ردیف ۳، سال ۷ بعثت و جدول ۳۹، ردیف ۵، سال ۸ بعثت) ضمن آنکه در دوران تدارک، از نفاق‌های غیرجنگی با ریشه‌های عقیدتی و حکومتی و خلقی نیز صحبت می‌شود.

ما در زیر، آیات جدول را اول به لحاظ تنوع و اقسام نفاق، و پس از آن به لحاظ برخورد با منافقین، مطالعه می‌نماییم.

انواع نفاق و جنبه‌های مختلف آن

همان‌طور که گفتیم نفاق علل و عوامل گوناگون در یک جامعه عقیدتی داشته منشاءهای درونی آن متنوع بوده دستجاتی از منافقین بوجود می‌آید که برخی ساده و مخلوق و متصف به یکی از آن عوامل اند و بعضی دیگر چند ریشه‌ای و چند

چهره‌ای هستند. آیات داخل گروه سوره‌ها و ردیف‌ها نیز مختلط بوده ممکن است در یک گروه یا ردیف به چند فقره از این حالات اشاره شود. در زیر به‌طور تفکیک، چهره‌های نسبتاً متمایز نفاق را با استخراج از جدول ۳۹ و اشاره به آیات مربوطه ارائه می‌نماییم. رقم اول شماره ردیف جدول است، پس از آن عنوان سوره و شماره آن می‌آید و سپس شماره آیه یا آیات مربوطه، ضمن آنکه تمام یا قسمتی از متن آیات شاخص را در پرانتز ذکر می‌نماییم. چهره‌های متنوع استخراج شده عبارت است از:

الف) مالی، ب) ایمانی، ج) جنگی و د) سیاسی.

الف) چهره مالی و نفاق

(کسانی که مؤمن‌اند ولی برای خرج کردن و انفاق در راه خدا بهانه آورده شانه خالی می‌کنند و در مقابل بر سر تقسیم غنائم توقع زیاد و اعتراض دارند):

ردیف ۸، سوره محمد (۳۷)، آیه ۳۷)

(و آیه ۳۸.

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات: ۴۱) (، ۴۴، ۵۳،

۵۸) (، ۵۹، ۶۸.

ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات: ۷۵، ۷۹، ۸۱) (، ۹۳ و ۹۸.

ردیف ۲۲، فتح (۳۸)، آیات: ۱۱) (و ۱۵)

).

ردیف ۲۵، توبه (۹)، آیه ۲۴) (.

ب) چهره ایمانی

(کسانی که ضعف اولیه در ایمان و عقیده داشته، دلشان یک سره با خدا و رسول و مؤمنین نیست و در فاصله کفر و ایمان، در تردید و تزلزل و بازگشت بوده با احتمال و احتساب زیان و سود نوسان می‌نمایند):

ردیف ۵، نور (۲۴)، آیات: ۴۷ تا ۵۰)

).

ردیف ۷، عنکبوت (۲۹)، آیات: ۱۰ و ۱۱.

- ردیف ۸، محمد(۴۷)، آیه ۲۵)
(و ۶ .
ردیف ۹، انفال(۸)، آیه ۵)
ردیف ۱۱، صف(۹۱)، آیات: ۲ و ۳)
ردیف ۱۲، آل عمران(۳)، آیه ۹۰)
ردیف ۱۳، منافقون(۶۴)، آیات: ۳ و ۵ .
ردیف ۱۵، توبه(۹)، آیات: ۴۵، ۵۴)
(تا ۶۷ . ۶۵)
ردیف ۱۶، حدید(۵۷)، آیات: ۸ و ۱۳ .
ردیف ۲۰، نساء(۴)، آیات: ۱۳۷، ۱۴۰،
۱۴۲)
(
(۱۴۳)
ردیف ۲۱، توبه(۹)، آیات: ۷۴)
(۱۲۵، ۱۲۴، ۱۰۱، ۸۴)
ردیف ۲۲، فتح(۴۸)، آیه ۱۰)
ردیف ۲۳، مائده(۵)، آیات: ۵۲)
و (۵۴)
ردیف ۲۴، نساء(۴)، آیات: ۶۰)
و (۱۰۸، ۷۸، ۷۳، ۷۲، ۶۵، ۶۱)
(۱۱۵)
(.

ج (چهره جنگی

(منافقینی که سستی ایمان و تزلزل و برگشتشان در آزمایش و شدائد جنگی نمایان گشته، تعلل برای خروج به جنگ داشتند و تخلف می‌ورزیدند و استجازه برای معافیت می‌کردند):

ردیف ۵، نور (۷۴)، آیات : ۵۳)

(و ۵۴ .

ردیف ۷، عنکبوت (۷۹)، آیات : ۲ و ۹ .

ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیات : ۲۰)

(و

(۳۱) .

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات : ۳۸)

(تا ۴۶ و

(۴۹) .

ردیف ۱۸، احزاب (۳۳)، آیات : ۱۳ تا ۱۶ .

ردیف ۱۹، احزاب (۳۴)، آیات : ۱۷ تا ۲۰ .

ردیف ۲۱، توبه (۹) آیات : ۸۱) ، ۸۳ ۸۶ ۸۷ (

و ۹۰ .

ردیف ۲۲، فتح (۴۸)، آیه ۱۶ .

ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات : ۶۶)

(و ۸۳ .

د (چهره سیاسی

(ریاکاران فرصت طلب و دشمنان فریب کار که به خاطر تمتع و تسلط و تلافی، در

صف مؤمنین وارد یا از آن خارج شده و از آزار و اتهام و اخلال دریغ ندارند):

ردیف ۱، ماعون (۱۰۷)، آیات ۶ و ۷ .

ردیف ۲، احزاب (۳۴)، آیات : ۱ و ۴۸ .

ردیف ۳، بقره (۲)، آیات : ۸)

(،

(۹) تا ۱۷ ،

) ۲۰۴ (

(،

) ۲۰۵

۲۰۶ و .

ردیف ۷، عنکبوت (۶۹)، آیه ۴ .

ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیه ۲۲) .

ردیف ۱۰، انفال (۸)، آیه ۴۹ .

ردیف ۱۳، منافقون (۶۴)، آیات : ۱)

(تا ...

...) ۴ (...) .

... تا ۵) ۸ (.

ردیف ۱۴، حشر (۵۹)، آیات : ۱۱)

(و ۱۲ .

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات : ۴۷)

(...) ،

(، ۴۸ تا ۵۲)

(...) ۵۵ تا ۵۷ ، ۶۱ ، ۶۳) .

(و ردیف ۱۷، نور (۲۴)، آیات : ۱۹)

(...) ۲۳ .

ردیف ۱۹، احزاب (۳۴)، آیات : ۶۰)

(و ۶۱ .

(و ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات : ۹۷)

(، ۹۸)

(، ۱۰۹ و ۱۱۰ . ۱۰۷)

(، ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات : ۸۹)

(۱۱۲) و ۱۱۳ .

(، ردیف ۲۶، مجادله (۵۸)، آیات : ۵)

) ۸

(، ۱۶، ۱۸،

) ۱۹ (و ۲۰.

* * *

بالاخره چهار نوع یا چهار چهره نفاق با تفکیک و گاهی تداخل تشخیص داده شد که بدترین آنها آخری است یعنی چهره سیاسی، و مشابه آن را در احزاب و حکومت‌های ایدئولوژیک می‌بینیم و در حکومت‌های استبدادی قدیم به صورت مداحان و متملقین درباری یا غلامان خانزاد و چاکران جان‌نثار فراوان دیده می‌شد. البته و در هر حال بیشتر برای تقرب به مراکز قدرت و تمتع از فرصت و کمتر برای خرابکاری و خصومت، یا به دلیل حسادت، آن‌طور که اسلام دچار آن گشت. آنچه مشترک مابین چهار چهره نفاق یا چهار طبقه نفاق بوده و تعریف کلی نفاق محسوب می‌شود؛ اولاً دورویی و اختلاف زبان با دل، یا گفتار با کردار است، ثانیاً فرار از همگامی و همکاری و،

ثالثاً در طبقه نهائی و به اصطلاح امروزی فرصت‌طلبی و شکار قدرت.

به لحاظ تحول محتوا، هر چهار نوع با آیات پیش‌نفاق و با پیش‌گیری آغاز شده‌اند: سال ۱ هجری برای نوع الف که خفیف‌تر از همه است، سال ۱۰ بعثت برای نوع ب و ج و سال ۲ بعثت برای نوع د که خطرناک‌ترین می‌باشد. می‌بینیم از آن زمان که غنچه اسلام می‌خواست است شکفته شود، خداوند به پیغمبر و به امتش با اشاره به دو صفت اصلی، حشره خوش‌خط و خالی که بعداً میوه را نیش‌زده و تخم خواهد گذاشت، یعنی ریا و منع از امداد و خیر، هشدار می‌دهد و پس از باز شدن گل یعنی سال ششم بعثت، امر به پروای از خدا و پرهیز و عدم پیروی از آنها می‌نماید. و فوراً آیات کلی و تذکرات روشن‌کننده اصلی، در سال‌های ۸ تا ۱۰ بعثت است که نهال اسلام به گل نشست است و در منحنی نمایش کلمات (شکل ۵۶) نیز ظاهر می‌باشد. پس از هجرت که نوبر باروری و نوبت میوه‌چینی است، آیات بر حسب موارد و منطبق با تعلیمات و واقعیات می‌رسند و تحولاتشان به لحاظ کیفی - برخلاف انتظار - بیشتر در جهت تخفیف و تعدیل است و به لحاظ کمی - بنابه ضرورت و سرعت وقایع - در جهت کثرت بوده، کارآیی آنها از افولی که در سال ۷ هجری رخ داده است آشکار

می‌شود. سوره منافقون (۶۴) (سال ۳ هـ) همان‌طور که محتوا و نامگذاری آن دلالت بر توجه خاص به مسئله می‌نماید و با وجود تقارن با وقایع و جریان‌ها، حالت پیشگیری دارد، اوج قضیه است و بیشتر عنایت و اختصاص به چهره سیاسی نفاق دارد که تعطیل بردار و خالی از استمرار نبوده و شاید به‌همین جهت دستور داده شده است که تذکر همیشگی و هفتگی امت اسلام در دومین رکعت نماز جمعه عبادی سیاسی آنان باشد. درحالی که در سوره جمعه (۶۲)، رکعت اول امر به اجتماع برای ذکر خدا و انتشار در زمین برای ابتغاء روزی و فزونی می‌نماید در رکعت دوم توجهشان به بزرگ‌ترین آفات درون یعنی دروغ و دشمنی که پایگاه نفاق است جلب می‌گردد.

برخورد با منافقین

منظور این است که ببینیم قرآن با توجه به اهمیت و حساسیت مسئله نفاق و اعلام خطر و انزجاری که نسبت به آن داشته است، عکس‌العمل و برخوردش با منافقین چگونه بوده و چه نوع رفتاری را به فرستاده خدا و به مسلمانان توصیه کرده است.

آنچه از مطالعه و مرور به جدول ۳۹ برمی‌آید، رویه اتخاذشده، مغایرت تام با سیاست‌های بشری معمول و شیوه عمل احزاب حاکم بر دولت‌های انقلابی، درباره مخالفین و منحرفین یا منافقین سیاسی دارد.

طرز برخورد قرآن و شخص پیغمبر با منافقین، مانند خود آنها متنوع و متعدد بوده شامل چند صورت یا سیاست به‌شرح زیر می‌شود، بدون آنکه این چند صورت یا عمل، منطبق و موازی با چهار چهره منافقین باشد:

۱- محکوم کردن صریح و شدید نفاق و منع از اطاعت و اعتماد به منافقین (۱۰ آیه).

۲- تحمل حضور و آزار منافقین با توکل به‌خدا، همراه با شناساندن صحیح و احتراز از آنها (۳۷ آیه).

۳- مواجهه مستقیم قرآن با منافقین به‌منظور معرفی و واگذاری آنان به وجدان خود و درنظر گرفتن خدا و روز جزاء یا به‌طور کلی کوشش پیغمبر در انداز و ارشاد و توبه آنها، غالباً با لحن تند و عذاب شدید همراه با عطف و دعوت و امید (۹۵ آیه و بیشتر از همه).

۴- تعلیل و توجیه پدیده نفاق به‌عنوان بیماری درون و جهالت (۱۱ آیه).

۵- تهدید به جنگ و قتل کسانی که دست از آزار و اخلال و از تحریک دشمنان برندارند و با مؤمنین بجنگند (۶ آیه و کمتر از همه).

* * *

در زیر مانند بند گذشته، آیات مربوط به هر یک از موارد و حالات فوق را، با تعیین شماره ردیف مربوطه و عنوان سوره و شماره آن و شماره آیه ذکر می‌نماییم و متن قسمتی از آیات شاخص را در پرانتز می‌آوریم:

مورد ۱- محکوم کردن نفاق و منع از منافقین (۱۰ آیه):

ردیف ۱، ماعون (۱۰۷)، آیات: ۶ و ۷.

ردیف ۲، احزاب (۳۴)، آیه ۱) (و ۴۸.

ردیف ۲۰، نساء (۴)، آیه ۱۴۰) (.

ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات: ۸۴) (،

۱۰۸) (.

ردیف ۲۲، فتح (۴۸)، آیه ۱۵) (.

ردیف ۲۴، نساء (۴) آیات: ۶۳) (،

۸۹) (.

مورد ۲- تحمل آزار و توکل به خدا همراه با نشانه‌ها و احتراز از آنها (۳۶ آیه):

ردیف ۲، احزاب (۳۳)، آیه ۴۸) (.

ردیف ۳، بقره (۲)، آیات: ۸) (

تا ۱۴،

۲۰۴) (

و.

۲۰۵) (.

ردیف ۷، عنکبوت (۲۹) آیه ۴.

ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیات: ۲۰) (

و.

- ۳۰) ( )
ردیف ۱۴، حشر (۵۹)، آیات: ۱۱ و ۱۲.
ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات: ۴۲ تا ۴۵، ۴۹) ( )
۵۵) ( )
۵۸) ( ) و
۶۱) ( ) -
ردیف ۱۹، احزاب (۳۳)، آیه ۲۰.
ردیف ۲۰، نساء (۴)، آیات: ۱۴۱ تا ۱۴۳) ( ) -
ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات: ۸۵، ۹۸) ( )
۱۰۷) ( )
( ) و
۱۲۹) ( )
ردیف ۲۲، فتح (۳۸)، آیه ۱۵.
ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات: ۶۰) ( )
۶۳) ( )
( )
۶۵ و ۸۱) ( )
مورد ۳- مواجهه دادن منافقین با خود و خدا و سعی در بازگرداندن آنها (۵۹ آیه):
ردیف ۳، بقره (۲)، آیات: ۱۰) ( )
۲۰۶) ( )
( ) و
ردیف ۵، نور (۲۴)، آیات: ۵۳) ( )
۵۴) ( )
ردیف ۷، عنکبوت (۲۹)، آیه ۴.
ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیات: ۲۱) ( )
۲۷) ( )
( ) و ۳۸.
ردیف ۱۱، صف (۶۱)، آیات: ۲ و ۳.

۱۸۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیات : ۳۸) (تا ۴۰ و

(تا (۶۱، ۵۹، ۵۲)

(تا (۶۵)

(۶۸)

(و ۶۹ و

(۷۰)

ردیف ۱۶، حدید (۵۷)، آیات : ۸)

(و ۱۳ .

ردیف ۱۷، نور (۲۴)، آیات : ۱۵ تا ۱۷) (و ۱۹، ۲۰، ۲۳

و ۲۴ .

ردیف ۱۹، احزاب (۳۳)، آیات : ۱۷)

(و

(۲۴)

ردیف ۲۰، نساء (۴)، آیات : ۱۳۷ تا ۱۴۰ .

ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات : ۷۴ تا ۸۲، ۹۰، ۹۳ تا ۹۶ .

ردیف ۲۲، فتح (۳۸)، آیات : ۶، ۱۳، ۱۴، ۱۶ .

ردیف ۲۳، مائده (۵)، آیه ۵۴ .

ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات : ۶۴ تا ۶۸، ۷۸، ۱۰۸ تا ۱۱۲، ۱۱۴ تا ۱۱۶ .

ردیف ۲۵، توبه (۹)، آیه ۲۴ .

ردیف ۲۶، مجادله (۵۸)، آیات : ۵، ۸، ۱۴ تا ۱۸ و

(۱۹) (و ۲۰

مورد ۴- نفاق ناشی از بیماری دل و جهالت (۱۱ آیه) :

ردیف ۳، بقره (۲)، آیه : ۱۰) (.

ردیف ۸، محمد (۴۷)، آیه ۲۹ .

ردیف ۱۳، منافقون (۶۴)، آیه ۷) (.

ردیف ۱۹، احزاب (۳۳)، آیه ۶۰) (.

ردیف ۲۱، توبه (۹)، آیات: ۸۷) ، (

۹۳) ، (

۱۱۰) ، (۱۲۵،

۱۲۷) . (

ردیف ۲۲، فتح (۴۸)، آیه ۱۵) . (

ردیف ۲۳، مائده (۵)، آیه ۵۲.

مورد ۵- تهدید و اعلام جنگ (۶ آیه):

ردیف ۱۵، توبه (۹)، آیه ۵۲) . (

ردیف ۱۹، احزاب (۳۴)، آیات: ۶۰)

(و

۶۱) . (

ردیف ۲۴، نساء (۴)، آیات: ۸۹)

، (

۹۰)

، (...

۹۱)

، (...

جمعاً سه ردیف داریم. در اولی (سال ۴ هـ) خبر از انتظار و احتمال عذاب منافقین به دست مؤمنین داده می شود. در دومی (سال ۶ هـ) تهدید به صدور دستور اخذ و قتل آنها می شود که در مدینه اخلاص و آزار می کردند و در آخری (سال ۸ هـ) پس از ناامیدی از هدایت منافقین و سرنگون شدن آنها در گمراهی، حکم قطعی خودداری از دوستی و اتحاد با آنها می که هجرت در راه خدا نکنند و جنگ با کسانی که به جنگ با مؤمنین و قوم خود برمی خیزند، صادر می گردد ولی اضافه می شود که اگر پناهندگی یا کناره گیری کرده از در صلح و سلامتی وارد شدند و دست برداشتند، جنگ نکنید.

بنا به روایات تاریخی نیز رسول اکرم (ص) و حضرت امیر (ع) با وجود ناراحتی فراوان که از ناحیه منافقین می‌دیدند و اصحاب نیز ناراحت و خشمگین بودند، اقدام به حبس و جنگ و کشتار آنان نکردند و پسر یکی از سردسته‌های منافقین را از دفع پدرش منع و به اطاعت و احسان به او سفارش فرمودند.

* * *

به‌طور خلاصه آنچه از مجموعه چهار حالت یا چهار عکس‌العمل قرآن برمی‌آید، فرستاده خدا در مورد منافقین نیز مانند منکرین و مشرکین و مؤمنین، رسالت کلی «^۱ را که داشته تعقیب می‌نماید،» «^۲ است و»

«^۳. هدف اصلی هدایت و بازگشت انسان‌ها به سوی خدا است و تربیت آنان،» «^۴. نه آنکه منافقین را به‌عنوان عناصر فاسد فریبکار و دشمن خدا و خلق که خارج از انسان‌ها و جامعه و غیرقابل اصلاح هستند و باید به‌دست مؤمنین از روی زمین برانداخته و عذاب داده شوند، نگاه کند. می‌بینیم قسمت اعظم آیات (موارد ۳ و ۴) که به‌منظور اعاده و اصلاح منافقین اختصاص داده شده، سراسر دوران رسالت از سال ۳ بعثت تا سال ۹ هجرت را می‌پوشانند. این دو مورد رابطه مابین خدا و منافقین است درحالی که موارد ۲ و ۵ که به‌لحاظ تعداد آیات، کمتر از نصف یعنی ۴۰ درصد می‌باشد، رابطه مابین پیغمبر و مؤمنین با منافقین است و شناخت و طرز برخورد با آنان را تعیین می‌کند.»

* * *

اما به‌لحاظ تحول محتوایی، آیات مورد ۳ را که عمده‌ترین است وقتی نگاه می‌کنیم، در ابتدا انذار و تهدید عذاب در منتهای شدت است، حتی بیش از کافرین، ولی رفته رفته امکان توبه و امیدواری و بشارت ظاهر گردیده با نوسانهایی به‌جای عذاب، به ملامت و موعظه و توبه برمی‌خوریم. مثلاً به این ترتیب و توالی:

ردیف (۳) «^۵،»

۱. سباء (۳۴) / ۲۸: ... تمامی مردم....

۲. احزاب (۳۳) / ۴۵: ... نمونه و بشارت دهنده و هشدار دهنده ....

۳. احزاب (۳۳) / ۴۶: و نیز دعوت‌کننده به‌سوی خدا، بر طبق روشی که او معین کرده است و چراغی روشن.

۴. آل عمران (۳) / ۱۶۴: ... در حالی که بی‌تردید قبل از آن در گمراهی آشکاری بودند.

۵. بقره (۲) / ۱۰: ... و عذابی دردناک [در انتظار] دارند.

۱ «	»
۲ «	» ردیف (۵)
۳ «	»
۴ «	» ردیف (۸)
۵ «	» ردیف (۱۵)
۶ «	»
۷ «	» ردیف (۱۷)
۸ «	» ردیف (۱۹)
	» ردیف (۲۱)
	۹ «
	» ردیف (۲۲)
	۱۰ «
	» ردیف (۲۴)
	۱۱ «

۱. بقره (۲) / ۲۰۶: ... از این رو آتش دوزخ شایسته اوست ، که بسیار بد قرارگاهی است.
۲. نور (۲۴) / ۵۳: ... سوگند مخورید ؛ طاعتی شایسته [نشان دهید] ، که خدا به رفتار تان آگاه است.
۳. نور (۲۴) / ۵۴: ... و اگر از او اطاعت کنید ، خود هدایت یافته‌اید ؛ ...
۴. محمد (۴۷) / ۲۱: اگر [تعهد خود با] خدا را تصدیق کنند ، به نفع آنهاست .
۵. توبه (۹) / ۳۸: ... به زمین می‌چسبید ؟! آیا به جای آخرت به زندگی دنیا دل خوش کرده‌اید ؟
۶. توبه (۹) / ۶۱: ... و آنها که پیامبر خدا را می‌آزارند ، عذابی دردناک [در انتظار] دارند.
۷. نور (۲۴) / ۱۷: خدا شما را انذار می‌دهد ، زنهار به مشابه این باز مگردید...
۸. احزاب (۳۳) / ۲۴: ... و دورویان را اگر بخواهد ، مجازات کند و یا [اگر به توبه درآمدند ، به رحمت خود] بر آنها بازگردد که خدا آمرزگاری است مهربان.
۹. توبه (۹) / ۸۰: اگر هفتاد بار [هم] برای آنها آمرزش بخواهی ، هرگز خدا آنها را نمی‌بخشد ؛ زیرا آنها خدا و پیامبرش را انکار کردند...
۱۰. فتح (۴۸) / ۱۴: فرمان‌روایی آسمان‌ها و زمین خاص خداست ؛ هر که را بخواهد [و شایسته بدانند] می‌بخشد و هر که را بخواهد [و سزاوار ببیند] مجازات خواهد کرد ، و خدا آمرزگاری است مهربان.
۱۱. نساء (۴) / ۶۴: ... و اگر [هواداران طاغوت‌ها] هنگامی که [با کارشکنی و دشمنی] به خویش ستم می‌کردند ، نزد تو آمده ، از خدا آمرزش می‌خواستند و پیامبر هم برایشان آمرزش می‌طلبید ، خدای را بازپذیر و مهربان می‌یافتند.

تقریباً و در مجموع به همین منوال است. مورد ۴ در اولین آیه »

«^۱ آمده است و پس از آن »

«^۲. در سال ۳ هـ (ردیف ۱۳) عذرتراشی »^۳

دیده می‌شود و در سال ۷ هـ (ردیف ۲۱) هم »^۴ را

داریم و هم »^۵ « که سبک‌تر از » است و

به ردیف ۲۲ همان سال که می‌رسیم »^۶ « مطلق » می‌شود.

مورد ۲ که معرفی منافقین به پیغمبر و به مؤمنین است، با توصیه تحمل آنها و

واگذاری امر و توکل به خدا آغاز می‌شود و شدیدترین توصیف و هشدار را بلافاصله

بعد از آن در سوره بقره (۲) به سال ۸ بعثت (ردیف ۳) داریم. در سال ۱ هـ (ردیف ۸)

پیغمبر ناراحتی درون و اکراه منافقین از آیات جنگ را در نگاهشان می‌بیند و اگر در

سیما و صورت مخفی کنند، خدا در لحن قولشان آنها را می‌شناساند. در سال ۴ هـ

(ردیف ۱۵) گفته می‌شود که از او کسب اجازه برای نیفتادن در فتنه می‌نمایند. از آن

به بعد از طریق طعنه و توقع‌ها معرفی می‌شوند و در سال ۶ هـ (ردیف ۲۰) از بی‌میلی

آنها به نماز و ریاکاری و کم‌به‌یاد خدا بودنشان و اینکه در حالت بینابین نفاق و

اخلاص‌اند، صحبت شده. در سال بعد می‌بینیم که اهل انفاق شده‌اند ولی آن را غرامت

می‌پندارند، مسجد می‌سازند ولی مسجد ضرار و داوطلب خروج با پیغمبر می‌شوند

اما برای جمع‌آوری غنیمت. و ایراد دیگر اینکه به جای تسلیم به پیغمبر، محاکمه به

نزد طاغوت می‌برند، در سال ۸ هـ (ردیف ۲۴) زمینه دل‌ها آن‌قدر آماده شده است

که بدنبال دستور »^۷ « سال‌های قبل، به پیغمبر گفته می‌شود »

«^۸. قابلیت موعظه پیدا کرده‌اند و کلام رسول باید رسا و

نافذ در وجودشان باشد و پشت سرش با آیه ۶۴ امیدواری داده می‌شود که :

۱. بقره (۲) / ۱۰: در دل‌های آنان بیماری [نفاق و عناد] جای گرفته است، در نتیجه خدا بر بیماری‌شان افزود...

۲. محمد (۴۷) / ۲۹: مگر بیمار دلان پنداشته‌اند که خدا هرگز کنیه‌هاشان را آشکار نخواهد ساخت.

۳. منافقون (۶۳) / ۷: ... ولی دورویان در نمی‌یابند.

۴. توبه (۹) / ۸۷: ... لذا بر دل‌هاشان مهر [غفلت و نفاق] زده شده است و [حقایق را] در نمی‌یابند.

۵. توبه (۹) / ۹۳: ... خدا بر دل‌هاشان مهر [غفلت] نهاده است، از این رو آگاهی ندارند.

۶. فتح (۴۸) / ۱۵: ... جز اندکی در نمی‌یابند.

۷. نساء (۴) / ۶۳: ... از آنها در گذر ...

۸. نساء (۴) / ۶۳: ... و اندرزشان بده و به گونه‌ای دلنشین، با بیانی رسا با آنان سخن بگو.

»

« ۱،

و البته

»

« ۲.

یعنی تا عمق درون و از روی رضا و راحتی باید تسلیم به حق شده باشند. در مورد ۱ نیز مانند موارد ۲ و ۳ و ۴ و برخلاف مورد ۵، محتوای آیات از شدت به ملایمت و به امیدواری تحول پیدا کرده است. به این ترتیب معلوم می‌شود که سیاست اتخاذ شده قرآن در مورد منافقین، مانند مشرکین و منکرین و معاندین، حکیمانه و کارا بوده است. با خودداری از اخراج و اعدام آنها و با بکار بردن انداز و اخطار، متدرجاً لحن آیات پایه‌پای تحولات درونی نفوس (و شاید پیشاپیش) تغییر یافته است.

طبیعی است که مورد ۵ یعنی تکلیف جامعه برای حفاظت خود در قبال منافقین، جریان ملایم معکوس داشته باشد. یعنی به تدریج که افرادی از منافقین تحت تأثیر کلام خدا و رسول بازگشت و استغفار نموده تصفیه شده‌اند، کسانی که علی‌رغم تذکرها و تهدیدها در نفاق و شقاق مصمم تر گشته، زبان و دست به آزار و اخلال و قتال مؤمنین دراز می‌کنند، با آنها مقابله به مثل شود تا سر جای خود بنشینند.

۱. نساء (۴) / ۶۴ : ... و اگر [هواداران طاغوت‌ها] هنگامی که [با کارشکنی و دشمنی] به خویش ستم می‌کردند، نزد تو آمده، از خدا آمرزش می‌خواستند و پیامبر هم برای‌شان آمرزش می‌طلبید، خدای را بازپذیر و مهربان می‌یافتند.

۲. نساء (۴) / ۶۵ : ... نه، به پروردگارت سوگند، آنها ایمان [واقعی] نخواهند داشت، مگر اینکه در اختلاف بین خود، تو را به داوری بپذیرند و از داوری تو در دل احساس ناراحتی نکنند و بی‌چون و چرا تسلیم آن باشند.

فصل سوم

نمونه‌هایی از مطالب و موضوعات مختلف قرآن

۴۲- معرفی حضرت ابراهیم (ع)

در بخش دوم دیدیم، در حدود یک ربع قرآن را آیات مربوط به پیغمبران و امت‌های گذشته تشکیل می‌دهد که بعد از آیات قیامت و آخرت (۲۵/۸ درصد) نازل شده و اوج آن در سال ۹ بعثت است، در حالی که نصف دیگر قرآن سهمیه سایر اصول اعتقادی از قبیل توحید و نبوت و احکام تربیتی و فقهی شده است و همچنین مسائل مربوطه به امت اسلام و جدال احسن با اهل کتاب. به‌طور خلاصه، ربع اول قرآن (به‌لحاظ زمان نزول) متوجه آخرت و آینده جهان و انسان شده است، ربع دوم نظر به گذشته داشته، از ادیان و امم صحبت می‌کند و نصف باقیمانده ناظر بر حال و حاضر اسلام است. در ربع دوم که سوره‌های معرفی و جدال انبیاء سامی با امت‌های خود می‌باشد، بیش از همه عنایت به حضرت موسی (ع) (۱۳۶ بار) و بنی اسرائیل شده است و بعد از حضرت موسی (ع)، حضرت ابراهیم (ع) (۶۹ بار یا ۱/۲). پس از او شاید حضرت عیسی (ع) و مادرش مریم عذرا (س) می‌آیند و به دنبال آنها نوح و انبیاء دیگر بنی اسرائیل مانند داود و سلیمان و یحیی، علی نَبِیِّنا و عَلَیْهِمُ جَمِیعاً سلام.

ضمن آنکه به حکم « پیغمبران خدا

---

۱. انبیاء (۲۱) / ۹۲: این [نوع بشر] امت شماست، امتی واحد و من پروردگار شما هستم، پس مرا بندگی کنید.

امت واحدی هستند و بنا به دستور «^۱ فرقی میان آنها به لحاظ مقصد و محتوای رسالت نمی‌گذاریم، ولی قرآن هر یک از پیامبران را از ولادت تا رحلت و به لحاظ دریافت و انجام رسالت و کیفیات و کارها، با اختلافات فراوان معرفی می‌نماید و برای هر کدام ویژگی‌های جداگانه و مقام و منزلت خاصی قائل است.

حضرت ابراهیم (ع) یکی از نمونه‌های بارز است که در ۲۵ سوره و تقریباً در سراسر دوران رسالت نام و یاد او به میان آمده از پندار و گفتار و کردارش صحبت می‌شود و سوره ای به اسم خود او داریم.

این آیات و اشارات، در تدوین رسمی قرآنها حالت پراکنده داشته، ممکن است مفسر و محقق در قرآن را به ابهام و اشکال بیندازد ولی اگر آنها را به ترتیب زمانی دنبال هم قرار دهیم، اتصال زنجیری آنها می‌تواند کمک به درک ارتباط آیات و کشف نکات جدید بنماید.

بنابه معمول، قبلاً جدولی از آیات حاوی نام و ذکر ابراهیم (ع) و مکاشفه و دعاها و جدال‌های او را تنظیم می‌نماییم.^۲

---

۱. بقر (۲) / ۱۳۶ و آل عمران (۳) / ۸۴ : ... میان هیچ یک از آن پیامبران تفاوتی قائل نمی‌شویم و در برابر [فرمان] خدا تسلیم هستیم .

۲. این زحمت را قبلاً در سال ۱۳۵۹ «گروه تحقیق و بررسی حج» کشیده و با استفاده از جدول ۱۵ (مندرج در سیر تحول قرآن، بخش اول)، جزوه‌ای تحت عنوان «حج و ابراهیم» منتشر کرده‌اند که ارتباط با مناسک حج و شخصیت و رسالت حضرت ابراهیم (ع) دارد ولی در اینجا ما بیشتر نظر به تحول آیات داریم تا به تفسیر و محتوای آنها.

جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
کلمات		آیات				تذکره	تذکره
در سال	در دهه						
	۴	۱	جمع . ( )	اعلی (۸۷) / ۱۹	ب ۳	۰۴۲	۱
			. ( )	نجم (۵۳) / ۳۷	ب ۳	۰۵۶	۲
	۴	۱	جمع ( )				
				صافات (۳۷) / ۸۳	ب ۳	۰۵۸	۳
				صافات (۳۷) / ۸۴			
				صافات (۳۷) / ۸۵			
				صافات (۳۷) / ۸۶			
				صافات (۳۷) / ۸۷			
				صافات (۳۷) / ۸۸			
				صافات (۳۷) / ۸۹			
				صافات (۳۷) / ۹۰			
				صافات (۳۷) / ۹۱			
				صافات (۳۷) / ۹۲			
				صافات (۳۷) / ۹۳			
				صافات (۳۷) / ۹۴			
				صافات (۳۷) / ۹۵			
				صافات (۳۷) / ۹۶			
				صافات (۳۷) / ۹۷			
				صافات (۳۷) / ۹۸			
				صافات (۳۷) / ۹۹			
				صافات (۳۷) / ۱۰۰			
				صافات (۳۷) / ۱۰۱			
				صافات (۳۷) / ۱۰۲			
				صافات (۳۷) / ۱۰۳			
				صافات (۳۷) / ۱۰۴			
				صافات (۳۷) / ۱۰۵			
				صافات (۳۷) / ۱۰۶			
				صافات (۳۷) / ۱۰۷			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره	
آیات		کلمات	نوع			نوع	نوع
نوع	نوع						
					صافات (۳۷)/ ۱۰۸	ب	دامه
					صافات (۳۷)/ ۱۰۹		۳
					صافات (۳۷)/ ۱۱۰		
					صافات (۳۷)/ ۱۱۱		
					صافات (۳۷)/ ۱۱۲		
					صافات (۳۷)/ ۱۱۳		
	۳۱	۸۵		(جمع)			
					شعراء (۲۶)/ ۶۹	ب	۴
					شعراء (۲۶)/ ۷۰		
					شعراء (۲۶)/ ۷۱		
					شعراء (۲۶)/ ۷۲		
					شعراء (۲۶)/ ۷۳		
					شعراء (۲۶)/ ۷۴		
					شعراء (۲۶)/ ۷۵		
					شعراء (۲۶)/ ۷۶		
					شعراء (۲۶)/ ۷۷		
					شعراء (۲۶)/ ۷۸		
					شعراء (۲۶)/ ۷۹		
					شعراء (۲۶)/ ۸۰		
					شعراء (۲۶)/ ۸۱		
					شعراء (۲۶)/ ۸۲		
					شعراء (۲۶)/ ۸۳		
					شعراء (۲۶)/ ۸۴		
					شعراء (۲۶)/ ۸۵		
					شعراء (۲۶)/ ۸۶		
					شعراء (۲۶)/ ۸۷		
					شعراء (۲۶)/ ۸۸		
					شعراء (۲۶)/ ۸۹		
	۲۱	۱۹۳۱۰۲۵۴		(جمع)			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				نزل	نزل	نزل
در	نزل	در	نزل					
				( )	حجر(۱۵)/۵۱	ب۴	۰۶۷	۵
					حجر(۱۵)/۵۲			
					حجر(۱۵)/۵۳			
					حجر(۱۵)/۵۴			
					حجر(۱۵)/۵۵			
					حجر(۱۵)/۵۶			
					حجر(۱۵)/۵۷			
					حجر(۱۵)/۵۸			
					حجر(۱۵)/۵۹			
					حجر(۱۵)/۶۰			
	۶۵		۱۰	(جمع)				
				( )	ذاریات(۵۱)/۲۴	ب۴	۰۷۰	۶
					ذاریات(۵۱)/۲۵			
					ذاریات(۵۱)/۲۶			
					ذاریات(۵۱)/۲۷			
					ذاریات(۵۱)/۲۸			
					ذاریات(۵۱)/۲۹			
					ذاریات(۵۱)/۳۰			
					ذاریات(۵۱)/۳۱			
					ذاریات(۵۱)/۳۲			
					ذاریات(۵۱)/۳۳			
					ذاریات(۵۱)/۳۴			
					ذاریات(۵۱)/۳۵			
					ذاریات(۵۱)/۳۶			
					ذاریات(۵۱)/۳۷			
	۱۵۳۸۸		۲۴	(جمع)				

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات	نزل			نزل	نزل	
نزل	نزل							
		۱۸	۳	(جمع)	ص ۴۵/ (۳۸) ص ۴۶/ (۳۸) ص ۴۷/ (۳۸)	ب	۰۸۶	۷
		۳۹	۶	(جمع)	زخرف (۴۳)/ ۲۶ زخرف (۴۳)/ ۲۷ زخرف (۴۳)/ ۲۸	ب	۰۹۲-۱	۸
			۱	(جمع)	احزاب (۳۳)/ ۷	ب	۰۹۳	۹
				( )	انبیاء (۲۱)/ ۵۱ انبیاء (۲۱)/ ۵۲ انبیاء (۲۱)/ ۵۳ انبیاء (۲۱)/ ۵۴ انبیاء (۲۱)/ ۵۵ انبیاء (۲۱)/ ۵۶ انبیاء (۲۱)/ ۵۷ انبیاء (۲۱)/ ۵۸ انبیاء (۲۱)/ ۵۹ انبیاء (۲۱)/ ۶۰ انبیاء (۲۱)/ ۶۱ انبیاء (۲۱)/ ۶۲ انبیاء (۲۱)/ ۶۳ انبیاء (۲۱)/ ۶۴	ب	۰۹۴	۱۰

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات	فصل			سوره	آیه	
در	در							
					انبیاء (۲۱)/۶۵	ع	۰۹۴	دامه
					انبیاء (۲۱)/۶۶			۱۰
					انبیاء (۲۱)/۶۷			
					انبیاء (۲۱)/۶۸			
					انبیاء (۲۱)/۶۹			
					انبیاء (۲۱)/۷۰			
					انبیاء (۲۱)/۷۱			
					انبیاء (۲۱)/۷۲			
					انبیاء (۲۱)/۷۳			
					)			
	۱۸۹	۲۳	جمع	(.				
					)	ع	۰۹۸	۱۱
					مریم (۱۹)/۴۱			
					مریم (۱۹)/۴۲			
					مریم (۱۹)/۴۳			
					مریم (۱۹)/۴۴			
					مریم (۱۹)/۴۵			
					مریم (۱۹)/۴۶			
					مریم (۱۹)/۴۷			
					مریم (۱۹)/۴۸			
					مریم (۱۹)/۴۹			
					مریم (۱۹)/۵۰			
					)			
	۳۰۸۱۰۲۳۴	۱۰	جمع	(...	...			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				نزل	نزل	نزل
نزل	نزل	نزل	نزل					
		۴	۳۷	(. ...)	نحل (۱۶)/ ۱۲۰ نحل (۱۶)/ ۱۲۱ نحل (۱۶)/ ۱۲۲ نحل (۱۶)/ ۱۲۳	ب ۷	۱۰۷	۱۲
		۸	۹۴	(. ...)	هود (۱۱)/ ۶۹ هود (۱۱)/ ۷۰ هود (۱۱)/ ۷۱ هود (۱۱)/ ۷۲ هود (۱۱)/ ۷۳ هود (۱۱)/ ۷۴ هود (۱۱)/ ۷۵ هود (۱۱)/ ۷۶	ب ۹	۱۱۸	۱۳
		۲	۴۱	(. ...)	حج (۲۲)/ ۲۶ حج (۲۲)/ ۲۷	ب ۱۰	۱۲۴	۱۴
					انعام (۶)/ ۷۴ انعام (۶)/ ۷۵	ب ۱۰	۱۲۵	۱۵

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				نزل	نزل	نزل
نزل	نزل	نزل	نزل					
					انعام(۶)/۷۶	ب۱۰	۱۲۵	دامه ۱۵
					انعام(۶)/۷۷			
					انعام(۶)/۷۸			
					انعام(۶)/۷۹			
					انعام(۶)/۸۰			
					انعام(۶)/۸۱			
					انعام(۶)/۸۲			
					انعام(۶)/۸۳			
					انعام(۶)/۸۴			
	۱۱	۱۶۶	جمع	(				
				)	عنکبوت(۲۹)/۱۶	ب۱۰	۱۲۶-۱	۱۶
					عنکبوت(۲۹)/۱۷			
				)				
				.(	عنکبوت(۲۹)/۲۴			
					عنکبوت(۲۹)/۲۵			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		ب				ب	ب	
کلمات	آیات	ب	ب					
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۶	۱۰	۱۲۶-۱	داده
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۷			۱۶
					عنکبوت (۲۹)/ ۲۸			
					عنکبوت (۲۹)/ ۳۱			
					عنکبوت (۲۹)/ ۳۲			
۳۵۸	۱۵۱	۲۲	۹	جمع (...)	)			
					)			
					(...)			
					یوسف (۱۲)/ ۶	۱۱	۱۲۹	۱۷
					یوسف (۱۲)/ ۳۸			
۴۹	۴۹	۲	۲	جمع	)			
					ابراهیم (۱۴)/ ۳۵	۱۲	۱۳۷-۱	۱۸
					ابراهیم (۱۴)/ ۳۶			
					ابراهیم (۱۴)/ ۳۷			
۵۳	۵۳	۳	۳	جمع	)			
					ابراهیم (۱۴)/ ۳۸	۱۳	۱۳۷-۲	۱۹

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
کلمات		آیات				فصل	سوره	آیه
در	کل	در	کل					
					ابراهیم (۱۴)/۳۹	۱۳۷-۲	داده	۱۹
					ابراهیم (۱۴)/۴۰			
					ابراهیم (۱۴)/۴۱			
	۴۱		۴	جمع (...)				
					شوری (۴۲)/۱۳	۱۳۸	۲۰	
	۶۴	۲۳	۵	جمع (...)				
					آل عمران (۳)/۳۳	۱۵۱-۲	۲۱	
					آل عمران (۳)/۳۴			
					آل عمران (۳)/۶۵			
					آل عمران (۳)/۶۶			
					آل عمران (۳)/۶۷			
					آل عمران (۳)/۶۸			
	۹۱	۹۱	۷	جمع	آل عمران (۳)/۸۴			
					آل عمران (۳)/۹۵	۱۵۱-۲	۲۲	
					آل عمران (۳)/۹۶			
					آل عمران (۳)/۹۷			
	۴۵		۳	جمع .				
					حج (۲۲)/۷۸	۱۵۳	۲۳	
	۵۷	۱۲	۴	جمع	...			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات				نزل	نزل	نزل
نزل	نزل	نزل	نزل					
					توبه (۹)/۷۰	۵۴	۱۵۹	۲۴
	۱	۱	۲۵	جمع				
					حدید (۵۷)/۲۶	۵۵	۱۶۱	۲۵
	۱		۱۴	(... جمع)				
					بقره (۲)/۱۲۴	۵۵	۱۶۴	۲۶
					بقره (۲)/۱۲۵			
					بقره (۲)/۱۲۶			
					بقره (۲)/۱۲۷			
					بقره (۲)/۱۲۸			
					بقره (۲)/۱۲۹			
					بقره (۲)/۱۳۰			
					بقره (۲)/۱۳۱			
					بقره (۲)/۱۳۲			
					بقره (۲)/۱۳۳			
					بقره (۲)/۱۳۴			

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		ت.ن.ج	ت.ن.ج			ت.ن.ج		
ت.ن.ج	ت.ن.ج							
					بقره (۲)/۱۳۵	ه ۵	۱۶۴	دامه ۲۶
					بقره (۲)/۱۳۶			
					بقره (۲)/۱۴۰			
					بقره (۲)/۱۴۱			
				(... جمع				
۲۸۸۲۷۴	۱۶	۱۵						
					نساء (۴)/۵۴	ه ۶	۱۶۶	۲۷
				(				
				جمع	نساء (۴)/۱۶۳			
	۳۲	۲		.....				
				جمع	انعام (۶)/۱۶۱	ه ۶	۱۶۷	۲۸
۴۷	۱۵	۳	۱					
				(... جمع	توبه (۹)/۱۱۴	ه ۷	۱۶۹	۲۹
۲۱	۲۱	۱	۱					
					نساء (۴)/۱۲۵	ه ۸	۱۷۵	۳۰
۱۷	۱۷	۱	۱					
					ممتحنه (۶۰)/۴	۱۰	۱۸۴	۳۱
				(				
				جمع				
۵۰	۵۰	۱	۱	(.				

ادامه جدول ۴۰- ترتیب نزول آیات مربوط به حضرت ابراهیم (ع)

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره	
آیات		شماره					
کلمات	آیات	سوره	آیه				
					بقره (۲)/ ۲۵۸	۱۱	۱۹۲-۳۲
					بقره (۲)/ ۲۶۰		
۷۹	۷۹	۲	۲	جمع (...)			
۲۰۳۳	۱۶۸			جمع کل			

معرفی حضرت ابراهیم (ع) در قرآن می‌توانست:

(۱) بدون نظم و معیار بوده فقط به مناسبت و در رابطه با مطالب سوره‌هایی که در آن نام او برده می‌شود انجام گیرد

(۲) طبق یک روال منظم ابتدا از هویت و شخصیت او صحبت شده، بعد افکار و عقایدش تشریح گردد و بالاخره اعمال و مأموریت یا رسالتش بیان شود
(۳) مانند بیوگراف نویس‌ها، از زادگاه و ولادت ابراهیم (ع) شروع کرده، پایه‌های زمان و پیشرفت سن، وقایع نگاری به عمل آید یعنی برحسب زمان وقوع تنظیم شود.

تحول محتوایی آیات قرآن برحسب زمان نزول، مطابق هیچ یک از این سه طریق صورت نگرفته است، ولی در تورات که ۱۸ باب از سفر پیدایش به حضرت ابراهیم (ع) و جریان‌های مرتبط با او اختصاص داده شده است، طریق سوم را مشاهده می‌نماییم که به شرح زیر خلاصه می‌شود:

باب یازدهم - پیدایش تارح پدر ابرام، ازدواج با سارای که نازاد بود، کوچ کردن تارح از اوُر کلدانیان به سوی کنعان و همراه بردن ابرام با عروس خود و نواده دختریش لوط تا رسیدن و مردن در حرّان.

باب دوازدهم - خداوند به ابرام گفت از تو امتی عظیم پیدا کنم و تو را برکت دهم و نامت را بزرگ سازم.

در ۷۵ سالگی از حران به زمین کنعان رفت، سارای و لوط اموال زیاد همراه بردند. در آنجا مذبحی برای خدا بنا نموده به سمت جنوب کوچیده به واسطه قحطی به مصر فرود آمد. زن خود را که نیکو منظر بود از ترس آنکه فرعون برای تصرف او خودش را بکشد، به عنوان خواهر معرفی کرد. فرعون به خاطر سارای، احسان زیاد به ابرام کرد ولی از طرف خداوند دچار بلاهای سخت شده سارای را رها ساخت.

باب سیزدهم - ابرام و لوط از مصر به بیت‌ئیل کنعان برگشته در اثر زیادی اموال و مواشی از هم جدا شدند. لوط به وادی سرسبز اردن رفته نزدیک شهر سدوم خیمه زد. خداوند به ابرام گفت «به سوی شمال و جنوب و مشرق و مغرب بنگر زیرا تمام این زمین را که می‌بینی به تو و به ذریت تو تا به ابد خواهم بخشید و ذریت تو را مانند غبار زمین گردانم چنانکه اگر کسی غبار زمین را تواند شمرد، ذریت تو نیز شمرده شود. ابرام در بلوستان ممری که در حبرون است ساکن گردید و مذبحی برای یهوه بنا نهاد.

باب چهاردهم - سرگذشت و شمارش مفصل از پادشاهان محلی شیفار، اسار، عیلام و جنگ‌های آنان با ملک سدوم و ملک عموره و ملک‌های دیگر که منتهی به فرار ملوک سدوم و عموره و اسارت لوط می‌شود. خبردار شدن ابرام، حمله و نجات لوط و تشکر و پیشکشی‌های پادشاهان، ولی امتناع ابرام.

باب پانزدهم - اندوه ابرام از بی‌اولادی. تسلی خداوند به ابرام که ذریت تو چون ستارگان آسمان زیاد خواهند شد و این سرزمین را از نهر مصر تا نهر فرات به نسل تو بخشیدم.

باب شانزدهم - سارای که نازاد بود، کنیز خود هاجر را به ابراهیم می‌بخشد که «با او درآید» ولی بعد از حامله شدن، با هاجر بدرفتاری و او را مجبور به فرار می‌نماید. فرشته خداوند به هاجر می‌گوید پیش خاتون برگرد پسری خواهی زائید اسمعیل، ذریت تو را افزون از عدد ستارگان خواهد کرد و او مردی وحشی خواهد بود.

باب هفدهم - ابرام نود و نه ساله بود که خداوند بر او ظاهر شده، عهد بست و نامش را ابراهیم یعنی پدر امت‌های بسیار گذاشت و عهدش این بود که او و ذریت ذکور او مختون شوند. مژده داد که به ساره (به جای سارای) نیز برکت و ذریت کثیر خواهد داد و نام فرزندش را اسحق بگذارد. به اسمعیل هم برکت داده از وی دوازده رئیس پدید خواهند آمد و امتی عظیم. ابراهیم نود و نه ساله بود که گوشت قلفه‌اش مختون شد و اسمعیل سیزده ساله.

باب هجدهم - خداوند در بلوستان ممری بر ابراهیم ظاهر شد و ابراهیم سه مرد را در مقابل خیمه ایستاده دید، از آنها پذیرایی کرد، مژده فرزند به ساره دادند که باعث خنده او شد و گفتند هیچ امری نزد خدا مشکل نیست. آن مردان برای هلاک کردن به طرف سدوم رفتند زیرا که فریاد و خطاهای آنان بسیار زیاد شده است. ابراهیم بر سر هلاک قوم لوط با خدا جدال می‌کند که عادل را با شریک نباید هلاک کرد و اگر پنجاه نفر عادل در آنجا باشد چه خواهد شد

خدا می گوید هلاک نخواهم کرد، پنجاه نفر را چهل نفر و سی نفر تا ده نفر رساند و خدا گفت هلاک نخواهم کرد و «به مکان خویش مراجعت کرد».

باب نوزدهم - آن دو فرشته به دروازه سدوم به در خیمه لوط می رسند و با اصرار لوط شب را مهمان او می شوند. مردم شهر هجوم آورده مطالبه آنها را از لوط می نمایند. لوط دختران خود را پیشنهاد می نماید، مردم حمله می نمایند و فرشتگان لوط را نجات داده مهاجمین را به کوری مبتلا می نمایند و سپس خبر از فاجعه فردا داده به لوط امر می کنند دست فرزندان و دامادها و هر کس را که در شهر دارد گرفته در طلوع فجر آنجا را ترک کنند. در طلوع آفتاب لوط به صُوغَر داخل شد و خداوند بر سدوم و عموره گوگرد و آتش بارانید. لوط با دو دختر خود در مغاره کوه پناهنده شدند. دختران لوط برای اینکه نسل پدرشان منقطع نشود، دو شب یکی به نوبت پدر را مست کرده با او همبستر شدند (البته در قرآن چنین نیست و معقول هم نیست).

باب بیستم - بازگشت تورات به داستان هجرت ابراهیم به مصر و داستان فرعون و سارای با تفصیل بیشتر.

باب بیست و یکم - ولادت اسحق. خوشحالی ساره و ضیافت بزرگ، حسادت او به هاجر و ممانعت از وارث شدن اسمعیل، روانه کردن هاجر و اسمعیل با یک مشک آب و یک سفره نان به بیابان بئر شعیب، از طرف ابراهیم.

باب بیست و دوم - خطاب خدا برای قربانی کردن اسحق و امتحان ابراهیم، بدون آگاهی و رضای اسحق. گفتار خداوند که به دلیل این کار به او برکت و ذریه بی شمار می دهد و تا پیروزی بر دشمنان. نقل مکان و سکونت در بئر شعیب.

باب بیست و سوم - ساره در صدویست و هفت سالگی فوت می کند. ابراهیم میت را در مغاره صحرای مکفیله با پرداخت بهای زمین دفن می کند.

باب بیست و چهارم - ابراهیم خادم مباشر اموال خود را به زادگاه اصلی می فرستد تا زنی برای اسحق بیاورد و با راهنمایی فرشته خدا به رفقّه نواده ناخوَر برمی خورد و می آورد (تفصیل رمانتیک خواستگاری و عروسی).

باب بیست و پنجم - ازدواج ابراهیم با زن تازه به نام قَطوره و صاحب فرزندان زیاد و نواده شدن. تمام مایملک خود را به اسحق می بخشد و به پسران کنیزان عطایا داده آنها را روانه مشرق می کند. اسمعیل ۱۳۷ سال عمر کرد و پسران زیاد یافت که امیر دوازده قبیله شدند و از حویله تا شور مقابل مصر سمت آشور مسکن داشتند. زن اسحق که نازا بود به دعای او دوقلو حامله شد و خداوند گفت دو قوم از رحم تو جدا شدند که منازعت کنند و بزرگتر کوچکتر را بندگی خواهد کرد. نخستین، سرخ فام و پشمالو بود به نام عیسو که محبوب پدر شد و دومی یعقوب ساده دل محبوب مادر بود.

باب بیست و هشتم - قحطی و مهاجرت نزد ابی‌ملک پادشاه فلسطینیان. دستور خداوند به توقف در آنجا و وعده برکت و ذریه کثیر و تصرف تمام آن زمین. ترک فلسطین و رفتن به وادی جرار و از آنجا به بئر‌شبع. دیدن خدا و ساختن مذبح.

باب بیست و نهم - اسحق پیر و نابینا شد از عیسو خواست نخجیری بزند و برای او بپزد تا برکتش دهد. رفقه حیل‌ای بکار برده یعقوب را با خوراکی از گله در لباس عیسو و بستن پوست بزغاله به دست و گردن، پیش پدر فرستاد. اسحاق به عیسو گفت «برادرت به حیل آمد و برکت تو را گرفت».

باب بیست و دهم - اسحق به یعقوب گفت زنی از دختران لابان برادر مادرت بگیر. عیسو که کینه و قصد قتل یعقوب را داشت، نزد اسمعیل رفته محلت دختر او را گرفت. یعقوب از بئر‌شبع روانه حَرّان شده خدا را در خواب در بالای ستونی دید که می‌گوید من هستم یهوه خدای پدرت ابراهیم و اسحق. این زمین را به تو و ذریه تو که مانند غبار زمین خواهند شد می‌بخشم و از نسل تو جمع قبائل زمین برکت خواهند یافت. یعقوب آنجا را «خانه خدا» و دروازه آسمان دانسته، روی سنگی که زیر سر گذاشته و خواب دیده بود، ستونی برپا داشته آن موضع را بیت‌ئیل نامید و گفت اگر خدا مرا حفظ کند و برکت دهد آن ستون «بیت‌الله» شود.

* * *

در این سرگذشت مفصل از زندگی و اموال و اولاد و مسافرت‌های حضرت ابراهیم(ع) و ملاقات‌ها و وعده‌های خدا به او که مختصر آن را در اینجا آوردیم، صحبتی از موضوعات زیر که در قرآن آمده نشده است: از جمله، دعوت به توحید و بحث با پدر و قوم بر سر پرستش بت‌ها، صحنه‌سازی در بتخانه و غیره تا برپا کردن آتش برای سوزاندن او و دلیل مهاجرت، ساختن خانه کعبه با همکاری اسمعیل، مکاشفات توحیدی حضرت ابراهیم، امام شدن و دعا‌های ابراهیم(ع) در حق ذریه خود و زائرین خانه خدا، اصرار و استنکاف شدید از شرک، بحث با نمرود بر سر داعیه الوهیت او، اظهار تردید و درخواست یقین برای ایمان به رستاخیز قیامت ...

* * *

روشی که در قرآن اتخاذ شده است، سیر تحول محتوایی آیات، برای رسیدن به ملت و امامت ابراهیم و عضویت در امت او می‌باشد یعنی امت واحد. در دریف‌های جدول، دقیقاً مراتب زیر مشاهده می‌شود که با اعلام اجمالی، شروع گردیده رفته رفته ملت یا دین و شریعت او ارائه می‌شود، اقدامات و ابتلا‌های او را برای اشاعه توحید و تشکیل امت می‌بینیم، به خانه‌سازی او برای امت‌سازی می‌رسیم و دعا‌هایش

را برای بنیان‌گزاری خانه و شهر و آینده امت می‌شنویم و فرمان و دلیل امام‌شدنش برای مردم جهان، اعلام می‌گردد. در خلال این مقدمات، به شخص پیغمبر و به مسلمانها گفته می‌شود پیروی از ملت ابراهیم و تاسی نیکو به او بنماید و در پایان، دو فقره بحث اعتقادی او، یکی راجع به خداشناسی و دیگری راجع به آخرت مطرح می‌شود که از همان مقوله مکتب و ملت او می‌باشد.

ردیف‌ها و آیات جدول را بار دیگر مرور کرده، روی ارتباط منطقی و اتصال زنجیری آنها دقت نمایید که با چه نوبت و نظام خاص، از تذکر اینکه اصول الهام‌شده به پیغمبر از صحیفه‌های اولیه ابراهیم و موسی است، آغاز می‌گردد و بلافاصله مختصر توضیح راجع به محتویات صحیفه‌ها داده، تنها صفتی که برای ابراهیم (ع) اشاره می‌شود، انجام‌دادن تمام و کمال است و تنها مطلب نقل‌شده از صحیفه‌ها دستور خودجوشی است، که هر کس باید با تلاش خود بار خویش را به‌دوش گرفته به سر منزل مقصود برساند. و همین معنی در طول و عرض سرگذشت ابراهیم (ع) نشان داده می‌شود، به طوری که او را تحقق آیات فوق و مظهر

«^۱ می‌یابیم و با ابراهیم تورات اختلاف آشکار دارد. خود او است که عاشق و جویای حق و حقیقت بوده به کشف و وصل خدا می‌رود و او است که ملت و امت را می‌خواهد و می‌سازد. پس از سرافرازی از آزمایش‌های سخت، فرمان امامت دریافت داشته، برای ذریه و برای آینده امت یعنی سعادت و هدایت آنان، دعای معروف بعثت را می‌نماید. واقعاً پدر مسلمان‌ها و بنیانگزار و نامگذار آنها است.

* * *

به لحاظ تنزیل و تحول محتوایی آیات که تأیید از بخش اول کتاب نیز هست، اگر در جدول ۳۲ ردیفی بالا (جدول ۴۰)، دست‌بُرده مثلاً سوره نجم (۱۶۶) یا سوره صافات (۳۷) را قبل از سوره اعلیٰ (۸۷) بگذارید، ترکیب ناجوری از آب درمی‌آید. زیرا که اسم و رسم ابراهیم اول اعلام می‌شود و بعد اسم تنهای او. یا پس از نقل مذاکرات و افکار و ابتلا و قربانی و پاداش ابراهیم، معرفی اجمالی او می‌رسد. مناسب‌ترین جای سوره صافات (۳۷) همان ردیف سوم، قبل از ردیف‌های ۴، ۸، ۱۰، ۱۱، ۱۵ و ۱۶ است که در آنها جریان‌های فشرده گروه سوره صافات (۳۷) باز می‌شود و تک‌تک تشریح می‌گردد. در صورت خلاف، به یک ترتیب نامعقول برمی‌خوریم. اگر گفتگوهای ابراهیم با پدر و قوم یا ملاقات او با فرشتگان، چند بار

۱. انعام (۶)/۸۴: ... و نیکوکاران را این گونه پاداش می‌دهیم.

تکرار شده است اولاً از جهت اهمیت بنیادی مسئله و رسالت اصلی ابراهیم است و ثانیاً ارائه قضایا از زوایای مختلف : به عنوان نمونه جدال احسن، با توضیح و تکمیل‌های تدریجی به منظور تفهیم و تثبیت و تأثیر در قلب پیغمبر و در ذهن مؤمنین. در ردیف ۱۰ پس از آنکه اشاره به رشد ابراهیم زیر نظر مستقیم خدا به عمل می‌آید، شرح جدال منطقی - تجربی بسیار کوبنده ابراهیم با بت پرستان قوم داده می‌شود که بی‌شبهت به صحنه‌سازی فرعون و مقابله پیروزمندانه موسی با سحره نیست و در پایان همین ردیف، به دنبال اعلام رشد ابراهیم و آیات فوق است که نجات او و لوط و موهبت الهی و صلاحیت اسحق و یعقوب تذکر داده شده »

«^۱ اعلام می‌گردد و بدون آنکه خطوط اصلی برنامه هدایتی این امامان به زمان‌های دورتر موکول گردد، دنباله آن آیه »

«^۲ می‌آید. پس از این تمهیدات و توضیحات است که در سال ۷ بعثت و ردیف ۱۲، ابراهیم در چهره کامل و روشن »

«^۳ معرفی می‌گردد و پس از آنکه دلیل گزینش و

هدایت و نعماتش را خدا بیان می‌نماید، »^۴ اعلام می‌شود. ملت ابراهیم که حنیف بود و مشرک نبود. دو صفتی که روی آنها در سراسر سرگذشت ابراهیم و در رسالت خاتم النبیین، دائماً تکیه و تأکید می‌گردد. اگر آیات سوره حج (۲۲) (ردیف ۱۴) که طرح ریزی خانه ضد شرک است و طهارت و دعوت به سوی آن، قبل از ردیف ۱۳ می‌آمد، حالت ابتداء به ساکن و بیان ناهمواری می‌یافت. همین‌طور است تشریح مکاشفه ابراهیم که توضیحی بر حنیف بودن و بر مشرک نبودن او است، با تعلیلی بر امنیت و موهبت و هدایت و پاداش. پس از این مکاشفه و احتجاج و مباحثه بر مبنای آن، در ردیف ۱۶ است که در آیه ۲۶ سوره عنکبوت (۲۹) :

«^۵

»

۱. انبیاء (۲۱) / ۷۳ : و آنان را پیشوایانی قرار دادیم که [مردم را] به فرمان ما هدایت می‌کردند...
 ۲. انبیاء (۲۱) / ۷۳ : ... و نیکوکاری‌ها و بر پا داشتن نماز و پرداخت زکات را به آنها وحی می‌کردیم و [تنها] ما را بندگی می‌کردند.
 ۳. نحل (۱۶) / ۱۲۰ : ابراهیم پیشوایی فرمانبردار خدا و حق‌گرا بود و در جرگه شرک‌ورزان نبود.
 ۴. نحل (۱۶) / ۱۲۳ : از این روی به تو وحی می‌کردیم از آئین ابراهیم پیروی کن...
 ۵. عنکبوت (۲۹) / ۲۶ : لوط به ابراهیم ایمان آورد و [ابراهیم] گفت : من به سوی [سرزمین دیگری برای عبادت] پروردگار مهاجرت می‌کنم ؛ که او فرا دست و فرزانه است.

را می‌بینیم و در ردیف ۱۷، حضرت یوسف به هم‌زندانان خود اعلام می‌نماید:

»

۱ «

اگر این آیه و اعلام، جلوتر می‌آمد تبعیت یوسف از ابراهیم حالت دستوری بلامقدمه و بدون علت پیدا می‌کرد. در اینجا که یک سال به ترک مکّه و مواجهه پیغمبر با شاخه‌های قدیمی‌تر امت ابراهیم یعنی اهل کتاب مانده، دعای ابراهیم در باره امنیت شهر مکّه و مصونیت فرزندان و پیروان او از پرستیدن بت‌ها جالب است، با تذکر اقامه نماز خدا و درخواست جلب قلوب مردم به سوی آنها. ابراهیم با یک دنیا رأفت انسان‌دوستانه، حتی برای سرکشان از فرمان خود، بخشندگی و رحمت خدا را به یاد می‌آورد.

ردیف ۱۸ به منزله وداع پیغمبر اسلام و مؤمنین با زادگاه خود و عبادتگاه خدا بوده، پیش از آنکه هجرت نمایند، وصیت دیگر خدا و تعریف شریعت و دین را در آیات ردیف ۲۰ دریافت می‌نمایند: اشتراک داشتن با آیین‌های نوح و ابراهیم و موسی و عیسی و دو بار تأکید بر احتراز از تفرقه در امت واحد، توصیه‌ای است بجا و پیش‌بینی بموقع برای زمینه‌سازی و جواب‌گویی به اولین محاجّه اهل کتاب که بلافاصله در ردیف ۲۱ می‌آید و تذکر اینکه:

»

۲ «

برای اولین دفعه، صفت مسلم در وسط حنیف بودن و مشرک نبودن ابراهیم ظاهر می‌شود. و برای اینکه تازه‌واردین به امت، شاخه جدایی را تشکیل نداده، خود عاملی برای تفرقه نشوند، در آخر ردیف ۲۱، سال ۲ هجرت، دستور مفصل برادری و وحدت با اهل کتاب ابلاغ می‌گردد:

»

---

۱. یوسف (۱۲) / ۳۸: و آئین پدران خویش، ابراهیم و اسحق و یعقوب را پیروی می‌کنم؛ ما را نزد که هیچ چیز [و هیچ کس] را [در قدرت و تدبیر] با خدا شریک تلقی کنیم....
۲. آل عمران (۳) / ۶۷: ابراهیم نه یهودی بود و نه مسیحی، بلکه حق‌گرای بود تسلیم [فرمان خدا] و در جرگه شرک‌ورزان نبود.

«^۱

با استقرار در مدینه و استقبال داوطلبان تشنه حق و حقیقت از یک طرف و انکار و لجاج معاندین اهل کتاب از طرف دیگر، لازم شده است که بار دیگر ولی با تفصیل و توجه بیشتر، پایه گذار مکتب جدید، پایه گذار امت را بشناساند و ملت یا شریعت با توجه روشن تری پیروی شود. بنابراین در سال ۵ هجری چگونگی امامت ابراهیم بیان می شود، با تصریح بر اینکه عهد و عنایت خدا شامل کجروان ذریه او که مصادیق زنده اش حضور داشتند، نمی شود. سپس با تکرار دعای ابراهیم، در حق مکه و اهل مکه و ایمان آورندگان به اسلام، در همان ردیف ۲۶ و با یادآوری ساختمان خانه به دست ابراهیم و اسمعیل، هم شناسنامه برای امت تازه مسلم صادر می گردد و هم اعتبارنامه برای بعثت و برنامه پیغمبر آخرالزمان. ضمناً جواب گویی و جدال احسن با اهل کتاب، حالیت و وسعت بیشتر یافته به فراخور آن دو بار»

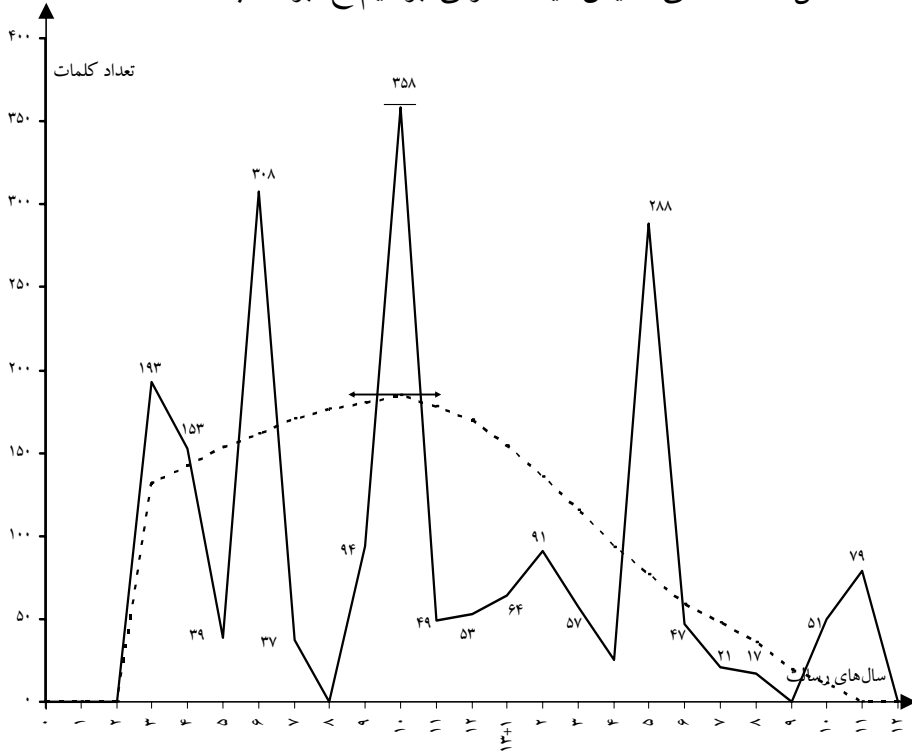
«^۲ تذکر داده می شود و مجدداً تأکید بر دستور برادری و وحدت به عمل می آید. در سال های ۶ و ۷ و ۸ و ۱۰ هجرت، تبعیت از ملت ابراهیم و تاسی به او، باز مسئله روز است و بالأخره در آخرین سال و ردیف های نزدیک به رحلت حضرت ختمی مرتبت، دو اصل اعتقادی اساسی اسلام یعنی ایمان به خدا و رستاخیز قیامت در منطق خاص عقلی و عملی این امام امت عنوان می گردد که ختم به خیر پرورنده و اولین و آخرین محتوای آن است.

* * *

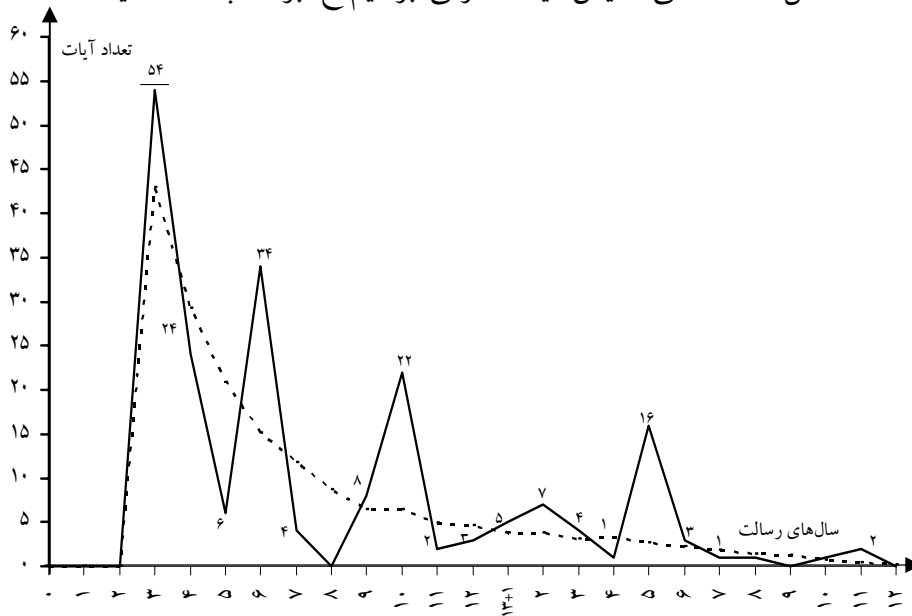
به طور کلی و خلاصه، ملاحظه می شود که آیات معرفی ابراهیم ضمن آنکه تعلق به سال ها و سوره های متفرق داشته و به تناسب موضوعات مختلف نازل شده اند، تبعیت از یک همبستگی دیگری که تحول منطقی به سوی امت توحیدی واحد است می نمایند، تحولی محتوایی برای رسیدن به هدف مشخص.

۱. آل عمران (۳) / ۸۴: بگو؛ ما به خدا و به آنچه بر ما و ابراهیم و اسمعیل و اسحاق و یعقوب و [پیامبران] دودمان [ش] نازل گردیده و نیز آنچه به موسی و عیسی و [سایر] پیامبران از [جانب] پروردگارشان داده شده است، ایمان داریم و میان هیچ یک از آن پیامبران تفاوتی قائل نمی شویم و در برابر [فرمان] خدا تسلیم هستیم.
۲. بقره (۲) / ۱۳۴: آنها امتی بودند که دورانشان سپری شد؛ آنها [نتیجه] دستاورد خویش را دارند و شما نیز [نتیجه] دستاورد خویش را خواهید داشت.

شکل ۵۷- منحنی نمایش آیات معرفی ابراهیم (ع) بر حسب تعداد کلمات

شکل ۵۸- منحنی نمایش آیات معرفی ابراهیم (ع) بر حسب تعداد آیات

منحنی نمایش کلمات بر حسب سنوات

منحنی نمایش کلمات نازل شده برای معرفی حضرت ابراهیم و موضوعات وابسته به آن که در شکل ۵۷ ارائه شده است، قیافه خاص و حالت نوسانی گسترده‌ای را نشان می‌دهد که شباهت با نمونه‌های احکام ندارد. قله منحنی واقعی و منحنی معادل، در سال دهم بعثت است که از بنای خانه کعبه، مکاشفه حضرت ابراهیم، بحث‌های استدلالی سطح بالاتر و ابتدای امت‌سازی صحبت می‌شود. قله‌های کوتاه‌تر را در سال‌های ۳ و ۶ بعثت و ۵ هجرت می‌بینیم که هر کدام مقارنه و منظور خاص دارند: در سال ۳ ب یا اولین گروه‌های آیات، یک معرفی اجمالی تدریجی و کلی از حضرت ابراهیم (ع) به عمل می‌آید.

در سال ۶ ب معرفی اجمالی قبلی در سوره‌های توصیفی سایر پیغمبران تفصیل و تکرار پیدا می‌کند.

در سال ۱۰ ب مهم‌ترین موضوعات (خانه کعبه و حج، مکاشفه و بحث‌های استدلالی و مقدمات امت‌سازی) مطرح می‌شود.

در سال ۵ ه بحث‌های امت واحد و جدال با اهل کتاب در رابطه با تأسیس و معرفی امت اسلامی توسعه می‌یابد.

۴۳- آفرینش آدمیزاد

منظور آیاتی است که از مراحل اولیه آفرینش انسان صحبت می‌کند. اعم از مراحل جنینی داخل رحم مادر و مراحل تکامل نوعی قبل از انعقاد نطفه. این قبیل آیات بیشتر در بحث‌های مربوط به رستاخیز قیامت به عنوان نمونه‌های قدرت خداوندی و کیفیت انشاء حیات آمده است و جدای از آیات گزینش آدمیزاد یا طراحی انسان می‌باشد.

آیات گزینش آدمیزاد، همان داستان خطاب خداوند به فرشتگان دائر به جعل خلیفه در زمین و گفتگوی آنها با خدا است که منتهی به نافرمانی و طرد ابلیس می‌شود و سپس زندگانی موقت آدم و زوجه‌اش در بهشت و هبوط به زمین، با مراحل و مباحث مربوطه.

جدول ۴۱ که شامل ۳۴ ردیف یا ۳۴ گروه با ۷۸ آیه راجع به پیدایش و آفرینش و نشو و نما انسان است و به ترتیب زمان نزول ردیف‌بندی شده است، کیفیت تحول محتوایی آیات خلقت انسان را نشان می‌دهد.

جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	نوع نزول	شماره	
آیات		کلمات				نوع نزول	نوع نزول
در سوره	در قرآن						
۴	۱	جمع		علق (۹۶)/۲	ب ۱	۰۰۱	۱
۱۰	۳	جمع		اعلی (۸۷)/۲ اعلی (۸۷)/۳	ب ۱	۰۱۳	۲
۱۵	۴	جمع	( )	مرسلات (۷۷)/۲۰ مرسلات (۷۷)/۲۱ مرسلات (۷۷)/۲۲ مرسلات (۷۷)/۲۳	ب ۲	۰۲۵	۳
۳۳	۹	جمع	( )	عبس (۸۰)/۱۸ عبس (۸۰)/۱۹ عبس (۸۰)/۲۰ عبس (۸۰)/۲۱ عبس (۸۰)/۲۲	ب ۲	۰۳۲	۴
۲۸	۵	جمع		قیامت (۷۵)/۳۶ قیامت (۷۵)/۳۷ قیامت (۷۵)/۳۸ قیامت (۷۵)/۳۹ قیامت (۷۵)/۴۰	ب ۳	۰۳۷	۵
۱۹	۳	جمع		تین (۹۵)/۴ تین (۹۵)/۵ تین (۹۵)/۶	ب ۳	۰۳۸	۶
۳۱	۶	جمع		واقعه (۵۶)/۵۷ واقعه (۵۶)/۵۸ واقعه (۵۶)/۵۹ واقعه (۵۶)/۶۰ واقعه (۵۶)/۶۱ واقعه (۵۶)/۶۲	ب ۳	۰۴۰	۷
۱۵	۳	جمع		رحمن (۵۵)/۱۴ رحمن (۵۵)/۱۵ رحمن (۵۵)/۱۶	ب ۳	۰۴۱	۸

ادامه جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره	
آیات		کلمات				نقطه	نقطه
در سوره	در تفسیر						
				طارق (۸۶)/ ۵ طارق (۸۶)/ ۶ طارق (۸۶)/ ۷ طارق (۸۶)/ ۸	۳ ب	۰۵۵	۹
۱۷	۴	جمع					
				صافات (۳۷)/ ۱۱	۳ ب	۰۵۸	۱۰
۱۱	۱	جمع	(				
				انفطار (۸۲)/ ۶ انفطار (۸۲)/ ۷ انفطار (۸۲)/ ۸ انفطار (۸۲)/ ۹	۳ ب	۰۵۹	۱۱
۱۴۱۲۰	۲۶	۴ جمع					
				معارض (۷۰)/ ۳۹ معارض (۷۰)/ ۴۰ معارض (۷۰)/ ۴۱	۴ ب	۰۷۴	۱۲
۱۹	۳	جمع					
				نوح (۷۱)/ ۱۴ نوح (۷۱)/ ۱۷ نوح (۷۱)/ ۱۸	۴ ب	۰۷۷	۱۳
۳۲	۱۳	۳ جمع					
				حجر (۱۵)/ ۲۶ حجر (۱۵)/ ۲۷	۵ ب	۰۸۳	۱۴
۱۵	۲	جمع					
				انسان (۷۶)/ ۱ انسان (۷۶)/ ۲ انسان (۷۶)/ ۳	۵ ب	۰۸۵	۱۵
۲۶	۳	جمع	(...)				
				یس (۳۶)/ ۶۸ یس (۳۶)/ ۷۷	۵ ب	۰۸۸	۱۶
			...				
۱۸	۲	جمع	(				

ادامه جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره		
آیات		کلمات	سوره				آیه	سوره	آیه
سوره	آیه								
				جمع	مؤمنون(۲۳)/۱۲ مؤمنون(۲۳)/۱۳ مؤمنون(۲۳)/۱۴ مؤمنون(۲۳)/۱۵ مؤمنون(۲۳)/۱۶ مؤمنون(۲۳)/۱۵	ب ۵	۱۷	۹۰	
۱۱	۵۱	۱۳	۶	جمع	روم(۳۰)/۲۰	ب ۶	۱۸	۱۰۱	
				جمع	فرقان(۲۵)/۵۴	ب ۷	۱۹	۱۰۲-۲	
				جمع	طه(۲۰)/۵۵	ب ۷	۲۰	۱۰۳	
				جمع	ملک(۶۷)/۲۳ ملک(۶۷)/۲۴	ب ۷	۲۱	۱۰۴	
۳۸	۱۸	۴	۲	جمع	سجده(۳۲)/۷ سجده(۳۲)/۸ سجده(۳۲)/۹	ب ۸	۲۲	۱۱۰	
				جمع	تغابن(۶۴)/۳	ب ۸	۲۳	۱۱۷-۱	
				جمع	روم(۳۰)/۵۴	ب ۹	۲۴	۱۲۰	
۲۱	۲۱	۱	۱	جمع					

ادامه جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ترتیب نزول	شماره	
آیات		کلمات					سوره	آیه
در سوره	در آیه	در سوره	در آیه				سوره	آیه
					اعراف(۷) / ۱۸۹	ب ۱۰	۱۲۲-۲۵	۲۵
	۴۰	۱		(.)				
	۵۴	۲	۱۴		انعام(۶) / ۲	ب ۱۰	۱۲۵	۲۶
				(...)	کهف(۱۸) / ۳۷	ب ۱۲	۱۳۵	۲۷
	۱۶	۱		جمع				
					لقمان(۳۱) / ۳۴	ب ۱۲	۱۳۶	۲۸
	۱۹	۲	۳	جمع				
					فاطر(۳۵) / ۱۱	ه ۱	۱۴۰	۲۹
	۳۰	۱		(.) جمع	(در دو آیه ماقبل : ...)			
					زمر(۳۹) / ۶	ه ۱	۱۴۱	۳۰
	۶۶	۲	۳۶	جمع	(...)			
					فصلت(۴۱) / ۴۷	ه ۲	۱۴۵	۳۱
	۲۴	۱	۲۴	جمع				

ادامه جدول ۴۱- ترتیب نزول آیات مربوط به آفرینش آدمیزاد

تعداد				متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
آیات		تذکره					تذکره	تذکره
تذکره	تذکره	تذکره	تذکره					
					حج (۲۲)/۵	۵۳	۱۵۳	۳۲
		۶۵	۱	(. جمع				
					آل عمران (۳)/۶	۵۳	۱۵۴	۳۳
		۷۷	۲	جمع				
					نساء (۴)/۱	۵۸	۱۷۵	۳۴
		۲۸	۱	جمع				
		۷۷		جمع کل				

به طوری که در جدول ۴۱ ملاحظه می شود ، مطلب از ساده ترین صورت در کوتاه ترین آیه با اعلام مبهم ولی محکم » .^۱ شروع می گردد و در اواخر (ردیف ۳۲) به تفصیلی ترین صورت در طولانی ترین آیه به آشکارترین بیان می رسد. آیه یا آیاتی که از مرحله ابتدایی خاکی و مراحل اصلی داخل رحم نام برده و مراحل بعد از ولادت تا پیری و فرسودگی و مرگ نهائی را دربر می گیرد. علاوه بر آن، پس از اشاره و مشابهت با احیاء زمین و جنب و جوش گیاهان، نتیجه گیری نهائی را که حق بودن خدا و حقیقت داشتن رستاخیز است، اعلام می دارد.

۱. علق (۹۶) / ۲: انسان را از جنین ابتدایی آفرید.

ارتباط مراحل آفرینش انسان با قیامت صریحاً یا تلویحاً و تشبیهاً در ردیف‌های ۳، ۴، ۵، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۶، ۱۷، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۱ و ۳۲ دیده می‌شود.

در فاصله ردیف ۱ که اولین ابلاغ وحی به رسول خدا است تا ردیف ۳۲ که در سوره حج (۲۲) و ۳ سال هجرت نازل شده است، توسعه و تحول آیات طوری است که حالات و اشکال و اعمال مختلفی که در خلقت و تشکل و تکامل آدمیزاد در طی دوره و دوران‌های کهن و در رحم مادر بروز و ظهور داشته و دارد، مانند مناظر متنوع یک جاده کوهستانی یا فازهای اجرائی یک پروژه صنعتی، از نظرمان می‌گذراند.

هیچ‌یک از ما به‌صورتی که هستیم دفعتاً واحده به‌وجود نیامده، حالت ثابتی نداشته‌ایم و در تغییر به‌سوی مرگ هستیم. از نطفه پدر تا تولد، مراحلی در رحم مادر گذرانده‌ایم و علاوه بر آن، نسل انسان وارث میلیون‌ها و شاید میلیارد‌ها سال تکامل حیات بوده و قبل از آن میلیارد‌ها سال مراحل پیش‌حیات را پشت‌سر گذاشته است. به‌طور خلاصه از عدم تا وجود، مراحل متوالی بشمارایی را طی نموده، عملیاتی روی ما و اجداد و سوابق ما قبل حیاتمان انجام شده است. مراحل و عملیاتی که برطبق قوانین و قواعد و برای رسیدن به منازل و مقاصدی بوده است.

قرآن می‌توانست جمله واحده همه این احوال و اعمال را در یک آیه فشرده فشرده بسیار مبهم که جز خدا کسی معنی و محتوای آن را نداند، یا در یک آیه بلند بالا که درک و ضبط آن مشکل باشد بیان کند. سیر تحول آیات نشان می‌دهد که قرآن به‌جای این کار، مانند معلمی (یا برنامه آموزشی حساب‌شده‌ای) عمل کرده است که مطالب را درس به درس، تحویل و تفهیم شاگردان می‌نماید. البته منظور قرآن تعلیم زیست‌شناسی و تأیید یا تکذیب قانون تکامل انواع نیست، بلکه خواسته است برای تصور رستاخیز قیامت و تدارک آخرت، نمونه‌ای از تحول زندگی خودمان و سیر دائمی به‌سوی مقصد معین را ارائه نماید. بنابراین از آن مراحل و عملیات بینهایت متنوع و طولانی پیدایش و تکامل حیات، اکتفا به بعضی سرمنزل‌های اصلی یا گردنه‌های خلقت نموده، به‌صورت اشاره و در آیات متفرق آورده است که ما فهرست‌وار و برحسب زمان نزول، در جدول زیر پهلوی هم قرار داده‌ایم و در زیر به ذکر آنها می‌پردازیم:

جدول ٤٢- خلاصه آفرينش آدميزاد بر حسب زمان نزول آيات ، مراحل و عمليات

ردیف جدول	مراحل	عمليات	استنتاج	متفرقه
١	علق	خلقت	--	
٢	--	تسويه - تقدير	هدايت	
٣	ماء مهين - قرار مكين	--	الى قدر معلوم	
٤	نطفه	تقدير - اماته	نُشور	
٥	نطفه - منى - علقه	جعل زوجين	قادرٌ على أن يحيى الموتى	
٦	--	خلقنا الانسان فى احسن تقويم	رَدَدْنَاهُ اسْفَلَ سَافِلِينَ	
٧	--	تقدير موت - تبديل امثال - انشاء	--	
٨	صلصال كالفخار	--	--	خلق الجان من نار
٩	ماء دافق	--	على رَجَعِهِ لِقَادِرٍ	
١٠	طين لازب	--	ءَاَنَا لَمَبْعُوثُونَ؟	
١١	--	تسويه - تعديل - تركيب	--	
١٢	--	--	قَادِرُونَ عَلَى أَنْ يُبَدِّلَ خَيْرًا مِنْهُمْ	
١٣	--	تطور- انبات من الارض	يُعِيدُكُمْ فِيهَا وَيُخْرِجُكُمْ اِخْرَاجًا	
١٤	صلصال من حماء مسنون	--	--	والجان خلقناه من قبل من نار السموم
١٥	لم يكن شيئاً مذكوراً - نطفه امشاج	ابتلا- جعل سمع و بصر - هدايت سبيل	أَمَّا شَاكِرُوا وَّ أَمَّا كَفُورًا - سَلَّاسِلٍ وَأَعْلَاقٍ وَسَعِيرٍ. كَأْسٍ مَعِينٍ	
١٦	--	--	من نُعْمَرُهُ نُنَكِّسُهُ - خصومت مبين	
١٧	سلاله من طين (قبل النطفه) نطفه ← علقه ← مضغه ← عظام ← لحم ← خلق آخر ميت	انشاء متوالى موت	بعثت	
١٨	تراب - بشر	انتشار	--	
١٩	ماء	جعل نسب و صهر	كان رَبِّكَ قَدِيرًا	

ادامه جدول ٤٢- خلاصه آفرینش آدمیزاد بر حسب زمان نزول آیات ، مراحل و عملیات

ردیف جدول	مراحل	عملیات	استنتاج	متفرقه
٢٠	--	--	منها خلقناكم و فيها نعيدكم و منها نخرجكم تار اخرى	
٢١	--	انشاء - جعل سمع و ابصار و افئده		
٢٢	نفخه روح الهی	ابتداء خلق من طين - جعل نسل و سلالة من ماء مهين - تسويه - جعل سمع و ابصار و افئده		
٢٣	--	تصوير	و اليه المصير	خلق السموات والارض بالحق
	حمل و وضع حمل	--	--	
٢٤	ضعف ← قوه ← ضعف ← شبيهه	--	و هو العليم القدير	
٢٥	--	خلق من نفس واحده جعل زوج	--	
٢٦	طين	قضى اجلاً	و أجل مُسمًى عنده	
٢٧	تراب - نطفه - رجل	تسويه بعد النطفه	--	
٢٨	ارحام	علم الساعه و ما في الارحام		
٢٩	تراب ← نطفه ← ازدواج ← وضع حمل - نقص عمر	--		
٣٠	نفس واحد - زوج	خلقاً من بعد خلق في بطون أمهات	--	
٣١	--	تصوير في الارحام كيف يشاء	--	
٣٢	تراب ← نطفه ← علقه ← مضغه - مخلقه و غير مخلقه ← طفل ← انشداد ← ارذل العمر ← موت	استقرار في الرحم	ان كنتم في ريب من البعث - أجل مسمى - ذلك بان الله هو الحق و انه يحي الموتى	
٣٣	--	تصوير في الارحام	هو العزيز الحكيم	
٣٤	نفس واحده - زوج رجال و نساء	--	و اتقوا الله	

در مراتب بالا گاهی به یک مرحله، یک عمل یا یک استنتاج اشاره شده است و گاهی به چند تای آنها، در تکمیل و تکرار قبلی‌ها. مراحل جنینی تقریباً به موازات تزریق نطفه و رشد در رحم آمده است ولی مراحل ماقبل نسل و حیات را درست در جهت قهقرایی، یعنی از نزدیک به دور می‌بینیم: بعد از نطفه مرد و ماء دافق، از طین لازب صحبت می‌شود، پس از آن صلصال، حماء مسنون، سلاله طین، تراب، بار دیگر طین و سه تکرار تراب^۱.

از طرف دیگر استنتاج و استدلال برای رستاخیز قیامت نیز از کلیاتی مانند هدایت خداوند و تقدیر معلوم که هدفداری خلقت است و اندازه‌گذاری، شروع شده، پشت سر آنها قدرت خداوندی در احیای اموات اعلام می‌شود و سپس رجعت، بعثت، اخراج، حشر، صیوریت، اجل مُسمی و علم خداوندی به زمان یا ساعت آن.

* * *

پس به‌طور خلاصه علاوه بر تنوع محتوای آیات، تفصیل و توضیح و تحول آنها از جهت مراحل متوالی آفرینش در این دنیا و حرکت به سوی بعثت در آن دنیا، آشکار می‌باشد.

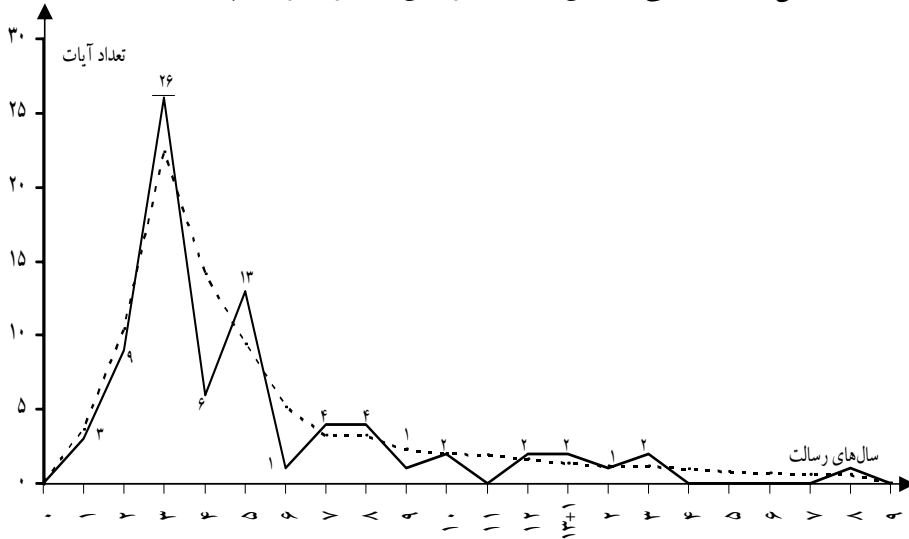
قرآن برای استدلال آخرت، غیر از توسل به آفرینش فرد و نوع انسان تا ازدواج و تولیدمثل، از دو پدیده دیگر نیز که مشابهت ضمنی با رستاخیز قیامت دارد استفاده کرده است. یکی پدیده جوی باد و باران و احیای زمین در فصل بهاران و دیگر خلقت زمین و آسمان در طی چندین دوران.

نمایش هندسی آیات و کلمات آفرینش آدمیزاد

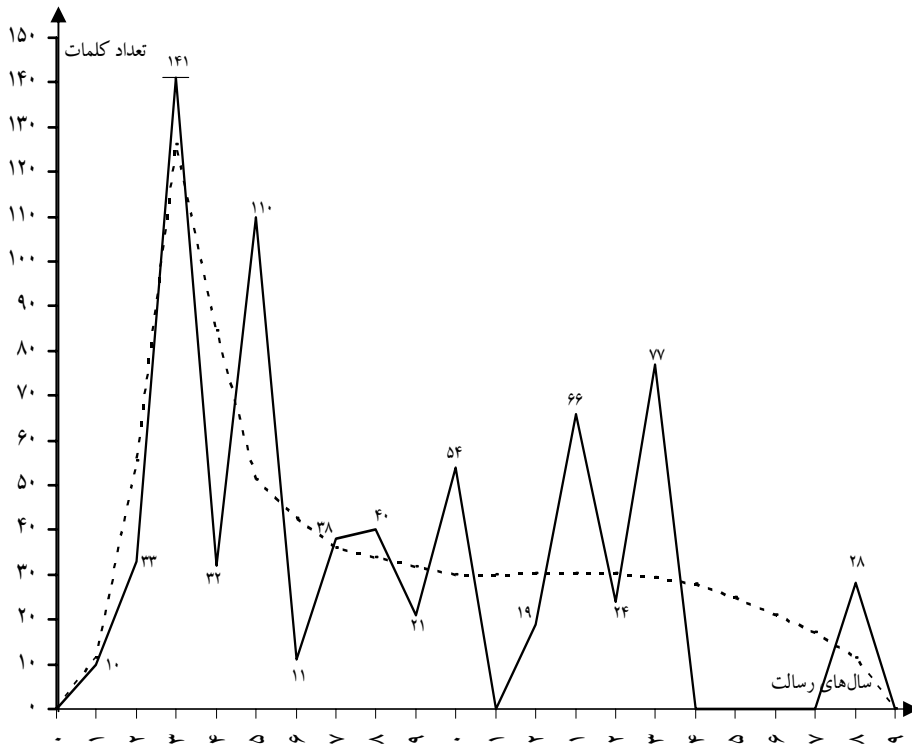
تعداد آیات و تعداد کلمات به کار رفته برای بیان آفرینش انسان در شکل‌های ۵۹ و ۶۰ نمایش داده شده است. وفور آیات و کلمات یا قله هر دو منحنی در سال ۳ بعثت دیده می‌شود که مقارن حداکثر آیات و کلمات مربوط به آخرت است، ضمن آنکه گستردگی منحنی‌ها تقریباً به تمام دوران رسالت و همچنین پستی و بلندی‌های سنات قبل و بعد از هجرت نیز خالی از شباهت به منحنی‌های شکل ۲۶ و شکل ۳۳ بخش دوم کتاب نیست. اشاره و استدلال به آفرینش آدمیزاد پایه‌پای آیات آخرت پیش رفته است.

۱. تفسیر طبرسی نیز اشاره به مراحل متوالی تراب، طین، سلاله طین، حماء مسنون، صلصال و طین لازب می‌نماید.

شکل ۵۹- منحنی نمایش آیات آفرینش آدمیزاد برحسب تعداد آیات

شکل ۶۰- منحنی نمایش آیات آفرینش آدمیزاد برحسب تعداد کلمات

منحنی تعداد آیات، قیافه ساده تر و منظم تر از تعداد کلمات دارد، همان طور که منحنی کلمات نازل شده قرآن (شکل ۲۲) یک خط مستقیم بوده و منحنی آیات یک خط شلجمی با معادله درجه ۲ (شکل ۲۴) و علت این اختلاف، افزایش تدریجی طول متوسط آیات در طی سنوات می باشد. در منحنی نمایش تعداد آیات، دفعات تذکر و ضربات وحی را می بینیم که حالت تمرکزی و تنزل روبه خاموشی را دارد در حالی که در منحنی تعداد کلمات، حالت توضیح و تفهیم دیده می شود و از تمرکز سال و فور گرایش به تعدیل بیان پیدا می کند، خصوصاً از سال ۷ بعثت به بعد. نکته تکمیلی دیگر که در سال دهم بعثت (ردیف ۲۵ جدول) ظاهر می شود، اعلام خلقت انسان از نفس واحد و ایجاد یا جعل زوجه است که بر بحث های قبلی دوران جنینی فرد و دوران پیش از حیات و نسل، اضافه می شود و آمدن هر سه مطلب یا مراحل آفرینش، به طور متناوب یا یکجا، در آیات بعد از سال ۹ بعثت سیر صعودی نوسانی نسبتاً منظم منحنی را با قله های فرعی ۵۴، ۶۶، ۷۷، بعد از سیر نزولی، ۱۴۱ کلمه تا ۴۰، بوجود آورده است.

۴۴- تزکیه یا ماده دوم برنامه بعثت

در آیه دوم سوره جمعه (۶۲) که برنامه بعثت و رسالت حضرت خاتم النبیین (ص) مطرح شده و به شرح زیر است، ماده دوم آن تزکیه امیین و گروندگان به اسلام می باشد:

»

(۱)

(۲)

(۳)

(۴)

«^۱.

منظور از « و مخصوصاً کیفیت تزکیه که بعد از تلاوت آیات و قبل از تعلیم کتاب آمده است، موضوع قابل بررسی آموزنده ای می باشد که ممکن است آیات مربوطه مشمول تحول محتوایی نیز باشند.

۱. جمعه (۶۲) / ۲: اوست که در میان مردمی آموزش ندیده، پیامبری از خودشان برانگیخت

(۱) که آیاتش را بر آنها می خواند

(۲) و [از پلیدی جهل و شرک] پاکشان می سازد

(۳) و به آنها کتاب و

(۴) فرزاندگی می آموزد، در حالی که بی تردید قبل از آن در گمراهی آشکاری بودند.

آنچه قبلاً باید دید این است که مقصود از تزکیه چیست و عمل تزکیه را رسول اکرم (ص) چگونه روی مؤمنین انجام داده است و سپس اینکه انجام تزکیه و ابلاغ آیات مربوطه، آیا به ترتیب چهار ماده برنامه - یعنی بعد از تلاوت آیاتی از قرآن و قبل از پرداختن به تعلیمات - بوده و پایه پای یکدیگر پیش رفته است و اصلاً این برنامه ۴ ماده‌ای مخصوص خود پیغمبر و مقارن بعثت بوده است یا پیوسته است و در تمام امت ادامه دارد.

سؤال دوم، اگر کیفیت و آیات مربوط به تزکیه مشخص شد و جدولی تنظیم کردیم، خود به خود روشن خواهد گشت. مسئله عمده تر و مقدماتی جواب سؤال اول است:

(۱) آیا تزکیه که آن را مترادف با تصفیه و مأخوذ از سنت کشورهای انقلابی کمونیستی گرفته‌اند، به معنای طرد قاطعانه غیر موافقین و اعدام هر مخالف و منحرف و حتی مشکوک و نامساعد بوده است؟ و پاکسازی یعنی جارو کردن و به زباله انداختن هر چه غیر مکتبی و غیر خودی است؟ ...

(۲) تزکیه که اصولاً و لغتاً و بنا به منطوق آیه‌های بعثت، زدودن آلودگی‌ها و پاک و مصفاً و مساعد ساختن خود افراد است (اگرچه قبلاً در گمراهی آشکار بوده باشند)، آیا با اجبار و تحمیل و احیاناً تعزیر و جاری کردن حدود باید انجام گردد؟ زیرا که به مصلحت خود آنها و خواسته خدا است و چاره‌ای جز آن وجود ندارد؟

(۳) «باتوجه به اصل»^۱ و عدم امکان اعمال زور و حدود شرعی روی مشرکین و تازه مسلمانان، آیا پیغمبر اسلام آن را از طریق موعظه، تذکر و تمنا انجام داده و صرف اطلاع و توجه دادن برای اصلاح و تزکیه انسان چه از ناحیه رسول خدا و چه از ناحیه مبلغین و مربیان و مسلمانان بعدی درباره خود و سایرین کافی است؟

(۴) آیا مؤثرتر از یادآوری و پند، خصوصاً در آستانه دوران تکامل عقلی و علمی انسان، توسل به منطق و استدلال و ارائه شواهد عینی و علمی نیست؟ و قرآن این رویه را اتخاذ نکرده است؟

در سیستم‌های تربیتی بشری، همه این حالات و روش‌ها دیده شده و می‌شود. چه شکل سیاسی انقلابی به اصطلاح مترقیانه آن، چه تنبیه‌های بدنی و تحمیل‌های پلیسی و قانونی به مصداق «تا نباشد چوب تر فرمان نبرند گاو و خر» که هم آخوندهای مکتب‌خانه‌های قدیم به کار می‌بردند، هم مخالفین انساندوستی و آزادی و مستبدها که مردم غیر خودشان را همسطح و مشابه حیوانات می‌گیرند، و چه عمل بعضی از

۱. بقره (۲) / ۲۵۶: در پذیرش [دین اکراه] و اجباری [نیست]...

مصلحین صلح جو و مکاتب تعلیم و تربیت که صرف اطلاع و هشدار را کافی می دانند. البته ممکن است شواهد یا قرائنی از زبان یا از زمان انبیاء در تأیید روش های فوق بیاورند. مثلاً دعای نوح که می گفت :

»

«^۱.

و خود طوفان نوح یا غرق فرعون و فرعونیان و هلاک عاد و ثمود و همچنین اشاراتی از قبیل :

اکثرهم فاسقون ، مشرکون ، لایشعرون

و دستورهایی چون :

«^۲.

»

هلاک های کلی و تصفیه های قومی که کار آنها و نتیجه عدول از حق و عمل خود آنها است، مقوله جداگانه و خارج از برنامه انبیاء و آخرینشان بوده است، نذیر و بشیر و مدگر و هادی و واعظ بودن پیغمبر نیز درست است و تزکیه هم جزئی از برنامه و رسالت او می باشد.

روش اتخاذی پیغمبرمان در زمینه تزکیه را بهتر است از خود قرآن بپرسیم. به دنبال کلمه تزکیه برویم که در چه موارد و چگونه به کار رفته، چه دستورات را نشان داده و چه اعمالی را همراه و همکار گرفته است.

خوشبختانه از همان سال های شروع رسالت، با صراحت و توضیح لازم به جواب سؤالمان می رسیم : در سوره شمس (۹۱) (سال اول بعثت) اولین بار اصطلاح تزکیه درباره نفس انسانی که تنظیم و تسویه شده، الهام برای معصیت ها و برای تقوا یافته و بستری برای جریان های بد و خوب می باشد، عنوان می گردد :

»

«^۳

---

۱. نوح (۷۱) / ۲۶ و ۲۷ : ... پروردگارا احدی از کافر ها را بر زمین (باقی) نگذار. اگر بگذاری بندگانت را گمراه می کنند و جز فاجر معصیت کار و ناسپاس کافر نمی زایند.
۲. نساء (۴) / ۶۳ : و آنها را موعظه کن و گفتار رسایی را (که نافذ) در نفس های شان (باشد) به کار بر.
۳. شمس (۹۱) / ۷ تا ۱۰ : و سوگند به نفس آدمی و آنکه سامانش بخشید.
و بزهکاری و تقوایش را به او الهام کرد.
و هر که در پاکی نفس کوشید ، رستگار شد.
و هر که نفس را [به گناه] آلود ، باخت.

و در همین سال به فاصله دو شماره نزول، «^۱ تکرار گردیده مانع سر راه که »^۲ است، گوشزد می‌شود و سپس در سال دوم در سوره لیل (۹۴) بعد از اشاراتی در زمینه عطا و تقوی، تصدیق حُسنی، بخل و استغنا و تکذیب حسنی و بی‌نیاز نکردن مال و اقتصاد در زمان هلاکت و بالاخره تعهد خدا بر هدایت انسان و هشدار دادن آتش جهنم به اشقیاء، منظور و راه تزکیه اعلام می‌شود:

»
۳
«

بعداً که پرداخت مال در راه خدا واجب شمرده و میزان و مقرراتش تعیین می‌گردد، نام آن را زکات می‌گذارند، یعنی وسیله تزکیه تأدیه‌کننده آن. حضرت زهرا صدیقه کبری نیز در مقدمه خطبه اعتراضیه خود، زکات را وسیله تزکیه نفس و افزایش روزی می‌داند که از طرف خدا قرار داده شده است.^۴

زکات اسلام بیش از هر چیز، یک عمل عبادی شخصی و به قصد یا حرکت انسان به سوی خدا است. در آیات زیادی از قرآن، «زکات» به دنبال «صلا» که ارتباط و پیوند بین انسان و خدا است می‌آید:

»
۵
«

»
۶
«

یا از قول حضرت عیسی (ع) در سوره مریم (۱۹):

»
۷
«

۱. اعلی (۸۷) / ۱۴: بی‌گمان هر که پاکی ورزید و با یاد و بزرگی [های] پروردگارش به نماز ایستاد رستگار شد.
۲. اعلی (۸۷) / ۱۶: ولی شما زندگی دنیا را ترجیح می‌دهید.
۳. لیل (۹۲) / ۱۷ و ۱۸: و زود باشد که پرهیزکارتر را از آن (آتش زبانه کش) دور کنم. آن کس که مالش را می‌دهد تا تزکیه شود.
۴. از خطبه حضرت زهرا (س):

- ترجمه: پس خداوند ایمان به خود را پاک کننده انسان از شرک و نماز را برای دور نمودن انسان از خود بزرگ‌بینی و پرداخت زکات را پاکیزگی درون و موجب افزایش روزی و روزه را برای تحقق خلوص انسان قرار داد.
۵. بقره (۲) / ۴۳، ۸۳ و ۱۱۰، نساء (۴) / ۷۷، حج (۲۲) / ۷۸، نور (۲۴) / ۵۶، مجادله (۵۸) / ۱۳ و مزمل (۷۳) / ۲۰: به نماز بایستید و زکات بپردازید.
  ۶. مائده (۵) / ۵۵، نمل (۲۷) / ۳ و لقمان (۳۱) / ۴: به نماز می‌ایستند و با خضوع و فروتنی انفاق می‌کنند.
  ۷. مریم (۱۹) / ۳۱: ... و تا زنده‌ام، مرا به نماز و زکات توصیه کرده است.

در آیه ۱۰۳ از سوره توبه (۹)، پرداخت سهمی از مال، صریحاً وسیله تطهیر و تزکیه صاحب آن اعلام می شود:

« .۱

»

غیر از زکات که از نظر فقهی عنوان و نصاب خاص پیدا کرده، جزء واجبات محسوب می شود^۲ و حداقل پرداخت مؤمنین در راه خدا است، انواع خرج کردن ها و پرداخت ها و خدمات در قرآن توصیه شده است که هدف اصلی از آنها تمرین اراده و اصلاح شخص می باشد و نیل به فضیلت و تقوا و درجات اعلائی آخرت، در حالی که نتیجه عاید شده برای گیرنده یا جامعه، کمتر مورد عنایت بوده است و نام برده نمی شود^۳. انواع و اسامی که به آنها داده شده است و شاید در هیچ آیینی چنین تنوع و تأکید وجود نداشته باشد، عبارت است از: انفاق، صدقه، احسان، خیرات و جهاد با مال. دامنه مسئله تا عفو و اغماض که گذشت از حق خود به سود دیگران بوده، ثوابش عظیم و شاید بیش از انفاق مال باشد، کشیده می شود و از آنهم جلوتر رفته، به انفاق و بذل جان یعنی شهادت در راه خدا می رسد. در یک جا با دید وسیع قاطعی می فرماید:

»

۴

و در جاهای دیگر تصریح می شود که آنچه از اموال و منافع انفاق کنید به سود خودتان بوده تمام و کمال به شما برگردانده می شود. در آیاتی نیز انفاق و اغماض و عفو و احسان، متوالیاً و مترادفاً آمده است از جمله در سوره آل عمران (۳):

»

۵

۱. توبه (۹) / ۱۰۳: از اموالشان صدقه ای که بدان وسیله آنان را پاک می سازی، بگیر و به آنها توجه کن، که توجه تو مایه آرامش آنهاست؛ و خدا شنوایی داناست.

۲. و در یک آیه ای صدقه همین حالت را پیدا کرده است.

۳. از جمله دلایل دیگر هدف تربیتی و تأثیر شخص که برای زکات و انفاق در نظر بوده است و کمتر به آثار اقتصادی آن در جامعه و دیگران عنایت شده است، آیات ۲۶۱ تا ۲۷۳ سوره بقره (۲) بوده است که علاوه از ذکر ثواب و فوائد انفاق برای خود شخص، اصرار دارد که صرفاً برای خدا و خالی از آزار و ریا باشد و تصریح به: «تَثْبِيتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ» [بقره (۲) / ۲۶۵: ... تثبیت شخصیت خویش...] می شود.

۴. آل عمران (۳) / ۹۲: هرگز نائل به بر (حد اعلائی نیکوکاری و فضیلت) نخواهید شد مگر آنکه از آنچه دوست دارید خرج کنید و مایه بگذارید و بدانید که هر چه را انفاق کنید خدا به خوبی آگاه است.

و همچنین فاطر (۳۵) / ۱۸:

... و هر که پاکی ورزد، به سود خویش پاکی می ورزد؛ و سرانجام در پیشگاه خداست.

۵. آل عمران (۳) / ۱۳۴: همان ها که در آسایش و گزند انفاق می کنند و خشم [خویش] را فرو می نشانند و از [خطای] مردم در می گذرند؛ [چنین مردمی نیکو کارند] و خدا نیکو کاران را دوست می دارد.

» « هم که زیاد گفته شده است.

پس به طور خلاصه، تزکیه‌ای که در ماده دوم برنامه بعثت و رسالت آمده است، یک تمرین عملی عبادی اختیاری، به منظور و به وسیله‌ی رهایی از اسارت مالی و استیلای دنیا بر انسان و مایه گذاشتن از منافع و مطلوب‌های محبوب خود می‌باشد، اعم از نقد و جنس، راحتی و رفاه و کار، خشم و حق قصاص و جبران، مقام و فرزند و کسان و بالاخره جان. کلیه این حالات و اعمال در قرآن در کنار و به کمک زکات آمده است و منظور از آنها حصول تزکیه و تقوا می‌باشد که موجب تطهیر و تغییر نفس بوده نیروی اراده و تسلط فراهم می‌شود و به دنبال آن غالباً وعده پاداش آخرت و بخشش خدا داده شده است. آیاتی که در واقع پل رابط مابین تعبیرها و اعمال فوق‌الذکر بوده، همه را در زیر چتر زکات و تزکیه یا همراه آن می‌آورد از این قبیل است:

۱. یوسف (۱۴) / ۹۰:

(تقوا - صبر - احسان - اجر)

۲. ... مَزْمَل (۷۴) / ۲۰:

(صلا ، زکات ، قرض ، احسان)

۳. بقره (۲) / ۱۹۵:

(انفاق ، احسان).

۴. زمر (۳۹) / ۱۰:

(تقوا ، احسان ، اجر دنیا ، صبر ، اجر آخرت).

آل عمران (۳) / ۱۳۴: ...)

۱. یوسف (۱۲) / ۹۰: ... مسلماً هر که تقوا و شکیبایی ورزد، [نیکوکار است و] خدا پاداش نیکوکاران را تباه نخواهد کرد.

۲. مزمل (۷۲) / ۲۰: ... و به نماز بایستند و زکات بپردازند و [با انفاق خود] به خدا وامی نیکو بدهند...

۳. بقره (۲) / ۱۹۵: در راه خدا انفاق کنید و [لی] [با افراط و تفریط در این راه] خویش را به دست خود به هلاکت میفکنید؛ و نیکی کنید، که خدا نیکوکاران را دوست دارد.

۴. زمر (۳۹) / ۱۰: بگو؛ ای بندگان با ایمان من، از پروردگار خویش پروا کنید؛ افرادی که در این جهان نیکویی می‌کنند، پاداش نیکو دارند؛ زمین خدا فراخ است [اگر برای حفظ روش خود دچار مشکل شدید، مقام و موقع خود را رها کنید]؛ قطعاً پاداش پایداران بی دریغ عطا خواهد شد.

۱.
(تقوا، انفاق، کظم غیظ، عفو، احسان)

نور (۷۴) / ۲۲:

۲...

(فضل، ایتاء فی سبیل الله، عفو، صفح، غفران).

بقره (۲) / ۸۳:

۳.
(احسان، صلا، زکات)

توبه (۹) / ۱۰۳:

۴.
(صدقه، تطهیر، تزکیه، صلا)

برای آنکه آیات مربوط به تزکیه را جمع آوری و تحول محتوایی آن را بررسی نماییم، لازم است کلیه آیاتی که در آنها اصطلاحات و اشتقاق‌های فوق آمده است و غرض عبادی و اصلاحی شخص در کار باشد، با کمک کشف‌الآیات یا معجم‌المفهرس استخراج کرده در جدولی برحسب سال‌های رسالت ردیف‌بندی نماییم. البته غیر از توصیف و توصیه یا تشریح زکات و انفاق و غیره، آیاتی هم هست که از ضدانفاق و امساک و مال‌دوستی صحبت می‌کند و از عوامل و خصالی که مانع تزکیه و هدایت و ثواب می‌شود، یا در سرگذشت نیکان ذکرشان به میان می‌آید. حق این است که کلیه موارد فوق به حساب بیاید.

در جدول ۴۳، آیاتی را که تصریحاً یا ترادفاً و تناسباً به‌طور مثبت یا منفی با زکات و تزکیه ارتباط پیدا می‌کند جمع‌آوری نموده و در هر سال تعداد آیات مربوطه را تعیین نموده‌ایم.

با مرور به جدول، چگونگی اجرای عمل تزکیه به‌وسیله نبی اکرم یا شارع انور معلوم می‌شود و مراحل آن را - که همان سیر تحول محتوایی آیات می‌باشد - می‌بینیم.

---

۱. آل عمران (۳) / ۱۳۴: (... برای پرهیزکاران آماده شده است.) همان‌ها که در آسایش و گزند انفاق می‌کنند و خشم [خویش] را فرو می‌فشانند و از [خطای] مردم در می‌گذرند؛ [چنین مردمی نیکوکارند] و خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد.

۲. نور (۲۴) / ۲۲: توانگران و متمکنان شما نباید [به خاطر رنجش] سوگند یاد کنند که به خویشاوندان و ینوایان و مهاجران در راه خدا کمکی نکنند، بلکه باید گذشت و چشم‌پوشی کنند؛ مگر دوست ندارید که خدا هم [خطای] شما را ببخشد؛ و خدا آمرز‌گاری است مهربان.

۳. بقره (۲) / ۸۳: ... و با مردم سخن نیکو بگوئید و به نماز بایستید و زکات بدهید....

۴. توبه (۹) / ۱۰۳: از اموالشان صدقه‌ای که بدان وسیله آنان را پاک می‌سازی، بگیر و به آنها توجه کن.

جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تذکره			تذکره	تذکره	
کلمات	در سال						
	۲	جمع	(...)	مدثر(۷۴)/۴ مدثر(۷۴)/۵	اب	۲	۱
۱۲	۸	۴	جمع	شمس(۹۱)/۹ شمس(۹۱)/۱۰	اب	۱۱	۲
	۱	جمع	(...)	نازعات(۷۹)/۱۸	ب۲	۱۹	۳
	۱۴	جمع	(...)	لیل(۹۲)/۵ لیل(۹۲)/۶ لیل(۹۲)/۷ لیل(۹۲)/۸ لیل(۹۲)/۹ لیل(۹۲)/۱۰ لیل(۹۲)/۱۱ لیل(۹۲)/۱۲ لیل(۹۲)/۱۳ لیل(۹۲)/۱۴ لیل(۹۲)/۱۵ لیل(۹۲)/۱۶ لیل(۹۲)/۱۷ لیل(۹۲)/۱۸	ب۲	۲۱	۴
	۳	جمع	(...)	ماعون(۱۰۷)/۲ ماعون(۱۰۷)/۳ ماعون(۱۰۷)/۷	ب۲	۲۲	۵
	۱	جمع	(...)	مرسلات(۷۷)/۴۴	ب۲	۲۵	۶
	۱	جمع	(...)	مدثر(۷۴)/۴۴	ب۲	۲۷	۷

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	نوع نزول	شماره	
آیات		کلمات				نوع نزول	نوع نزول
تکرار در سال	تکرار در روز						
				همزه (۱۰۴)/۱	ب ۲	۳۲	۸
				همزه (۱۰۴)/۲			
				همزه (۱۰۴)/۳			
			جمع	همزه (۱۰۴)/۴			
۸۰	۱۶	۲۴	۴				
				اعلی (۸۷)/۱۴	ب ۳	۴۲	۹
			جمع	اعلی (۸۷)/۱۵			
۸			۲				
			جمع	عادیات (۱۰۰)/۸	ب ۳	۴۴	۱۰
۴			۱				
				بلد (۹۰)/۱۳	ب ۳	۴۹	۱۱
				بلد (۹۰)/۱۴			
			جمع	بلد (۹۰)/۱۵			
			جمع	بلد (۹۰)/۱۶			
۱۳			۴				
			جمع	تکائثر (۱۰۲)/۱	ب ۳	۵۰	۱۲
۲			۱				
				صافات (۳۷)/۷۹	ب ۳	۵۱	۱۳
				صافات (۳۷)/۸۰			
				صافات (۳۷)/۱۰۵			
				صافات (۳۷)/۱۰۹			
				صافات (۳۷)/۱۱۰			
				صافات (۳۷)/۱۱۳ ...			
				صافات (۳۷)/۱۲۰			
				صافات (۳۷)/۱۲۱			
				صافات (۳۷)/۱۳۰			
			جمع	صافات (۳۷)/۱۳۱			
۴۲			۱۰				
				(...)	ب ۳	۵۲	۱۴
				قلم (۶۸)/۱۲			
			جمع	قلم (۶۸)/۱۳			
۸			۲				
				فجر (۸۹)/۱۷	ب ۳	۵۳	۱۵
				فجر (۸۹)/۱۸			
				فجر (۸۹)/۱۹			
			جمع	فجر (۸۹)/۲۰			
۱۵			۴				

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	رتبه نزول	شماره	
آیات		کلمات				سوره	آیه
در سال	در روز						
۶	۱	جمع	.	زلزال(۹۹)/۷۰	ب۳	۵۴	۱۶
			.	حاقه(۶۹)/۲۸	ب۳	۶۰	۱۷
			(. ...)	حاقه(۶۹)/۲۹			
۱۰	۳	جمع	.	حاقه(۶۹)/۳۴			
			.	معارج(۷۰)/۲۴	ب۳	۶۱	۱۸
۷	۲	جمع	.	معارج(۷۰)/۲۵			
۱۱۹	۴	جمع	(...)	مؤمنون(۲۳)/۴	ب۳	۶۴	۱۹
			(.)		ب۴	۷۰	۲۰
۱۴	۱۴	۲	جمع	ذاریات(۵۱)/۱۶			
			.	ذاریات(۵۱)/۱۹			
			.	دهر(۷۶)/۷	ب۵	۸۲	۲۱
			.	دهر(۷۶)/۸			
۲۱	۳	جمع	.	دهر(۷۶)/۹			
۴	۱	جمع	(.)	ق(۵۰)/۲۵	ب۵	۸۷	۲۲
			...	یس(۳۶)/۴۷	ب۵	۸۸	۲۳
۱۶	۱	جمع	...				
			.	مؤمنون(۲۳)/۵۵	ب۵	۹۰	۲۴
			.	مؤمنون(۲۳)/۵۶			
			(...)	مؤمنون(۲۳)/۶۰			
			.	مؤمنون(۲۳)/۶۱			
۳۷	۵	جمع	.	مؤمنون(۲۳)/۹۶			
			(...)		ب۵	۹۱	۲۵
۸۵	۷	۱۱	جمع	فصلت(۴۱)/۷			
			.	انبیاء(۲۱)/۷۳	ب۶	۹۴	۲۶
			(. ....)				
۱۹	۲	جمع	...	انبیاء(۲۱)/۹۰			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
آیات		تذکره نزول				تذکره تفسیر	
تذکره تفسیر	تذکره نزول						
			(...) ...	مریم (۱۹)/۳۱ مریم (۱۹)/۳۲ مریم (۱۹)/۵۵	ب ۶	۹۸	۲۷
۱۶	۳	جمع		بینه (۹۸)/۵	ب ۶	۹۹	۲۸
۱۴	۱	جمع		لقمان (۳۱)/۴	ب ۶	۱۰۰	۲۹
۵۸	۹	۷	۱	جمع			
				طه (۲۰)/۷۶	ب ۷	۱۰۳	۳۰
۱۱	۱	جمع		(...)	ب ۷	۱۰۶-۲	۳۱
				فرقان (۲۵)/۶۷			
۵	۱	جمع		( )	ب ۷	۱۰۷	۳۲
				نحل (۱۶)/۳۲ نحل (۱۶)/۱۲۸			
۲۰	۲	جمع		(...)	ب ۷	۱۰۹-۱	۳۳
				بقره (۲)/۳			
۳۹	۳	۵	۱	جمع			
				سجده (۳۲)/۱۶	ب ۸	۱۱۰	۳۴
۳	۱	جمع		اسراء (۱۷)/۲۳	ب ۸	۱۱۲	۳۵
۲	۱	جمع		( )	ب ۸	۱۱۴	۳۶
				نمل (۲۷)/۳			
۳	۱	جمع		(...)	ب ۸	۱۱۵	۳۷
				زمر (۳۹)/۳۴			
۱۵	۷	۴	۱	جمع			
				تغابن (۶۴)/۱۵ تغابن (۶۴)/۱۶ تغابن (۶۴)/۱۷	ب ۹	۱۱۷-۲	۳۸
				فصلت (۴۱)/۳۴	ب ۹	۱۱۹	۳۹
۳۰	۳	جمع					
۷	۱	جمع					

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
آیات		تذکره نزول				تذکره نزول	تذکره نزول
کلمات	در ترتیب نزول						
			.....	روم (۳۰)/۳۸	ب ۹	۱۲۰	۴۰
		جمع ۲		روم (۳۰)/۳۹			
	۳۲						
				اسراء (۱۷)/۱۰۰	ب ۹	۱۲۱	۴۱
		جمع ۱					
۸۲	۱۳	۷					
				اعراف (۷)/۱۹۹	ب ۱۰	۱۲۲	۴۲
		جمع ۱					
	۷						
				نور (۲۴)/۵۶	ب ۱۰	۱۲۳	۴۳
		جمع ۱					
	۶						
				عنکبوت (۲۹)/۸	ب ۱۰	۱۲۶-۱	۴۴
		جمع ۱					
۱۷	۴	۳					
				سبا (۳۴)/۳۷	ب ۱۱	۱۲۷	۴۵
				سبا (۳۴)/۳۹			
		جمع ۲					
	۳۸						
				یوسف (۱۲)/۲۲	ب ۱۱	۱۲۹	۴۶
				یوسف (۱۲)/۵۶			
				یوسف (۱۲)/۸۸			
				یوسف (۱۲)/۹۰			
		جمع ۴					
	۳۷						
				قصص (۲۸)/۱۴	ب ۱۱	۱۳۰	۴۷
		جمع ۱					
۸۵	۱۰	۷					
				قصص (۲۸)/۵۴	ب ۱۲	۱۳۰-۲	۴۸
		جمع ۱					
	۱۲						
				مزمّل (۷۳)/۲۰	ب ۱۲	۱۳۱	۴۹
		جمع ۱	...				
	۱۴						

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		تاریخ نزول				تاریخ تفسیر	
تاریخ نزول	تاریخ تفسیر						
۴	۱	جمع	...	نجم (۵۳)/۳۱	ب۱۲	۱۳۳	۵۰
				کهف (۱۸)/۴۶	ب۱۲	۱۳۵	۵۱
۱۳	۱	جمع					
				لقمان (۳۱)/۲۲	ب۱۲	۱۳۶	۵۲
۵۳	۱۰	۵	...				
				شوری (۴۲)/۲۰	ب۱۳	۱۳۸	۵۳
				شوری (۴۲)/۲۳			
				شوری (۴۲)/۳۸			
۳۸	۳۸	۳	جمع				
				بقره (۲)/۱۹۵	ه۱	۱۳۹	۵۴
۱۳	۱	جمع					
				فاطر (۳۵)/۱۸	ه۱	۱۴۰	۵۵
				فاطر (۳۵)/۲۹			
				فاطر (۳۵)/۳۲			
۲۶	۳	جمع					
				زمر (۳۹)/۱۰	ه۱	۱۴۱	۵۶
۲۱	۱	جمع					
				انفال (۸)/۳	ه۱	۱۴۳-۱	۵۷
۶۹	۹	۷	جمع				
				انفال (۸)/۲۸			
				انفال (۸)/۶۰	ه۲	۱۴۳-۲	۵۸
				انفال (۸)/۷۲			
۳۳	۲	جمع	...				
				صف (۶۱)/۱۱	ه۲	۱۴۴	۵۹
۹	۱	جمع	...				

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		تعداد تجزیه			تعداد تجزیه	تعداد تجزیه	
کلمات	تجزیه						
تعداد کلمات	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	تجزیه	
	۱۰	۱	جمع	... احقاف(۴۶)/۱۲ هـ ۲	۱۴۷	۶۰	
	۲۰	۱	جمع	... نحل(۱۶)/۷۵ هـ ۲	۱۴۸	۶۱	
۸۳	۱۱	۶	جمع	... جمعه(۶۲)/۲ هـ ۲	۱۵۰	۶۲	
				آل عمران(۳)/۹۲ هـ ۳	۱۵۱-۲	۶۳	
			....	آل عمران(۳)/۱۰۴ هـ ۳			
				آل عمران(۳)/۱۱۴ هـ ۳			
				آل عمران(۳)/۱۱۵ هـ ۳			
				آل عمران(۳)/۱۳۴ هـ ۳			
				آل عمران(۳)/۱۶۴ هـ ۳			
			....	آل عمران(۳)/۱۷۲ هـ ۳			
۸۵		۷	جمع				
			...	منافقون(۶۳)/۹ هـ ۳	۱۵۲	۶۴	
	۳۰	۲	جمع	منافقون(۶۳)/۱۰ هـ ۳			
				حج(۲۲)/۲۸ هـ ۳	۱۵۳	۶۵	
			....	حج(۲۲)/۳۶ هـ ۳			
				حج(۲۲)/۳۷ هـ ۳			
				حج(۲۲)/۷۷ هـ ۳			
۳۳		۵	جمع	حج(۲۲)/۷۸ هـ ۳			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	شماره		
آیات		کلمات			نزل	نزل	نزل
نزل	نزل						
۱۶۲	۱۴	۱۶	جمع ...	آل عمران (۳)/ ۱۷ آل عمران (۳)/ ۳۰	۳۵	۱۵۴	۶۶
	۱۴	۱	جمع	اعراف (۷)/ ۵۶	۴۵	۱۵۵-۲	۶۷
		۲	جمع	توبه (۹)/ ۵۳ توبه (۹)/ ۶۰	۴۵	۱۵۹	۶۸
	۴	۱	جمع	یونس (۱۰)/ ۲۶	۴۵	۱۶۰	۶۹
		۵	جمع ...	حدید (۵۷)/ ۷ حدید (۵۷)/ ۱۰ حدید (۵۷)/ ۱۱ حدید (۵۷)/ ۱۸ حدید (۵۷)/ ۲۰	۵۵	۱۶۱	۷۰
	۶	۱	جمع	نحل (۱۶)/ ۹۰	۵۵	۱۶۲	۷۱
		۲	جمع	نور (۲۴)/ ۲۱ نور (۲۴)/ ۲۲	۵۵	۱۶۳	۷۲
			جمع	بقره (۲)/ ۴۳ بقره (۲)/ ۵۸	۵۵	۱۶۴	۷۳

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت: ن: ز:	شماره	
کلمات		ت: ن: ز:				ت: ن: ز:	
در سال	در روز	ت: ن: ز:				ت: ن: ز:	
			.....	بقره(۲)/۸۳	ه ۵	۱۶۴	دامه ۷۳
			.....	بقره(۲)/۱۰۹			
			.....	بقره(۲)/۱۱۰			
			.....	بقره(۲)/۱۱۲			
			.....	بقره(۲)/۱۲۹			
			.....	بقره(۲)/۱۴۹			
		جمع	.....	بقره(۲)/۱۵۱			
۱۹۵	۷۷	۱۷	جمع	.....			
			.....	احزاب(۳۳)/۲۹	ه ۶	۱۶۵-۲۷۴	
			.....	احزاب(۳۳)/۳۳			
			.....	احزاب(۳۳)/۳۵			
		جمع	.....	.....			
۲۳		۳	جمع	.....			
			.....	نساء(۴)/۱۴۹	ه ۶	۱۶۶	۷۵
			.....	نساء(۴)/۱۶۲			
		جمع	.....	.....			
۲۰		۲	جمع	.....			
			.....	انعام(۶)/۸۴	ه ۶	۱۶۷	۷۶
			.....	انعام(۶)/۱۶۰			
		جمع	.....	.....			
۵۴	۱۱	۷	جمع	.....			
			.....	رعد(۱۳)/۲۲	ه ۷	۱۶۸-۲۷۷	
		جمع	.....	.....			
۱۰		۱	جمع	.....			
			.....	توبه(۹)/۷۱	ه ۷	۱۶۹	۷۸
			.....	توبه(۹)/۷۹			
			.....	توبه(۹)/۸۸			
			.....	توبه(۹)/۹۲			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	نزل نزول	شماره	
کلمات		آیات				نزل	ادامه
در سال	تکرار تکرار	تکرار تکرار				نزل	ادامه
			...	توبه (۹)/۱۰۰ ...	ه ۷	۱۶۹	دامه ۷۸
			...	توبه (۹)/۱۰۳			
			...	توبه (۹)/۱۰۴			
			...	توبه (۹)/۱۱۱			
			...	...			
		۹	جمع	توبه (۹)/۱۲۱			
		۹۳					
			( )	مائده (۵)/۵۵	ه ۷	۱۷۲	۷۹
			( )	مائده (۵)/۸۵			
		۲	جمع				
		۶					
			.....	قصص (۲۸)/۷۷	ه ۷	۱۷۴	۸۰
			.....	قصص (۲۸)/۸۴			
		۲	جمع				
		۱۳۰					
		۲۱					
		۱۴					
			...	نساء (۴)/۳۶	ه ۸	۱۷۵	۸۱
			...	نساء (۴)/۳۸			
			....	نساء (۴)/۳۹			
				نساء (۴)/۴۰			
				نساء (۴)/۴۹			
				نساء (۴)/۷۴			
				نساء (۴)/۷۶			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت: ن: ز:	شماره	
آیات		ت: ن: ز:				دامه	
کلمات	در ت: ن: ز:						
				نساء(۴)/۹۵	هـ ۸	۱۷۵	دامه ۸۱
		جمع ۱۰	....	نساء(۴)/۱۱۴ نساء(۴)/۱۲۵			
		جمع ۲	( )	توبه(۹)/۱۸ توبه(۹)/۳۴	هـ ۸	۱۷۷	۸۲
		جمع ۱۳	...	احقاف(۴۶)/۱۵	هـ ۸	۱۷۸	۸۳
		جمع ۲	.....	مجادله(۵۸)/۱۲ مجادله(۵۸)/۱۳	هـ ۹	۱۸۱	۸۴
		جمع ۱	.....	مائده(۵)/۹۳	هـ ۹	۱۸۲	۸۵
		جمع ۱۳	.....	بقره(۲)/۱۵۸ بقره(۲)/۱۷۷ بقره(۲)/۱۷۸ بقره(۲)/۱۸۴ بقره(۲)/۲۳۶	هـ ۹	۱۸۳-۱۸۶	۸۶

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تاریخ نزول	شماره	
آیات		تاریخ نزول				دوره	
کلمات	تعداد						
در سال	تعداد	تعداد					
			(...)	بقره (۲)/ ۲۳۷	۹ هـ	۱-۱۸۳	ادامه ۸۶
			(...)	بقره (۲)/ ۲۵۴			
			(...)	بقره (۲)/ ۲۶۱			
				بقره (۲)/ ۲۶۲			
				بقره (۲)/ ۲۶۳			
				بقره (۲)/ ۲۶۴			
				بقره (۲)/ ۲۶۵			
				بقره (۲)/ ۲۶۶			
				بقره (۲)/ ۲۶۷			
				بقره (۲)/ ۲۶۸			
				بقره (۲)/ ۲۶۹			
				بقره (۲)/ ۲۷۰			

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	ت: ن: ز:	شماره	
آیات		دامه				ت: ن: ز:	
کلمات	ت: ن: ز:						
				بقره(۲)/۲۷۱ هـ ۹	۱۸۳-۱	دامه	۸۶
			...	بقره(۲)/۲۷۲			
				بقره(۲)/۲۷۳			
				بقره(۲)/۲۷۴			
۴۳۷۴۰۶۲۴	۲۱	جمع					
				بقره(۲)/۲۷۵ هـ ۱۰	۱۸۳-۲	۱۸۷	۸۸
				بقره(۲)/۲۷۶			
				بقره(۲)/۲۷۷			
				بقره(۲)/۲۷۸			
				بقره(۲)/۲۷۹			
				بقره(۲)/۲۸۰			
				بقره(۲)/۲۸۱			
۱۰۹	۷	جمع					
			.....	انعام(۶)/۱۵۱ هـ ۱۰	۱۸۷	۱۸۸	۸۹
۶	۱	جمع					
				طلاق(۶۵)/۷ هـ ۱۰	۱۸۸	۱۸۹	۹۰
۲۲	۱	جمع					
				نساء(۴)/۱۲۸ هـ ۱۰	۱۸۹		
۲۸	۱	جمع					

ادامه جدول ۴۳- ترتیب نزول آیات مربوط به تزکیه

تعداد			متن آیات	نام و شماره سوره و آیه	تذکره نزول	شماره	
آیات		تذکره نزول				تذکره تفسیر	
در تذکره نزول	در تذکره تفسیر						
	۱	جمع	...	نور (۲۴)/۳۷	ه ۱۰	۱۹۰	۹۱
			(.....)	مائده (۵)/۱۲	ه ۱۰	۱۹۱	۹۲
			...				
			(...)	مائده (۵)/۱۳			
			(...)	مائده (۵)/۵۳			
۲۰۵	۲۸	۱۴	جمع				
۳۳۲		۳۳۵	جمع کل				

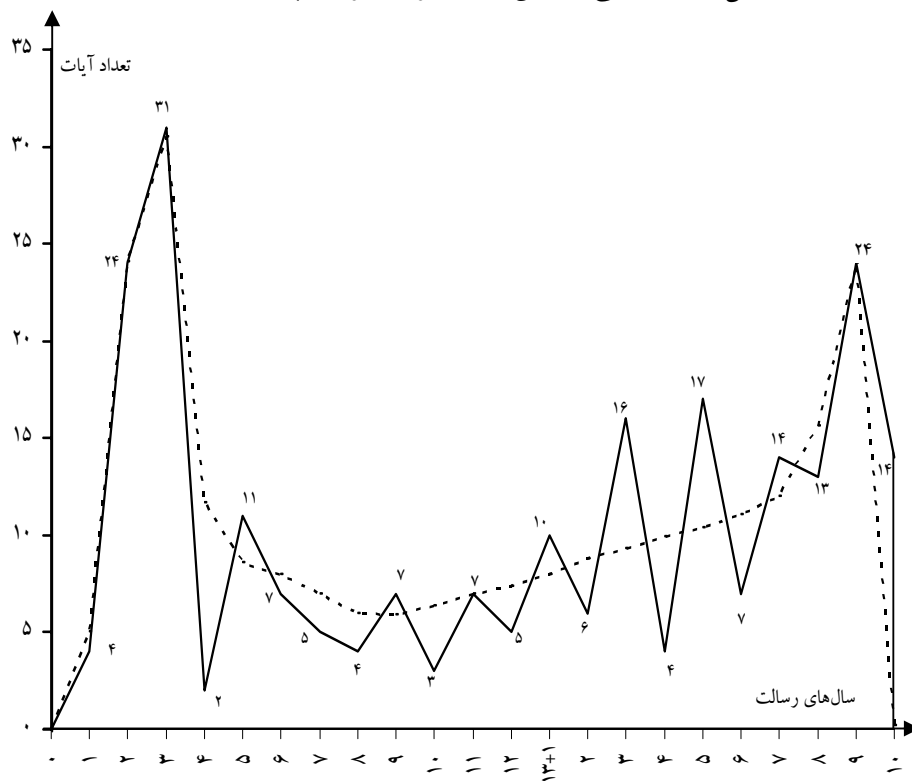
از روی جدول ۴۳، منحنی‌های تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده در هر سال را در شکل‌های ۶۱ و ۶۲ نمایش داده‌ایم. اولی ضربات یا دفعات توجه به انفاق و زکات را نشان می‌دهد و دومی وسعت و عمق تذکر و توضیحات را. منحنی‌ها تا حدودی شباهت به شکل‌های ۴۹ و ۵۰ در بخش دوم که راجع به احکام تربیتی و اخلاقی و احکام فقهی به‌طور کلی بود، دارند که طبیعی و منطقی است.

هر دو منحنی، یک قله یا ماکزیمم در سال ۳ بعثت و قله دیگری در سال ۹ هجرت پیدا کرده‌اند. قله اصلی و بلندتر، به‌لحاظ تعداد آیات نازل، اولی است و به‌لحاظ تعداد کلمات وحی شده دومی. وفور آیات تمرکزی (اصلی یا فرعی) در ابتدای رسالت، تأیید نکته‌ای را می‌کند که در بخش دوم (بند ۳۳، د) راجع به دو بار نازل شدن قرآن گفته بودیم. آیات سال‌های دوم و سوم بعثت به‌طوری که در جدول ملاحظه می‌شود، مجموعه فشرده‌ای از وجهه‌های گوناگون تزکیه، اعطاء، اطعام و احسان و در ذم بخل و مال‌دوستی، با اشاراتی به فریضه زکات و پاداش دو دنیا می‌باشد. وفور و تمرکز سال ماقبل آخر، که به‌لحاظ تعداد کلمات برجستگی خاص یافته است، همزمان با

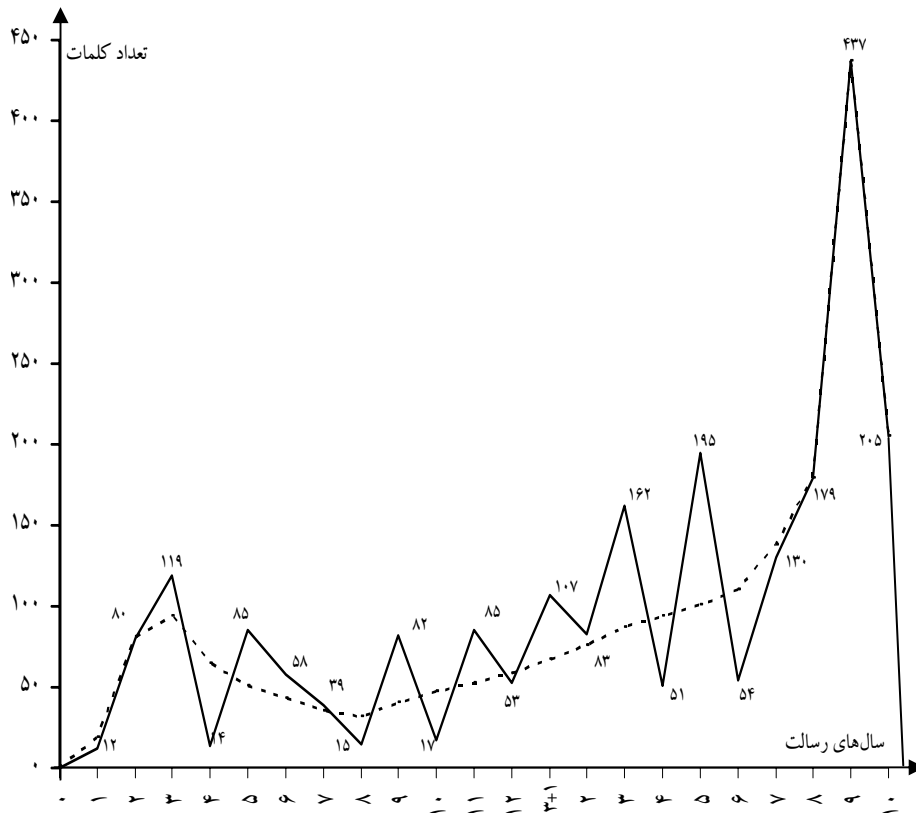
آیات تشریحی و فقهی بوده آیات تشویقی جاذب و توصیف‌های تشبیهی جالب را در بر گرفته است. در فاصله این دو سال، سیر کلی تنزیل با نوسان‌های منظم خود حالت صعودی متوسط داشته و هیچ‌گاه قطع نشده است. مانند تذکر و توضیح آخرت (شکل ۳۴) و آیات توحید و نبوت (شکل ۴۲) که موضوعات اعتقادی بودند. تحول محتوایی آیات با ملاحظه جدول ۴۳ حالت اتصالی - انطباقی دارد^۱. یعنی تغییرات مستمر بوده و مراحل جدید، قبل از پایان مراحل ماقبل ظاهر می‌گردد و مدتی توأمأ حضور دارند. جریان کلی تزکیه، در میان دو حد ابتدایی و انتهایی، با اشاره و اجمال آغاز می‌گردد و مانند نمونه‌ها و موضوعات دیگر به تشریح و تفصیل ختم می‌شود. اولین خطاب تزکیه یا تطهیر، به شخص پیغمبر است که معلم و مربی و الگو باشد و پس از آن به نفوس انسان‌ها.

شکل ۶۱- منحنی نمایش آیات تزکیه بر حسب تعداد آیات

۱. Chevauchement

شکل ۶۲- منحنی نمایش آیات تزکیه بر حسب تعداد کلمات

در فاصله سال اول بعثت تا سال دهم هجرت به یک سلسله تنوع‌هایی در آیات تزکیه بر می‌خوریم که شامل توبیخ، تذکر، توصیه و تشویق است. در سال‌های نخستین بعثت که تزکیه از راه اعطاء مال اعلام می‌گردد، ملامت دنیاپرستی، تحریک عواطف بشری و تأسی به برگزیدگان خدا زیاد دیده می‌شود (جدول ۴۳، ردیف‌های: ۴، ۵، ۷، ۱۰، ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۲۱). پس از آن به صورت‌های گوناگون، تزکیه در عناوین مختلف احسان، اطعام، انفاق، خیرات و برّ مواجه شده کلمه «زکات» را در سال‌های ۳ و ۵ بعثت (ردیف‌های ۱۹ و ۲۵ جدول ۴۳) می‌بینیم که عَلم می‌شود. از سال ششم بعثت به بعد، مرتباً صلا و زکات مثل خواهرهای دوقلو و همانند «يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتَهُ وَيُزَكِّيهِمْ» ، به دنبال یکدیگر آمده، زکات جنبه عبادت خالص پیدا می‌کند (جدول ۴۳، ردیف‌های: ۲۶ تا ۲۹، ۳۲، ۳۶، ۳۷، ۴۳، ۴۹، ۶۵، ۷۳ تا ۷۵، ۷۸، ۷۹، ۸۲، ۸۴، ۸۶، ۸۷ و ۹۲).

شروع این اتصال و آنجا که صلا در وسط خیرات و زکات جا داده می‌شود، از زبان و زمان انبیاء در سال ۶ بعثت است (ردیف‌های ۲۶ تا ۲۸) و سپس شناسنامه ایمان و تقوا و صفت ثابت مؤمنین و متقین و مؤمنات می‌شود که تا سال ۱۰ هجرت ادامه می‌یابد (کلیه ردیف‌های اخیرالذکر بعد از ۲۸ و تا ۸۷ منهای سه ردیف ۷۳، ۷۵ و ۹۲ که اشاره به اهل کتاب دارد).

به لحاظ مایتعلق یا گیرندگان زکات، موارد مصرف انفاق و احسان و صدقات در سال‌های مکی، یا نامشخص و کلی است و یا از مساکین، محرومین، یتیمان، اسراء، ابن‌السبیل و ذوی‌القربی نام برده می‌شود. از سال اول هجرت، انفاق فی سبیل‌الله و جهاد به اموال و انفس وارد صحنه و فورمول جاری می‌گردد که در رابطه با جنگ‌های دفاعی مسلمین است (جدول ۴۳، ردیف‌های: ۵۴، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۵، ۶۸، ۷۰، ۷۲، ۷۸، ۸۱ و ۸۶). انفاق و جهاد یا قتال فی سبیل‌الله، مانند صلا و زکات دوش به دوش هم می‌آیند، بدون آنکه مساکین و محرومین و همچنین مقارنه صلا و زکات از قلم بیفتند.

* * *

به لحاظ تشریح و صدور حکم فقهی که حدیث و سنت حدود و نصاب آن‌را معلوم خواهد کرد، یکی در سال ۴ هجرت (ردیف ۶۸، توبه (۹۱)/۶۰) است که مستحقین و شمولین صدقات و زکات به ترتیب تعیین شده‌اند و پس از آن در سال ۸ هجری (ردیف ۸۱، نساء (۴۱)/۳۶ و ردیف ۸۶، بقره (۲)/۱۷۷) و در سال‌های جلوتر، ابتدا لحن آیات ملامت به خسیسان و بخیلان است یا نصیحت و توصیف و توصیه همراه با وعده‌های عذاب و بشارت پاداش. آمریت با بکار بردن صیغه امر «^۱ یا^۱» و «^۲ در سال ۹ بعثت آغاز می‌گردد (ردیف ۳۸) و در ردیف‌های ۴۳ (سال ۱۰ ب، نور (۲۴)/۵۶ و ۴۹ (سال ۱۲ ب، مزمل (۷۳)/۲۰) به جای^۳»
 افعال امر «^۴ می‌آید. امر به انفاق و احسان را که بعداً به مناسبت و به موازات جهاد تکرار و تأکید می‌شود، در سال ۱ هجرت مشاهده می‌نماییم (ردیف ۵۴، بقره (۲)/۱۹۵:

۱. تغابن (۶۴)/۱۶: ... انفاق کنید ...

۲. روم (۳۰)/۳۸: ... بده به خویشاوندان ...

۳. نمل (۲۷)/۳: ... به نماز می‌ایستند و زکات می‌پردازند...

۴. نور (۲۴)/۵۶ یا مزمل (۷۳)/۲۰: ... به نماز بایستید و زکات بپردازید...

* * *

در برابر این توصیه و تأکید و تشریح‌ها یا نهی و امرها، باید طبعاً و آن‌طور که رسم قرآن است، جزا و ارائه آثار مشاهده شود. یکی از آثار و بلکه اثر اصلی، خود تزکیه یعنی حصول ماده دوم برنامه بعثت است که می‌بایستی روی امین و ناس اجرا گردد و مقدمه برای تعلیم باشد، تعلیم کتاب و حکمت. ولی چنین نیست و آیات و ردیف‌ها نشان می‌دهد که خود تزکیه اصالت و هدفیت دارد، زیرا که وعده پاداش و ثواب درباره آن داده می‌شود، آن هم انواع پاداش‌ها و منافع و بیش از آنچه برای عبادات و اعمال دیگر در قرآن آمده است. وعده‌های ثواب تزکیه یا احسان و زکات و انفاق و شهادت و غیره، به نوبه خود معرف و مشمول تحول به شرح زیر می‌باشد:

• تسهیل مشکلات و نتایج مطلوب این دنیا، و خلاف آن در صورت عکس (ردیف‌های ۴، ۴۰، ۴۵، ۵۲، ۵۶)؛

• سقوط به دوزخ و عذاب‌های شدید، در صورت خودداری از اطعام مساکین و انفاق و در صورت مال‌اندوزی، برای ابدیت‌طلبی و سعادت (ردیف‌های ۷، ۸، ۱۷، ۲۲، ۲۵)؛

• فلاح و رستگاری (ردیف‌های ۹، ۱۹، ۲۰، ۳۸، ۶۵)؛

• برگزیدگی از طرف خدا به پاداش احسان (ردیف‌های ۱۳، ۴۶، ۴۷، ۷۶)؛

• وعده بهشت (ردیف‌های ۲۰، ۳۰، ۷۹، ۹۲) مخصوصاً در عالی‌ترین تعالی و توصیف (ردیف ۲۱، آیات ۱۱ تا ۲۲ سوره دهر (۷۶) - ردیف ۶۳، آیه ۱۳۴ آل عمران (۳))؛

• خیر و ثواب آخرت و اجر عظیم با وعده جبران و سود چند برابر (ردیف‌های ۳۳، ۳۷، ۴۰، ۴۵، ۴۸ تا ۵۱، ۵۳، ۵۵، ۵۷ تا ۶۰، ۶۶، ۶۹، ۷۰ و ردیف ۷۳، آیه ۱۱۲ بقره (۲) و در ردیف ۷۴، آیات ۲۹ و ۳۵ احزاب (۳۳)، ۷۵، ۷۷، ۷۸، ۸۰، ۸۱، ۸۵ و ردیف ۸۶، آیه ۲۶۱ بقره (۲))؛

• و همچنین نفس تزکیه (ردیف‌های ۳، ۵۵، ۶۲، ۶۳، ۷۲، ۷۳ و آیات ۱۲۹ و ۱۵۱ بقره (۲) و ردیف ۷۴، آیه ۳۳ احزاب (۳۳) و ردیف ۸۶، آیه ۲۶۷ بقره (۲)).

به‌طوری که دیده می‌شود، در مجموع و در مقایسه با سایر عبادات و اعمال، آیات پاداش انفاق به‌لحاظ کمیت و کیفیت، رتبه اول را دارد. مخصوصاً آیات تشویق و

۱. بقره (۲)/۱۹۵: در راه خدا انفاق کنید، و [الی] [با افراط و تفریط در این راه] خویشان را به دست خود به هلاکت می‌فکنید؛ و نیکی کنید، که خدا نیکو کاران را دوست دارد.

تشبیه که در سال ۹ هجری در سوره بقره (۲) آمده، بی‌نظیر است و حکایت از اصرار فوق‌العاده قرآن برای متقاعد کردن و متمایل ساختن مؤمنین به احسان و انفاق دارد و توجه‌دادنشان به برکات فوق‌العاده این کار (ردیف ۸۶، آیات ۲۶۱، ۲۶۴، ۲۶۵).

در همین زمینه، آیات نازل در سال دهم هجرت در سوره بقره (۲) (ردیف ۸۷) در تقبیح شدید و منع ربا که آنها نیز همراه با تمثیل و استدلال می‌باشد، پرمعنی و جالب است. ربا که مقابله کامل با انفاق دارد، در تأیید و تکمیل آیات تزکیه و به‌عنوان مرحله نهایی تحول محتوایی آنها آمده است. در انفاق و صدقات، شخص از دارایی و توانایی و از حقوق خود، حتی از جانش مایه گذارده در راه خدا به محرومان و محتاجان و به‌دیگران خیر می‌رساند. اما در ربا، نه تنها چیزی از خود به کسی نمی‌بخشد، بلکه سودی هم از قبیل کار و هستی سایرین گرفته، خود را چاق‌تر می‌کند. چنین آدم از نظر روحی و تربیتی، تزکیه و صاحب اراده و خلاقیت خدایی که نمی‌شود هیچ، بلکه از خدا دور گشته و در تماس با شیطان، مُخَبَّط هم می‌گردد. هر قدر قرآن از انفاق تجلیل و تشویق کرده است، در این آیات به‌ربا بدترین عنوان را که اعلام جنگ با خدا است می‌دهد. حدفاصل مابین انفاق و ربا بیع است که آیه می‌گوید خدا آن را حلال قرار داده است. در معامله اگر عادلانه باشد، طرفین با داد و ستدی که می‌کنند، ماحصل آخر نه چیزی به یکدیگر می‌دهند و نه چیزی می‌گیرند. بنابراین نه ثواب و فوائد انفاق را دارد و نه عذاب و زیان‌های ربا را^۱، اما همین بیع و تجارت را به این شرط خدا حلال و مجاز دانسته است که اگر مانند زکات، همپای با صلا یا ذکر خدا و آیات او نیست، مانع آن دو نیز نشود: ردیف ۹۱، نور (۲۴) / ۳۷. آنجا هم که قرآن از اکل به باطل صحبت می‌کند (بقره (۲) / ۱۸۸^۲ و نساء (۴) / ۲۹^۳) می‌خواهد اگر احسان و انفاق نیست، لااقل جلوی تجاوز بناحق از طرف حکام و انتقال مال به غیر مستحق

۱. البته آیات مورد بحث در مقام بیان مسائل اقتصادی و ضرورت معاملات مبادلاتی در جوامع نیستند، صحبت و عنایت روی تزکیه از راه انفاق است.

۲. بقره (۲) / ۱۸۸:

اموال یکدیگر را بین خود به ناحق مخورید و آن را به رشوت به حکام [ظالم] مدهید تا [با اعمال نفوذ] بخشی از اموال مردم را آگاهانه به ناروا بخورید.

۳. نساء (۴) / ۲۹:

ای مؤمنان، اموال یکدیگر را بین خود به ناحق مخورید، مگر اینکه به صورت داد و ستدی به تراضی طرفین باشد؛ و خود را به هلاکت [و تباهی] میندازید، که خدا نسبت به شما مهربان است.

گرفته شود و به شرط »^۱ « اجازه تجارت فیما بین را می دهد. تراضی همان تبادل و تساوی مبادله است که مثل رأس المال ربا »^۲ « باشد و هیچ یک از طرفین معامله احساس الزام و انحصار و ناچاری را (به هر طریق و همراه با هر حکم و تدبیر که بوده باشد) ننمایند.

سوالی که در اینجا مطرح می شود، علت یا فلسفه چنین کمیت و کیفیت عقاب و ثواب های بخل و انفاق و اصرار فوق العاده قرآن در ترویج این سنت است، که به طوری که گفتیم بی نظیر می باشد. محتملاً دلیل امر همان اهمیت تزکیه از یک طرف و اشکال آن در مقایسه با سایر عبادات و وظائف از طرف دیگر، می باشد. نماز با همه ارزش و مقام و آثار آن، کار چندان دشواری نیست و مایه گذاری و قدرت ارادی فوق العاده نمی خواهد. اما زکات و انفاق از مال و جان، به معنای اعم کلمات و در وجوه مختلف آن، تا سرحد ایثار و شهادت یا گذشت و نیکی کردن در برابر بدی، که قرآن صاحب آن را »^۳ « خوانده است، ایمان و عشق و اراده فوق العاده لازم دارد و به همین دلیل است که مابه ازاء آن »^۴ « می شود. هنر در

هیچ نداشتن و هیچ نخوردن یا مزدور و جیره خوار دولت و دیگران بودن نیست، در قدرت تولید و مالک مال و منافع شدن و در راه خدا و خلق خرج کردن است. جوامع اگر اسلامی و طالب تزکیه و تعالی هستند، باید چنین اجازه و امکان را به مردم بدهند.

* * *

نکته دیگری که خارج از مسئله تحول محتوایی آیات است ولی ارزش توجه را دارد و از جدول استنباط می شود، این است که در انفاق و خیرات و صدقات و به طور کلی در زکات و تزکیه، آنچه در مرحله اول منظور قرآن و برنامه بعثت رسول خدا می باشد، سلامتی و سعادت اقتصاد و اجتماع نیست، بلکه تزکیه و تعالی انسان یا فرد است که مطلوب و مطرح می باشد. البته اجتماع به نوبه خود به طور مستقیم و غیر مستقیم متمتع گردیده و آنچه منظور نظر مصلحین اقتصادی و اجتماعی است تأمین می شود ولی آیات جدول و برنامه رسالت به این معنی عنایت نداشته، اصرار قرآن بر تزکیه و تغییر درونی نفوس یا افراد و ثواب اخروی آنان است که عناصر تشکیل دهنده جامعه

۱. نساء (۴) / ۲۹: ... به صورت داد و ستدی به تراضی طرفین باشد ...

۲. بقره (۲) / ۲۷۹: ... در این حال نه ستم می کنید و نه مورد ستم قرار گرفته اید.

۳. فصلت (۴۱) / ۳۵: ... به چنین مقامی می رسند.

۴. آل عمران (۳) / ۱۳۳: ... بهشتی که پهنه آن [همچون پهنه] همه آسمانها و زمین است ...

می‌باشند. در مطالعه جدول تزکیه دیدیم که نه تنها تحول آیات و لحن خطاب‌ها و نصایح، در جهت فرد به جمع و مصلحت‌اندیشی جامعه سیر نکرده است، بلکه در آیات اخیر ربا که مقابل انفاق است، کمترین اشاره به زیان‌های اقتصادی و به حرکت اجتماعی نشده، شخص رباخوار مطرح می‌گردد و «^۱ گفته

می‌شود. پس از آن که در ردیف ۸۹ بازگشت به انفاق می‌شود حکم و تأکید، «

^۲ حالت فردی دارد. اگر هدف از انفاق و

زکات، توزیع یکنواخت ثروت در جامعه می‌بود، اصرار به «اخلاص فی سبیل‌الله» و احتراز از ریاکاری نمی‌شد و چنین صدقه به‌بذری که روی سنگ صیقلی پاشیده شود و بی‌خاصیت باشد تشبیه نمی‌گردید (ردیف ۸۶، آیه ۲۶۴ بقره (۲)) حتی در آیه ۲۶۵ که تصریح به «^۳ به‌عمل می‌آید، هدف نفسانی و فردی

را می‌رساند. در آیه ۱۷۲ همین ردیف نیز به‌لحاظ بهره‌مندشوندگان از ایتاء مال و زکات، نام از خویشاوندان، یتیمان، اسیران و سایر محرومان برده می‌شود ولی مخاطب کلام و ضمیر و فاعل «من» یا «^۴ است. نشانه دیگر آنکه در ردیف‌های ۱۸ و ۲۰ اگر هدف و نظر اصلی اصلاح اقتصادی و اجتماعی بود، به‌جای «

^۴ همان‌طور که منطقی و شعار مکاتب انقلابی اقتصادی

است، گفته می‌شد «^۵».

باز هم تکرار می‌کنم که جامعه انسانی و اجتماعی، دور از نظر اسلام نیست و قرآن عنایت به‌انواع واحدهای اجتماعی از قبیل قوم، ملت یا شعب، امت، قریه، طائفه، فته و غیره دارد ولی همان‌طور که در آیه «

^۶ آمده است، در مرحله اول و اساس کار، شخص انسان است.

۴۵- موسی و بنی اسرائیل

از موضوعاتی که قرآن سهم به‌سزا به آن داده است داستان حضرت موسی (ع)، از ولادت تا رحلت و پیروان و قوم او بنی اسرائیل، از زمان یعقوب تا رسالت خاتم‌النبین

۱. بقره (۲) / ۲۷۵: ... شیطان بر اثر تماس، بی‌منطقش کرده است ...

۲. طلاق (۶۵) / ۷: ... در آن [حد] که خدا به او داده است، هزینه کند؛ خدا هیچ کس را جز به اندازه توانی که به او داده است، تکلیف نمی‌کند...

۳. بقره (۲) / ۲۶۵: ... تثبیت شخصیت خویش ...

۴. معارج (۷۰) / ۲۴ و ۲۵: و آنها که در اموالشان حقی معین است، برای سائل و محروم.

۵. رعد (۱۳) / ۱۱: ... خدا وضع هیچ گروهی را تغییر نخواهد داد تا آنگاه که اندیشه و روش خود را تغییر دهند...

۶. ذاریات (۵۱) / ۱۹: و در اموالشان برای سائل و محروم حقی [معین] بود.

می‌باشد. قرآن بیش از همه انبیاء از موسی (ع) صحبت می‌کند (همان‌طور که در بند ۴۲- معرفی حضرت ابراهیم (ع) گفتیم) و در میان امت‌ها و اقوام، از فرزندان یعقوب، تحت عناوین بنی‌اسرائیل، قوم موسی، الذین هادوا و اهل کتاب. طبیعی است که غرض قرآن نه طعنه و حمله به رهبر رقیب یا امت رقیب است و نه می‌خواهد داستان‌سرایی و داستان‌سازی برای سرگرمی مسلمان‌ها بنماید. از ابراهیم (ع) صحبت و معرفی می‌شد چون پایه‌گذار ادیان توحیدی معاصر و پدر پیروان کتاب و اهل اسلام است. ملت ابراهیم و وحدت امت خدا باید به آخرین ملت و به جهانیان شناسانده شود. اما ابراهیم (ع) تشکیل امت به مقیاس قوم و به صورت ملت (شعب) یا واحد اجتماعی سیاسی نکرد. موسی (ع) اولین پیغمبر اولوالعزم است که برای نجات و تعلیم و تشکل اولین قوم توحیدی مأمور می‌گردد. سرگذشت چنین شخصیت، چه به لحاظ نبوت یعنی دریافت کلام خدا برای هدایت به سوی او و چه به لحاظ مأموریت یعنی دریافت و اجرای دستور خدا برای تأسیس و رهبری امت، ارزش و آموزندگی فوق‌العاده داشته با تفصیل لازم در قرآن آمده است. سرگذشت تحویل‌گیرندگان این رسالت نیز برای تفهیم رسالت جانشین او محمد مصطفی (ص) و مخصوصاً عبرت و پند پیروان هر دو پیغمبر که دچار همان انحراف‌ها و خبط و خطاها یا تفرقه و تعدی‌ها نشوند، قسمی از برنامه تعلیم کتاب و حکمت نبی امّی فرزند اسمعیل (ع) را که «
 ۱ می‌باشد، تشکیل می‌داده است :
 »

۲. «

در سوره قصص (۲۸) که داستان را با آیه «

۳ آغاز می‌نماید، تحقق این اراده خداوندی

و چگونگی مبارزه موسی (ع) با طاغوتیان و طاغوت و انجام مأموریت او در نجات مستضعفین و امامت و وارث شدن را می‌بینیم.

در سوره‌های دیگر بسط بیشتر در کیفیت برخورد با فرعون و نمایشنامه جادوگران را می‌خوانیم. از خروج بنی‌اسرائیل به دنبال ابتلاهای مصر و از غرق شدن فرعونیان در

۱. سیا (۳۴) / ۲۸ : ... برای تمامی مردم ....

۲. یوسف (۱۲) / ۱۱۱ : به یقین در داستان‌های آنان عبرت برای اهل خرد است و حکایت بر یافته نبوده تصدیق آنچه قبلاً گذشته است و بیان تفصیلی هر چیز می‌باشد و راهنمایی و رحمت برای ایمان‌آوردگان.

۳. قصص (۲۸) / ۵ : و اراده می‌کنیم تا نعمت بر ناتوان‌شده‌های زمین نهاده، پیشوایان و وارثان‌شان قرار دهیم.

دهانه نیل و از سرگردانی‌های این قوم نافرمان صحنه‌هایی را مشاهده می‌کنیم و بالاخره استقرار در ارض موعود است با انبیاء و ملوک و ماجراهای قوم یهود با فضیلت‌ها و ذلت‌ها، با فسادشان و علوشان و غلوشان. در آیات مدنی، گفتگوی زیاد با اهل کتاب مخصوصاً با یهودیان است و تذکر و تنذیر برای مسلمانان که می‌روند مشابه همان قساوت‌ها و انشقاق‌ها و انحصارها را تکرار نمایند.

خلاصه آنکه در قصه‌های واقعی آنان چه یوسف، چه موسی و چه سلیمان و همچنین اسباط و اهل کتاب، صدها عبرت و آموزش همراه است که قرآن به‌خاطر آنها ما را به تلاوت و تدبیر در خود دعوت کرده است.

برای بررسی و بهره‌مند شدن از داستان‌های موسی و بنی‌اسرائیل، یک طریقه همان است که تا به حال معمول بوده، به‌طور متفرق و تک‌تک آیات متّصله یا گروه‌ها را لا به‌لای موضوعات دیگر و سوره‌ها ترجمه و تفسیر و توجه بنمایند. راه حل دیگر، جدا کردن و جمع کردن است که آن نیز می‌تواند با ورق‌زدن از اول تا آخر قرآن، به ترتیب تدوین سنتی سوره‌ها صورت گیرد، یا به‌منظور تنظیم حواسمان و دریافت بهتر مطالب، آیات را در چارچوب‌های زمانی و مکانی مربوطه، آن‌طور که در واقعیت تاریخی رخ داده است و آن‌طور که در دوران رسالت بر پیغمبر اکرم و امت او نازل شده است، قرار دهیم. یعنی خودمان را از یک‌طرف در زمان و شرایط وقوع جریان‌ها ببریم و از طرف دیگر مانند معاصرین صدر اسلام پایه‌پای وحی حرکت کرده، احساس همگامی در تعلیم و تربیت آنان بنماییم. ضمن آنکه از تحول محتوایی آیات نیز حقایقی خواهیم آموخت.

به این ترتیب جدول ما دو ورودی^۱ خواهد داشت، به‌طور قائم و در ستون اول، فهرست وقایع را قرار خواهیم داد که با ولادت موسی (ع) شروع و به جدال قرآن با اهل کتاب ختم می‌شود و به‌طور افقی در سطر اول، جدول سال‌های رسالت ردیف خواهد شد و در زیر آن، نام سوره‌هایی که اشاره یا تفصیل درباره حضرت موسی (ع) و بنی‌اسرائیل دارد. در متن جدول، شماره آیات درج خواهد شد^۲ به‌طوری‌که از یک‌طرف مقابل واقعه یا جریان مربوطه قرار گیرد و از طرف دیگر در زیر، نام سوره و سال نزول خود باشد. در سطر پایین جدول، جمع‌های آیات هر سال را محاسبه و ثبت می‌کنیم و در ستون منتهی‌الیه چپ، جمع‌های آیات و کلمات حاکی از هر واقعه یا جریان را.

۱. Table a deux entrees

۲. البته شماره آیات قرآن‌های با قرائت مصری، همان‌طور که در جداول بخش‌های گذشته کتاب آمده است.

جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره ترتیب نزول	عنوانین وقایع و موضوعات	شماره ترتیب نزول	شماره آیات	تعداد آیات وقوع	تعداد کلمات وقوع	تعداد کلمات وقوع		
						۱	۲	۳
						۲ بعثت		
						اعلی (۸۷)	فجر (۸۹)	نازعات (۷۹)
						۱۹-۱۸	۹ تا ۱۳	۲۶ تا ۱۵
						۰۴۲	۰۳۰	۰۱۹
۱	ولادت موسی (ع)	۱۱	۱۶۰					
۲	مبارزات قبل از هجرت	۷	۱۳۱					
۳	هجرت و ازدواج	۱۱	۱۶۵					
۴	دریافت رسالت (نبوت)	۳۹	۲۲۱			۱۹ و ۱۸	۱۶ و ۱۵	
۵	دریافت مأموریت (نجات بنی اسرائیل)	۵۴	۳۷۱					
۶	برخورد با فرعون	۳۷	۳۳۴	۱۶۸		۱۱ تا ۹	۱۷	
۷		۶۹	۷۱۸			۲۱ تا ۱۸		
۸		۶۲	۵۳۷			۲۴ تا ۲۲		
۹	در مصر	۱۱	۲۰۰	۵۸				
۱۰		هدایت	۲۲					
۱۱		خروج از مصر	۱۶					
۱۲		غرق فرعون و فرعونیان	۳۰۴			۲۶ و ۲۵	۱۳ و ۱۲	
۱۳	از مصر به ارض موعود	۲۰	۲۸۲	۸۰				
۱۴		۶۰	۸۷۵					
۱۵	پادشاهان	-						
۱۶	بنی اسرائیل بعد از موسی	۲	۲۰	۱۷				
۱۷		۱۵	۳۲۰					
۱۸	اهل کتاب در برابر قرآن	۶۸	۱۲۹۹	۲۹۲				
۱۹		۱۴۵	۲۶۲۷					
۲۰		۵۴	۱۰۰۹					
۲۱		۲۵	۴۳۳					
	جمع آیات		۷۳۷			۲	۵	۱۲
	جمع سالیانه		۷۳۷			۱۹		
	جمع کلمات		۱۰۰۴۴			۴	۸	۵۰
	جمع سالیانه کلمات		۱۰۳۴۲			۶۲		

علت اختلاف جمع کلمات وقایع با جمع سالیانه کلمات، به واسطه تفکیک و تقسیم تعداد کلمات در آیاتی است که اشاره مشترک به یهود و نصاری و سایرین دارد.

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
سال	بعثت ۳			بعثت ۴				بعثت ۵			
سوره	فاتحه (۱)	نجم (۵۳)	صافات (۳۷)	شعراء (۲۶)	شعراء (۲۶)	ذاریات (۵۱)	دخان (۴۴)	مزمّل (۷۳)	طه (۲۰)	شعراء (۲۶)	مؤمنون (۲۳)
آیات	۷	۳۷	۱۲۲ تا ۱۱۴	۶۸ تا ۵۲	۱۹۷-۱۹۶	۴۰ تا ۳۸	۳۲ تا ۱۶	۱۶ و ۱۵	۵۴ تا ۸	۵۱ تا ۹	۵۱ تا ۴۷
نزول	۰۴۳	۰۵۶	۰۵۸	۰۶۵-۱	۰۶۵-۲	۰۷۰	۰۷۳	۰۷۹	۰۸۰	۰۸۴	۰۹۰
۱									۴۱ تا ۳۸		
۲											
۳									۴۲		
۴			۱۱۴ ۱۳۲ تا ۱۱۷						۱۷ تا ۸		۵۱
۵									۳۷ تا ۱۸ ۴۹ تا ۴۳	۲۱ تا ۹	
۶				۵۲		۳۹ و ۳۸	۱۹ تا ۱۶				
۷							۲۰		۵۴ تا ۵۰	۳۴ تا ۲۲	۵۰ تا ۴۷
۸				۵۶ تا ۵۳						۵۱ تا ۳۵	
۹											
۱۰											
۱۱											
۱۲				۶۸ تا ۵۷		۴۰	۲۸ تا ۲۱	۱۶			
۱۳							۳۰ و ۲۹				
۱۴							۳۲ و ۳۱				
۱۵											
۱۶											
۱۷			۷								
۱۸					۱۹۷ و ۱۹۶			۱۵			
۱۹											
۲۰											
۲۱											
جمع آیات	۱	۱	۹	۱۷	۲	۳	۱۷	۲	۴۷	۴۳	۵
جمع سالیانه آیات				۲۸					۷۱		۴۸
جمع کلمات	۵	۶	۳۹	۸۹	۱۳	۲۱	۱۰۴	۱۷	۳۲۷	۲۹۸	۳۲
جمع سالیانه کلمات				۱۳۹					۴۸۲		۳۳۰

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴
سال	بعثت ۶					بعثت ۷				
سوره	زخرف (۴۳)	احزاب (۳۳)	انبیاء (۲۱)	مریم (۱۹)	بنه (۹۸)	فرقان (۲۵)	طه (۲۰)	نحل (۱۶)	کهف (۱۸)	بقره (۲)
آیات	۵۹ تا ۴۵ و ۵۹	۷	۴۹	۵۴ تا ۵۲	۵ تا ۳ و ۱	۳۸ و ۳۷	۹۹ تا ۵۵	۶۶ و ۶۵	۸۱ تا ۵۹	۱۵۴ تا ۱۵۸
نزول	۰۹۲-۲	۰۹۳	۰۹۴	۰۹۸	۰۹۹	۱۰۲-۳	۱۰۳	۱۰۷	۱۰۸	۱۰۹-۱
۱										
۲										
۳										
۴		۷	۴۹	۵۴ تا ۵۲		۳۷				
۵						۳۸				
۶	۴۹ تا ۴۵					۵۹				
۷	۵۴ تا ۵۰					۵۵ تا ۵۸				
۸						۶۰ تا ۷۸				
۹										
۱۰										
۱۱						۷۹ و ۸۰				
۱۲	۵۶ و ۵۵					۸۱				
۱۳						۸۲ تا ۸۴				
۱۴						۸۵ تا ۹۹			۵۹ تا ۸۱	
۱۵										
۱۶	۵۹									
۱۷										
۱۸					۱ و ۵			۶۵		
۱۹								۶۶		۱۵۵ تا ۱۵۸
۲۰					۳ و ۴					۱۵۴
۲۱										
جمع آیات	۱۳	۱	۱	۳	۴	۲	۴۵	۲	۲۳	۵
جمع سالیانه آیات					۲۲					۷۷
جمع کلمات	۱۲۲	۴	۸	۲۴	۴۰	۱۹	۵۵۵	۳۰	۲۸۵	۶۲
جمع سالیانه کلمات					۱۹۸					۹۵۱

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۲۴	۲۶	۲۷	۲۸	۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	۳۳	۳۴	۳۵	۳۶
سال	بعثت ۸			بعثت ۹			بعثت ۱۰					
سوره	سجده (۳۲)	مدثر (۷۴)	اسراء (۱۷)	مؤمن (۴۰)	نمل (۲۷)	جاثیه (۴۵)	هود (۱۱)	اسراء (۱۷)	اعراف (۷)	حج (۲۲)	انعام (۶)	عنکبوت (۲۹)
آیات	۲۳ تا ۲۵	۳۱ و ۳۲	۱۰۳ تا ۱۰۶	۵۶	۷ تا ۱۴ ۷۸ تا ۸۰	۱۵ و ۱۶	۱۹ ۹۸ تا ۱۰۲	۲ تا ۸	۱ تا ۱۵۴	۴۳	۲۰	۳۸ و ۳۹
نزول	۱۱۰	۱۱۱	۱۱۲	۱۱۴	۱۱۴	۱۱۶	۱۱۸	۱۲۱	۱۲۲-۲	۱۲۴	۱۲۵	۱۲۶-۱
۱												
۲												
۳					۷							
۴				۵۶	۸ و ۹							
۵					۱۰ تا ۱۲		۹۸ و ۹۹		۱۰۱			
۶					۱۳ و ۱۴				۱۰۲ تا ۱۰۹			۳۸
۷												
۸			۱۰۳ و ۱۰۴									
۹												
۱۰												
۱۱												
۱۲							۱۰۰ و ۱۰۱		۱۳۲ و ۱۳۳			۳۹
۱۳												
۱۴												
۱۵												
۱۶												
۱۷												
۱۸					۷۹ و ۸۰		۱۹ و ۱۰۲			۴۳		
۱۹								۲ تا ۸			۲۰	
۲۰												
۲۱												
جمع آیات	۳	۲	۴	۱	۱۱	۲	۶	۷	۵۴	۱	۱	۲
جمع سالیانه آیات						۲۳		۱۳				۵۹
جمع کلمات	۳۵	۲۵	۶۵	۱۲	۱۲۶	۴۰	۴۳	۹۸	۷۴۸	۴	۱۲	۱۷
جمع سالیانه کلمات						۳۰۳		۱۴۱				۷۸۱

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۳۷	۳۸	۳۹	۴۰	۴۱	۴۲	۴۳	۴۴
سال	بعثت ۱۱			بعثت ۱۲			بعثت ۱۳	
سوره	عنکبوت (۲۹)	یونس (۱۰)	قصص (۲۸)	قصص (۲۸)	قصص (۲۸)	مؤمن (۴۰)	ابراهیم (۱۴)	شوری (۴۲)
آیات	۴۶ و ۴۵	۹۵ تا ۷۵	۱۷ تا ۱	۴۶ تا ۱۸	۵۵ تا ۴۷	۴۹ تا ۲۴	۸ تا ۵	۱۳ و ۱۱
نزول	۱۲۶-۲	۱۲۸	۱۳۰-۱	۱۳۰-۲	۱۳۱	۱۳۲	۱۳۷-۱	۱۳۸
۱			۱۲ تا ۶					
۲			۱۷ تا ۱۳	۱۹ و ۱۸				
۳				۲۸ تا ۲۰				
۴				۳۰ و ۲۹ ۴۳			۵	
۵		۷۶ و ۷۵		۳۵ تا ۳۱				
۶			۵ تا ۱			۲۷ تا ۲۴		
۷		۷۹ تا ۷۷ ۸۶ تا ۸۳		۳۹ تا ۳۶		۴۹ تا ۲۸		
۸		۸۲ تا ۸۰						
۹		۸۹ تا ۸۷						
۱۰								
۱۱								
۱۲		۹۲ تا ۹۰		۴۲ تا ۴۰				
۱۳		۹۳						
۱۴							۸ تا ۶	
۱۵								
۱۶								
۱۷								۱۳
۱۸		۹۵ و ۹۴		۴۶ تا ۴۴	۵۱ تا ۴۷			۱۱
۱۹					۵۵ تا ۵۲			
۲۰		۴۶						
۲۱		۴۵						
جمع آیات	۲	۲۱	۱۷	۲۹	۹	۲۶	۴	۲
جمع سالیانه آیات			۴۰				۶۸	۲
جمع کلمات	۴۲	۲۸۶	۲۴۳	۴۷۰	۱۳۱	۳۶۱	۷۰	۳۱
جمع سالیانه کلمات			۵۷۱				۱۰۳۲	۳۱

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۴۵	۴۶	۴۷	۴۸	۴۹	۵۰	۵۱	۵۲	۵۳	۵۴	۵۵
سال	۲ هجری						۳ هجری				
سوره	انفال (۸)	صف (۶۱)	فصلت (۴۱)	احقاف (۴۶)	نحل (۱۶)	مائده (۵)	جمعه (۶۲)	آل عمران (۳)	آل عمران (۳)	حج (۲۲)	آل عمران (۳)
آیات	۵۶ تا ۵۴	۶ و ۵	۴۵	۱۱ و ۹	۱۱۹	۲۹ تا ۲۳	۸ تا ۵	۴۵ تا ۴۳ ۷۸ تا ۵۷	۸۷ و ۸۴ تا ۷۹ ۹۵ تا ۹۳ ۱۱۱ تا ۱۰۶ ۱۱۶ تا ۱۱۴	۱۷	۲۴ تا ۱۷ ۱۸۹ تا ۱۸۵ ۱۹۹
تذوق	۱۴۳-۲	۱۴۴	۱۴۵	۱۴۷	۱۴۸	۱۴۹	۱۵۰	۱۵۱-۱	۱۵۲-۲	۱۵۳	۱۵۴
۱											
۲											
۳											
۴											
۵											
۶											
۷											
۸											
۹											
۱۰		۵									
۱۱											
۱۲											۵۶ تا ۵۴
۱۳						۲۹ تا ۲۳					
۱۴											
۱۵											
۱۶											
۱۷								۴۵ تا ۴۳			
۱۸									۹۵		
۱۹								۷۶ و ۷۵	۸۴ تا ۷۹ ۹۴ و ۹۳ ۱۰۶ و ۸۷		۲۱ تا ۱۷ ۱۸۹ و ۱۸۵ ۱۹۹
۲۰								۷۴ تا ۵۷ ۷۸ و ۷۷	۱۱۱ تا ۱۰۹	۱۷	۲۴ تا ۲۲
۲۱									۱۰۸ و ۱۰۷ ۱۱۶ تا ۱۱۴		
جمع آیات	۳	۲	۱	۲	۱	۷	۴	۲۵	۱۹	۱	۱۱
جمع سالیانه								۴۵			۳۱
جمع کلمات	۵۲	۵۲	۱۸	۳۸	۱۵	۱۱۲	۶۶	۴۷۸	۳۱۵	۲۲	۱۷۱
جمع سالیانه کلمات								۸۳۱			۵۰۸

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۵۶	۵۷	۵۸	۵۹	۶۰	۶۱	۶۲	۶۳	۶۴
سال	هجری ۴		هجری ۵		هجری ۶			هجری ۷	
سوره	اعراف (۷)	حشر (۵۹)	حدید (۵۷)	بقره (۲)	احزاب (۳۳)	نساء (۴)	انعام (۶)	مائده (۵)	قصص (۲۸)
آیات	۱۵۶ و ۱۵۵ ۱۷۰ تا ۱۵۹	۵ تا ۲ ۱۷ تا ۱۱	۲۹ و ۱۵	۱۰۸ تا ۳۸ ۱۱۷ تا ۱۱۴	۲۷ و ۲۶ ۶۹	۵۸ تا ۴۷ ۱۳۰ ۱۶۳ تا ۱۴۹	۱۵۵ و ۸۴	۵۷ و ۵۶ ۷۰ تا ۶۲ ۷۵ تا ۷۲ ۸۵ تا ۸۲	۸۳ تا ۷۶
نزول	۱۵۵-۲	۱۵۶	۱۶۱	۱۶۴	۱۶۵-۲	۱۶۶	۱۶۷	۱۷۲	۱۷۴-۱
۱									
۲									
۳									
۴							۱۵۵ و ۸۴		
۵									
۶									
۷									
۸									
۹									
۱۰									
۱۱									
۱۲									
۱۳									
۱۴									
۱۵									
۱۶									
۱۷									۸۳ تا ۷۶
۱۸								۸۵	
۱۹									
۲۰									
۲۱									
جمع آیات	۱۴	۱۱	۲	۷۵	۳	۲۸	۲	۱۹	۸
جمع سالیانه آیات	۲۵			۷۷			۳۳		۲۷
جمع کلمات	۳۲۹	۱۸۴	۵۳	۱۴۱۱	۴۲	۵۱۱	۲۰	۴۳۷	۱۶۶
جمع سالیانه کلمات	۵۱۳			۱۴۶۴			۵۷۳		۶۰۳

ادامه جدول ۴۴- آیات مربوط به موسی و بنی اسرائیل

شماره	۶۵	۶۶	۶۷	۶۸	۶۹	۷۰	۷۱
سال	۸ هجری	۹ هجری		۱۰ هجری			۱۱ هجری
سوره	توبه (۹)	مائده (۵)	بقره (۲)	انعام (۶)	مائده (۵)	بقره (۲)	مائده (۵)
آیات	۳۰ و ۲۹	۳۵	۱۷۱ تا ۱۶۹ ۲۰۷	۱۴۷	۱۵ و ۱۶ و ۱۸ ۲۱ و ۲۲ ۴۵ تا ۴۹ ۵۲ تا ۵۵	۲۴۷ تا ۲۵۳	۷
نزول	۱۷۷	۱۸۲	۱۸۳-۱	۱۸۷	۱۹۱	۱۹۲	۱۹۴
۱							
۲							
۳							
۴							
۵							
۶							
۷							
۸							
۹							
۱۰							
۱۱							
۱۲							
۱۳							
۱۴							
۱۵							
۱۶							
۱۷							
۱۸		۳۵				۲۴۷ تا ۲۵۳	۷
۱۹			۱۷۱ تا ۱۶۹ ۲۰۷	۱۴۷	۱۵ و ۱۶ و ۱۸		
۲۰					۲۱ و ۲۲ ۴۵ تا ۴۹ ۵۲ تا ۵۵		
۲۱	۳۰ و ۲۹						
جمع آیات	۲	۱	۴	۱	۱۴	۷	۱
جمع سالیانه آیات	۲		۵			۲۲	۱
جمع کلمات	۴۹	۲۷	۷۰	۲۶	۴۱۲	۲۲۹	۴۲
جمع سالیانه	۴۹		۹۷			۶۶۷	۴۲

خلاصه آماری جدول ۴۴

ب) توزیع در سوره‌ها

سوره	تعداد	
	آیات	کلمات
۱ بقره	۹۶	۱۸۴۲
۲ طه	۹۲	۸۸۲
۳ اعراف	۶۸	۱۰۷۶
۴ قصص	۶۳	۱۰۱۰
۵ شعراء	۶۲	۴۰۰
۶ آل عمران	۵۵	۹۶۴
۷ مائده	۴۲	۱۰۳۰
۸ نساء	۲۸	۵۱۱
۹ مؤمن	۲۷	۳۷۴
۱۰ کهف	۲۳	۲۸۵
۱۱ یونس	۲۱	۲۸۶
۱۲	۱۷	۱۰۴
۱۳ نحل	۱۴	۴۵
۱۴ زخرف	۱۳	۱۲۲
۱۵ نازعات	۱۲	۵۰
۱۶ حشر	۱۱	۱۸۴
۱۷ اسراء	۱۱	۱۶۳

و ۲۸ سوره دیگر با آیات کمتر از ۱۰

الف) تعداد آیات و کلمات سالیانه

سال‌های رسالت	آیات مربوط به			کلمات مربوط به		
	قبل از اسلام	بعد از اسلام	جمع	قبل از اسلام	بعد از اسلام	جمع
۱	-	-	-	-	-	-
۲	۱۹	-	۱۹	۶۲	-	۶۲
۳	۲۵	۳	۲۸	۱۲۲	۱۷	۱۳۹
۴	۷۱	-	۷۱	۴۸۲	-	۴۸۲
۵	۴۸	-	۴۸	۳۳۰	-	۳۳۰
۶	۱۹	۳	۲۲	۱۵۸	۴۰	۱۹۸
۷	۷۰	۷	۷۷	۸۵۹	۹۲	۹۵۱
۸	۱۵	۸	۲۳	۲۰۸	۶۵	۲۷۳
۹	۴	۹	۱۳	۲۹	۱۱۲	۱۴۱
۱۰	۵۶	۳	۵۹	۷۶۵	۱۶	۷۸۱
۱۱	۳۶	۴	۴۰	۴۹۹	۷۲	۵۷۱
۱۲	۵۶	۱۲	۶۸	۹۵۱	۸۱	۱۰۳۲
۱۳	۱	۱	۲	۲۶	۵	۳۱
۱	-	-	-	-	-	-
۲	-	۲۹	۲۹	۳۰۹	۵۲۲	۸۳۱
۳	-	۳۱	۳۱	-	۵۰۸	۵۰۸
۴	-	۲۵	۲۵	-	۵۱۳	۵۱۳
۵	-	۷۷	۷۷	-	۱۴۶۴	۱۴۶۴
۶	۳	۳۰	۳۳	۴۴	۵۲۹	۵۷۳
۷	۸	۱۹	۲۷	۱۶۶	۴۳۷	۶۰۳
۸	-	۲	۲	-	۴۹	۴۹
۹	-	۵	۵	-	۹۷	۹۷
۱۰	-	۲۲	۲۲	-	۶۶۷	۶۶۷
۱۱	-	۱	۱	-	۴۲	۴۲
جمع کل	۴۴۷	۲۹۱	۷۳۸	۵۰۱۰	۵۳۵۸	۱۰۶۶۸

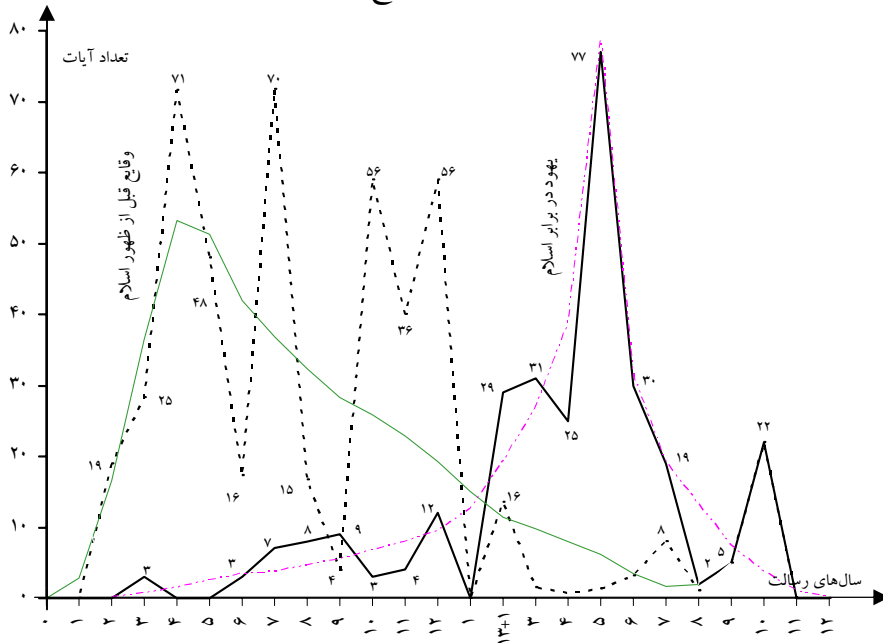
ج) توزیع بر حسب دوران‌ها

دوران‌ها	ردیف‌های افقی	تعداد آیات
قبل از فوت	۱ و ۲ و ۳	۲۹
دریافت رسالت	۴ و ۵	۹۲
برخورد و غرق فرعون	۶ و ۷ و ۸ و ۱۴	۲۱۴
از مصر تا ارض موعود	۹ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۳ و ۱۴	۹۵
بعد از موسی تا اسلام	۱۵ و ۱۶ و ۱۷	۱۶
در برابر اسلام	۱۸ و ۱۹ و ۲۰ و ۲۱	۳۰۰

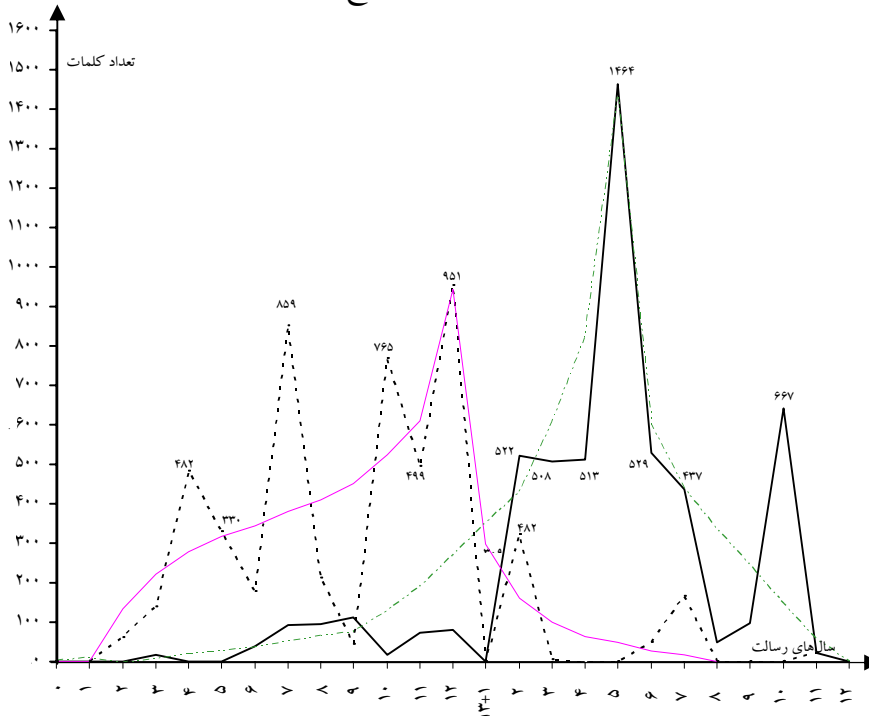
د) تعداد مطلق و نسبی

موضوع	آیات		موضوع	کلمات	
	تعداد	درصد		تعداد	درصد
وقایع قبل از اسلام	۴۴۷		وقایع قبل از اسلام	۵۰۱۰	
یهود و اسلام	۲۹۱		یهود و اسلام	۵۳۵۸	
جمع کل	۷۳۸	۱۱/۷۸٪ قرآن	جمع کل	۱۰۳۶۸	۱۳/۷٪ قرآن

شکل ۶۳- منحنی تعداد آیات نازلہ راجع بہ موسی و بنی اسرائیل

شکل ۶۴- نمایش تعداد کلمات نازلہ راجع بہ موسی و بنی اسرائیل

بحث روی جدول

جدول ۴۴ که تنوع و تحول محتوایی آیات قرآن راجع به حضرت موسی (ع) و قوم و امت او را نشان می‌دهد و در دو ردیف افقی و قائم برحسب سال‌های وقوع حوادث و نزول آیات مربوطه تنظیم شده است، تابلوی گویایی برای مطالعات آماری، تاریخی و تفسیری در زمینه رسالت حضرت موسی (ع) و پذیرش و آثار آن، در نژاد با استعدادی چون بنی اسرائیل و در عالم بشریت، از دیدگاه قرآن می‌باشد. آمار آیات و کلمات برحسب وقایع و موضوعات، در بخش اول جدول در صفحه ۲۵۰، و تعداد آیات و کلمات برحسب سنوات رسالت (بعثت یا هجرت)، در زیر ستون‌های جدول دیده می‌شود. مستخرجه‌ای نیز در صفحه ۲۵۸ آورده‌ایم که توزیع آیات و کلمات در سال‌های رسالت، در سوره‌های مختلف قرآن و در دوران‌های زندگی موسی (ع) و تاریخ بنی اسرائیل و همچنین مجموع مطلق و نسبی آنها را در کل قرآن خلاصه کرده است. جمع آیات و کلمات سالیانه را برحسب آنکه مربوط به رسالت و امت موسی تا قبل از ظهور اسلام باشد، یا وضع و بحث‌های یهودیان در برابر اسلام را نشان دهد تفکیک کرده‌ایم و منحنی‌های نمایش آیات و کلمات با همین تقسیم طبیعی از هم جدا شده است.

ترتیب توالی نزول آیات مربوط به وقایع و موضوعات به شرح زیر به دست آمده است:

- الف) دریافت رسالت و برخورد با فرعون؛ ردیف‌های: ۴، ۵، ۶، ۷ و ۸، از سال ۲ تا ۱۲ بعثت^۱، جمعاً ۲۶۲ آیه؛
- ب) خروج از مصر و غرق فرعونیان؛ ردیف‌های: ۱۱ و ۱۲، از سال ۲ بعثت تا ۲ هجرت، جمعاً ۴۶ آیه؛
- ج) از مصر به ارض موعود و بعد از موسی؛ ردیف‌های: ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۷، از سال ۳ بعثت تا ۲ هجرت، جمعاً ۹۹ آیه؛
- د) تذکر و تعلیم‌های قرآن به مشرکین و به مؤمنین؛ ردیف ۱۸، از سال ۳ ب تا ۱۱ ه، جمعاً ۷۱ آیه؛
- ه) از ولادت تا نبوت موسی؛ ردیف‌های: ۱، ۲ و ۳، از سال ۴ ب تا ۱۲ ب، جمعاً ۲۹ آیه؛

۱. به استثنای آیات سوره انعام در سال ۶ هجری که وضع غیرعادی دارد و اصولاً محل سوره انعام در بعضی از مطالب دیگر قرآن، آن‌طور که از مطالعات آماری و فرضیه طول متوسط به دست آمده است ناجوری نشان می‌دهد و محتاج به تجدید نظر می‌باشد.

- (و) جدال احسن و ارشاد بنی اسرائیل ؛ ردیف‌های : ۱۹ و ۲۰ ، از سال ۶ و ۷ ب تا ۱۰ هـ ، جمعاً ۲۰۴ آیه ؛
- (ز) بنی اسرائیل قبل از خروج از مصر ؛ ردیف‌های ۹ و ۱۰ ، از سال ۱۰ ب تا ۲ هـ ، جمعاً ۱۲ آیه ؛
- (ح) مقابله و جنگ بنی اسرائیل ؛ ردیف ۲۱ ، از سال ۳ هـ تا ۸ هـ ، جمعاً ۲۵ آیه .

آیات ولادت تا دریافت نبوت و برخورد با فرعون در سال‌های آخر مکه، خاتمه یافته در مدینه اثری از آن نیست، در حالی که تذکر و تعلیم‌های به مشرکین و مؤمنین که به‌عنوان عبرت و تجربه روی بنی اسرائیل آمده است، در سراسر دوران رسالت از سال ۳ بعثت به بعد گسترش دارد. جدال احسن و ارشاد بنی اسرائیل که ایفای رسالت عام پیغمبر اکرم (کافه للناس) درباره اهل کتاب می‌باشد و قاعدتاً می‌بایستی فقط در سال‌های مدینه دیده شود با پیش‌بینی لازم و تدارک قبلی از سال‌های ۶ و ۷ بعثت وارد صحنه می‌شود. حوادث و جریان‌های مابین بعثت موسی و بعثت خاتم النبیین که شامل سرگذشت پرتلاطم بنی اسرائیل و تاریخ اسباط و ملوک و انبیاء آنها می‌شود و جای وسیعی را در عهد عتیق اشغال می‌نماید، قرآن با اختصار و اشاره از آن رد شده کمترین تعداد آیات و مدت نزول را به آن اختصاص می‌دهد (۱۸ آیه و ۵ سال) و بالاخره آیات مقابله و جنگ یهودیان با پیغمبر اسلام مورد و محلی در دوران مکه نداشته از سال ۳ هجری آغاز گشته و در سال ۸ هجری خاموش می‌شود.

به‌طور کلی در ۴۵ سوره از ۱۱۴ سوره قرآن، ذکر حضرت موسی (ع) و بنی اسرائیل و فرعون آمده است و آیات مربوطه در کلیه سنوات رسالت از سال دوم به بعد گسترش داشته، منطبق و مرتبط با دسته‌های ۱.۲ (ابلاغ و جدال با امت‌های گذشته)، ۲.۲ (توصیف پیغمبران) و ۳.۲ (توصیف پیروان) و ۲.۵ (اهل کتاب) می‌باشد (بخش دوم، سیر تحول موضوعی قرآن، شکل ۵۲). حداکثر آنها یا قله منحنی‌ها به‌لحاظ تعداد آیات و کلمات، در سال ۵ هجری دیده می‌شود.

به‌لحاظ تحول محتوایی، آیاتی را که در سال ۲ بعثت در سوره‌های نازعات (۷۹)، فجر (۸۹) و اعلی (۸۷) می‌بینیم، کاملاً حالت اختصار برای اعلام اجمالی و طراحی قضایا دارد و شامل نقاط اصلی مأموریت موسی (ع)، از دریافت اولین وحی تا غرق فرعون می‌گردد. از سال ۳ تا ۷ بعثت، خطوط اصلی داستان را که دوبار با جمله «

«^۱ آغاز می‌شود، عمدتاً و با توسعه و تشریح مقدماتی، به صورت لا به لا در سوره‌های شعراء (۲۶)، طه (۲۵)، شعراء (۲۶)، زخرف (۳)، طه (۲۵)، كهف (۱۸) و طه (۲۵) می‌خوانیم. مطلب متدرجاً باز می‌شود در حالی که هر تکرار یا بازگو، همراه با تفصیل و تکمیل نسبت به وقایع حساس می‌باشد. مانند بحث با فرعون، صحنه سازی سحره، عبور از نیل و ندای «!»،^۲ پرده به پرده نکات و عوالم جدیدی در جریان داستان عنوان می‌گردد. از قبیل استدلال توحید با فرعون و اتمام حجت با معجزات، مناظره و مسابقه با سحره که بیش از هر قسمت دیگر تکرار می‌شود و به صورت گیراترین جریان تجربی، پیروزی حق بر باطل و تسلیم عارفانه ایادی حریف را نشان می‌دهد.^۳ و بالاخره ملاقات عجیب موسی (ع) با خضر (ع) که از او با توصیف «^۴ اسم برده می‌شود.»

آیات سال دهم بعثت در سوره اعراف (۷)، داستان را از سر می‌گیرد. غیر از شخص فرعون، ملاء یعنی رجال درباری و مشاورین او وارد صحنه می‌شوند. پس از تجدید مطلع میدان‌داری و مسلمان شدن جادوگران، بی‌صبری‌های بنی‌اسرائیل از یک طرف و خُلف عهد‌های مکرر فرعون از طرف دیگر مطرح گردیده و فرزندان یعقوب روانه سفر به ارض موعود می‌شوند. با دیدار از شهری با بت‌کده و بت‌های آراسته و اولین هوس بت‌پرستی، پس از نجات و آنهمه بیّنات، میقات موسی با خدا برای دریافت «ده فرمان» هدایت و ده روز تأخیر در مراجعت، فتنه سامری و گوساله‌پرست شدن یهودیان شیفته طلا و طلسم و بالاخره اولین ابتلاء و تنبیه، با هلاکت ۷۰ نفر از برگزیدگان. در ۲۱ آیه سوره یونس (۱۰)، به سال ۱۱ بعثت، دریافت مأموریت موسی از سر گرفته می‌شود، با اشاره به استکبار و جدال انکاری فرعون و ملاء و مناظره با سحره، برای آنکه اشاره به اختناق نظام و استعلاء فرعون و به آزمایش و تزلزل بنی‌اسرائیل قبل از نجات از بند به عمل آمده شکست نهائی و هلاکت فرعون به پای خود و توبه دیررس او اعلام گردد و جایگزین شدن و به‌نعمت رسیدن بنی‌اسرائیل، بهانه اولین اختلاف‌فکاری و ظلم و تفرقه‌شان باشد.

۱. طه (۲۰) / ۹: آیا داستان موسی به تو رسیده است؟

۲. طه (۲۰) / ۱۴: منم خدا که معبودی جز من نیست....

۳. عجیب است که این صحنه زیبا و قاطع داستان که شاه‌بیت جریان می‌باشد، اصلاً در تورات نیامده است، یا به اشاره و ابهام برگزار شده است.

۴. كهف (۱۸) / ۶۵: بنده‌ای از بندگان ما که از نزد خودمان رحمت داده و علمی به او آموخته بودیم.

سوره قصص (۲۸) که نوبت آن در سال‌های ۱۱ و ۱۲ بعثت می‌رسد، داستان را مجدداً ولی از خیلی عقب‌تر یعنی از ولادت با ترس و لرز موسی (ع) شروع می‌نماید. در ۵۵ آیه، خبرنگاری جالبی از موسی (ع) و فرعون می‌نماید تا چگونگی تحقق اراده خداوندی در پیشوا ساختن مستضعفین و وارث کردن بنی‌اسرائیل در زمین را نشان دهد و کیفیت مبارزه الهی موسی (ع) را به‌عنوان نمونه پیروشدن مسالمت‌آمیز مظلوم بر ظالم و به پیغمبری و رهبری رسیدن و دریافت کتاب موسی از خدا را، به پیغمبر و امت آخرالزمان نشان دهد. در آخر همین سوره، قصه‌قارون می‌آید که زمان نزول آن سال هفتم هجرت همراه با آیات تذکر و عبرت و تربیت مسلمانان می‌باشد.

سوره مؤمن (۲۹) که پشت سر سوره قصص (۲۸) رسیده است، در همان قالب تکراری ولی از زاویه دیگر در زبان فردی از فرعونیان، قطعه جامانده‌ای از داستان برخورد و بحث حق و باطل را شرح می‌دهد و به این ترتیب دوران تنزیل در مکه با چهار آیه سوره ابراهیم (۱۴) که یادآوری خروج بنی‌اسرائیل از ظلمات به نور و رسیدن به نجات و نعمت، به رهبری موسی و شکر خدا است و دو آیه سوره شوری (۴۲) که صحبت از تفرقه و اختلاف در امت واحد به‌عنوان پایه‌گذاری دوران مدینه به‌میان می‌آید، خاتمه پیدا می‌کند.

سبک تحول و تداخل آیات دوران مکه، بی‌شبهت به برنامه‌ریزی و پیشروی یک ساختمان جدید با اسکلت فلزی نیست. مهندس کارگاه ابتدا طرح کلی را که نشان‌دهنده پلان بنا است، روی زمین ریخته‌پی‌کنی می‌نماید و سپس ستون‌ها و تیرهای فلزی را بالا می‌برد که نشان‌دهنده استخوان‌بندی و طبقات اصلی است. بعد از آنکه پوشش سقف زده شد، کف‌ها و دیوارها را می‌سازند. آنگاه در چارچوب اسکلت و در قالب کف‌ها و جدارها، تقسیمات داخلی و تشکیلات معماری انجام گردیده، دست آخر به نازک‌کاری و نقاشی و به تأسیسات و مبلمان می‌پردازند. چنین نیست که کار را از پایین گرفته همه چیز را توأمأ و به موازات هم طبقه طبقه بالا ببرند.

* * *

با نجات بنی‌اسرائیل از اسارت در مصر و هجرت و حرکتشان به سوی ارض موعود، برای تشکیل یک ملت واحد و دولت مستقل و دریافت تعلیمات و هدایت موسی در ضمن راه به سوی خدا، انگار که آیات مدنی مربوط به آنان نیز حالت هجرت به خود گرفته، توجه خاص به امت و وحدت و به تشکیل و تقویت امت واحدی که شایسته پرستش خدا و شامل همه پرستندگان خدا باشد پیدا می‌کند.

قدوم پیغمبر اسلام و مهاجرین به مدینه و گرویدن خلق کثیری از انصار و اعراب به اسلام، از یک طرف و مواجه شدن آنها با طوائف و واحدهای توحیدی قدیمی متشکلی چون یهودیان اطراف مدینه و مسیحیان، از طرف دیگر، محیط تازه و مسائل جدیدی را برای اسلام و مسلمین به وجود آورد که حُسن برخورد و توفیقشان، شرط بقا و توسعه مکتب و امت جدید محسوب می‌شود و انعکاس این پدیده در قرآن کاملاً آشکار است.

در آیات بعد از هجرت مربوط به موسی (ع) و بنی اسرائیل که در جدول آمده است، به طور کلی سه هدف با سه خط اصلی را مشاهده می‌نماییم:

۱) ابلاغ رسالت به اهل کتاب و ارشاد و هدایت آنان به دلیل «کافه للناس» بودن رسول اکرم و به مصداق آیاتی از قبیل:

»

«^۱

و قاطع تر از آن آیه:

»

«^۲

۲) ارشاد و تربیت مؤمنین از طریق شناسایی تاریخی و حضوری در احوال و اعمال اهل کتاب و عبرت‌گیری از سرگذشت و تجربه آنان.

۳) احیای امت واحد و تجدید دعوتی که همه انبیاء کرده بودند ولی در اثر تفرقه و تخصص، امت‌هایی متروک شده و مبدل به تضعیف و دشمنی‌ها گردیده، اینک باید همه خداپرستان، مجتمعاً چنگ به ریسمان آن بزنند و ضمناً از هر گونه رقابت و تفوق‌طلبی خودداری نمایند. بنابراین دستورهایی به مسلمانان و به اهل کتاب داده و از آفات وحدت جلوگیری می‌شود.

در جدول ۴۴، آیات مربوط به برنامه فوق در ردیف‌های ۱۸، ۱۹ و ۲۰ تفکیک شده و یک ردیف ۲۱ اضافه کرده‌ایم که مقابله و ستیزه‌جویی یهودیان علیه اسلام را

۱. مائده (۵) / ۱۹: ای اهل کتاب، به تحقیق فرستاده ما نزد شما آمد (تا مطالب و احکام و حقایق را) برایتان بیان کند و نگویید که بشیر و نذیری برای ما نیامد {بلکه} (چنین رسولی) آمد و خداوند بر همه چیز توانای مطلق است.}

۲. نحل (۱۶) / ۶۴: این کتاب را تنها از آن جهت بر تو نازل کردیم که موارد اختلافشان را روشن کنی، و هدایت و رحمتی برای اهل ایمان باشد.

نشان می‌دهد و کمیت و مدت کوتاهی دارد.

آیات هر یک از این ردیف‌ها برای خود تنوع و سیر تحولی به لحاظ محتوا دارد که قابل مطالعه است. در اینجا به طور نمونه در ردیف ۱۹ (تذکر و ارشاد بنی اسرائیل) آیاتی از اوایل، اواسط و اواخر دوران مربوطه که از سال ۷ بعثت تا سال ۱۰ بعد از هجرت گسترش دارد، انتخاب کرده‌ایم.

۱) از اوایل دوران :

سال ۳ هجری، آل عمران (۳) / ۹۳ :

آل عمران (۳) / ۹۵ :

آل عمران (۳) / ۸۳ :

آیه اول اعلام وظیفه دریافتی پیغمبر از خدا در زمینه روشن کردن و رفع اختلاف‌های اهل کتاب در دین خودشان است، توأم با هدایت و رحمت برای افرادی که ایمان بیاورند. آیات بعدی سوره آل عمران (۳)، اتمام حجت و هشدار به کسانی می‌دهد که آیات و محتویات کتاب خودشان را مستور و منحرف جلوه دهند ولی بلافاصله با ارائه توبه و جبران، زبان تشویق و امیدواری به کار برده می‌شود و همین‌طور در آیات سوره مدثر (۷۴) که لحن تشویق و یکرنگی اهل کتاب با مؤمنین را داشته به خاطر رفع شبهات و اهل یقین شدن اهل کتاب نازل شده است.

۲) از اواسط دوران :

سال ۳ هجری، آل عمران (۳) / ۸۱ :

...

آل عمران (۳) / ۸۳ :

آل عمران (۳) / ۸۴ :

آل عمران (۳) / ۸۵ :

لحن آیات کمی عوض شده است. با یک اتمام حجّت و اعلام موضع روشن آغاز گشته، وقتی از آنها انکار و لجاج، علی‌رغم دعوت به یگانگی اولیه تعلیمات و تعهدات خودشان، دیده می‌شود، زبان به ملامت و اخطار گشوده می‌شود. موضع عام و روشن قرآن این است که نه نفی فرستادگان خدا را می‌نماید و نه نسخ فرستاده‌شده‌ها برای انبیاء و کتب آنها را، بلکه به‌جای استخلاف و ابطال یکدیگر، قائل به ادامه و اتصال آنها و وجود یک خط و یک پدیده می‌باشد که همان ملت ابراهیم است. می‌خواهد که پرستندگان خدا به همه فرستادگان او ایمان داشته باشند، چه آنها که قبلاً آمده‌اند و چه آنها که بعداً رسیده‌اند و همه را تأیید و نصرت کرده، احساس و ابراز وحدت با پیروان آنان نمایند، ضمن آنکه هر امت، آزاد است برحسب سوابق و روابط یا سنت و عادت و به‌لحاظ مناسک و شریعت، به رسول و کتابی که انتخاب می‌نماید عمل کند. اصل، پرستش خدای واحد و شرک نوزیدن بوده، چنین دینی اسلام و ابلاغ شده از طرف همه پیغمبران است و پیروی از ملت ابراهیم، از طرف خدا غیر از این دینی نیامده است و هرچه غیر از آن باشد مقبول در گاهش نخواهد بود.

(۳) اواخر دوران

سال ۷ هجری، مائده (۵) / ۷۸ :

سیر تحول محتوایی قرآن _____ ۲۶۷

مائده (۵) / ۸۲ :

سال ۹ هجری ، بقره (۲) / ۱۷۴ :

بقره (۲) / ۱۷۶ :

سال ۱۰ هجری ، مائده (۵) / ۱۲ :

مائده (۵) / ۱۳ :

مائده (۵) / ۱۴ :

(.

مائده (۵) / ۱۸ :

انشقاق و انکار و لجاج از ناحیه یهودیان آشکارتر و لحن قرآن شدیدتر شده است. سابقه آنها در عصیان و تجاوز، باعث لعنت و نفرین داود (ع) و عیسی (ع) گردیده است، به پیغمبر و به مؤمنین آگاهی داده می‌شود که یهودیان را در دشمنی با خود سخت‌ترین مردم خواهید یافت و مسیحیان را که در میانشان رهبان‌های غیرمتکبر وجود دارد در دوستی نزدیک‌ترین افراد می‌بینند. دو سال بعد به یهودیان که آیات خدا را کتمان می‌نمایند و به بهای اندک در برابر خواسته‌های دنیا می‌فروشند اخطار عذاب جهنم و محرومیت از صحبت و اصلاح خدا کرده، اختلاف کاری آنها را پرت‌شدن در انشقاق و جدایی می‌شمارد و مع ذلک مأیوسشان نموده مژده بهشت به کسانی می‌دهد که میثاق با خدا را نگاه‌داشته، نماز و زکات بجا می‌آورند و از ایمان و امداد به پیغمبران فرستاده خدا استکفافی نمی‌ورزند، که اگر غیر از این کنند خود را از راه راحت راست به بیراهه ضلالت انداخته‌اند. در پایان یادآوری می‌شود که ملعون شدن آنها در اثر نقض عهدشان با خدا است و در نتیجه پیمان‌شکنی سنگدل و محروم از بهره‌مندی تذکرات گذشته کلام خدا را جابجا می‌کنند و پیوسته پیغمبر و مؤمنین اطلاعاتی از خیانت‌های آنان، بجز اندکی از ایشان، دریافت خواهند کرد. یعنی خیلی مأیوس نباش و تقصیرشان را ببخش و فراموش کن زیرا که خداوند نیکوکاران را دوست دارد...

به مسیحیان نیز گفته می‌شود که در اثر پشت پا زدن به قول و قرارشان با خدا و محروم شدنشان از راهنمایی‌های او، تا ابد گرفتار دشمنی و کینه‌های خانگی گشته‌اید. ... و آخرین کلام به اولین کلام برگشته، معرفی رسولی را می‌کند که از جانب خدا برای آنها (نیز) آمده اختصاص به مسلمانان ندارد، آمده است تا بسیاری از آنچه را که آنها و علمایشان مخفی و مستور نموده و خود را محروم از رحمت خدا کرده‌اند، بیان و آشکار کند. برای آنها از جانب خدا قرآنی آورده است که روشن است و روشن‌کننده!

انگار که این آیات با سیر تحولی که اتخاذ کرده است، هنوز هم ادامه دارد. نه تنها در زمان پیغمبر و تا رحلت او صادق است بلکه بعد از او و تا زمان حاضر نیز جاری است. پیش‌بینی بعد را می‌نماید و برنامه می‌دهد. واقع‌بین بدیها است ولی نه نسبت به گذشته و حال کینه‌توزی دارد و نه نسبت به حال و آینده ناامید می‌باشد ...

باش تا صبح دولتت بدمد کاین هنوز از نتایج سحر است! ...

* * *

فصل چهارم

نتیجه‌گیری

۴۶- روال کلی تحول محتوایی آیات

آنچه از مجموع ۸ نمونه انتخاب شده از موضوعات مختلف قرآن بر می‌آید و محتمل است که به موارد دیگر یعنی به سراسر قرآن قابل تعمیم باشد، اصول زیر را می‌توان استنباط کرد.

۱- وجود مسلم تحول محتوایی

آیات نازل شده درباره موضوع مفروضی، صورت یکنواخت ثابت تکراری نداشته در مقایسه با یکدیگر تغییر و تحرک آشکار نشان می‌دهند، بدون آنکه حالات نسخ، نفی، تعویض یا تبدیل مطلب را داشته باشند.

۲- تدریجی بودن احکام و اعلامها

در تحول محتوایی آیات که مترداف و ملازم با تعدد آنها است، تدریجی بودن شکل احکام و تبلیغ مطالب و عدم صدور قاطعانه و صورت «دفعه واحد» داشتن آنها دیده می‌شود. همان‌طور که در آیات زیر آمده است:

«۱

»

---

۱. اسراء (۱۷) / ۱۰۶: و قرآنی که (آیات) آن را جدا جدا کردیم تا با توقف و تدریج بر مردم بخوانی و آن را متدرجاً و به نحو خاص نازل کردیم.

)

۱ «

۳- جهت‌دار بودن تحول

تحول به صورت نامشخص و «کیفاً تَفَقُّ» نبوده، تبعیت از نظم و روال معین در جهت مشخص می‌نماید، بدون آنکه به عقب برگشت کند یا در کلیه موارد و موضوعات، یکسان و مشابه باشد. پویایی محتوایی آیات، رشد موجود زنده‌ای را به خاطر می‌آورد که علاوه بر ایستا و متحجر نبودن، پیشروی به سمت کمال نسبی می‌کند.

۴- هدف‌داری

تغییر و تحول آیات، علاوه بر جهت‌دار بودن، هدف‌دار نیز هست و جهت تحول، متناسب هدف اتخاذ شده است. به طوری که در جداول و منحنی‌ها و در بحث روی آنها دیدیم، در هر مورد مقصد و منظوری در کار است که توضیح و تفصیل‌ها و تشبیه‌ها تماماً در آن جهت داده می‌شود. مثلاً معرفی ابراهیم و آیات مربوطه برای تبعیت از امت و مکتب او و تشکیل امت واحد توحیدی است و آیات جهاد برای توسعه اسلام و تسلط مسلمین نبوده، دفاع مؤمنین در برابر تجاوزات از خارج و داخل در نظر است و رسیدن به «

آیات آفرینش آدمیزاد نیز برای رسیدن به «

» و^۳

» تحول یافته است.^۴

۱. فرقان (۲) / ۳۲: و کسانی که کافر شدند گفتند چرا قرآن به صورت یکجا و جمله واحد بر او نازل نشده است، (بلی) چنین است، از این جهت که بدان وسیله دل تو را تثبیت نماییم و آن را به تأنی و تدریج خاص فرستادیم.

۲. مائده (۵) / ۲: ... در نیکی و تقوا همکاری کنید ...

۳. حج (۲۲) / ۶: این همه بدان سبب است که خدا حق است و اوست که مردگان را زنده خواهد کرد و اوست که بر هر کاری تواناست.

۴. حج (۲۲) / ۷: و [نیز به سبب] آنکه رستاخیز بدون هیچ تردید آمدنی است و خداست که خفتگان در گورها را بر خواهد انگیخت.

۵- هم‌آهنگی با نفوس و وقایع

تحول محتوایی آیات، از یک‌طرف هم‌آهنگی با رشد و نیازهای شخص پیغمبر و مضمولین دعوت داشته است و از طرف دیگر با وقایع و حوادث، محیط دعوت یا جریان‌های زمان و مکان رسالت، پیش می‌رفته است.

به‌طور کلی سعی شده است که تعلیم و تزکیه و تلقین و تشریح‌ها، علاوه بر زمینه‌سازی‌های قبلی به فرمان وحی، حالات ذهنی و انضباط حزبی و مذهبی را نداشته، منطبق با پذیرش نفسانی و شواهد عینی از وقایع و ابتلاها باشد و احیاناً استمداد از پدیده‌های طبیعی مشهود یا تاریخی مسلم نموده، با حداکثر قبول و نفوذ و ضمانت اجرا مواجه شود. غرض هیچ‌گاه اعلام خشک خالی یا اخطار آمرانه و اجبار و الزام شرعی نبوده، مانند یک سیستم آموزش و پرورش آگاه علاقه‌مندی که عاشق اهداف و افراد هر دو باشد، جهت تحول آیات به‌نحوی است که مطالب را هم بفهماند و هم به سمع قبول و شوق پذیراند. اینهمه که به تعبیرهایی از قبیل:

«^۱،»

«^۲،»

«^۳،»

«^۴،»

«^۵،»

و غیره بر می‌خوریم، تماماً نظر قرآن در اتخاذ تعبیرات و جهت تحول آیات را روشن می‌کند.

۶- تعدد خالی از تفرق و توأم با تجمع و توحید

تعدد آیات راجع به موضوع معین، نه به معنای تفرق و جدایی مضمون و مقصود یک

۱. نساء (۴) / ۶۳: ... از آنها درگذر و اندریشان بده و به گونه‌ای دلنشین با بیانی رسا با آنان سخن بگو.

۲. نساء (۴) / ۵۸: ... خدا اندرز نیکویی به شما می‌دهد ...

۳. بقره (۲) / ۵۳ و ۱۵۰، آل عمران (۳) / ۱۰۳، اعراف (۷) / ۱۵۸، نحل (۱۶) / ۱۵، زخرف (۴۳) / ۱۰: ... بسا که هدایت شوید.

۴. بقره (۲) / ۱۸۶: ... بسا که راه کمال یابند.

۵. بقره (۲) / ۵۲ و ۵۶، آل عمران (۳) / ۱۲۳، مائده (۵) / ۶، انفال (۸) / ۲۶، نحل (۱۶) / ۱۴، هج (۲۲) / ۳۶، مؤمنون (۲۳) / ۷۸، نمل (۲۷) / ۷۳، روم (۳۰) / ۴۶، سجده (۳۲) / ۹، فاطر (۳۵) / ۱۲ و ...: ... بسا که سپاس گزار شوید.

آیه از آیات دیگر است و نه چنان منفصل یا به دنبال هم قرار دارند که هر یک به تنهایی خالی از مفهوم و منظور باشد، بلکه آیات متوالی وابسته به موضوع معین - مانند خود قرآن - در حکم سیستم یا مجموعه‌ای بوده که اجزاء مختلف آن ضمن مستقل بودن، مرتبط با هم و مکمل یا مفسر یکدیگر می‌باشند، به طوری که دریافت صحیح و کامل مطالب و موضوعات با توجه به کل آیات نازل در آن موضوع و ارتباط آنها با هم از یک طرف و با محیط و جریان‌هایی که به خاطر آنها یا در شأن آنها نازل شده است، از طرف دیگر، فراهم می‌گردد.

ضمناً همان‌طور که در چند مورد از جداول اشاره شد، هر آیه نقشی در سوره و گروهی که در آن قرار دارد به لحاظ منظور و محتوای آن گروه ایفا می‌کند و هم مانند حلقه زنجیر، اتصال و تعلق به موضوع مربوط به خود داشته، تحول پیدا می‌کند.

۷- تحول محتوایی آیات فقهی یا تشریحی

تحول محتوایی آیات فقهی یا تشریحی به نحوی است که معمولاً با اشاره و ابهام یا توجه و تذکر شروع می‌شود، به تدریج مضاراً یا فوائد امر، با انطباق به شواهد نفسانی یا واقعی و طبیعی و تاریخی ارائه گردیده، به مصداق:

«^۱»

تفصیل و توضیح لازم داده می‌شود تا بالاخره به آیات قطعی و به تصریح و تشریح می‌رسد و گاهی اوقات تکمیل و تعدیل‌هایی به دنبال می‌آید. علاوه بر اینها، غالباً قبل از برخورد با قضایا و مورد داشتن موضوع، پیش‌آیاتی برای زمینه‌سازی و تدارک، نازل شده است. در جهاد و نفاق، احکام تشریحی بلافاصله بعد از تدارک و پیش‌سازی، برای ورود فوری به مرحله اجرائی صادر شده، و تفصیل و تشریح و تطبیق‌های لازم ضمن عمل آمده است و با تعدیل و تکمیل‌های نهائی، پرونده امر بر طبق آیه «^۲ بسته شده است.

تحول می‌تواند از ملایم و آسان به مشکل و سخت باشد یا بالعکس و برخلاف عادت و انتظار بشر، از خشونت و شدت به گذشت و ملایمت، یعنی به الفت و وحدت بیانجامد.

۱. هود (۱۱) / ۱: ... این کتابی است که آیاتش از جانب فرزانه‌ای آگاه استحکام یافته، آن‌گاه به وضوح بیان شده است.

۲. مائده (۵) / ۳: ... امروز دین شما را به کمال رساندم و نعمت خویش را بر شما تمام کردم...

۸- آیات مربوط به موضوعات عمومی و اصولی

آیات مربوط به موضوعات عمومی و اصولی نیز با اعلام اجمالی کلی آغاز می‌گردد که ممکن است ابهام داشته باشد ولی متدرجاً به طرف تشریح و تفصیل با کمک شاهد مثال‌های عینی یا تاریخی رفته، پایه‌پای رشد رسول و جامعه، هدف از طرح قضیه از لابه‌لای آیات، روشن و فهم موضوع آسان می‌شود.

آیات انسان‌شناسی قرآن نیز که در مجموعه نمونه‌های ذکر شده در این بخش نیاورده‌ایم ولی به لحاظ تعداد، فراوان‌اند و به لحاظ محتوا متنوع بوده و قابل تقسیم به ابعاد مختلف انسان می‌شوند، با اشاره و ابهام شروع گردیده و توضیح و تفصیل و تطبیق پیدا می‌کنند و هدف عمومی آنها تسهیل درک و قبول ایمان و عبادت در طریق توحید و وحی و آخرت و انسانیت می‌باشد.^۱

۹- تأیید و تصحیح

۸ فقره نمونه‌های فوق و جداول و منحنی‌ها، عملاً آزمایشی بود از میزان اعتبار فرضیه اتخاذی و صحت فورمول‌های این کتاب و تأیید کلی از گروه‌بندی و ترتیب نزول آیات قرآن، آن‌طور که در جداول ۱۴ و ۱۵ آمده است. در موارد عدیده‌ای به‌طور آشکار محسوس گشت که اگر سال نزول و ترتیب توالی آیات را غیر از آنچه جداول نشان می‌دهد بگیریم، آیه‌ای که مختصر و مبهم و آغاز کلام است، بعد از تفصیل و توضیح مطلب خواهد آمد و یا قاطعیت تشریح جلوتر از تذکر و توجه ابتدایی به مسئله قرار می‌گیرد و در هر حال تدرّج مطالب، جریان غیرمنطقی و مخالف اصول آموزش و پرورش پیدا می‌کند.

استفاده اصلاحی که از آزمایش فوق به عمل آمد، کشف چند مورد ناجوری و در موضع نامناسب بودن بعضی از آیات متعلق به گروه‌های مختلف بود. از جمله گروه‌های ب و ج سوره توبه (۹) که باید متصل شده و در سال ۶ هجری قرار گیرد، قسمتی از گروه د سوره بقره (۲) و همچنین گروه ب سوره انعام (۶) که به عقب می‌رود.

۱. رجوع شود به «بازگشت به قرآن» جلد چهارم.

این کتاب در تابستان سال ۱۳۶۴ توسط «انتشارات قلم»، با شمارگان ۵۰۰۰ نسخه چاپ و منتشر شده است (ب.ف.ب).

اتفاقاً روال کلی اکتشاف «سیر تحول قرآن» چنین بوده است که با نظر اجمالی و ابتدایی به آیات، وجود یک نظام، جلوه‌گری کرده است و پس از آنکه برمبنای آن نظم و فرض، دسته‌بندی و تقسیماتی به عمل آمده است، ضمن تأیید نظام مفروض، ناهماهنگی‌هایی ظاهر گردیده که سبب شده است تعمق بیشتر در مسئله به عمل آید و فرمول و رویه تکمیل گردیده به مرحله نهائی نزدیک شود.

اذعان می‌کنیم که «سیر تحول قرآن»، نوزادی است نرسیده به سن بلوغ و نیازمند به تغذیه و توجه، به فضل صاحب قرآن و کار محققین در قرآن.

* * *

در اینجا بخش سوم «سیر تحول قرآن» با حمد و سپاس فرستنده آن، خاتمه می‌یابد. تنها او می‌داند که چه مقدار از این گفته‌ها تا چه حد صحیح و حق بوده و چه مقدار خطا و ریا. امید است به کرامت و هدایتش و به همراهی و همکاری خوانندگان صاحب‌دل صاحب معرفت، غلط‌ها درست و درست‌ها تأیید و تکمیل و مفید فائده برای خلق خدا گردد. «والله هو العليم و هو المستعان»^۱.

تهران آبان‌ماه ۱۳۶۱

غرض نقشی است کز ما باز ماند	که هستی را نمی‌بینم بقایی
مگر صاحب‌دلی روزی به رحمت	کند در حق درویشان دعایی

فهرست الفبایی سوره‌های قرآن کریم

شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره
	ز	۹	التوبه		أ
۴۳	الزخرف	۹۵	التین	۳	آل عمران
۹۹	الزلزله (الزلزال)		ج	۱۴	ابراهیم
۳۹	الزمر	۴۵	الجاثیه	۳۳	الأحزاب
	س	۶۲	الجمعه	۴۶	الأحقاف
۳۴	سبأ	۷۲	الجن	۱۱۲	الإخلاص
۳۲	السجده		ح	۱۷	الإسراء
	ش	۶۹	الحاقه	۷	الأعراف
۹۴	الشرح	۲۲	الحج	۸۷	الأعلى
۲۶	الشعراء	۱۵	الحجر	۲۱	الأنبياء
۹۱	الشمس	۴۹	الحجرات	۷۶	الأنسان (الدهر)
۴۲	الشورى	۵۹	الحشر	۸۴	الأنشقاق
	ص	۵۷	الحديد	۶	الأنعام
۳۸	ص		د	۸	الأنفال
۳۷	الصفات	۴۴	الدخان	۸۲	الانفطار
۶۱	الصف		ذ		ب
	ض	۵۱	الذاريات	۸۵	البروج
۹۳	الضحى		ر	۲	البقره
	ط	۵۵	الرحمن	۹۰	البلد
۸۶	الطارق	۱۳	الرعد	۹۸	البينه
۶۵	الطلاق	۳۰	الروم		ت
۵۲	الطور			۶۶	التحریم
				۶۴	التغابن
				۱۰۲	التكاثر
				۸۱	التكوير (الكورت)

ادامه فهرست الفبایی سوره‌های قرآن کریم

شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره
۶۰	المتحنه	۲۸	القصص	۲۰	طه
۶۳	المنافقون	۶۸	القلم		
	ن	۵۴	القمر		ع
	النازعات	۷۵	القيامة	۱۰۰	العاديات
۷۹	الناس		ك	۸۰	عبس
۱۱۴	النبأ	۱۰۹	الكاغرون	۱۰	العصر
۷۸	النجم	۱۸	الكهف	۲۹	العنكبوت
۵۳	النحل	۱۰۸	الكوثر	۹۶	العلق
۱۶	النساء		ل		غ
۴	النصر		لقمان	۸۸	الغاشيه
۱۱۰	النمل	۳۱	الليل	۴۰	غافر(المؤمن)
۲۷	النور	۹۲	م		ف
۲۴	نوح		المائده	۱	الفاتحه
۷۱	هـ	۵	الماعون	۳۵	فاطر
	الهمزه	۱۰۷	المؤمنون	۴۸	الفتح
۱۰۴	هود	۲۳	المجادله	۸۹	الفجر
۱۱	و	۵۸	محمد	۲۵	الفرقان
	الواقعه	۴۷	المدثر	۴۱	فصلت
۵۶	ى	۷۴	المرسلات	۱۱۳	القلق
	يس	۱۹	مريم	۱۰۵	الفيل
۳۶	يوسف	۷۳	المزمل		ق
۱۲	يونس	۱۱۱	المسد (لهب)	۵۰	ق
۱۰		۸۳	المطففين	۱۰۱	القارعه
		۷۰	المعارج	۹۷	القدر
		۶۷	الملك	۱۰۶	قريش

فهرست ترتیبی سوره‌های قرآن کریم

شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره
۳۰	الروم	۱	الفاتحه
۳۱	لقمان	۲	البقره
۳۲	السجده	۳	آل عمران
۳۳	الأحزاب	۴	النساء
۳۴	سبأ	۵	المائده
۳۵	فاطر	۶	الأنعام
۳۶	یس	۷	الأعراف
۳۷	الصفات	۸	الأنفال
۳۸	ص	۹	التوبه
۳۹	الزمر	۱۰	یونس
۴۰	غافر	۱۱	هود
۴۱	فصلت	۱۲	یوسف
۴۲	الشوری	۱۳	الرعد
۴۳	الزخرف	۱۴	ابراهیم
۴۴	الدخان	۱۵	الحجر
۴۵	الجاثیه	۱۶	النحل
۴۶	الأحقاف	۱۷	الأسراء
۴۷	محمد	۱۸	الکھف
۴۸	الفتح	۱۹	مریم
۴۹	الحجرات	۲۰	طه
۵۰	ق	۲۱	الأنبياء
۵۱	الداریات	۲۲	الحج
۵۲	الطور	۲۳	المؤمنون
۵۳	النجم	۲۴	النور
۵۴	القمر	۲۵	الفرقان
۵۵	الرحمن	۲۶	الشعراء
۵۶	الواقعه	۲۷	النمل
۵۷	الحديد	۲۸	القصص
۵۸	المجادله	۲۹	العنكبوت

شماره سوره	نام سوره	شماره سوره	نام سوره
٨٧	الأعلى	٥٩	الحشر
٨٨	الغاشيه	٦٠	المتحنه
٨٩	الفجر	٦١	الصف
٩٠	البلد	٦٢	الجمعه
٩١	الشمس	٦٣	المنافقون
٩٢	الليل	٦٤	التغابن
٩٣	الضحى	٦٥	الطلاق
٩٤	الشرح (الانشراح)	٦٦	التحریم
٩٥	التين	٦٧	الملك
٩٦	العلق	٦٨	القلم
٩٧	القدر	٦٩	الحاقه
٩٨	البينه	٧٠	المعارج
٩٩	الزلزله	٧١	نوح
١٠٠	العاديات	٧٢	الجن
١٠١	القارعه	٧٣	المزمل
١٠٢	التكاثر	٧٤	المدثر
١٠٣	العصر	٧٥	القيامه
١٠٤	الهمزه	٧٦	الإنسان
١٠٥	الفيل	٧٧	المرسلات
١٠٦	قريش	٧٨	النبأ
١٠٧	الماعون	٧٩	النازعات
١٠٨	الكوثر	٨٠	عبس
١٠٩	الكافرون	٨١	التكوير
١١٠	النصر	٨٢	الانفطار
١١١	المسد	٨٣	المطفقين
١١٢	الإخلاص	٨٤	الانشقاق
١١٣	الفلق	٨٥	البروج
١١٤	الناس	٨٦	الطارق

جمله‌شناسی قرآن

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

چهارده قرن از روزگاری که آیات قرآن به مردم جهان عرضه می‌شد می‌گذرد و چهارده قرن است که این کتاب خواننده و زیر ذره‌بین‌های نقد و تحقیق گذارده می‌شود. چه از ناحیه دشمن و دوست و چه از جهت لفظ و مقصود؛ از دیدگاه‌های ادبی، فقهی، تاریخی، عرفانی، فلسفی، علمی، اجتماعی، و غیره ...

دشمنان منکر وحی، قصدشان تخطئه کردن و محو بوده است. مسلمان‌ها برای استنباط احکام یا برای معرفت و ایمان، به بحث و بررسی می‌پرداخته‌اند. مؤمنین مخلص نیز چون عاشق شیفته که می‌خواهد روز و شب نظاره‌گر چهره زیبا و قامت رعناي دلدادۀ خود بودۀ، ذکر و فکرش، وصف لب و دیده و صورت و سیرت او باشد، با دادن آهنگ و با زیر و زبر کردن الفاظ و معانی قرآن جویای لذت و ثواب می‌شوند. در حقیقت خود قرآن است که دعوت به خواندن و تکرار کرده است و با طعنه‌ی «^۱ خواننده را وادار به تعمق می‌نماید. به علاوه، وجود هزاران مشکل و معما و جلوه‌ی تناقض‌ها و اختلافات در برابر داعیۀ»

«^۲ موافق و مخالف را پیوسته به غور بیشتر در آیات می‌کشاند.

به این ترتیب قرآن با تشویق قرائت و مطالعه خود، از ابتدا به وجود آورنده یا توسعه دهنده یک سلسله علوم قرآنی و غیر قرآنی گردیده است. مانند قرائت و تجوید، خط و کتابت، صرف و نحو، فصاحت و دلالت، تاریخ و حدیث، کلام و تفسیر، ملل و نحل و امثال آنها. علاوه بر آن قرآن با توجه وسیع و توسل صریح به آثار طبیعت، تأکیدهای شعاروار به تعقل و تفکر در آفاق و انفس و بالاخره منع هر گونه پیروی بی‌شناخت^۳، مسلمان‌ها را از روزهای نخستین به باز کردن گوش و چشم و دل، به

۱. نساء (۴) / ۸۲ و محمد (۴۷) / ۲۴: چرا در قرآن تدبیر نمی‌کنند؟ ...

۲. نساء (۴) / ۸۲: ... اگر از جانب غیر خدا می‌بود، در آن ناهمگونی فراوان می‌یافتند.

۳. اسراء (۱۷) / ۳۶:

از آنچه بدان علم و آگاهی نداری پیروی مکن، که چشم و گوش و دل هر یک در مورد آن مسئول است.

جمع آوری معلومات و معارف زمان به تکمیل و اکتشافات تازه برای تأسیس علوم وسیع اسلامی رهبری کرده است.

یکی دو قرن است که بر دشمن و دوست، گروه سومی به نام مستشرق و محقق اضافه شده، رفته رفته روح بی طرفی و حقیقت جوئی جای خرده گیری و تعصب را می گیرد. مطالعات عمیق شایان تقدیر غربی ها روی کتاب و آئین ما و تنوع رشته های تحقیق آنها در عین آنکه موجب سربلندی و مزید ایمانمان می گردد سرافکنندگی نیز می آورد و انسان را به یاد پیش گوئی های آخرالزمان می اندازد که عجم بر عرب تعلیم قرآن خواهد داد.

در هر حال ، همان طور که هر علم و اکتشاف و اصول تازه که پیدا می شود ، قرآن را بر آنها عرضه می کنند از بسیاری از علوم و فنون جدید نیز برای بررسی یا رد و تأیید قرآن ، استفاده به عمل می آید. مثل قانون تکامل، بیوشیمی، هیئت، قانون احتمالات، کامپیوتر و غیره.

در این کتاب مختصر که جزوه اش باید نامید ، دو نمونه از تتبعات نوظهور روی قرآن تقدیم خوانندگان می گردد، دو مقاله ای که نه به قصد تخطئه تدوین شده است نه برای تجلیل و تبلیغ ، بلکه با نظر تحقیق.

یکی تجدید چاپ ترجمه ای است که آقای احمد آرام در سال ۱۳۴۸ در مجله «معارف اسلامی» از فصل چهارم کتاب موسوم به «خدا و انسان» نوشته توشیهو کو ایزوتسو خاورشناس ژاپنی استاد دانشگاه معروف ماک گیل کانادا کرده اند. دیگری تحقیق بدیعی است تحت عنوان «جمله شناسی قرآن» با اصالت ایرانی آن.

اولی با استفاده از علم semantic یا دلالت الفاظ بر معانی روی «کلمات کلیدی» قرآن مانند آیات هدایت، عبادت و غیره بحث نموده ، مفهوم جدیدی به نام «میدان معنی شناختن» پیش می کشد و نظریاتی اعلام می نماید.

دومی پس از تعریف «جمله شناسی» و تعمیم دادن آن به متون مختلف فارسی و فرانسه و عربی، این سبک تحقیق را اختصاصاً و تفصیلاً در باره قرآن- که خود را پذیرنده ی خوبی برای آن نشان می دهد- به کار برده ، استنتاج های ارزنده ای می نماید و «والله اعلم» گویان ، خواننده را به تعجب و به تفکر تازه ای می اندازد...

بخش اول

جمله‌شناسی عمومی قرآن

۱- جمله‌سنجی ابتدای گفتار

- ۱- مقصود از جمله‌شناسی مطالعه جمله‌بندی گفتار یک سخنران یا متن یک نوشته است.
- ۲- چنانچه خواسته باشیم از اصطلاح معادلی در زبان‌های خارجی ترجمه کرده باشیم می‌توانیم «*phraséologie*» بگوئیم.
- ۳- مانند ژئولوژی، پسیکولوژی و اژیتولوژی که زمین‌شناسی، روانشناسی و مصرشناسی ترجمه شده است.
- ۴- در حالی که در فن سبک‌شناسی روی کلیه جهات لفظ، آهنگ، معنی و تعبیرهای ادبی کلام یک شاعر یا صاحب اثر بررسی می‌شود، توجه ما در جمله‌شناسی صرفاً روی تعداد کلمات تشکیل دهنده جمله‌ها می‌رود.
- ۵- در حقیقت جمله‌بندی را مطالعه می‌نمائیم و اسم آن را می‌بایستی «جمله‌بندی شناسی» گذارده باشیم.
- ۶- یا شاید اصطلاح مناسب‌تر «جمله‌سنجی» (*phrasco - metrie*) بوده باشد.
- ۷- در هر حال، چون این کار را در سوره‌های قرآنی انجام داده و نتایجی از کلمه‌شماری آیات گرفتیم، اصطلاح فوق را به‌طور عام طرح می‌نمائیم و جمله‌شناسی می‌تواند برای خود، فن خاص یا علمی بشود.
- ۸- در بیست سی سال اخیر، یک رشته تحقیق یا دانش تازه‌ای به نام *content Analysis* در بعضی از دانشگاه‌های امریکا مورد توجه واقع شده است که محتوای کلام و ارتباطها و اصطلاحات به کار رفته را بررسی می‌نماید.

۹- در این فن که می‌توان آن را «بیان‌شناسی» ترجمه کرد بیشتر توجه روی مقاصد یا استعمال تعبیرهای معینی می‌رود و البته دامنه وسیعی دارد ولی عنایت به تعداد کلمات نمی‌شود.

۱۰- «جمله‌سنجی» ساده‌ترین و سهل‌ترین مطالعه روی یک متن یا سخنرانی بوده زحمتی جز شمارش کلمات به کار رفته در جمله‌ها ندارد.

۱۱- پس از آن می‌توان تعداد کلمات را در جدولی ثبت نموده نتیجه را به صورت منحنی نمایش داد.

مثلاً در مطالبی که از آغاز گفتار تا اینجا خواندید و شامل ۱۱ جمله بود؛

جمله اول از ۱۵ کلمه ^۱ تشکیل شده است که	$\frac{1}{11}$	مجموعه	یا	۹/۱٪	متن است
" دوم نیز از ۱۵ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" سوم از ۱۲ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" چهارم " ۳۴ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" پنجم " ۱۶ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" ششم " ۷ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" هفتم " ۳۵ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" هشتم " ۳۷ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" نهم " ۲۹ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" دهم " ۲۰ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"
" یازدهم " ۱۸ "	$\frac{1}{11}$	"	"	۹/۱٪	"

حال اگر در یک دستگاه ترسیمی مختصات دکارتی^۲، محور طول‌ها را بر حسب تعداد کلمات تشکیل دهنده جمله‌ها، تقسیم‌بندی نمائیم و درصد تعداد جمله‌های دارای آن مقدار کلمات را در محور عرض‌ها بیریم، نمایش هندسی مطالب فوق، یا «جمله‌نگار» به صورت منحنی شکل ۱ در می‌آید.

۱. در شمارش کلمات واو عطف و حروف رابط مانند: از، را، که و غیره را کلمات مستقل به حساب آورده‌ایم ولی های جمع، ب متصل یا واو عطف متصل که به صورت ضمه خوانده شود، جزو کلمه اصلی گرفته‌ایم. البته ممکن بود به طور قرار دادی به نحو دیگری عمل می‌کردیم. یا به جای کلمات تشکیل دهنده جمله‌ها، اجزاء صدا دار یا سیلاب‌ها (Syllables) را می‌شمردیم. ولی ما، کلمه‌شماری را به جهاتی مناسب‌تر دیدیم.

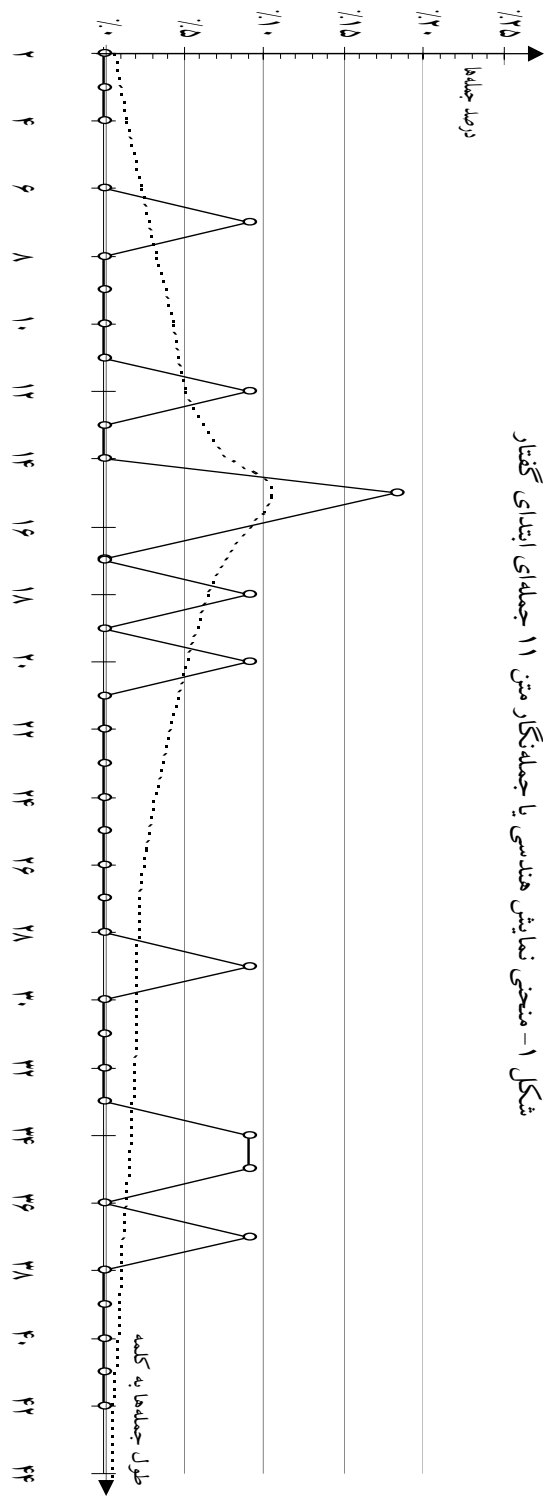
۲. Systeme de coordonnee carthesienne.

جدول حاصل از کلمه‌شماری جمله‌های ابتدای گفتار

طول جمله‌ها	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۹	۳۰	۳۱	۳۲	۳۳	۳۴	۳۵	۳۶	۳۷	۳۸	۳۹	۴۰
شماره جمله‌ها		۶					۳			۱	۲	۵	۱۱	۱۰			۹					۴	۷		۸		
تعداد جمله‌ها		۰	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۲	۱	۰	۱	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۱		
تعداد کلمات		۰	۷	۰	۰	۰	۱۲	۰	۳۰	۱۶	۰	۱۸	۰	۲۰	۰	۰	۲۹	۰	۰	۰	۰	۳۴	۳۵	۰	۳۷		
درصد جمله‌ها		۹/۱	۰	۰	۰	۰	۹/۱																				

تعداد جمله‌ها ۱۱ = $۲۳۸ \div ۲۱/۹۴$ ، طول متوسط ۲۳۸ ، تعداد کلمات ۲۳۸

شکل ۱- منحنی نمایش هندسی یا جمله‌نگار متن ۱۱ جمله‌ای ابتدای گفتار

منحنی فوق از نقاط پراکنده‌ای تشکیل شده است که منظره‌ی ^{۶۶}تَنک دارد ولی چنانچه متن انتخابی مفصل تر می‌بود و کلمه‌شماری روی تعداد کثیری از جمله‌ها می‌رفت، منحنی پرت‌تر و معنی‌دارتر در می‌آمد و به عبارت دیگر، بهتر شکل می‌گرفت. منحنی منظم معادلی که رسم کرده‌ایم، معرف حالت نهایی احتمالی جمله‌نگار می‌باشد.

۲- جمله‌سنجی دیباچه گلستان سعدی

به‌طور نمونه دیباچه معروف گلستان را که از بهترین آثار نثر فارسی است انتخاب نموده ابتدا جمله‌ها را شماره‌گذاری می‌کنیم و سپس به کلمه‌شماری و تنظیم جدول و بالاخره ترسیم جمله‌نگار می‌پردازیم^۱:

۱- منت خدای را عَزَّ و جَلَّ که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت.

۲- هر نفسی که فرو می‌رود ممد حیات است و چون بر می‌آید مفرح ذات.

۳- پس در هر نفسی دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکری واجب.

۴- از دست و زبان که بر آید کز عهده شکرش به در آید

۲

۵-

۶- بنده همان به که ز تقصیر خویش عذر به درگاه خدا آورد

۷- ورنه سزاوار خداوندیش کس نتواند که به جا آورد

۸- باران رحمت بی حسابش همه جا رسیده.

۹- و خوان نعمت بی دریغش همه جا کشیده.

۱۰- پرده ناموس بندگان، به گناه فاحش ندرد و وظیفه روزی به خطای منکر، بُرد.

۱۱- ای کریمی که از خزانه غیب گبر و ترسا وظیفه خور داری

۱۲- دوستان را کجا کنی محروم تو که با دشمنان نظر داری

۱۳- فراش باد صبا را گفته تا فرش زمردین بگستراند.

۱۴- و دایه ابر بهاری را فرموده تا بنات نبات در مهد زمین پیوردد.

۱۵- درختان را به خلعت نوروزی، قبای سبز ورق در بر گرفته

۱۶- و اطفال شاخ را به قدوم موسم ربیع، کلاه شکوفه بر سر نهاده.

۱. تکرار دیباچه اگر چه طولانی خواهد بود ولی لذت آن، زحمت را جبران می‌کند.

۲. سیاه (۳۴) / ۱۳: ... ای خاندان آل داود، در عمل سپاسگزار باشید؛ ولی اندکی از بندگان من سپاسگزارند.

- ۱۷- عصاره نائی به قدرت او شهد فائق شده.
- ۱۸- و تخم خرمائی به تربیتش نخل باسق گشته.
- ۱۹- ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کاراند
- ۲۰- تا تو نانی به کف آری و به غفلت نخوری
- ۲۱- همه از بهر تو سرگشته و فرمانبردار
- ۲۲- شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبیری.
- ۲۳- در خیر است از سرور کائنات و فخر موجودات و رحمت عالمیان و صفوت آدمیان و تتممه دور زمان ، محمد مصطفی ، صلی الله علیه و سلم .
- ۲۴-
- ۲۵-
- ۲۶- چه غم دیوار امت را که دارد چون تو پشتیبان.
- ۲۷- چه باک از موج بحر آن را که دارد نوح کشتیبان.
- ۲۸-
- ۲۹-
- ۳۰-
- ۳۱-
- ۳۲- هر گه که یکی از بندگان گنه کار پریشان روزگار ، دست انابت به امید اجابت ، به درگاه حق جَلَّ و عَلا بردارد.
- ۳۳- ایزد تعالی در او نظر کند ، بازش بخواند.
- ۳۴- باز اعراض کند ، دیگر بارش به تضرع و زاری بخواند.
- ۳۵- حق سبحانه و تعالی فرماید.
- ۳۶-
- ۳۷- دعوتش اجابت کردم و امیدش بر آوردم.
- ۳۸- که از بسیاری دعا و زاری بنده همی شرم دارم.
- ۳۹- کرم بین و لطف خداوندگار
- ۴۰- گنه بنده کرده است و او شرمسار
- ۴۱- عاکفان کعبه جمالش به تقصیر عبادت معترف که

- ۴۲- واصفان حلیه جمالش ، به تحیر منسوب که
۴۳- گر کسی وصف او ز من پرسد
۴۴- بی دل از بی نشان چه گوید باز
۴۵- عاشقان کشتگان معشوق اند
۴۶- بر نیاید ز کشتگان آواز .
۴۷- یکی از صاحب‌دلان سر به جیب مراقبت فرو برده بود و در بحر مکاشفت
مشتغرق شده.
۴۸- آنکه که از این معاملت باز آمد یکی از یاران به طریق انبساط گفت از این
بستان که بودی ما را چه تحفه کرامت کردی.
۴۹- گفت به خاطر داشتم که چون به درخت گل رسم دامنی پرکنم هدیه اصحاب را.
۵۰- چون رسیدم بوی گلم چنان مست کرد که دامنم از دست برفت.
۵۱- ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
۵۲- کان سوخته را جان شد و آواز نیامد
۵۳- این مدعیان در طلبش بی خبرانند
۵۴- آن را که خبر شد خبری باز نیامد
۵۵- ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وهم
۵۶- وز هر چه گفته‌اند و شنیدیم و خوانده‌ایم
۵۷- مجلس تمام گشت و به آخر رسید عمر
۵۸- ما هم‌چنان در اول وصف تو مانده‌ایم
۵۹- یک شب تأمل ایام گذشته می کردم و بر عمر تلف شده تأسف می خوردم.
۶۰- و سنگ سراج دل به الماس آب دیده می‌سفتم و این بیت‌ها مناسب حال
خود می‌گفتم.
۶۱- هر دم از عمر می‌رود نفسی
۶۲- چون نگه می‌کنم نمانده بسی
۶۳- ای که پنجاه رفت و در خوابی
۶۴- مگر این پنج روزه دریابی
۶۵- خجل ان کس که رفت و کار نساخت
۶۶- کوس رحلت زدند و بار نساخت

- ۶۷- خواب نوشین بامداد رحیل
- ۶۸- باز دارد پیاده را ز سیل
- ۶۹- هر که آمد عمارتی نو ساخت
- ۷۰- رفت و منزل به دیگری پرداخت
- ۷۱- وان دگر پخت همچین هوسی
- ۷۲- وین عمارت به سر نبرد کسی
- ۷۳- یار ناپایدار دوست مدار
- ۷۴- دوستی را نشاید این غدار
- ۷۵- نیک و بد چون همی بیاید مُرد
- ۷۶- خنک آن کسی که گوی نیکی برد
- ۷۷- برگ عیشی به گور فرست
- ۷۸- کسی نیارد زپس تو پیش فرست
- ۷۹- عمر برفست و آفتاب تموز
- ۸۰- اندکی ماند و خواجه غره هنوز
- ۸۱- ای تهی دست رفته در بازار
- ۸۲- ترسمت بر نیاوری دستار
- ۸۳- هر که مزروع خود بخورد و خوید
- ۸۴- وقت خرمنش خوشه باید چید
- ۸۵- بعد از تأمل این معنی ، مصلحت آن دیدم که در نشیمنِ عُزَلت نشینم.
- ۸۶- و دامن صحبت فراهم چینم.
- ۸۷- و دفتر از گفته‌های پریشان بشویم.
- ۸۸- و من بعد پریشان نگویم.
- ۸۹- زبان بریده به کنجی نشسته صمُّ بگم
- ۹۰- به از کسی که نباشد زبانش اندر حکم
- ۹۱- تا یکی از دوستان که در کجاوه ، انیس من بود و در حجره جلیس ، به رسم قدیم از در درآمد.
- ۹۲- چندان که نشاط ملاعبت کرد و بساط مداعبت گسترده جوابش نگفتم و سر از زانوی تعبد بر نگرفتم.

- ۹۳- رنجیده نگه کرد و گفت.
- ۹۴- کنونت که امکان گفتار هست بگو ای برادر به لطف و خوشی
- ۹۵- که فردا چو پیک اجل در رسد به حکم ضرورت، زبان در کشی
- ۹۶- کسی از متعلقان منش بر حسب واقعه مطلع گردانید که فلان عزم کرده است و نیت جزم که بقیت عمر معتکف نشیند و خاموشی گزیند.
- ۹۷- تو نیز اگر توانی سر خویش گیر و راه مجانبت پیش.
- ۹۸- گفتا به عزت عظیم و صحبت قدیم که دم بر نیارم و قدم بر ندارم مگر آنکه سخن گفته شود به عادت مالوف و طریق معروف.
- ۹۹- که آزدن دوستان جهل است و کفارت یمین سهل،
- ۱۰۰- و خلاف راه صواب است و نقص رای اولوالالباب.
- ۱۰۱- که ذوالفقار علی در نیام و زبان سعدی در کام.
- ۱۰۲- زبان در دهان ای خردمند چیست
- ۱۰۳- کلید در گنج صاحب هنر
- ۱۰۴- چو در بسته باشد چه داند کسی
- ۱۰۵- که جوهر فروش است یا پيله‌ور
- ۱۰۶- اگر چه پیش خردمند خاموشی ادب است
- ۱۰۷- به وقت مصلحت آن به که در سخن کوشی
- ۱۰۸- دو چیز طیره عقل است دم فرو بستن
- ۱۰۹- به وقت گفتن و گفتن به وقت خاموشی
- ۱۱۰- فی الجملة زبان از مکالمه او در هم کشیدن قوت نداشتیم.
- ۱۱۱- و روی از محاوره او گردانیدن مروت ندانستم.
- ۱۱۲- که یار موافق بود و ارادت صادق.
- ۱۱۳- چو جنگ آوری، با کسی بر ستیز
- ۱۱۴- که از وی گزیرت بود یا گریز
- ۱۱۵- به حکم ضرورت سخن گفتم و تفریح کنان بیرون رفتیم.
- ۱۱۶- در فصل ربیع که صولت برد آرمیده بود و ایام دولت ورد رسیده.
- ۱۱۷- پیراهن برگ بر درختان
- ۱۱۸- چون جامه عید نیک بختان

- ۱۱۹- اول اردیبهشت ماه جلالی
 ۱۲۰- بلبل گوینده بر منابر قُضبان.
 ۱۲۱- بر گل سرخ از نم او فتاده لآلی
 ۱۲۲- همچو عرق بر عذار شاهد غضبان
 ۱۲۳- شب را به بوستان یکی از دوستان اتفاق میت افتاد.
 ۱۲۴- موضعی خوش و خرم و درختان در هم.
 ۱۲۵- گفتمی که خردۀ مینا بر خاکش ریخته و عقد ثریا از تاکش آویخته.
 ۱۲۶- ماء نهرها صلصال
 ۱۲۷- سَجْعُ طیرها موزون.
 ۱۲۸- آن پر از لاله‌های رنگارنگ
 ۱۲۹- و این پر از میوه‌های گوناگون
 ۱۳۰- باد در سایه درختانش
 ۱۳۱- گسترانیده فرش بوقلمون.
 ۱۳۲- بامدادان که خاطر باز آمدن بر رأی نشستن غالب آمد ، دیدمش دامنی گل
 و ریحان و سنبل و ضیمران فراهم آورده و آهنگ رجوع کرده.
 ۱۳۳- گفتم گل بستان را چنانکه دانی بقائی و عهد گلستان را وفائی نباشد.
 ۱۳۴- و حکما گفته‌اند هر چه نباید ، دل‌بستگی را نشاید.
 ۱۳۵- گفتا طریق چیست.
 ۱۳۶- گفتم برای نزهت ناظران و فسحت حاضران ، کتاب گلستانی توانم تصنیف
 کردن.
 ۱۳۷- که باد خزان را بر ورق او دست تطاول نباشد.
 ۱۳۸- و گردش عیش ربیعش را به طیش خریف مبدل نکند.
 ۱۳۹- به چه کار آیدت ز گل طبقی
 ۱۴۰- از گلستان من بیر ورقی
 ۱۴۱- گل همین پنج روز و شش باشد
 ۱۴۲- وین گلستان همیشه خوش باشد
 ۱۴۳- حالی که من این حکایت بکردم دامن گل بریخت و در دامنم آویخت.
 ۱۴۴- که

- ۱۴۵- فصلی در همان روز اتفاق بیاض افتاد.
۱۴۶- در حسن معاشرت و آداب محاورت.
۱۴۷- در لباسی که متکلمان را به کار آید و مترسلان را بلاغت بیفزاید
۱۴۸- فی الجمله هنوز از گل بستان بقیتی موجود بود که کتاب گلستان تمام شد.
۱۴۹- بماند سالها این نظم و ترتیب
۱۵۰- ز ما هر ذره خاک افتاده جائی
۱۵۱- غرض نقشی است کز ما باز ماند
۱۵۲- که هستی را نمی بینم بقائی
۱۵۳- مگر صاحب دلی روزی به رحمت
۱۵۴- کند در حق درویشان دعائی

* * *
* *
*

به همین قسمت از دیباچه اکتفا می کنیم.
نظر به اینکه متن فوق حالت خاص داشته از جمله های کاملاً متمایز نظم و نثر
ترکیب می شود ما هم هر دسته را در جدول جداگانه وارد کرده و با جمله نگار
علیحده نشان می دهیم: جدول صفحه بعد و شکل های ۲ و ۳.

جدول کلمه‌شمار دیناچه گلستان ، الف : قسمت منظوم (اشعار)

طول جمله‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	جمع
شماره جمله‌های دارای تعداد کلمات مذکور در بالای ستون	-	-	۱۸ ۲۹ ۲۰	۲۴ ۲۵ ۲۱ ۲۹ ۴۵ ۴۹ ۶۷ ۷۰ ۷۳ ۸۲ ۱۱۷ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۵۳	۵۲ ۶۱ ۶۲ ۳۹ ۴۵ ۶۹ ۶۸ ۷۱ ۷۲ ۷۴ ۷۷ ۷۷ ۸۲ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۵۳	۱۹ ۲۱ ۴۰ ۴۴ ۵۴ ۵۶ ۶۳ ۶۴ ۶۹ ۷۴ ۷۷ ۷۷ ۸۹ ۸۹ ۱۰۲ ۱۰۴ ۱۰۶ ۱۰۳ ۱۰۵	۲۰ ۲۲ ۴۳ ۴۴ ۵۴ ۵۶ ۶۳ ۶۴ ۶۹ ۷۴ ۷۷ ۷۷ ۸۹ ۸۹ ۱۰۲ ۱۰۴ ۱۰۶ ۱۰۳ ۱۰۵	۷ ۱۰ ۱۳	۴ ۲۶ ۲۷ ۹۴ ۹۵	۱۱ ۱۲ ۱۲ ۹۴	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۹۰ ۵۲۵ ۱۰۰
تعداد جمله‌ها	-	-	۳	۱۶	۱۵۴	۲۲	۱۲	۳	۱	۴	۳	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۹۰
تعداد کلمات	-	-	۹	۶۴	۱۳۰	۱۳۳	۸۴	۲۴	۹	۴۰	۳۳	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۵۲۵
درصد جمله‌ها	-	-	۲/۵	۱۸	۲۹	۲۴/۵	۱۳/۵	۲/۵	۱	۴/۵	۳/۵	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱۰۰

تعداد جمله‌ها ۹۰ = ۵/۸۳ ، طول متوسط ۵۲۵ ÷ ۹۰ = ۵/۸۳ ، تعداد کلمات ۵۲۵ ، طول متوسط ۵۲۵ ÷ ۹۰ = ۵/۸۳

جدول کلمه‌شمار دیناچه گلستان ، ب : قسمت غیر منظوم (نثر)

طول جمله‌ها	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	جمع
تعداد جمله‌ها	-	-	۱۳	۸۸	۸	۳۷	۹	۳۳	۵	۳۸	۳۶	۲	۳	۱	۶۰	۹۲	۳۳	-	۹۱	۴۸	-	۱۳۳	۹۶	۲۳	۹۸
تعداد کلمات	-	-	۵	۹۲	۳۵	۸۶	۱۷	۳۴	۱۳	۴۲	۴۱	۲۰	۱۴	۴۷	۶۰	۹۲	۳۳	-	۹۱	۴۸	-	۱۳۳	۹۶	۲۳	۹۸
درصد جمله‌ها	-	-	۱/۵	۳	۴/۵	۹/۵	۶	۴	۹	۵	۵	۷	۶	۲	۱/۵	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	۱/۵	۳	۱۰۰ درصد
تعداد جمله‌ها	-	-	۱	۲	۳	۶	۴	۴	۹	۵	۵	۷	۶	۲	۱	۱	۱	-	۱	۱	-	۱	۱	۲	۶۳ جمله
تعداد کلمات	-	-	۳	۸	۱۵	۳۶	۲۸	۳۲	۸۱	۵۰	۵۵	۸۴	۷۸	۲۸	۱۵	۱۶	۱۷	-	۱۹	۲۰	-	۲۲	۲۳	۴۸	۶۷۸ کلمه
درصد جمله‌ها	-	-	۱/۵	۳	۴/۵	۹/۵	۶	۴	۹	۵	۵	۷	۶	۲	۱/۵	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	۱/۵	-	۱/۵	۱/۵	۳	۱۰۰ درصد

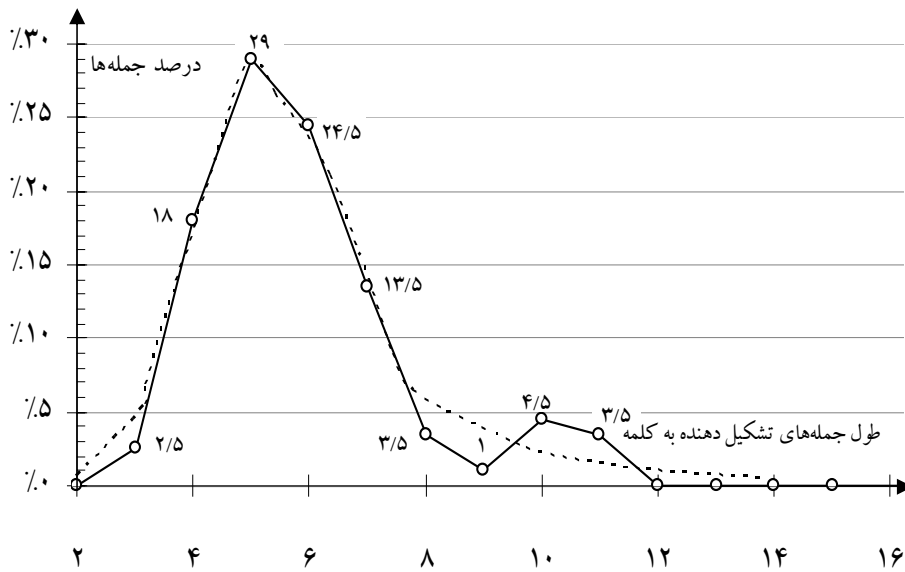
تعداد جمله‌ها ۶۳ = $۶۷۸ \div ۱۰۷۶$ ، طول متوسط ۱۰۷۶ = $۶۳ \div ۶۷۸$

اشعار دیباچه گلستان غالباً بیت‌های پنج شش کلمه‌ای، به صورت جمله کامل یا نیم‌جمله بوده، تبعیت از یک نظام موزون ثابت ولی تصنعی یا قراردادی می‌نماید. در حالی که جمله‌های نثر به لحاظ تعداد کلمات دارای روال نامنظم ولی طبیعی و آزاد با طول‌های متفاوت و بلندتر می‌باشد.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، در زیر هر قسمت از جدول، در سه سطر متوالی، تعداد جمله‌های هم طول، تعداد کلمات ترکیب‌کننده جمله‌ها و بالاخره میزان درصد هر ردیف از جمله‌های هم طول را، نسبت به مجموع جمله‌های موجود، جمع زده‌ایم و از تقسیم کردن تعداد کل کلمات بر تعداد کل جمله‌ها، طول متوسط را به دست آورده‌ایم. طول متوسط جمله‌های منظوم، یا اشعار دیباچه، مساوی $5/83$ کلمه در آمده است در حالی که اکثریت جمله‌ها ۵ کلمه‌ای هستند ولی در قسمت نثر طول متوسط $10/76$ و طول غالب ۹ شده است.

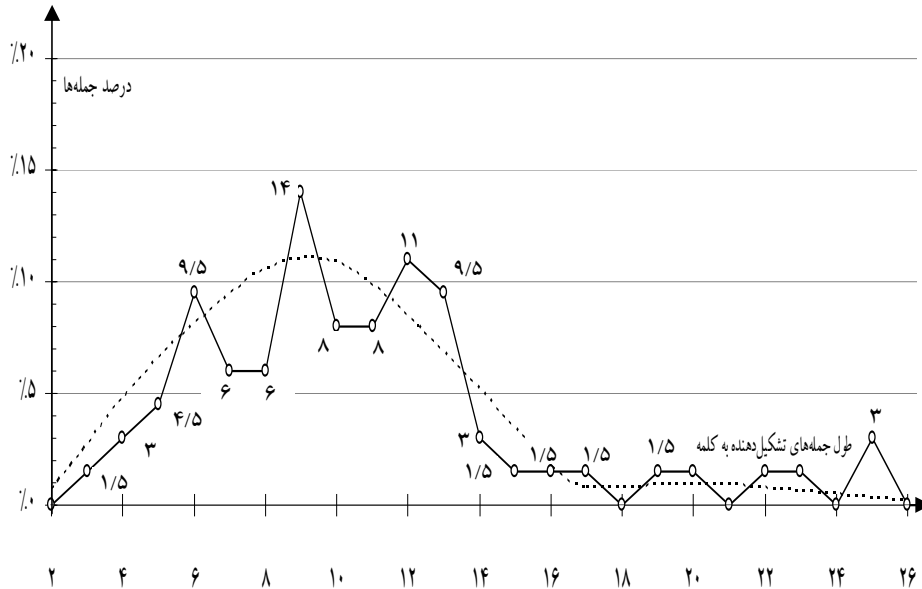
حال چنانچه تعداد کلمات جمله‌ها را همان‌طور که گفتیم در محور طول دستگاه مختصات دکارت بریم و درصد‌های مربوطه را روی محور عرض درجه‌بندی کنیم، منحنی‌های نمایش دهنده جمله‌بندی‌ها (یا جمله‌نگار) ترسیم می‌شود: شکل‌های ۲ و ۳.

شکل ۲- جمله‌نگار متراکم برجسته و منظم دیباچه گلستان (قسمت شعر)

۵/۸۳ کلمه	} شاخص‌های اصلی جمله‌نگار
۵ کلمه	
۲۹ درصد	
طول متوسط	} طول غالب
درصد اکثر (ارتفاع)	

شکل ۳- جمله‌نگار متفرق خوابیده و دامنه‌دار دیباچه گلستان (قسمت نثر)

طول متوسط	۱۰/۷۶ کلمه	} شاخص‌های اصلی
طول غالب	۹ کلمه	
درصد اکثر (ارتفاع)	۱۴ درصد	

در شکل ۲، قسمت زائد کوچک طرف راست جمله‌نگار اشعار دیباچه گلستان، مربوط به جمله‌های دو بیتی می‌باشد.

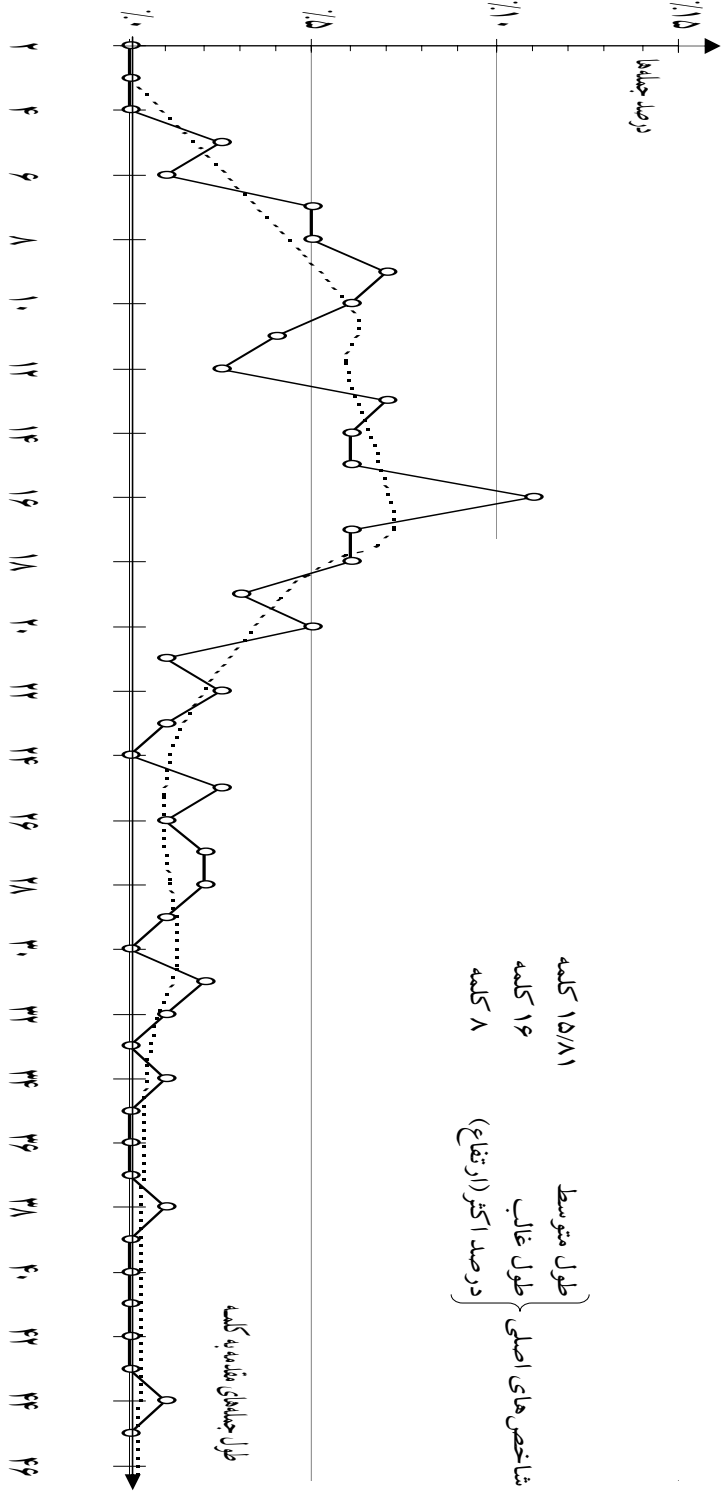
چنانچه از داخل کتاب گلستان حکایاتی را انتخاب و جمله‌سنجی نمائیم جمله‌نگارهای مربوطه کم و بیش مانند دیباچه در می‌آید. مثلاً در حکایت طائفه دزدان عرب، شاخص‌های اصلی جمله‌نگار در قسمت نثر به قرار زیر است:

طول متوسط	۹/۸	طول غالب	۹/۰	ارتفاع	۱۰ درصد
-----------	-----	----------	-----	--------	---------

ولی اگر در یک متن دیگری در همان کتاب غیر از قلم سعدی، جمله‌سنجی نمائیم، مثلاً مقدمه‌ای که مرحوم محمدعلی فروغی نوشته است، جمله‌نگار، چهره کاملاً متفاوتی را نشان می‌دهد (شکل ۴) و شاخص‌های اصلی، ارقام مغایری را پیدا می‌کنند:

شکل ۴- جمله‌نگار گسترده و طولانی مقدمه فروغی بر کتاب گلستان

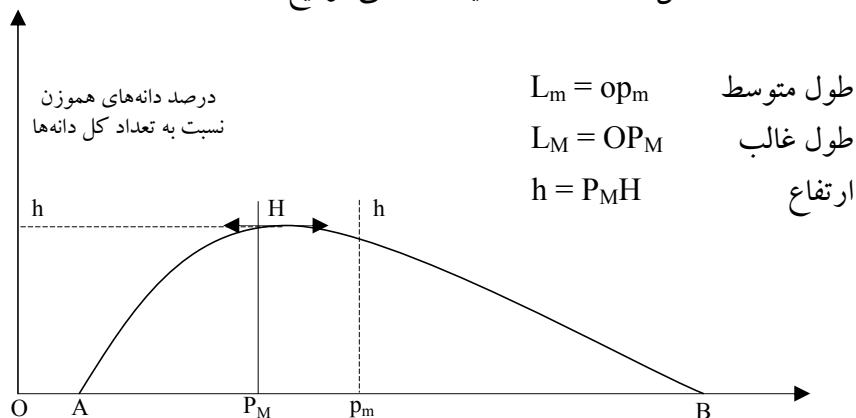

در تمام این جمله نگارها، یک منحنی واسط ممتد به نام منحنی معادل رسم کرده ایم که از وسط تضاريس منحنی منکسر واقعی می گذرد به طوری که مساحت های زیر آنها مساوی می باشد. منحنی معادل جانشین، منحنی جمله نگار نهائی است که در آن فرض می شود، تعداد جمله های شمردن شده متن، فوق العاده زیاد باشد.

۳- قانون احتمالات آماری و جمله سنجی گفتارهای انسانی

کیفیت توزیع جمله های یک متن به لحاظ تعداد کلمات تشکیل دهنده، چیزی جز یک مسئله احتمالات نیست و منحنی های جمله نگار، در صورت کثرت جمله ها و دست نخوردگی عبارات، شکل کلاسیک شبیه به کلاه سابق ژاندارم های اروپا^۱ را به یاد می آورد.

شکل ۵- حالت کلاسیک منحنی توزیع های آماری

همان طور که اگر دانه های یک مشت گندم را که غربال نشده و کَيْفَ اَنْفَقُ، از میان خرمنی برداشته و تک تک توزین نمایند، اوزان حاصله ما بین یک حداقل و یک حداکثر در نوسان دیده می شوند و بر طبق شکل ۵، تعداد عمده ای از دانه ها به وزن نظیر نقطه p_m بوده، از دو طرف هر قدر از آن میزان دور می شویم به دانه های سبک تر و یا سنگین تر کمتری برمی خوریم. حداقل وزن OA و حداکثر OB بوده وزن متوسط op_m در می آید.

۱. Forme en chapeau de gendarme.

همچنین است نمایش آمارگیری جمعیت خانواده‌های مقیم یک شهر یا نزولات باران ماهیانه یک محل، در طی سنوات متعدد متوالی.

می‌دانیم که حساب‌های آماری و منحنی‌های احتمالات وقتی کامل می‌شود و به حدود صحت و دقت می‌رسد که بنا به قانون اعداد بزرگ^۱، تعداد دفعات عمل یا نفرات و موارد اندازه‌گیری شده، بینهایت باشد. علاوه بر آن، علل خاص یا دخالت‌های عمدی، مجموعه را از حالت یکنواختی و احتمالی بیرون نیاورده باشد. چنانچه تعداد عناصر یا افراد آمارگیری شده ضعیف باشد، امکان اختلاف و انحراف نسبت به میزان صحیح احتمال وجود دارد و با متوسط‌گیری و استفاده از قیاس و قرائن، درجه تقریب را بالا می‌برند.

در جمله‌سنجی یک متن نیز لازم است پاشش کلمات یکنواخت باشد. به این معنی که در اول و وسط و آخر متن، طول متوسط‌ها و طول غالب‌ها نزدیک به هم بوده، طول‌های مساوی در یک ناحیه جمع نشوند و حالت تفرقه بی‌تفاوت دیده شود. همان‌طور که در جمله‌سنجی دیباچه گلستان، لازم آمد که نثر و نظم را از هم جدا کرده، در هر قسمت به یکنواختی مخصوص خود آن برسیم. در متونی نیز که به قلم اشخاص مختلف یا به دست شخص واحدی در زمان‌ها و شرایط متفاوت نوشته شده باشد، ممکن است به نتیجه‌گیری‌های نامطلوب و جمله نگارهای نامنظم برسیم.

۴- شاخص‌های اصلی و فرعی جمله‌نگارها

روی هر منحنی آماری، مانند هر جمله‌نگار، می‌توان یک سلسله شاخص‌هایی^۲ را تعریف کرد:

- ۱- طول متوسط $l_m = op_m$ یا تعداد متوسط ارقام اندازه‌گیری شده (تعداد کلمات تشکیل دهنده جمله‌ها در جمله‌سنجی)
- ۲- طول غالب $l_M = op_M$ یا رقم اندازه‌گیری شده‌ای که وقوع آن اکثریت نسبی دارد (تعداد کلمه‌ای که در جمله‌های متن بیشتر برخورد می‌شود).
- ۳- ارتفاع $h = P_M H$ یا درصد اکثر، نظیر طول غالب.

۱. Loi des grands nombres.

۲. paramètres

۳۰۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

شاخص‌های سه گانه فوق را همان‌طور که در شکل‌های ۲ و ۳ نشان دادیم، شاخص‌های اصلی می‌گوئیم. علاوه بر شاخص‌های اصلی، می‌توان چند شاخص فرعی نیز تعریف کرد:

$$S = \frac{OP_M}{OP_m} = \frac{\text{طول غالب}}{\text{طول متوسط}} \quad \text{الف) درجه تقارن:}$$

یا میزان نزدیکی منحنی به شکل متقارن کامل

$$l_{\pi} = l_M \times h \quad \text{ب) طول مخفف:}$$

یا طول غالب ضرب در میزان نسبی آن.

$$d = \sqrt{\frac{OB - OP_M}{OP_m - OA} \times \frac{1}{h}} \quad \text{ج) دامنه:}$$

یا گسترش نسبی منحنی.

در سه قلم جمله‌نگارهای قبلی، شاخص‌های فرعی مطابق جدول زیر در می‌آید.

جدول شاخص‌های فرعی مربوط به شکل‌های ۲ و ۳ و ۴

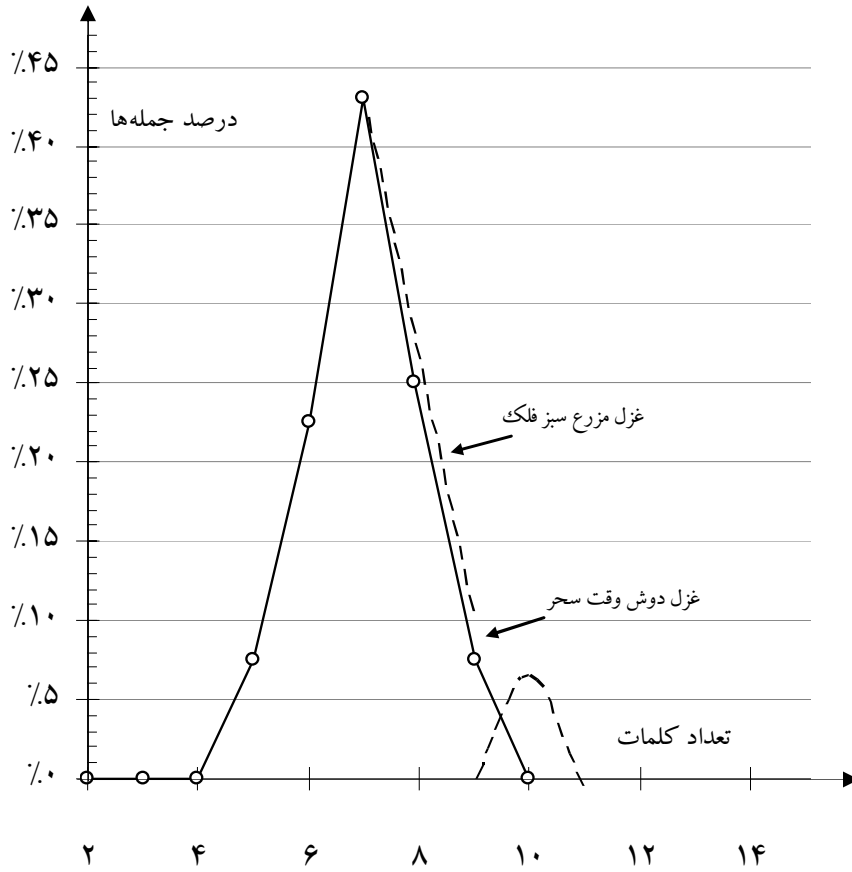
d	l_{π}	S	شاخص‌های فرعی شکل‌ها
$\sqrt{\frac{7 \times 100}{37 \times 30}} = 2/51$	$5 \times 0/30 = 1/5$	$\frac{5}{5/73} = 87\%$	شکل ۲- اشعار دیباچه گلستان
$\sqrt{\frac{29-9}{10/6-2} \times \frac{100}{11}} = 4/75$	$9 \times 0/11 = 1$	$\frac{9}{10/6} = 85\%$	شکل ۳- نثر دیباچه گلستان
$\sqrt{\frac{48-16}{15/81-3} \times \frac{100}{8}} = 4/70$	$16 \times 0/08 = 1/28$	$-\frac{16}{15/81} = -101\%$	شکل ۴- مقدمه فروغی بر گلستان

۵- چند نمونه دیگر از جمله سنجی متون فارسی و خارجی

الف) شعر کلاسیک

جمله‌نگارهای قطعات بوستان سعدی که غالباً در بحر تقارب است، چیزی مانند اشعار دیباچه گلستان (شکل ۲) ولی با ارتفاع بیشتر درمی‌آید و اگر غزلیات حافظ را جمله سنجی کنیم به منحنی نوک‌تیز مشابهی می‌رسیم با شاخص‌های کاملاً متفاوت:

شکل ۶- جمله‌نگار متراکم و منضبط غزلیات حافظ

متوسط	مزرع سبز فلک	دوش وقت سحر	شاخص‌ها	
۷	۷/۱۲۵	۶/۹۳	۱- طول متوسط	اصلی
۷	۷	۷	۲- طول غالب	
۴۴%	۴۴%	۴۴%	۳- ارتفاع	
۱۰۰%	۱۰۱%	۹۹%	الف- تقارن	فرعی
۳	۳	۳	ب- طول مخفف	
۱/۲۴	۱/۸۰	۱/۲۴	ج- دامنه	

منحنی جمله‌نگار نوک تیز است از این جهت که تعداد کلمات در ادبیات حافظ اکثراً مساوی ۷ و هر بیت یک جمله است. تقارن نزدیک به ۱۰۰ درصد، طول مخفف زیاد و دامنه کوتاه است.

اگر رباعیات عمر خیام را کلمه‌شماری و متوسط‌گیری کنیم تعداد کلمات ابیات را از ۴ تا ۷ در تغییر می‌بینیم و طول‌های متوسط و غالب ۶ می‌شود. جمله‌نگارها حالت عمومی اشعار کلاسیک را دارد ولی با شاخص‌های متفاوت.

همان‌طور که گفتیم شعر فارسی چون تحت قاعده محدودیت وزن و قافیه سروده می‌شود تبعیت از یک نظام قراردادی تصنعی می‌نماید و جمله‌نگار نوک تیز متقارن منسجم پیدا می‌کند.

ب) شعر نو

شعر نو که تقلیدی از شعر اروپائی، است در عین محدودیت و تبعیت از آهنگ و قافیه، چون به لحاظ جمله‌بندی از قید تساوی اجزاء رهائی یافته است، تا حدودی برخوردار از آزادی و حالت طبیعی می‌باشد.

مثلاً قطعه زیر را که از کتاب (الف. بامداد) گرفته شده است کلمه‌شماری می‌کنیم.

قطعه «تا شکوفه سرخ یک پیراهن»، سروده شده در ۱۳۴۳

۱- سنگ می کشم بر دوش (۴)^۱

۲- سنگ الفاظ (۲)

۳- سنگ جوانی را (۳)

۴- و از عرق ریزان غروب (۴)

۵- که شب را در گود تاریکش

می‌کنند بیدار (۸)

۶- و قیر اندود می‌شود سنگ

در نایبائی تابوت (۷)

۷- و بی‌نفس می‌ماند آهنگ (۴)

۸- از هراس انفجار سکوت (۴)

---

۱. ارقام مندرج در داخل هر پراکنش، تعداد کلمات آن جمله را نشان می‌دهد.

- ۹- من کار می‌کنم (۳)
- ۱۰- کار می‌کنم
- کار (۳)
- ۱۱- و از سنگ الفاظ
- برمی‌افزارم
- استوار
- دیوار (۸)
- ۱۲- تا نام شعرم را بر آن نهم (۷)
- ۱۳- تا در آن بنشینم (۴)
- ۱۴- در آن زندانی شوم (۴)
- ۱۵- من چنینم (۲)
- ۱۶- احمقم شاید (۲)
- ۱۷- که می‌داند
- که من باید
- سنگ‌های زندانم را به دوش کشم. (۱۰)
- ۱۸- بسان فرزند مریم که صلیبش را. (۶)
- ۱۹- و نه بسان شما (۴)
- ۲۰- که دسته شلاق دژخیمان را می‌تراشید (۶)
- ۲۱- از استخوان بردارمان (۳)
- ۲۲- و رشته تازیانه جلادتان را می‌بافید (۶)
- ۲۳- از گیسوان خواهرتان (۳)
- ۲۴- و نگین به دسته شلاق خود کامگان می‌نشانید (۶)
- ۲۵- از دندان‌های شکسته پدرتان (۴)
- ۲۶- و من سنگ‌های گران قوافی را بر دوش می‌برم (۹)
- ۲۷- و در زندان شعر
- محبوس می‌کنم خود را (۸)
- ۲۸- بسان تصویری که در چارچوبش
- در زندان قابش (۸)

۲۹- و ای بسا که

تصویری کودکان

از انسان ناپخته

از من سالیان گذشته

گمگشته (۱۴)

۳۰- که نگاه خردسال مرا دارد

در چشمانش (۷)

۳۱- و من کهنه‌تر به‌جا نهاده است

تبسم خود را

بر لبانش (۱۱)

۳۲- و گناه امروز من بر آن، چنان است

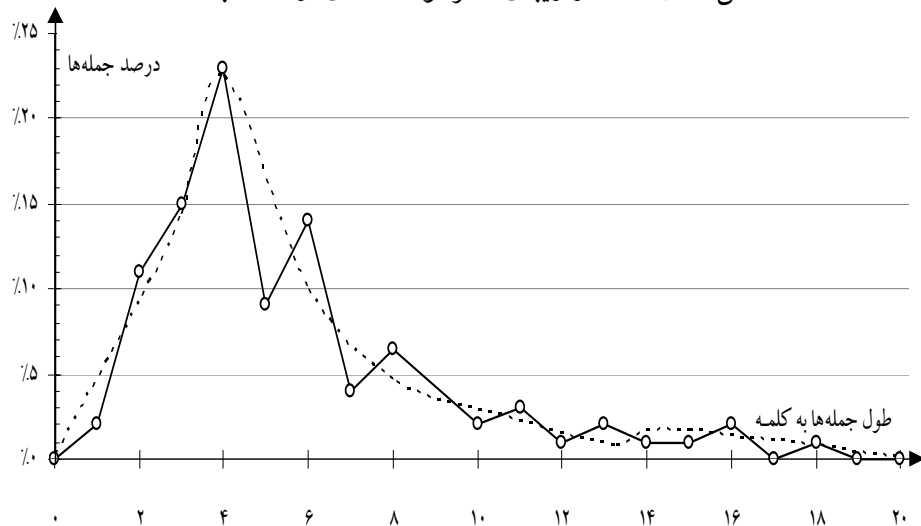
که پشیمانی

به گناهایش (۱۱)

.....

اگر به همین نحو جمله‌نویسی و کلمه‌شماری را تا آخر قطعه (صفحه ۱۰۷) ادامه دهیم و جمله‌نگاری کنیم به منحنی شکل ۷ می‌رسیم.

شکل ۷- جمله‌نگار زیبای شعر نو (قطعه‌ای از الف. بامداد)

شاخص‌ها		شاخص‌ها	
۷۵٪	تقارن	۵/۲۵	طول متوسط
۰/۹۲	طول مخفف	۴	طول غالب
۳/۷۶	دامنه	۲۳٪	ارتفاع

} اصلی

در مقایسه با شعر معمولی فارسی، دامنه خیلی بلند و ارتفاع ملایم شده است ولی روی هم‌رفته منحنی جمله نگار منسجم و منظم است.^۱

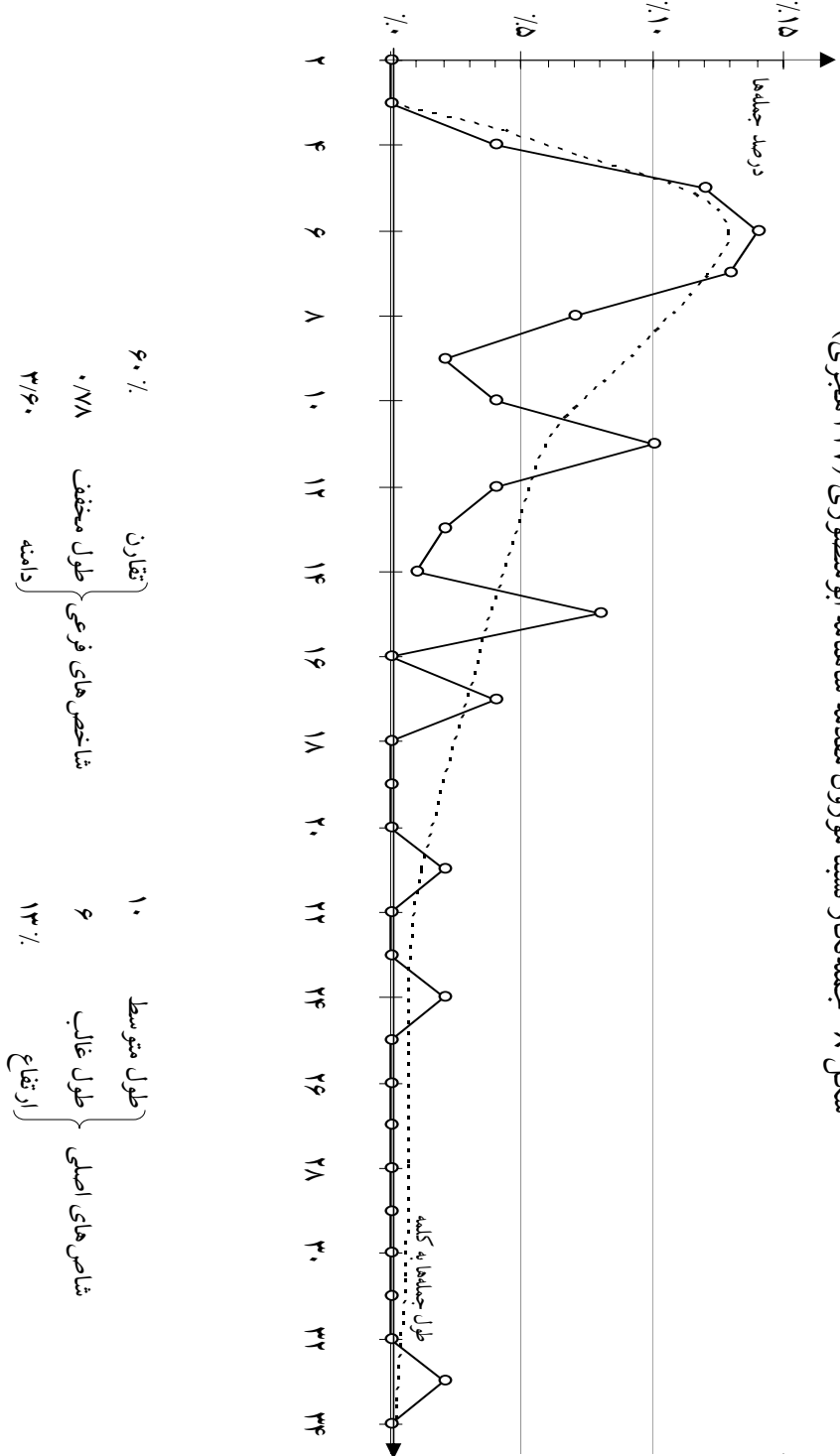
ج- نثر فارسی (دو نمونه دیگر)

از نثر فارسی غیر از دیباچه گلستان و مقدمه فروغی که در شکل‌های ۳ و ۴ نمایش داده بودیم دو متن دیگر را نیز نمونه می‌آوریم: شکل ۸، جمله‌نگار مقدمه شاهنامه ابومنصوری (۳۴۷ هجری) و شکل ۹، جمله‌نگار صفحات ۹ تا ۲۴ کتاب دارالمجانین، تألیف جمال‌زاده.

ملاحظه می‌شود که در نثر فارسی، تنوع و اختلاف جمله‌بندی از یک نویسنده تا نویسنده دیگر فوق‌العاده زیاد است. در چهار نمونه فوق، طول متوسط جمله‌ها از ۱۰ تا ۳۱/۲۷ و دامنه از ۳/۶۰ تا ۱۵، تغییر کرده است.

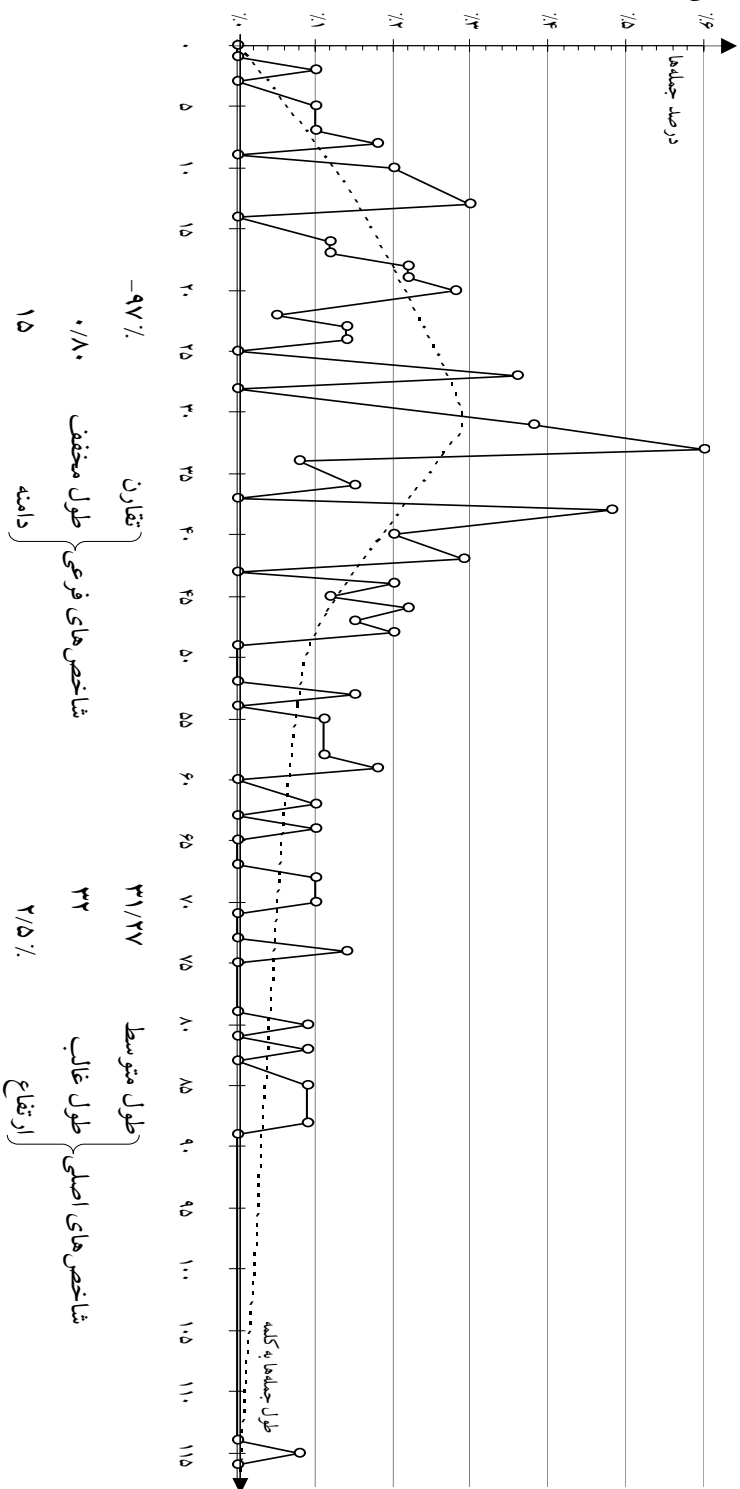
۱. بعداً خواهیم دید که شباهت به جمله‌نگار سوره‌های قرآن و از جمله سوره انبیاء (۲۱) دارد.

شکل ۸- جمله‌نگار نسبتاً موزون مقدمه شاهنامه ابو منصور (۳۳۷ هجری)

۶۰٪	تقارن	۱۰	طول متوسط
۰/۸۸	طول محض	۹	طول غالب
۳/۶۰	دامنه	۱۳٪	ارتفاع
	شاخص‌های فرعی		شاخص‌های اصلی

شکل ۹- جمله‌نگار بسیار خوابیده و گسترده قسمتی از کتاب دارالمجانبین (صفحات ۹ تا ۲۴)

این منحنی به مقیاس کاملاً متفاوت با جمله‌نگارهای دیگر رسم شده ارتفاعات بزرگ و طول‌ها کوتاه شده است.

د) متون خارجی

از متون خارجی سه نمونه می‌آوریم دو نمونه از زبان فرانسه و یک نمونه از عربی: شکل‌های ۱۰ و ۱۱ و ۱۲.

شاخص‌های اصلی و فرعی شکل ۱۱

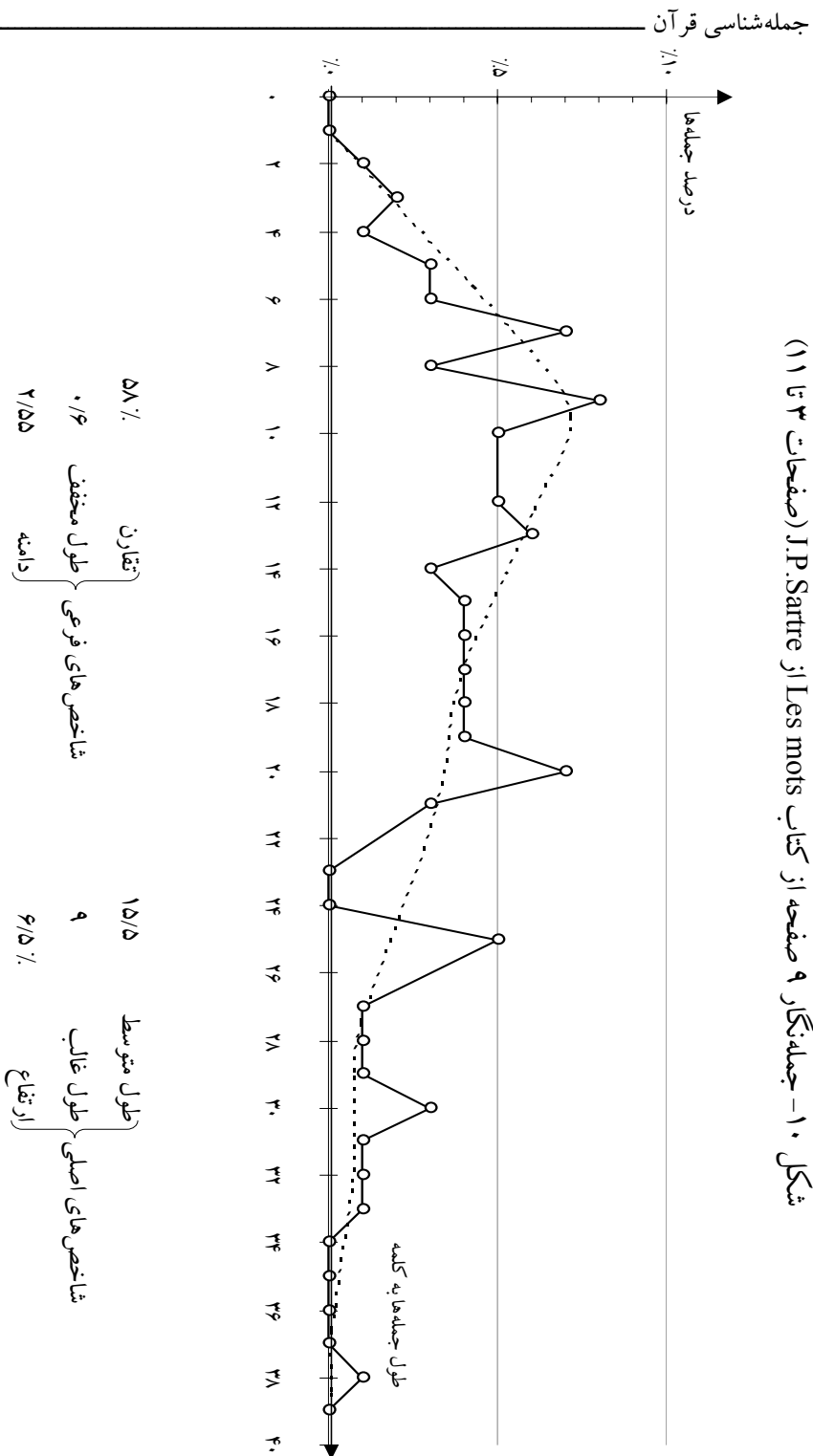
۶۲٪	تقارن	} اصلی	} ارتفاع	} طول متوسط $2108 \div 258 = 8/1$		
۰/۷۵	طول مخفف				فرعی	۵
$\sqrt{\frac{48 - 5 \cdot 100}{81 - 0 \cdot 15}} = 3/87$ دامنه					۱۵٪	

در سه متن فوق از زبان‌های فرانسه و عربی، کتاب ژان پل سارتر حاوی مطالب اجتماعی و تربیتی و فلسفی است که وصف حال شخصی دوران جوانی مؤلف می‌باشد. دو فصل انتخاب شده از کتاب موريس پنیول، رمانی است داستان مانند از مکالمات دو پسر بیچه که قهراً در جمله‌های کوتاه بیان می‌شود و بالاخره پنج صفحه انتخابی از کتاب آقای محمدمهدی شمس‌الدین، مقدمه بر یک کتاب تاریخی و اجتماعی و دینی است و در متن کتاب، جمله‌های خیلی طولانی‌تر بیش از صد کلمه‌ای دیده می‌شود و طول متوسط از ۲۹ هم بالاتر است.

بدیهی است که جمله‌سنجی در متون منشور، با آزادی و تنوع‌هایی که دارد، مشکل‌تر و در عین حال آموزنده‌تر از متون منظوم است.

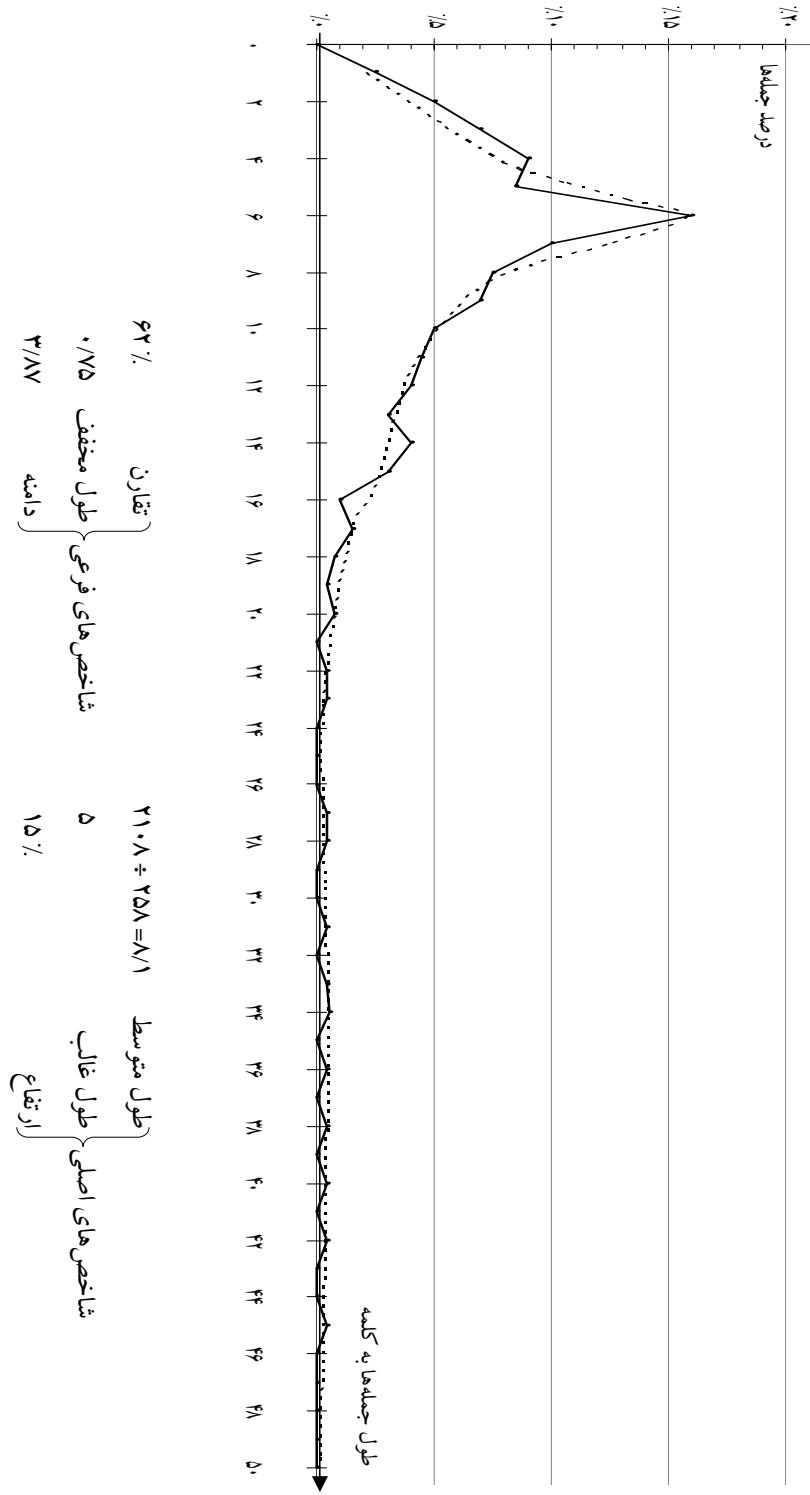
ضمناً هر قدر اختلافات در شاخص‌های اصلی، از یک متن به متن دیگر وسیع است، در شاخص‌های فرعی اختلاف کمتر دیده می‌شود. غیر از دامنه که خود نوعی از شاخص‌های اصلی و از معرف‌های دست اول جمله‌نگار به‌شمار می‌آید.

شکل ۱۰- جمله‌نگار ۹ صفحه از کتاب Les mots از J.P. Sartre (صفحات ۳ تا ۱۱)

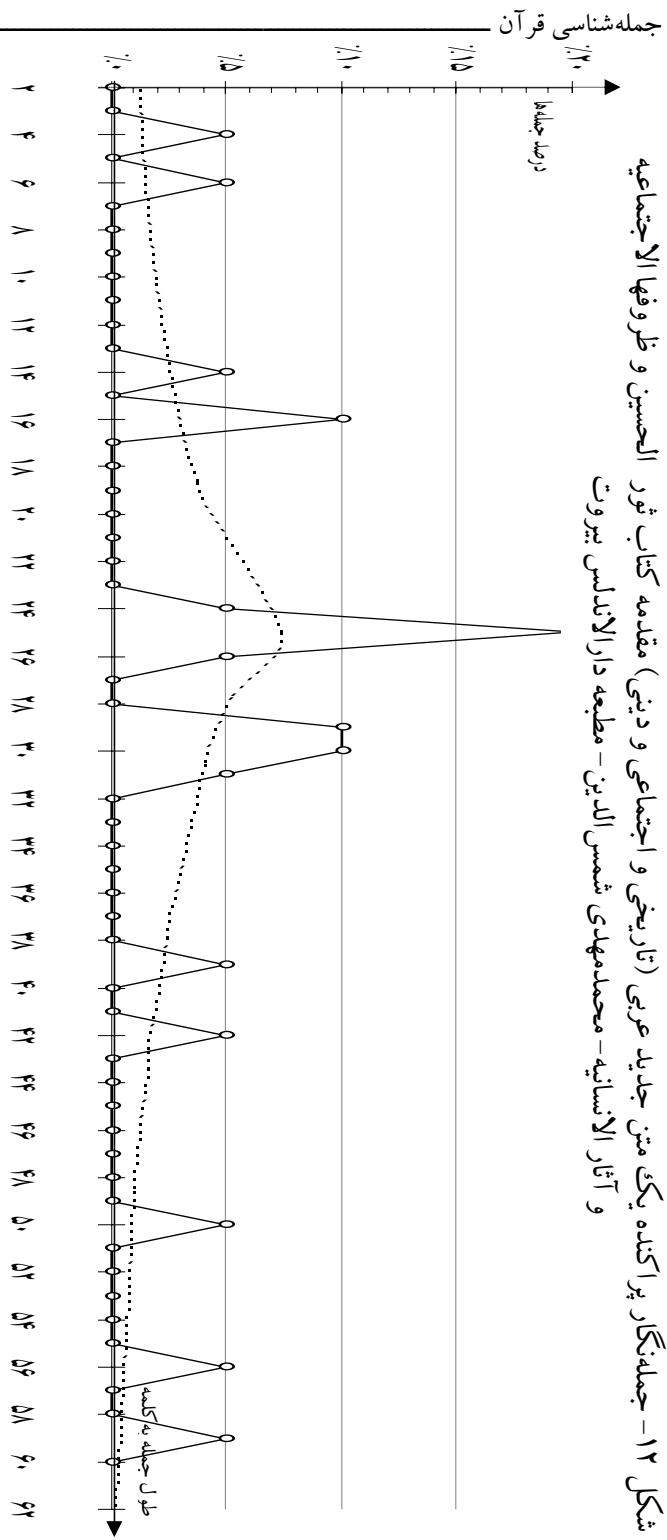

شکل ۱۱- جمله‌نگار منتظم و دامنه‌دار و کوتاه‌جمله ، یک قطعه رمان به زبان فرانسه از صفحات ۱۴ تا ۳۰ کتاب :
 Maurice Pagnol Le Chateau de ma mere (Edition Postorelly 1958)

۲۰- مجموعه آثار (۱۳) ، سیر تحول قرآن (۲)

شکل ۱۲- جمله‌نگار پراکنده یکی متن جدید عربی (تاریخی و اجتماعی و دینی) مقدمه کتاب ثور الحسین و ظروفها الاجتماعیه و آثار الانسانیه- محمد مهدی شمس الدین- مطبعه دارالاندلس بیروت

۸۶٪	تقارن	طول متوسط	$582 \div 20 = 29$
۱/۸۷	طول مخفف	طول غالب	۲۵
۴/۲۵	دامنه	ارتفاع	۷/۵٪

۶- عوامل تعیین کننده شاخص‌ها

به طوری که در ۱۱ نمونه مختلف از شعر و نثر فارسی و متون فرانسه و عربی دیدیم هر نوع کلام و هر نوشته برای خود جمله‌نگاری دارد. جمله‌نگار هر متن، ضمن یادآوری و تکرار منحنی کلاسیک احتمالات آماری، چهره مشخص و شاخص‌های مختلفی نشان می‌دهد.

در بعضی زبان‌ها و ملت‌ها، جمله‌سازی ممکن است درازتر و آزادتر باشد که با اهل زبان دیگر متفاوت در آید.

بچه‌ها وقتی به زبان می‌آیند. کلامشان مختصر و جمله‌ها کوتاه است و رفته رفته تا به سن رشد برسند، گفتار و قلمشان حالت تعادل و تقریباً ثابت پیدا می‌کند. همچنین است زبان بازکردن بشر و تکلم در اقوام بدوی که با کلمات تک سیلابی ساده شروع گردیده، اولین تبادل اطلاعات ما بین افراد، که بیشتر به صیغه امر بوده است، تک سیلابی است. مثل:

گو، رو، خور، خس، زن،

do, go, come, dors, va, dis,

قُل، قُم، کُل ...

ضمائری شخصی و اسامی حیوانات اهلی اولیه نیز غالباً یک سیلابی است. پس از اینها، تک سیلابی‌های طویل و جزم دار، یا تکراری (مانند بوف، پاپا، ممه، شرشر) و سپس دو سیلابی پیدا می‌شود.

در زبان‌های آریائی، قسمت اعظم کلمات ریشه دوسیلابی دارد و بعدها با پیشرفت فرهنگ و توسعه زندگی، کلمات مرکب و مشتقات چندسیلابی درست شده است.

در زبان‌های سامی، شاید غلبه با سه سیلابی باشد که آنکه ثلاثی مجردهای عربی که به عنوان ریشه کلمات گرفته می‌شود، چنین است.

مسئلاً جمله‌سازی و سخن گوئی انسان‌ها نیز، تحول مشابهی از کوتاه و مختصر به طولانی و مفصل داشته است.

جمله‌سازی تابع موضوع نیز می‌شود. مثلاً در بحث‌های فلسفی و حقوقی که بیش تر از الفاظ و عبارات استمداد می‌شود و با صغری و کبری چیدن، استنتاج می‌نمایند، جمله‌ها طولانی در می‌آید و بالعکس، برای صدور دستور یا فرمان، جمله‌های بریده

و کوتاه به کار برده می‌شود. در داستان‌سرائی، مخصوصاً برای کودکان نیز کلمات شمرده و جمله‌های کوتاه انتخاب می‌گردد.

بر سر ذوق یا در حال ترس بودن گوینده نیز، بی‌اثر روی جمله بندی نیست. آدم وحشت کرده، نفس نفس می‌زند و بریده سخن می‌گوید.

از طرف دیگر تسلط در بیان، آرامش روحی و ابتکار در سازندگی کلام را فشرده و منسجم نموده، کلمات قصار و جمله‌های پر شعار تحویل می‌دهد. اما کسانی که سخن و قلمشان تحت تأثیر موضوع و مخاطب باشد، یا مطلب را درست درک نکرده و نیروورانده، برای آن تعبیرهای رسا نیافته‌اند، عجز خود را در نامنظمی جمله‌ها و در تکرار و تفصیل‌ها ظاهر می‌سازند. ایجاز و موزونی گفتار، از نشانه‌های سخن‌دانی و مردم‌شناسی و مردم‌سازی است.

در جهت عکس نیز از طریق جمله‌سنجی و از مطالعه جمله‌نگارها می‌توان پی به قدرت و شخصیت مؤلف و شرایط و کیفیات کلام برد. همان‌طور که از خط دستی تا حدودی خصال نویسنده و شرایط تحریر را تشخیص می‌دهند جمله‌سنجی و جمله‌نگاری نیز می‌تواند مسائل گوناگونی را روشن سازد.

مطالب فوق و تعیین روابطی که مابین جمله‌نگار از یک طرف و زبان و زمان و موضوع و مخاطب و مؤلف و حالات آنها از طرف دیگر وجود دارد، جنبه ایستای (استاتیک) جمله‌سنجی را تشکیل می‌دهد. ولی ممکن است جمله‌نگارهای فصول مختلف یک متن، ناشی شده از شخص واحد و برای موضوع معین نیز اختلافات و تغییراتی نسبت به هم نشان دهند. مطالعه این تغییرات که وجهه یوپای (دینامیک) جمله‌سنجی است، به نوبه خود می‌تواند کاشف مطالبی باشد. اتفاقاً آنچه در جمله‌شناسی قرآن بیشتر مورد استفاده قرار گرفت و باعث تعقیب قضیه گردید، همین جنبه دینامیک بود.

جمله‌شناسی روزی به صورت علم یا حداقل فن و تحقیق با ارزش در خواهد آمد که روابط فوق تا حدود کافی روشن و مدوّن گردد و تأثیر متقابلهی هر یک از عوامل تعیین کننده، با شکل و شاخص‌های جمله‌نگار استخراج شود.

* * *
* *
*

بخش دوم

جمله سنجی قرآن

۷- پذیرش خاص قرآن

همان‌طور که گفتیم شمارش کلمات به کاررفته در جمله‌ها را ، ابتدا در آیات قرآن پیش گرفتیم. به‌منظور بررسی تقدم و تأخر سوره‌ها و مسیر کلی تحول قرآن، تحقیقی در دست مطالعه بود.

اولین عمل تعیین طول متوسط آیات یک سوره ، یا محاسبه تعداد متوسط کلمات به کاررفته بود که از تقسیم کردن تعداد کلمات بر تعداد آیات سوره، که در بعضی از قرآن‌ها در بالای هر سوره نوشته‌اند ، به‌دست می‌آمد.

پس از آن توجه به اختلاف طول آیات در داخل سوره‌ها و چگونگی تغییر و توزیع طول‌ها شده ، جداولی تنظیم و منحنی‌های مشخصه‌ای (یا جمله‌نگار) برای سوره‌ها ترسیم می‌نمودیم.

چیزی که باعث تشویق و موجب تعقیب کار گردید ، این بود که حتی سوره‌های کوچک قرآن ، با وجود کمی آیات خود ، جمله‌نگارهای مشخص و نسبتاً منظمی نشان می‌دهند. به عبارت دیگر ، قرآن زمینه پذیرش خوب ، برای جمله‌سنجی دارد و نظم خاصی از این جهت در آن دیده می‌شود.

عامل دیگری که مطالعه را جالب نمود ، وجود تنوع جمله‌نگارها بود. هر سوره ، جمله‌نگار مخصوص دارد که با سایر سوره‌ها متفاوت است. قرآن با کتاب‌های معمولی و آثار نویسندگان معروف که سراسر اثر هر کدام ، تقریباً به یک شیوه جمله‌بندی شده است ، اختلاف آشکار دارد.

البته توجه به اختلاف طول و آهنگ و وزن آیات ، در مقایسه سوره‌های کوچک آخر قرآن با سوره‌های بلند ابتدای آن ، کشف تازه‌ای نبود. هر خواننده قرآن ، در

اولین برخورد و از قدیم الایام، متوجه این نکته شده و می‌شود. اجمالاً همه می‌دانند که سوره‌های کلی آغاز وحی از چند آیه مسجّع و کوتاه تشکیل می‌شود، در حالی که سوره‌های مدنی اوایل کتاب، مفصل‌تر و دارای آیات طولانی‌تر است.

۸- جمله نگاری از سه سوره نمونه

سه سوره از قرآن را انتخاب می‌نمائیم که زمان نزول و تدوین آنها بنا به اطلاعات تاریخی مسلم، به ترتیب مقارن سال‌های ابتدا، اواسط و اواخر دوران رسالت باشد. سپس روی آنها جمله‌سنجی (یا آیه‌سنجی) و جمله‌نگاری می‌نمائیم:

الف) سوره همزه (۱۰۴) حاوی آیات تنذیری آغاز دعوت در دوران درگیری با اشراف قریش که مربوط و متعلق به سال‌های نخستین مکه می‌شود.

ب) سوره روم (۳۰)، مخصوصاً ثلث اول آن که خبر از شکست روم می‌دهد و این واقعه در سال‌های ۶۱۵ و ۶۱۶ میلادی مطابق سال‌های ۶ و ۷ بعثت رخ داده است.

ج) سوره احزاب (۳۳) محتوی آیات و اشارات مربوط به جنگ‌های احزاب و خندق و مربوط به وقایع سال‌های ۵ تا ۷ هجرت.

الف) سوره هَمَزَه (۱۰۴)، نازل شده در حوالی سال دوم بعثت

۱-	۴).
۲-	۵) * ۱.
۳-	۴).
۴-	۵).
۵-	۴).
۶-	۳).
۷-	۴).

۱. در آیه ۲، مجموعه «وَعَدَدَه» به‌مناسبت واو عطف اول ضمیرهای آخر و همچنین مشدّد بودن دال اول، دو کلمه گرفته شده است. در آیه ۴ نیز کلمه کُیْبِدَنْ که به‌مناسبت لام تأکید ابتدا و تشدید داشتن نون آخر، در تلفظ سنگین و طولانی‌تر از یک کلمه ساده سایر آیات سوره درآمده است، آنرا دو کلمه حساب کرده‌ایم. * توجه خوانندگان ارجمند را به این نکته جلب می‌نماید که مؤلف فقید در بخش اول کتاب «سیر تحول قرآن» (سیر تحول لفظی قرآن)، تعداد کلمات آیه دوم از سوره همزه (۱۰۴) را ۴ و در اینجا، با شرحی که در بالا داده‌اند، ۵ منظور نموده‌اند (ب.ف.ب).

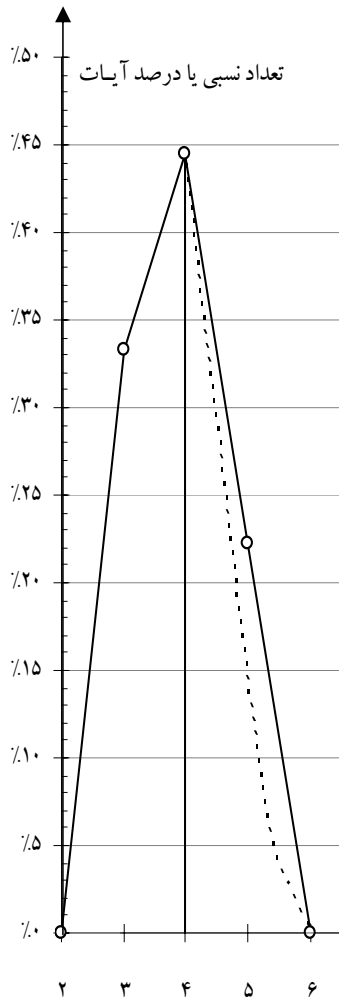
۸- (۳).

۹- (۳).

قیافه جدول‌ها با ظاهر نمودن طرز پاشش آیات در طول‌های مختلف، کم و بیش نشان دهنده شکل منحنی‌های مشخصه یا جمله‌نگارهای سوره‌ها می‌باشد، که در شکل‌های ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ با مقیاس مساوی و در زیر هم رسم شده است.

شکل ۱۳- جمله‌نگار سوره همزه (۱۹۴)

جدول کلمه سنجی سوره همزه (۱۹۴)

طول آیات	۲	۳	۴	۵	۶
تعداد آیات	۰	۳	۴	۲	۰
تعداد کلمات	۰	۹	۱۶	۱۰	۰
درصد آیات	۰	۳۳/۳%	۴۴/۴%	۲۲/۲%	۰

تعداد آیات ۹، تعداد کلمات ۳۵، طول متوسط $35 \div 9 = 3/89$

شاخص‌ها	
۳/۹۸	طول متوسط
۴	طول غالب
۵۵%	ارتفاع
} اصلی	
-۹۵%	تقارن
۱/۷۶	طول مخفف
۱/۴۲	دامنه
} فرعی	

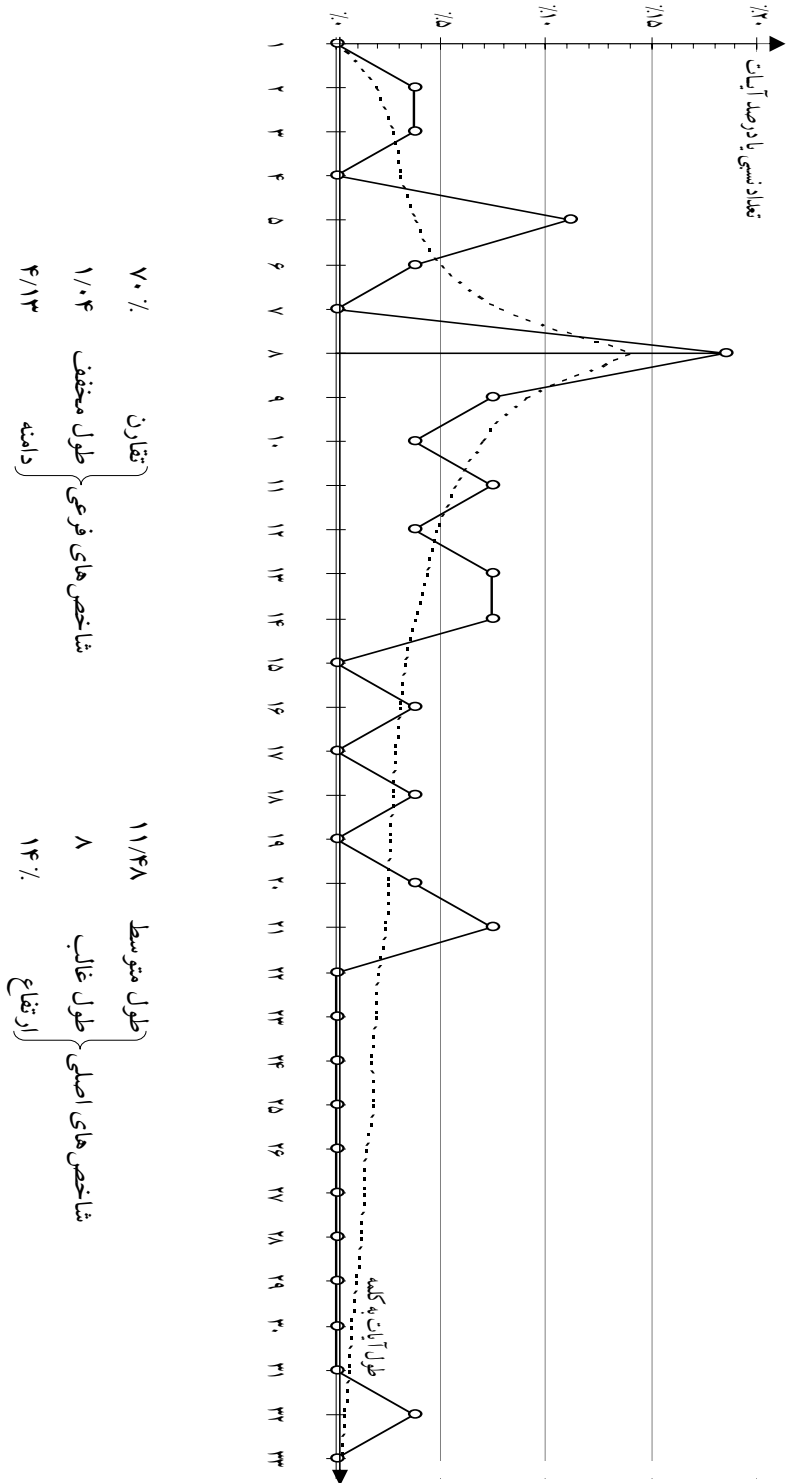
ب (سوره روم (۳۰) نازل شده در حوالی سال ۷ بعثت
(ثلث اول سوره از الم تا وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ...)

جدول کلمه سنجی سوره روم (۳۰) (ثلث اول)

شماره آیات	طول آیات	تعداد آیات	تعداد کلمات	درصد آیات
۱	۱	۰	۰	۰
۲	۱	۱	۲	۳/۷
۳	۱	۱	۳	۳/۷
۴	۰	۰	۰	۰
۵	۲	۳	۱۵	۱۱/۱۳/۷
۶	۱۶	۱	۶	۳/۷
۷	۰	۰	۰	۰
۸	۴	۵	۴۰	۱۸/۵/۷/۴
۹	۵	۲	۱۸	۷/۴
۱۰	۶	۱	۱۰	۳/۷
۱۱	۱۵	۲	۲۲	۷/۴
۱۲	۳	۱	۱۲	۷/۴
۱۳	۹	۲	۲۶	۷/۴
۱۴	۱۸	۲	۲۸	۷/۴
۱۵	۲۲	۰	۰	۰
۱۶	۲۴	۱	۱۶	۳/۷
۱۷	۰	۰	۰	۰
۱۸	۲۶	۱	۱۸	۳/۷
۱۹	۰	۰	۰	۰
۲۰	۲۰	۱	۲۰	۳/۷
۲۱	۷	۲	۴۲	۷/۴
۲۲	۰	۰	۰	۰
۲۳	۰	۰	۰	۰
۲۴	۰	۰	۰	۰
۲۵	۰	۰	۰	۰
۲۶	۰	۰	۰	۰
۲۷	۰	۰	۰	۰
۲۸	۰	۰	۰	۰
۲۹	۰	۰	۰	۰
۳۰	۰	۰	۰	۰
۳۱	۰	۰	۰	۰
۳۲	۰	۰	۰	۰
۳۳	۸	۱	۳۳	۳/۷
۳۴	۰	۰	۰	۰

تعداد آیات ۳۷ ، تعداد کلمات ۳۱۰ ، طول متوسط ۱۱/۴۸ = ۳۱۰ ÷ ۳۷

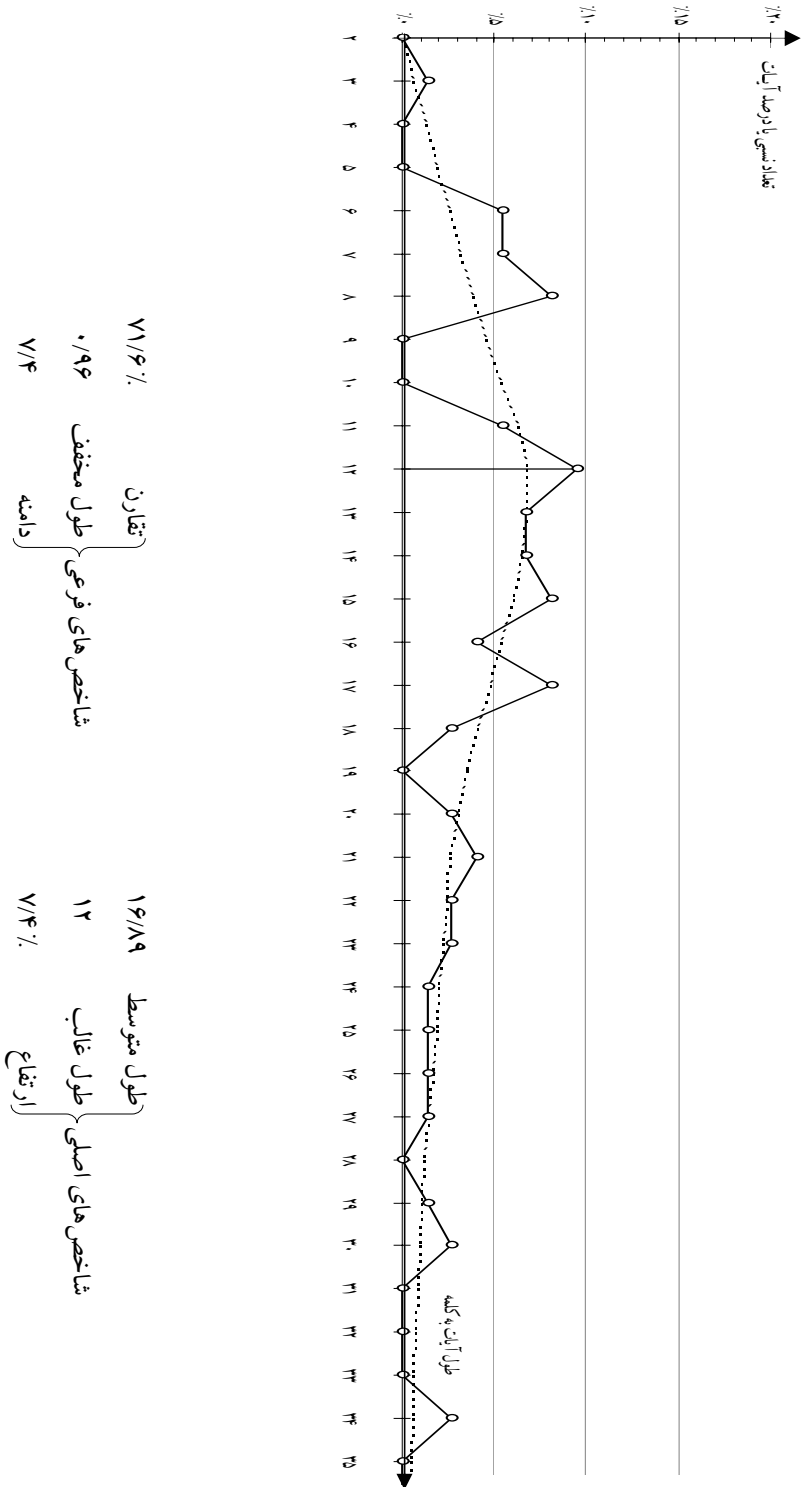
شکل ۱۴- جمله‌نگار سوره روم (۳۰)، ثلث اول، آیات ۱ تا ۲۶

شکل ۱۵- جمله‌نگار سوره احزاب (۳۳م)

۷۱/۶٪	تقارن	۱۶/۸۹	طول متوسط
۰/۹۶	طول مخفف	۱۲	طول غالب
۷/۴	دامنه	۷/۴٪	ارتفاع
	شاخص‌های فرعی		شاخص‌های اصلی

۹- تنوع و تغییرات منظم

از ملاحظه جمله‌نگارهای سوره‌های انتخابی و مقایسه آنها با یکدیگر نکات چندی آشکار می‌گردد:

الف) نظم نسبی

در هر سه سوره، با وجود تعداد کم آیات (مخصوصاً در سوره هُمَزَه (۱۰۴) و تا حدودی در سوره روم (۳۰))، منحنی جمله‌نگار خالی از نظم نبوده با داشتن یک قله آشکار، تجمع جمله‌های نزدیک به طول متوسط در اطراف طول غالب و بالاخره تفرق تدریجی آیات بلند، به خوبی شکل کلاسیک منحنی‌های آماری را تکرار می‌نماید. کیفیت فوق و چنین تبعیت نسبی که از قانون احتمالات در غالب سوره‌ها مشاهده می‌شود، می‌تواند مشوقی برای اتصال جمله‌سنجی در قرآن تلقی گردد. مثلاً سوره انبیاء (۲۱) از نمونه‌هایی است که جدول توزیع منظم و جمله‌نگار زیبایی دارد (شکل ۱۶) و با وجود تنها ۱۱۳ آیه، خیلی نزدیک به منحنی ایده‌آل و حد معادل در می‌آید:

شکل ۱۶- جمله‌نگار سوره انبیاء (۲۱)

شاخص‌ها

۸۰ %	} تقارن	} فرعی	۱۰/۱۲	} طول متوسط	} اصلی	
۱/۴۰			۸			} طول غالب
۳/۴۷			۱۸/۶ %			} ارتفاع

ب) تغییرات وسیع

طول متوسط آیات در سه سوره مورد آزمایش اختلاف فوق‌العاده پیدا کرده است: در سوره همزه (۱۰۴)، ۳/۸۹، در سوره روم (۳۰)، ۱۱/۴۸، و در سوره احزاب (۴۴)، ۱۶/۸۹ که بیش از ۴ برابر طول متوسط آیات در سوره همزه (۱۰۴) است.

چنین اختلاف یا تحول شدید، به لحاظ کوتاهی و بلندی آیات یا تغییر وسیع جمله‌بندی، به نظر نمی‌آید در هیچ کتاب دیگر یا در نوشته و گفته‌های هیچ کس نظیر داشته باشد. وسعت اختلاف وقتی بیشتر ظاهر می‌گردد که پنج آیه‌ی ابتدای سوره علق (۹۶) به طول متوسط ۳/۷۴ را که به عقیده غالب مفسرین و مورخین، اولین آیات وحی می‌باشد، با آیات ابتدای سوره مائده (۵)، به طول متوسط ۴۴/۵۰ که معمولاً به عنوان آخرین آیات نازل بر پیغمبر تلقی شده است، مقایسه نمائیم. از آغاز تا پایان دوران رسالت، طول متوسط؛ $۱۱/۹۰ = ۴۴/۵۰ \div ۳/۷۴$ برابر شده است! چنین حالت خاص، محرکی برای مطالعه بیشتر این پدیده و مؤیدی برای استفاده از جمله‌شناسی در قرآن می‌باشد.

ج) عامل زمان

با توجه به طول متوسط آیات در سه سوره فوق‌الذکر و گروه‌های آیات آغاز و پایان وحی، نکته‌ای که بلافاصله به ذهن می‌آید امکان رابطه مستقیم مابین طول متوسط آیات و فاصله زمانی نزول آنها از ابتدای وحی است. جدول مفصل‌تر صفحه ۳۲۵ نیز این رابطه را ظاهرتر نشان می‌دهد. به عبارت ریاضی، طول متوسط آیات که یکی از متغیرهای جمله‌شناسی قرآن می‌باشد، تابعی است صعودی از زمان.

البته این نکته ساده یک فرضیه احتمالی است و اثبات آن احتیاج به تحقیق بیشتر و تأیید محکم‌تر دارد. مثلاً ممکن است طول متوسط آیات قرآن در طی دوران رسالت، ضمن نزول یا صدور آنها، احتمالاً و به طور متوسط مسیر صعودی داشته باشد ولی نه به صورت قاطع و بدون پس و پیش.

متأسفانه در این زمینه هیچ‌گونه تصریح یا اشاره‌ای در قرآن و در روایات و تفاسیر نیامده است. بنابراین بررسی مسئله برای حصول اطمینان یا حداقل احتمال، ناچار باید از خود آیات و از طریق جمله‌شناسی قرآن به عمل آید.

ممکن است گفته شود که طول متوسط آیات به جای تبعیت از سال نزول و زمان، ارتباط با عوامل دیگری دارد. مانند هجرت از مکه به مدینه، مواجهه با افراد و

طبقات گوناگون یا نوع مطالب و موضوعات مورد بحث. البته همان‌طور که در بخش اول دیدیم، جمله‌سازی یک‌گوینده یا نویسنده و در هر زبان، بر حسب نوع گفتار، وضع و استعداد شنونده و شرایط دیگر گفتار، تغییر می‌کند. ولی در مورد قرآن و به فرض که این قبیل عوامل، مؤثرهای اصلی تطویل آیات باشند، تعداد و انواع آنها از ده تجاوز نمی‌نماید در حالی که ۱۱۴ سوره قرآن هر کدام برای خود طول متوسطی دارد و بسیاری از سوره‌ها از چندین گروه آیات متمایز، با طول متوسط‌های متفاوت، تشکیل می‌شود.

انتقال از مکه به مدینه در صورتی می‌توانست به عنوان عامل مؤثر در جمله‌سازی قرآن پذیرفته شود که همه سوره‌های مکی روال واحدی می‌داشتند و سوره‌های مدنی روال واحد دیگر.

مواجهه با افراد و طبقات تازه نیز، نمی‌تواند به عنوان عامل تغییرات مورد بحث تلقی شود چون علاوه بر آنکه افراد مخاطب قرآن در دوران رسالت همان اعراب حجاز اعم از مؤمن و مشرک و منافق بوده و تعدادی یهودی و مسیحی در مدینه اضافه شده است، مطالب مربوط به این طبقات تفکیک نگردیده است و غالباً دیده می‌شود که آیات در یک سوره و به طور مخلوط، به همه دسته‌ها خطاب می‌شود.

به همین قرار است موضوعات سوره‌ها، اگر چه تنوع و تعداد آنها بیشتر از گروه‌های طرف خطاب می‌باشد ولی می‌بینیم طول متوسط‌های آیات مربوط به یک موضوع، در سوره‌های مختلف مساوی نیست و بر حسب آنکه در کدام دوران مکه یا مدینه باشد، طول متوسط فرق کرده است. مثلاً آیات توحیدی که سراسر قرآن مشحون از آن است هم با طول کوتاه در سوره‌های اوایل رسالت مانند سوره اخلاص (۱۱۲) و اعلیٰ (۸۷) دیده می‌شود، هم با طول بلند در آیه‌الکرسی سوره بقره (۲) و در آیات مخصوص سوره‌های فاطر (۳۵) و مائده (۵) و نور (۲۴) که تعلق به سال‌های آخر مدینه دارد، همچنین بسیاری از موضوعات دیگر مانند توصیف پیغمبران، توصیف پیروان ادیان گذشته، تذکر و توضیح آخرت، احکام فقهی و غیره که در گروه‌های آیات با طول‌های متوسط کاملاً متفاوت آمده است.

به طور خلاصه، تنها عامل مؤثری که باقی می‌ماند زمان یا سال نزول است. البته مسئله‌ی اینکه زمان چگونه و از چه راه در تطویل آیات دخالت داشته است، جداگانه باید مطالعه گردد.

جدول زیر که از ۷ سوره با تاریخ نزول تقریباً مشخص استخراج شده است افزایش تدریجی طول متوسط بر حسب سال نزول را به خوبی روشن می‌نماید.

ردیف	نام و شماره سوره	حدود سال نزول	طول متوسط آیات
۱	همزه (۱۰۴)	اول و دوم بعثت	$۳۵ \div ۹ = ۳/۸۹$
۲	طه (۲۰)	چهارم و پنجم بعثت (اسلام آوردن عمر)	$۱۳۰۸ \div ۱۴۳ = ۹/۱۵$
۳	اعراف (۷)	حوالی هجرت	$۳۲۶۲ \div ۲۱۰ = ۱۵/۵۳$
۴	انفال (۸)	اوایل دوران مدینه (جنگ‌های بدر و احد)	$۱۲۰۵ \div ۷۷ = ۱۵/۶۵$
۵	حشر (۵۹)	۴ هجری (اخراج یهودی‌ها از یثرب)	$۴۳۳ \div ۲۴ = ۱۸/۰۴$
۶	نور (۲۴)	۶ هجری (مراجعت از جنگ بنی‌مصطلق)	$۱۲۸۰ \div ۶۵ = ۱۹/۶۹$
۷	مائده (۵)	اواخر دوران رسالت	$۲۷۴۹ \div ۱۲۰ = ۲۲/۹۱$

د) هم‌آهنگی شاخص‌ها

در میان شاخص‌های جمله‌نگار سوره‌های سه‌گانه، اگر دقت کنیم می‌بینیم تنها طول متوسط نیست که از سوره‌ای به سوره دیگر تغییر می‌کنند بلکه سایر شاخص‌های اصلی و شاخص دامنه نیز دستخوش تغییراند.

نکته جالب این است که کلیه شاخص‌های این سوره‌ها، از همزه (۱۰۴) تا احزاب (۳۳) در جهت واحد و به‌طور هم‌آهنگ تغییر کرده‌اند. با به‌پای طول متوسط، طول‌های غالب و دامنه نیز ترقی کرده و ارتفاعات تنزل نموده‌اند. اگر به جای ارتفاع، عکس آن را بگیریم می‌توانیم بگوئیم تغییرات شاخص‌های چهارگانه: طول متوسط، طول غالب، ارتفاع معکوس و دامنه، به هم‌آهنگی یکدیگر تغییر یافته‌اند. در عوض شاخص‌های فرعی تقارن و طول خفیف حالت را کد یا اختلافات ضعیف داشته‌اند.

این مسئله چنانچه در سایر سوره‌ها تعمیم داشته باشد، می‌تواند قرینه‌ی تازه‌ای بر نظام خاص قرآن و اعتبار جمله‌شناسی تلقی گردد.

۱۰- متوسط گیری شاخص‌ها و تعریف طول مبنا

برای رسیدگی به درجه هم‌آهنگی شاخص‌ها و برای سهولت مقایسه، یکی از سوره‌های قرآن مثلاً انبیاء (۲۱) را که دارای پاشش یکنواخت و جمله‌نگار منظم

می‌باشد (شکل ۱۶) و طول متوسط آن نزدیک به عدد ساده ۱۰ است، به عنوان مبنا انتخاب می‌نمائیم و سپس شاخص‌های سایر سوره‌ها را بر شاخص‌های نظیر سوره انبیاء (۲۱) تقسیم می‌کنیم و به ارقام حاصله عنوان «شاخص نسبی» می‌دهیم. اگر شاخص‌های نسبی هر سوره با یکدیگر مساوی درآمد- یا تقریباً مساوی و با اختلاف حداکثر ۲۰ درصد- معلوم خواهد شد که شاخص‌ها، هم‌آهنگی نسبتاً کامل دارند. مثلاً در سه سوره نمونه، شاخص‌های چهارگانه مطلق و نسبی و متوسط‌گیری آنها مطابق جدول زیر در می‌آید.

جدول شاخص‌های ۳ سوره: همزه، روم و احزاب

شاخص‌ها سوره‌ها	طول متوسط		طول غالب		ارتفاع		دامنه		حد اکثر اختلاف
	نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	
۱- همزه (۱۰۴)	۰/۳۸۹	۳/۸۹	۰/۵۰۰	۴	۵۵٪	۰/۲۷۰	۱/۴۲	۰/۳۸۹	۲۸/۵٪
۲- روم (۳۰) (ثلث اول)	۱/۱۴۸	۱۱/۴۸	۱/۰۰۰	۸	۱۴٪	۱/۰۷۱	۴/۱۳	۱/۱۲۸	۲/۷٪
۳- احزاب (۳۴)	۱/۶۸۹	۱۶/۸۹	۱/۵۰۰	۱۲	۷٪	۲/۲۲۲	۷/۴	۲/۰۲۱	۹/۹٪

به طوری که دیده می‌شود شاخص‌های نسبی هر سوره تقریباً مساوی درآمده است و اختلاف هر کدام آنها با متوسط چهار تا، از ۱۷ درصد تجاوز نکرده است. بنابراین میزان هم‌آهنگی در این سوره‌ها از ۸۳ درصد تا ۸۸/۶ درصد می‌باشد. بدیهی است که در حساب احتمالات، دقت صد در صد فقط در صورت بی‌نهایت بودن تعداد افراد و به شرط یکنواختی کامل یا عدم دخالت عناصر و عوامل خاص، قابل انتظار می‌باشد. به همین دلیل در موارد عملی و عادی، متوسل به متوسط‌گیری ارقام و نتایج می‌شوند تا اثر انحراف‌های تصادفی به حداقل و درجه تقریب به حداکثر برسد. چنانچه در سوره‌ای مابین شاخص‌های نسبی هم‌آهنگی دیده شود، متوسط‌گیری مابین آنها، معنی و ارزش خواهد داشت. حال اگر متوسط شاخص‌های نسبی را در عدد ۱۰ که طول متوسط سوره مبنا است ضرب کنیم در واقع به شاخص مطلق برگشته‌ایم و این عدد را که یک نوع طول متوسط اصلاح شده و تعدیل یافته است، «طول مبنا» نامیده، به عنوان معرف سوره به کار خواهیم برد.

در مطالعه جمله‌نگار سوره‌ها دیده می‌شود که از میان چهار شاخص فوق‌الذکر، سه شاخص اصلی «طول متوسط»، «طول غالب» و «ارتفاع» بهتر از شاخص «دامنه»، از ثبات و هم‌آهنگی تبعیت دارند. بنابراین «طول مبنا» را با متوسط‌گیری سه شاخص اصلی به دست می‌آوریم.

علاوه بر سه سوره نمونه‌ی همزه (۱۰۴)، روم (۳۰) و احزاب (۳۴)، در تعداد قابل ملاحظه‌ای از سوره‌های قرآن، هم‌آهنگی قابل توجهی مابین شاخص‌ها مشاهده می‌شود. از آن جمله، در ۸ سوره‌ی دیگر قرآن، هماهنگی بین شاخص‌ها مطابق جدول زیر به دست می‌آید.

هم‌آهنگی شاخص‌ها در ۸ سوره‌ی دیگر قرآن

هم‌آهنگی	دامنه		طول مبنا	ارتفاع		طول غالب		طول متوسط		شاخص‌ها سوره‌ها
	نسبی	مطلق		نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	نسبی	مطلق	
۸۹٪	۰/۴۷۳	۱/۷۳	۲/۸۳	۰/۳۰۰	۵۰	۰/۲۵۰	۲	۰/۳۰۰	۳	اخلاص (۱۱۴)
۹۴٪	۰/۵۴۰	۱/۹۸	۳/۵۴	۰/۳۴۹	۴۳	۰/۳۷۵	۳	۰/۳۳۸	۳/۳۸	لیل (۹۴)
۹۲/۷٪	۰/۷۲۰	۲/۶۳	۴/۶۶	۰/۴۲۹	۳۵	۰/۵۰۰	۴	۰/۴۷۱	۴/۷۱	صافات (۳۷)
۹۸/۴٪	۰/۶۷۲	۲/۴۶	۶/۲۸	۰/۶۳۸	۲۳/۵	۰/۶۲۵	۵	۰/۶۲۲	۶/۲۲	قمر (۵۴)*
۹۹/۸٪	۰/۶۶۶	۲/۴۲	۶/۲۵	۰/۶۲۵	۲۴	۰/۶۲۵	۵	۰/۶۲۶	۶/۲۶	قمر (۵۴)
۹۶/۸٪	۰/۷۳۲	۲/۶۸	۸/۴۹	۰/۸۵۷	۱۷/۵	۰/۸۷۵	۷	۰/۸۱۶	۸/۱۶	ق (۵۰)
۹۶/۶٪	۱/۱۵۱	۴/۲۱	۱۰/۹۲	۱/۰۳۴	۱۴/۵	۱/۱۲۵	۹	۱/۱۱۵	۱۱/۱۵	عرفان (۲۵)
۷۷/۷٪	۱/۶۵۹	۶/۰۷	۱۴/۹۰	۱/۷۸۶	۸/۴	۱/۱۲۵	۹	۱/۵۶۰	۱۵/۶۰	یوسف (۱۲)
۹۲/۴٪	۱/۵۵۵	۵/۶۹	۱۵/۹۳	۱/۷۱۴	۸/۷۵	۱/۵۰۰	۱۲	۱/۵۶۵	۱۵/۶۵	انفال (۸)

* با کنار گذاشتن تکرار آیات ترجیع‌بند

مجموعاً در ۳۰ سوره از ۱۱۴ سوره قرآن، طبق جمله‌سنجی‌هایی که به عمل آمده هماهنگی شاخص‌ها خوب است: تکویر (۸۱)، واقعه (۵۶)، عنکبوت (۲۹)، مؤمن (۴۰)، کهف (۱۸)، رعد (۱۳)، مریم (۱۹)، نحل (۱۶)، سجده (۳۲)، قارعه (۱۰۱)، فاطر (۳۵)، یس (۳۶)، ممتحنه (۶۰)، ملک (۶۷)، جن (۷۲)، دهر (۷۶)، انشقاق (۸۴)، بلد (۹۰)، کوثر (۱۰۸)، فاتحه (۱)، کافرون (۱۰۹)، زلزله (۹۹)، و آنها که قبلاً ارائه گردید.

۱۱- سوره‌های ناهم‌آهنگ

در مقابل سی سوره فوق، سوره‌های زیادی هم وجود دارند که شاخص‌های آنها چندان هماهنگی نشان نمی‌دهد.

در این موارد باید دید آیا اصول و نتیجه‌گیری‌های جمله‌شناسی، حالت انحراف و استثنا پیدا کرده است و اعتبار خود را از دست می‌دهد یا دلایل و عوامل خاص در کار است.

معمولاً در این قبیل سوره‌ها جدول آیات و جمله‌نگار نیز نامنظم درمی‌آید. مثلاً غیر متصل و دو قله‌ای است.

همان‌طور که قبلاً گفتیم شرط اعتبار و استفاده از محاسبات و منحنی‌های جمله سنجی قرآن و هر متن دیگر این است که قانون احتمال، یکنواختی حالات و آزادی تصادف حکم‌فرما باشد. همین قدر که استثنا، تعمد، تصنع یا دخالت عوامل و علل خاص وارد شود، نظام بی‌تفاوت آماری و استنتاج‌های احتمالی به هم خواهد خورد. همان‌طور که در دیباچه گلستان ناچار شدیم جمله‌های منظوم را که تحت قاعده محدود کننده‌ی خاص هستند جدا کنیم.

عوامل و عللی که در قرآن نظام یکنواخت احتمالات و یکپارچگی بعضی از سوره‌ها را به هم می‌زند و شاخص‌ها را ناهم‌آهنگ می‌سازد، مختلف است. در زیر چند مورد را مطالعه می‌کنیم.

الف) سوره مزمل (۷۴)

سوره مزمل (۷۴)، از سوره‌های آغاز وحی است و دارای ۲۰ آیه با شاخص‌های ناهم‌آهنگ به شرح زیر می‌باشد:

طول متوسط	۹/۹	مقدار نسبی	۰/۹۹۰	اختلاف	۲۵ %
طول غالب	۶	"	۰/۷۵۰	طول مبنا	۷/۹۳
ارتفاع	۲۳/۵ %	"	۰/۶۳۸		
دامنه	۵/۹	"	۱/۶۲		

وقتی به ترکیب‌بندی آیات در جدول توزیع این سوره (جدول زیر) دقت کنیم، می‌بینیم که آیه ۲۰ (آخری) با طول ۷۷ کلمه‌ای خود ایجاد ناجوری در میان آیات ۲ تا ۱۱ کلمه‌ای نموده و باعث ناهم‌آهنگی شاخص‌ها شده است.

جدول کلمه‌سنجی (توزیع) سوره مزمل (۷۳)، تمام آیات (۱ تا ۲۰)

طول آیات	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۷۷	۷۸
شماره آیات		۱		۲	۳	۴	۱۰	۶	۹		۱۵		۲۰	
				۱۲	۵	۷		۱۴	۱۹					
					۱۳	۸		۱۷						
						۱۱								
						۱۶								
						۱۸								
تعداد آیات	۰	۱	۰	۲	۳	۶	۱	۳	۲	۰	۱	۰	۱	۰
تعداد کلمات	۰	۲	۰	۸	۱۵	۳۶	۷	۲۴	۱۸	۰	۱۱	۰	۷۷	۰
درصد آیات	۰	۵/۳	۰	۱۰/۵	۱۵/۸	۳۱/۶	۵/۳	۱۵/۸	۱۰/۵	۰	۵/۳	۰	۵/۳	۰

تعداد آیات ۲۰، تعداد کلمات ۱۹۸، طول متوسط $۹/۹ = ۱۹۸ \div ۲۰$

آیه آخر سوره مزمل (۷۳) علاوه بر آنکه به لحاظ طول و آهنگ با آیات قبلی که غالباً ۶ کلمه‌ای هستند بی‌تناسب است به لحاظ مطلب نیز کاملاً نشان می‌دهد که چندین سال بعد و موقعی وارد مجموعه شده است که آیات زیادی نازل گردیده، قرآن شکل یافته و به صورت کتابی در آمده، مؤمنین جمعیت و تشکیل طائفه‌هایی داده‌اند، حرکت در زمین و مأموریت‌های خارج راه افتاده و موقع اعلام جهاد نزدیک شده است.

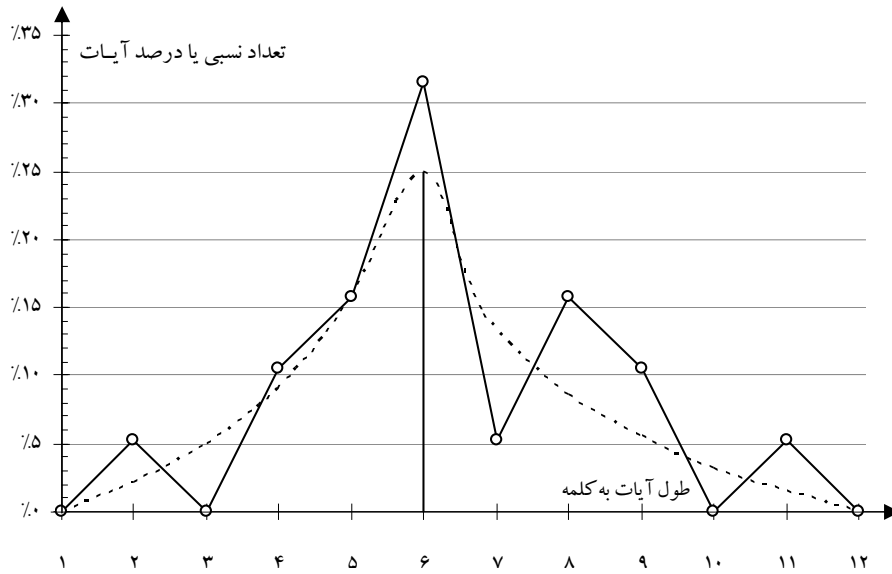
با خارج کردن آیه آخر^۱ از حساب جدول، جمله‌نگار سوره نسبتاً منظم و شاخص‌ها هم آهنگ شده، طول متوسط $۶/۳۷$ در می‌آید که فقط ۴ درصد با طول مبنا اختلاف دارد (شکل ۱۷).

۱. آیه چنین است:

مزمل (۷۳) / ۲۰:

ترجمه: پروردگار تو آگاه است که تو و گروهی از همراهان نزدیک دو ثلث یا نصف یا [حداقل] ثلث شب را [به عبادت] برمی‌خیزید؛ خداست که شب و روز را تقدیر می‌کند؛ [او] آگاه است که شما قادر نیستید این حدود را [برای شب‌زنده‌داری] به درستی رعایت کنید، لذا [به رحمت خود] بر شما بازگشت؛ اینک هر چه میسر است، [در ساعات شب] به تلاوت قرآن پردازید؛ خدا می‌داند که برخی از شما بیمار خواهند بود، و برخی دیگر در طلب روزی از بخشایش خدا در سفرند، و گروهی دیگر در راه خدا جنگ می‌کنند؛ پس در همان حد که میسر است آیات قرآن را تلاوت کنید، و به نماز بایستید و زکات پردازید و [با انفاق خود] به خدا و امی نیکو بدهید؛ و هر نیکویی که برای خود پیش می‌فرستید، به صورت پاداشی بهتر و بزرگ‌تر، آن را نزد خدا باز می‌یابید؛ و از خدا آمرزش بخواهید؛ که خدا آمرزگاری است مهربان.

شکل ۱۷- جمله‌نگار سوره مزمل (۷۴) (بدون آیه آخر)

شاخص‌ها	مطلق	نسبی
طول متوسط	۶/۳۷	۰/۶۳۷
طول غالب	۶	۰/۷۵۰
ارتفاع	۲۵%	۰/۶۰۰
دامنه	۲/۱۱	۰/۵۷۸

۶/۶۲ طول مبنا

ب) سورهٔ مرسلات (۷۷)

سوره مرسلات (۷۷) نیز مانند سوره‌های قمر (۹۴)، رحمن (۵۵) و شعراء (۲۶)، دارای ترجیع‌بند است و آیه‌ی «

«، ۱۰ بار در آن تکرار می‌شود. برحسب آنکه آیهٔ ترجیع‌بند را ۱۰ مرتبه یا ۱ مرتبه به حساب بیاوریم به دو جمله‌نگار مختلف و دو دسته شاخص می‌رسیم که دومی منظم‌تر و هماهنگ است: شکل‌های (۱۸- الف) و (۱۸- ب).

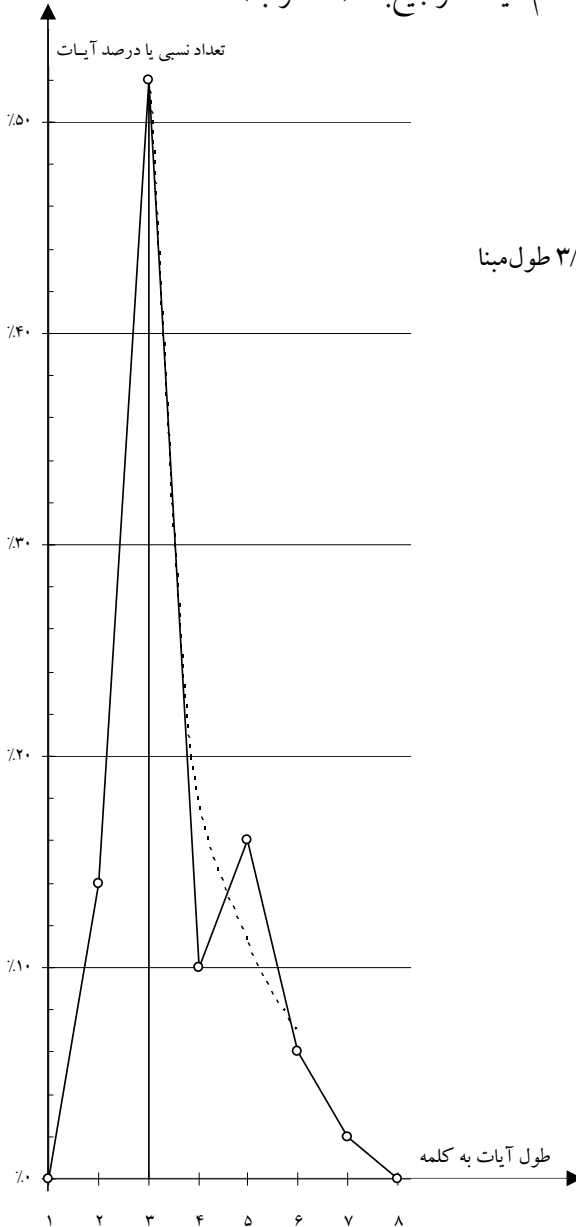
در این قبیل سوره‌ها آیات تکراری حالت استثنا و یک‌نوع تصنع را دارد، وجودشان نظام یکنواخت و تساوی احتمال را به هم می‌زند و چون با کنار گذاشتن آنها قانون

۱. مرسلات (۷۷) / ۱۵ یا ۱۹ یا ۲۴ یا ۲۸ یا ۳۴ یا ۳۷ یا ۴۰ یا ۴۵ یا ۴۷ یا ۴۹: در آن روز، وای به حال تکذیب‌کنندگان.

احتمالات حاکم می‌شود منحنی مشخصه و شاخص‌ها حالت عادی تقریباً هماهنگ پیدا می‌کنند.

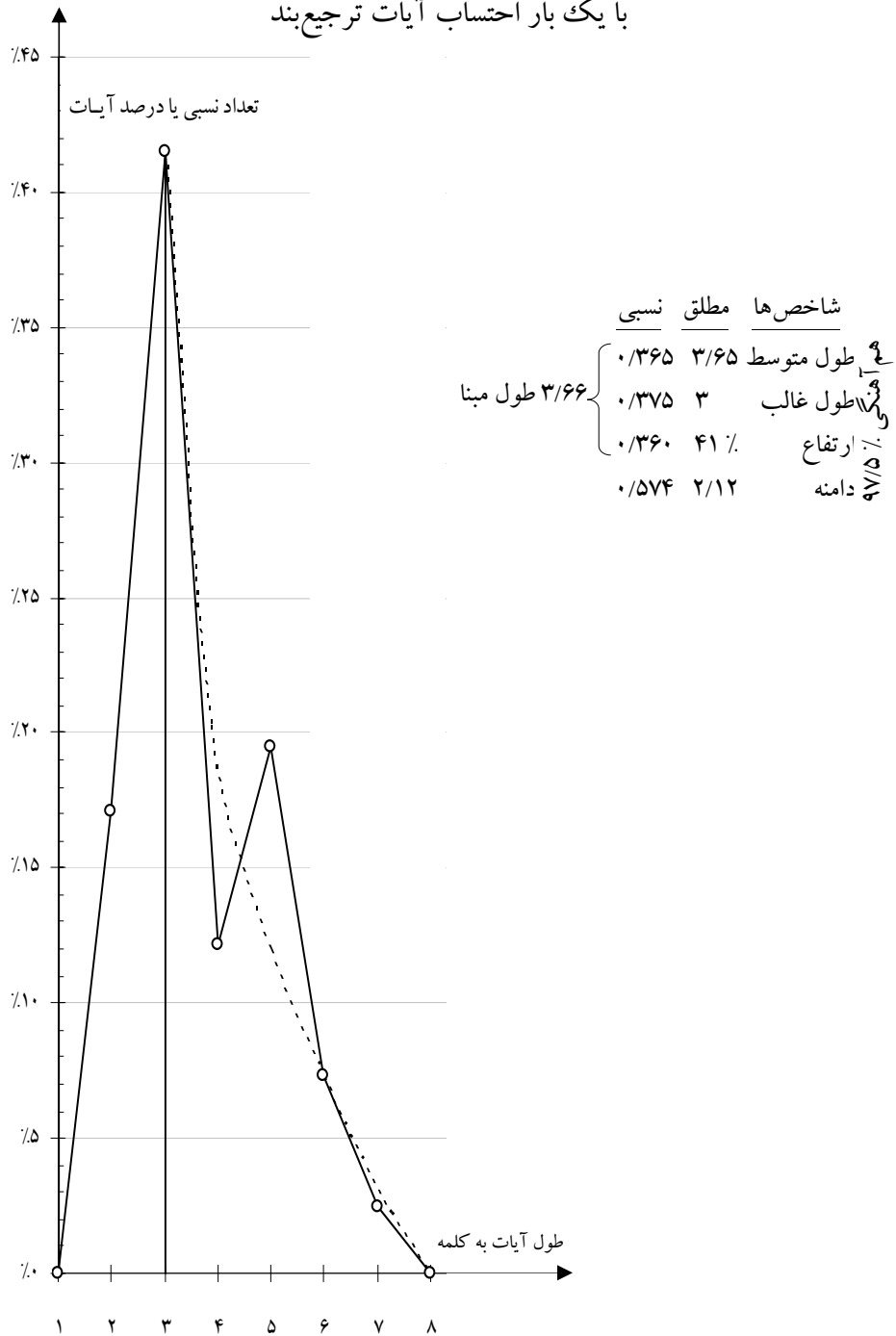
شکل ۱۸- الف : جمله‌نگار سوره مرسلات (۷۷)، تمام آیات (۱ تا ۵)

با احتساب تمام آیات ترجیع‌بند (۱۰ مرتبه)

شاخص‌ها	مطلق	نسبی
طول متوسط	۳/۵۴	۰/۳۵۴
طول غالب	۳	۰/۳۷۵
ارتفاع	۵۲٪	۰/۲۸۸
دامنه	۱/۹۴	۰/۵۳۰

شکل ۱۸- ب: جمله‌نگار سوره مرسلات (۷۷)، تمام آیات (۱ تا ۵۰)
با یک بار احتساب آیات ترجیع‌بند

ج (سوره‌های طولانی و مرتب)

نزول غالب سوره‌های کوچک (مانند: همزه (۱۰۴)، اخلاص (۱۱۲)، قدر (۹۷)، تین (۹۵)، لیل (۹۲)) و بعضی از سوره‌های متوسط (مانند انبیاء (۲۱)، یوسف (۱۲)، عبس (۸۵)، حدید (۵۷)، سجده (۲۲))، و یکپارچه بوده است. توزیع آیات در این سوره‌ها یکنواختی مطلوب احتمالات را دارد و اختلاف و تمایز چندانی مابین قسمت‌های مختلف سوره به لحاظ پاشش آیات، بر حسب طول‌های مختلف دیده نمی‌شود.

اما در بسیاری از سوره‌های دیگر قرآن، ناجوری آماری دیده می‌شود. مثلاً در ابتدای یک سوره، طول آیات در اطراف ۸ کلمه دور می‌زند و سپس غلبه با طول ۱۲ می‌شود. منحنی جمله‌نگار به جای یک ماکزیمم آشکار یا یک قله، تضاریس بیشتر از معمول و قله‌های متعدد نشان می‌دهد. البته شاخص‌ها نیز ناهماهنگ در می‌آیند. به‌محتوی و مضمون آیات این گونه سوره‌ها نیز که نگاه کنیم، مطالب را گوناگون و تا حدودی مستقل از یکدیگر می‌بینیم.

طبیعی است که سوره‌هایی مانند بقره (۲) که شامل ۲۸۶ آیه و ۵۹۴۸ کلمه در باره مسائل عدیده مربوط به وقایع و زمان‌های متفاوت است، نمی‌توانسته است در یک مجلس بر پیغمبر نازل شده باشد.

جالب توجه و نکته مورد انتظار این است که وقتی آیات این نوع سوره‌ها را بر حسب موضوعات و فصول مربوطه گروه‌بندی می‌کنیم پاشش آیات در هر گروه یکنواخت شده هر گروه، یا مجموعه‌ی گروه‌های دارای طول متوسط‌های تقریباً مساوی، جمله‌نگار قابل قبول پیدا می‌کنند و شاخص‌ها مانند سوره‌های یکپارچه هماهنگ در می‌آیند.

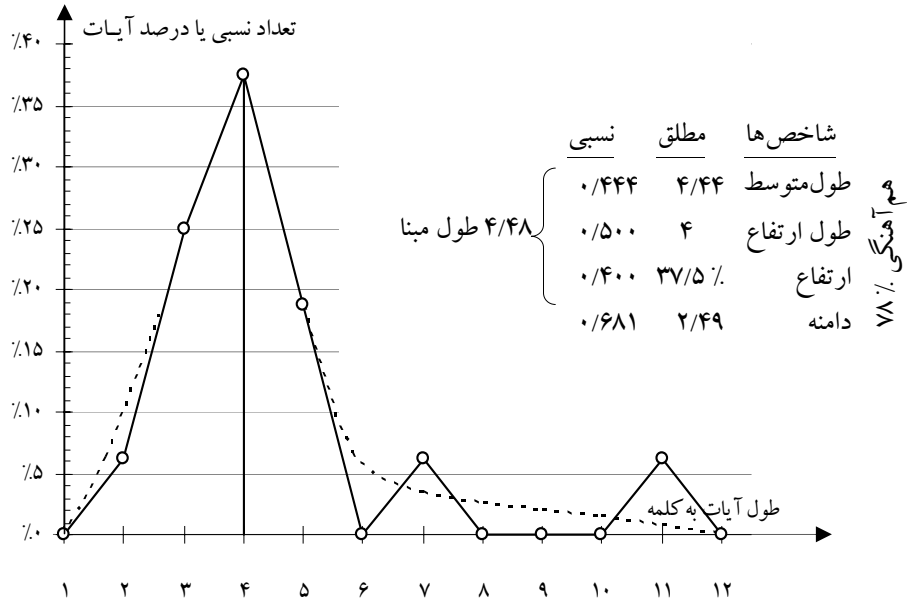
مثلاً سوره قلم (۶۸) که طول متوسط سراسری آن ۵/۷۷ است و هماهنگی ضعیف دارد، به لحاظ مطلب و جمله‌بندی قبل، تفکیک به دو گروه متمایز می‌باشد:

الف) آیات ۱ تا ۱۶ اعتراض و اعراض نسبت به مشرکین

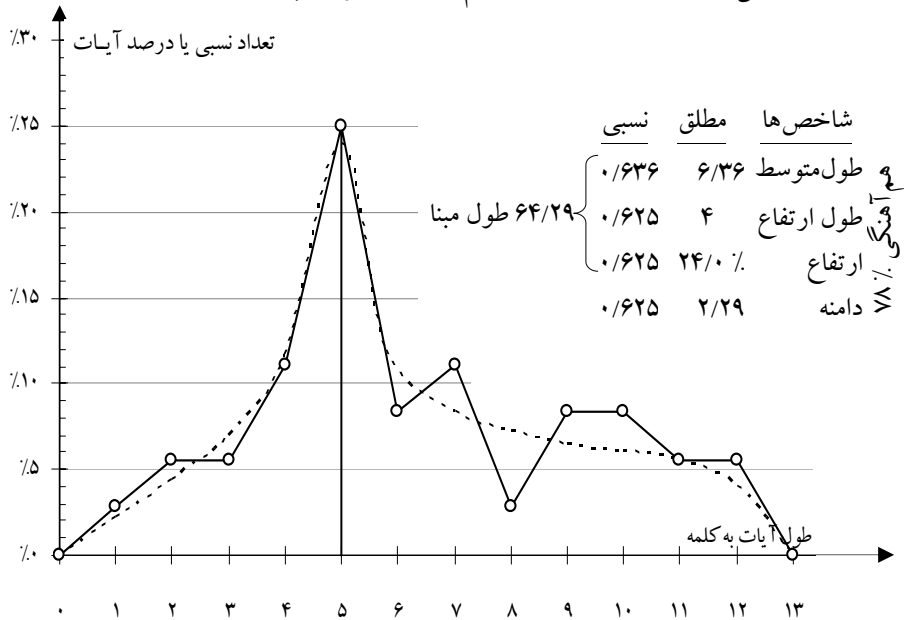
ب) آیات ۱۷ تا ۵۲ تنبیه و تندیهای توحیدی

طول‌های غالب و متوسط و طول مبنا در این دو گروه کاملاً متفاوت در می‌آید ضمن اینکه در داخل هر گروه هماهنگی کافی وجود دارد (۸۸ درصد، در گروه الف و ۹۲/۸ درصد، در گروه ب): شکل ۱۹.

شکل ۱۹- جمله‌نگار سوره قلم (۶۸)، گروه الف (آیات ۱ تا ۱۶)

شکل ۱۹- جمله‌نگار سوره قلم (۶۸)، گروه ب (آیات ۱۷ تا ۵۲)

در این قبیل موارد و هر جا که عدم یکنواختی در پاشش آیات دیده شود، سوره را باید «تقطیع» و به چند گروه هم طول تقسیم کرد. سوره بقره (۲)، در اثر تفکیک موضوعات و تقطیع، به ۵ گروه تقسیم می‌شود که طول مبناهای آنها از ۱۲/۳۶ تا ۳۳/۹۱ تغییر می‌کند. سوره آل عمران (۳) قابل تقسیم به دو گروه است و سوره مائده (۵) نیز مانند سوره بقره (۲)، به ۵ گروه متمایز به طول‌های ۱۶/۳۶ تا ۴۲/۰۴ تقطیع می‌شود. سوره‌های بروج (۸۵)، اعلیٰ (۸۷)، طارق (۸۶)، شمس (۹۱) و فجر (۸۹) نیز هر یک از ۲ گروه تشکیل می‌شوند.

با توجه به نکات فوق‌الذکر و تأمین شرایط یکنواختی آیات به لحاظ قانون احتمالات، یعنی با کنار گذاشتن آیات غیر معاصر و تکراری یا با تقطیع نمودن سوره‌های ناهماهنگ، کلیه سوره‌های قرآن دارای جمله‌نگارها و شاخص‌های نسبتاً منظم و هماهنگ گردیدند و برای هر سوره یا هر گروه از سوره‌های مرکب، یک طول مبنای مخصوص به دست آمد.

۱۲- ردیف‌بندی سوره‌ها و گروه‌های آیات،

برحسب طول مبناهای مربوطه

با مطالعه تفصیلی از طریق کلمه شماری آیات و تجزیه و تحلیل‌های آماری و ترسیم جمله‌نگارها که روی تک تک سوره‌ها به عمل آمد، به این نتیجه رسیدیم که قرآن با ۱۱۴ سوره خود قابل تقسیم بر ۱۹۴ گروه یکنواخت هماهنگ می‌باشد که طول مبناهای آنها از ۲/۱۱ تا ۴۲/۱۳ ترقی می‌کند.

از این جهت، همان‌طور که تنوع مطالب و تغییرات وسیع طول متوسط سوره‌ها، از خصوصیات استثنایی بارز قرآن می‌باشد، هماهنگی شاخص‌ها یا وحدت نظام جمله‌بندی سراسر قرآن نیز صفت ممیزه استثنایی دیگری به‌شمار می‌رود، ضمن آنکه مجموعه این دو امر اعتبار خاص به جمله‌شناسی قرآن و حق استفاده از شاخص‌های جمله‌نگارها را به ما می‌دهد.

از طرف دیگر قبلاً دیدیم که برای توجیه تغییر طول متوسط (یا طول مبنای) سوره‌ها (و گروه‌ها)، هیچ یک از عوامل مکان و موضوع و مخاطب، نقش تعیین کننده نداشت و ناچار می‌بایستی آن را یک پدیده دیگر که بر حسب زمان تحول

پیدا کرده است تلقی نمائیم. خصوصاً که تغییر حالات و روحیه آورنده قرآن نیز نمی‌تواند علت و عامل این کیفیت تصور شود. به شهادت تاریخ، اخلاق و حالات پیغمبر در سراسر دوران رسالت وضع استوار نسبتاً ثابت داشته، نه مصائب جانسوز و مشکلات طاقت‌فرسا او را از کوره به‌در می‌آورد و نه به یاس و ترس و تردیدش می‌انداخته است و نه پیروزی‌ها و خوش‌آمدها او را مست و مغرور می‌ساخته است. به این ترتیب به خود حق می‌دهیم قاعده تطویل تدریجی آیات بر حسب زمان را که در موارد عدیده و هر جا که حدود سال نزول معلوم باشد صدق می‌کند، تعمیم داده به عنوان نظم دیگری از این کتاب بپذیریم.

حال علت طبیعی یا مشیت الهی این کار چه بوده است، مطلب در خور تحقیق می‌باشد ولی عدم توانایی فعلی ما برای توجیه قضیه نمی‌تواند مانع پذیرش آن باشد. بنابراین، سوره‌ها و گروه‌های یکنواخت را بر حسب طول مبناهای مربوطه ردیف‌بندی کرده همان توالی را به عنوان ترتیب نزول خواهیم شناخت. البته با قید تقریبی بودن و غیر قطعی دانستن. زیرا که بالاخره حساب آمار و احتمالات در کار است و تعداد عناصر مورد اندازه‌گیری بینهایت نیست.

۱۳- تعیین سال نزول سوره‌ها و آیات

پس از آنکه گروه‌های آیات و سوره‌ها را بر حسب ترقی طول مبناهای مربوطه، ردیف‌بندی کردیم و ترتیب توالی نزول آنها معلوم شد، تشخیص سال نزول هر یک، دیگر زیاد اشکال نخواهد داشت. کافی است:

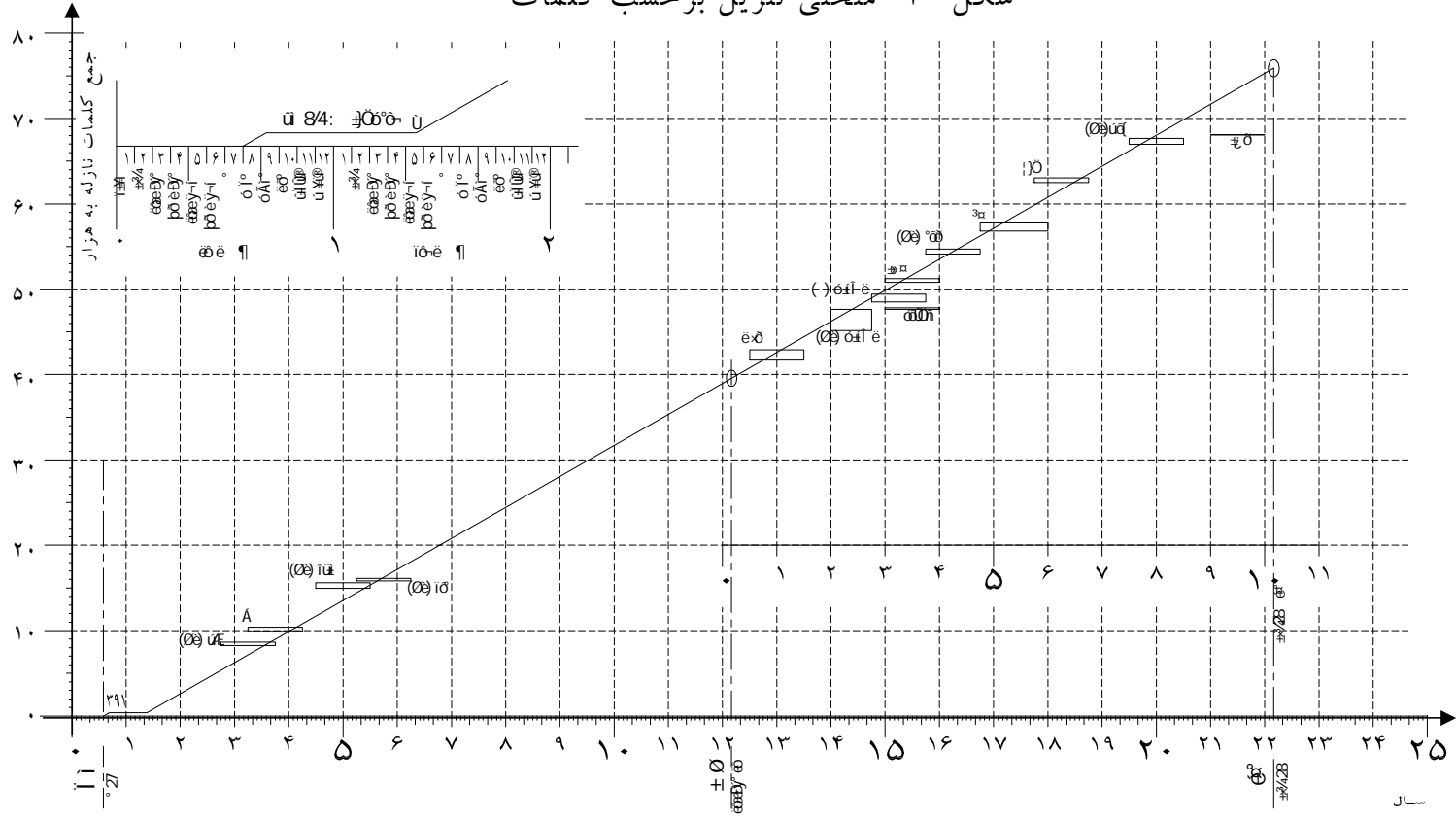
اولاً در یک جدول در برابر هر سوره یکپارچه یا گروه یکنواخت، آیات معاصر مجموع کلمات سوره‌ها و گروه‌های نازل شده قبل از آن را محاسبه و یادداشت نمائیم؛ ثانیاً در یک دستگاه مختصات تحلیلی که محور طول آن بر حسب سال‌های رسالت مندرج شده باشد و محور عرض معرف مجموع کلمات نازل شده در آن سوره یا گروه باشد، نقاط نمایش دهنده‌ی سوره‌های تاریخ‌دار را، از روی سال نزول مربوطه و جمع آیات نازله تا آن زمان مشخص کنیم؛

ثالثاً نقاط شناخته شده فوق را به هم متصل نمائیم.

خط منکسر یا منحنی معادلی که از اتصال نقاط معرف سوره‌های تاریخ‌دار به دست می‌آید، منحنی تنزیل یا مسیر وحی خواهد بود.

شکل ۲۰- منحنی تنزیل برحسب کلمات

اینک هر نقطه از این منحنی را که بگیریم، در محور عرض، مجموع کلمات نازل شده را خوانده با مراجعه به جدول ردیف‌بندی فوق‌الذکر، نام سوره یا گروه نظیر آن را خواهیم یافت و سپس روی محور طول مختصات سال نزول را خواهیم خواند. چنین عملیات، به طوری که در کتاب «سیر تحول قرآن» تشریح شده است، انجام گردیده و این نتیجه ساده و جالب به دست آمد که نقاط (یا مناطق) معرف غالب قریب به اتفاق سوره‌های تاریخ‌دار قرآن، در امتداد یکدیگر قرار دارند و منحنی تنزیل خطی است مستقیم.

به عبارت دیگر تعداد کلمات نازل شده قرآن در هر یک از سال‌های رسالت مقداری ثابت در حدود ۳۶۳۰ کلمه بوده است: شکل ۲۰.

به پیغمبر ما در سال‌های تنهایی و سختی و فرصت، همان اندازه کلمات وحی می‌شده است که در سال‌های جوشش امت و درگیری با مسائل و مشکلات بی‌شمار. واردات ۲۳ سال رسالت^۱ دستخوش تغییر و تزلزل نشده تبعیت از حوادث و عوامل شخصی و محیطی نکرده است.

۱۴- جدول منحنی سال نزول آیات

اینک چنانچه استدلال‌های فوق و استنباط‌های ما از جمله شناسی قرآن درست باشد جدول مقابل که در آن، سال‌های نزول تقریبی تک تک آیات قرآن تعیین شده است قابل قبول خواهد بود.

۱. همان‌طور که در صفحه ۱۶۵ مجموعه آثار (۱۲)، سیر تحول قرآن (۱) توضیح داده شده است، دوران رسالت ۲۳ سال نیست و این رقم، با مسامحه نسبت به روز و ماه‌های ابتدا و انتهای این دوران، تنها مبتنی بر شمارش سال‌های دوران رسالت است. دوران رسالت شامل ۵ ماه انتهایی از سال اول بعثت و ۲۱ سال کامل از ابتدای سال دوم تا انتهای سال بیست و دوم بعثت و دو ماه از ابتدای سال بیست و سوم بعثت، یعنی جمعاً ۲۱ سال و ۷ ماه است که ۱۱ سال و ۷ ماه از آن دوران مکه را تشکیل می‌دهد و ۱۰ سال کامل، دوران مدینه می‌باشد (ب.ف.ب).

دوران مکه			دوران مدینه		
از سال اول بعثت، ماه‌های: شعبان، رمضان، شوال، ذی‌قعدة، ذی‌حجه	سال دوم الی سال دوازدهم بعثت	از سال ۱۳ بعثت، ماه‌های محرم، صفر	از سال سیزدهم بعثت، ماه‌های: ربیع‌الاول، ربیع‌الثانی، جمادى‌الاول، جمادى‌الثانی، رجب، شعبان، ذی‌قعدة، ذی‌حجه	سال چهاردهم الی سال بیست و دوم	از سال بیست و سوم، ماه‌های: محرم و صفر
۵ ماه	+ ۱۱ سال	+ ۲ ماه	+ ۱۰ ماه	+ ۹ سال	+ ۲ ماه
۱۱ سال و ۷ ماه			+ ۱۰ سال تمام		

جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
بعثت = ب	هجرت = ه			
-	ب ۳	یکپارچه	۱ تا ۷	فاتحه (۱)
-	ب ۷	الف	۱ تا ۱۹ الف	بقره (۲)
ه ۹	-	د	۱۹ ب تا ۲۷	
ه ۱	-	ب	۲۸ تا ۳۷	
ه ۵	-	ج	۳۸ تا ۱۴۷	
-	ب ۷	الف	۱۴۸ تا ۱۵۲	
ه ۹	-	د	۱۵۳	
-	ب ۷	الف	۱۵۴ تا ۱۵۸	
ه ۱۰	-	ه	۱۵۹	
ه ۹	-	د	۱۶۰ تا ۱۸۵	
ه ۱	-	ب	۱۸۶ تا ۱۹۱	
ه ۹	-	د	۱۹۲ تا ۱۹۹	
-	ب ۷	الف	۲۰۰ تا ۲۰۵	
ه ۹	-	د	۲۰۶ تا ۲۴۳	
ه ۱۰	-	ه	۲۴۴	
-	ب ۷	الف	۲۴۵ تا ۲۴۶	
ه ۱۰	-	ه	۲۴۷ تا ۲۵۴	
ه ۹	-	د	۲۵۵	
ه ۱۰	-	ه	۲۵۶ تا ۲۵۹	
ه ۱۱	-	ه	۲۶۰ تا ۲۶۲	
ه ۹	-	د	۲۶۳ تا ۲۷۴	
ه ۱۰	-	د	۲۷۵ تا ۲۸۳	
ه ۱۱	-	ه	۲۸۴ تا ۲۸۶	
ه ۳	-	ب	۱ تا ۲۹	
ه ۲	-	الف	۳۰ تا ۹۳	
ه ۳	-	الف	۹۴ تا ۱۷۶	
ه ۳	-	ب	۱۷۷ تا ۲۰۰	
ه ۸	-	الف	۱ تا ۴۶	نساء (۴)
ه ۱۰	-	ج	۴۶ تکمیل	
ه ۶	-	ب	۴۷ تا ۶۰	
ه ۸	-	الف	۶۱ تا ۱۲۵	
ه ۱۰	-	ج	۱۲۶ تا ۱۲۹	
ه ۶	-	ب	۱۳۰ تا ۱۷۴	
ه ۱۰	-	ج	۱۷۵	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن برحسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
۱۱ هـ	-	هـ	۱ تا ۹	مانده (۵)
۲ هـ	-	الف	۱۰ تا ۱۴	
۱۰ هـ	-	د	۱۵ تا ۲۲	
۲ هـ	-	الف	۲۳ تا ۲۹	
۹ هـ	-	ج	۳۰ تا ۳۶	
۲ هـ	-	الف	۳۷ تا ۴۴	
۱۰ هـ	-	د	۴۵ تا ۵۵	
۷ هـ	-	ب	۵۶ تا ۸۸	
۹ هـ	-	ج	۸۹ تا ۱۲۰	
-	ب ۱۰	الف	۱ تا ۳۰	انعام (۶)
۶ هـ	-	ب	۳۱ تا ۷۳	
-	ب ۱۰	الف	۷۴ تا ۸۲	
۶ هـ	-	ب	۸۳ تا ۱۰۴	
-	ب ۱۰	الف	۱۰۵ تا ۱۱۷	
۶ هـ	-	ب	۱۱۸ تا ۱۳۴	
۱۰ هـ	-	ج	۱۳۵ تا ۱۵۴	
۶ هـ	-	ب	۱۵۵ تا ۱۶۵	
۳ هـ	-	ب	۱ تا ۳۰	اعراف (۷)
۴ هـ	-	ب	۳۱ تا ۵۶	
-	ب ۹	الف	۵۷ تا ۱۱۱	
-	ب ۱۰	الف	۱۱۲ تا ۱۵۴	
۴ هـ	-	ب	۱۵۵ تا ۱۷۵	
-	ب ۱۰	الف	۱۷۶ تا ۲۰۵	
۱ هـ	-	-	۱ تا ۶۰	انفال (۸)
۲ هـ	-	-	۶۱ تا ۷۶	
۸ هـ	-	الف	۱ تا ۳۷	توبه (۹)
۴ هـ	-	ب	۳۸ تا ۷۱	
۷ هـ	-	ج	۷۲ تا ۱۳۰	
۴ هـ	-	الف	۱ تا ۷۱	یونس (۱۰)
-	ب ۱۱	ب	۷۲ تا ۱۰۹	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن برحسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
-	ب ۸	-	۱ تا ۲۴	هود (۱۱)
-	ب ۹	-	۱۲۳ تا ۲۵	
-	ب ۱۱	-	۱ تا ۱۱۱	یوسف (۱۲)
هـ ۶	-	-	۱ تا ۱۲	رعد (۱۳)
هـ ۷	-	-	۱۳ تا ۴۳	
-	ب ۱۲	الف	۱ تا ۵	ابراهیم (۱۴)
هـ ۹	-	ج	۶	
-	ب ۱۲	الف	۷ تا ۳۵	
هـ ۹	-	ج	۳۶	
-	ب ۱۲	الف	۳۷ تا ۴۲	
-	ب ۷	ب	۴۳ تا ۵۲	
-	ب ۳	الف	۱ تا ۵	حجر (۱۵)
-	ب ۴	-	۶ تا ۴۸	
-	ب ۳	الف	۴۹ تا ۹۹	
-	ب ۷	الف	۱ تا ۳۴	نحل (۱۶)
هـ ۲	-	ب	۳۵ تا ۴۲	
-	ب ۷	الف	۴۳ تا ۶۶	
هـ ۲	-	ب	۶۷ تا ۹۱ الف	
هـ ۵	-	ج	۹۱ تا ۹۹	
-	ب ۷	الف	۱۰۰ تا ۱۰۷	
هـ ۲	-	ب	۱۰۸ تا ۱۲۰	
-	ب ۷	الف	۱۲۱ تا ۱۲۹	
-	ب ۹	ب	۱ تا ۸	اسراء (۱۷)
-	ب ۸	الف	۹ تا ۵۴	
هـ ۲	-	ج	۵۵ تا ۶۲	
-	ب ۸	الف	۶۳ تا ۶۷	
هـ ۲	-	ج	۶۸ تا ۷۲	
-	ب ۸	الف	۷۳ تا ۸۳	
-	ب ۹	ب	۸۴ تا ۱۰۲	
-	ب ۸	الف	۱۰۳ تا ۱۱۱	
-	ب ۷	الف	۱ تا ۷	کهف (۱۸)
هـ ۸	-	ج	۸ تا ۲۷	
-	ب ۱۲	ب	۲۸ تا ۵۸	
-	ب ۷	الف	۵۹ تا ۱۱۰	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
-	ب ۶	الف	۱ تا ۳۴	مریم (۱۹)
-	ب ۷	ج	۳۵ تا ۴۱	
-	ب ۶	الف	۴۲ تا ۷۵ (بجز قسمتی از ۵۹)	
-	ب ۷	ج	۱۶ کلمه از وسط آیه ۵۹	
-	ب ۴	ب	۷۶ تا ۹۸	
-	ب ۴	الف	۱ تا ۵۴	طه (۲۰)
-	ب ۶	ب	۵۵ تا ۷۳	
-	ب ۷	ب	۷۴ تا ۱۳۵	
-	ب ۵	-	۱ تا ۱۰	انبیاء (۲۱)
-	ب ۶	-	۱۱ تا ۱۱۲	
هـ ۳	-	ب	۱ تا ۱۷	حج (۲۲)
-	ب ۱۰	الف	۱۸ تا ۳۰	
هـ ۳	-	ب	۳۱ تا ۴۲	
-	ب ۱۰	الف	۴۳ تا ۶۸	
هـ ۳	-	ب	۶۹ تا ۷۷	
-	ب ۳	الف	۱ تا ۱۱	مؤمنون (۲۳)
-	ب ۵	ب	۱۲ تا ۱۱۸	
هـ ۵	-	الف	۱ تا ۳۳	نور (۲۴)
هـ ۱۰	-	ب	۳۴ تا ۴۴	
-	ب ۱۰	ج	۴۵ تا ۵۶	
هـ ۱۰	-	ب	۵۷ تا ۶۴	
-	ب ۶	-	۱ تا ۷۷	فرقان (۲۵)
-	ب ۴	الف	۱ تا ۵۱	شعراء (۲۶)
-	ب ۳	ب	۵۲ تا ۲۷۷	
-	ب ۸	-	۱ تا ۹۵	نمل (۲۷)
-	ب ۱۱	الف	۱ تا ۴۴	قصص (۲۸)
-	ب ۱۲	الف	۴۵ تا ۴۶	
-	ب ۱۲	ب	۴۷ تا ۷۵	
هـ ۷	-	ج	۷۶ تا ۸۴	
-	ب ۱۲	الف	۸۵ تا ۸۸	
-	ب ۱۰	ب	۱ تا ۶۹	عنکبوت (۲۹)

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
-	ب ۶	الف	۱ تا ۲۶	روم (۴۰)
-	ب ۹	ب	۲۷ تا ۶۰	
-	ب ۶	الف	۱ تا ۱۰	لقمان (۴۱)
-	ب ۱۲	ب	۱۱ تا ۳۴	
-	ب ۷	-	۱ تا ۲۶	سجده (۴۲)
-	ب ۸	-	۲۷ تا ۳۰	
-	ب ۵	الف	۱ تا ۳	احزاب (۴۳)
هـ ۵	-	ب	۴ تا ۶	
-	ب ۵	الف	۷ تا ۸	
هـ ۵	-	ب	۹ تا ۲۲	
هـ ۶	-	ب	۲۳ تا ۴۰	
-	ب ۵	الف	۴۱ تا ۴۷	
هـ ۶	-	ب	۴۸ تا ۵۲	
هـ ۱۱	-	ج	۵۳ تا ۵۵	
هـ ۶	-	ب	۵۶ تا ۶۲	
-	ب ۵	الف	۶۳ تا ۶۸	
هـ ۶	-	ب	۶۹ تا ۷۳	
هـ ۴	-	الف	۱ تا ۹	سبا (۴۴)
-	ب ۱۰	ب	۱۰ تا ۱۲	
-	ب ۱۱	ب	۱۳ تا ۵۴	
هـ ۱۰	-	ب	۱ تا ۳	فاطر (۴۵)
هـ ۱	-	الف	۴ تا ۴۵ (بجز ۹ تا ۱۳ و قسمتی از ۱۹)	
هـ ۱۰	-	ب	۹ تا ۱۳ و ۲۳ کلمه از ۱۹	
-	ب ۵	-	۱ تا ۸۳	یس (۴۶)
-	ب ۳	-	۱ تا ۱۸۲	صافات (۴۷)
-	ب ۵	الف	۱ تا ۲۴	ص (۴۸)
-	ب ۱۲	ج	۲۵ تا ۲۸	
-	ب ۵	الف	۲۹ تا ۶۶	
-	ب ۳	ب	۶۷ تا ۸۸	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول	گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره	
			بعثت = ب	هجرت = ه
۱ هـ	ب	۱ تا ۲۹	زمر (۳۹)	-
-	الف	۳۰ تا ۳۸		ب ۸
۱ هـ	ب	۳۹ تا ۵۳		-
-	الف	۵۴ تا ۶۶		ب ۸
۴ هـ	ج	۶۷ تا ۷۵		-
-	الف	۱ تا ۶	مؤمن (۳۰)	ب ۸
-	ب	۷ تا ۵۳		ب ۱۲
-	الف	۵۴ تا ۶۲		ب ۸
-	ب	۶۳ تا ۸۵		ب ۱۲
-	الف	۱ تا ۷	فصلت (۳۱)	ب ۵
-	ب	۸ تا ۳۸		ب ۹
۲ هـ	ج	۳۹ تا ۵۴		-
-	-	۱ تا ۱۴	شوری (۳۲)	ب ۱۲
۱ هـ	-	۱۵ تا ۵۳		-
-	الف	۱ تا ۶۵	زخرف (۳۳)	ب ۵
-	ب	۶۶ تا ۷۸		ب ۴
-	الف	۷۹ تا ۸۹		ب ۵
-	الف	۱ تا ۴۲	دخان (۳۴)	ب ۴
-	ب	۴۳ تا ۵۹		ب ۳
-	-	۱ تا ۳۶	جاثیه (۳۵)	ب ۸
۲ هـ	الف	۱ تا ۱۳	احقاف (۳۶)	-
۸ هـ	ب	۱۴ تا ۲۵		-
۲ هـ	الف	۲۶ تا ۲۷		-
۸ هـ	ب	۲۸ تا ۳۱		-
۹ هـ	ب	۳۲ تا ۳۵		-
۱ هـ	-	۱ تا ۴۰	محمد (۳۷)	-
۷ هـ	-	۱ تا ۲۹	فتح (۳۸)	-
۷ هـ	-	۱ تا ۱۸	حجرات (۳۹)	-
-	-	۱ تا ۴۵	ق (۴۰)	ب ۵
-	الف	۱ تا ۶	ذاریات (۴۱)	ب ۱
-	ب	۷ تا ۶۰		ب ۴

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن برحسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
هجرت = هـ	بعثت = ب			
-	ب ۱	الف	۸ تا ۱	طور (۵۲)
-	ب ۴	ب	۲۰ تا ۹	
-	ب ۴	ج	۲۱	
-	ب ۴	ب	۲۸ تا ۲۲	
-	ب ۴	ج	۴۹ تا ۲۹	
-	ب ۲	الف	۱ تا ۲۵، به جز ۲۳	نجم (۵۳)
-	ب ۱۲	ب	۲۳ و ۲۶ تا ۳۳	
-	ب ۳	ج	۳۴ تا ۶۲	
-	ب ۴	-	۱ تا ۵۵	قمر (۵۴)
-	ب ۲	الف	۱ تا ۲۷، بجز ۷ و ۸	رحمن (۵۵)
-	ب ۴	ب	۷ و ۸ و ۲۸ تا ۴۵ و ۷۸	
-	ب ۲	الف	۴۶ تا ۷۷	
-	ب ۲	-	۱ تا ۹۶	واقعه (۵۶)
۵۴	-	-	۸ تا ۱	حدید (۵۷)
۵۵	-	-	۲۹ تا ۹	
۵۹	-	-	۱ تا ۲۲	مجادله (۵۸)
۵۴	-	-	۱ تا ۲۴	حشر (۵۹)
۱۰ هـ	-	-	۱ تا ۱۲	ممتحنه (۶۰)
۵۲	-	-	۱ تا ۱۴	صف (۶۱)
۵۲	-	-	۱ تا ۱۱	جمعه (۶۲)
۵۳	-	-	۱ تا ۱۱	منافقون (۶۳)
-	ب ۸	-	۱ تا ۱۸	تغابن (۶۴)
۱۰ هـ	-	الف	۱ تا ۷	طلاق (۶۵)
۵۷	-	ب	۸ تا ۱۲	
۱۰ هـ	-	-	۱ تا ۱۲	تحریم (۶۶)
-	ب ۷	-	۱ تا ۳۰	ملک (۶۷)
-	ب ۳	الف	۱ تا ۱۶	قلم (۶۸)
-	ب ۴	ب	۱۷ تا ۵۲	

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
ب = بعثت	ه = هجرت			
-	ب ۳	الف	۱ تا ۳	حاقه (۶۹)
-	ب ۳	ب	۴ تا ۶	
-	ب ۴	ب	۷ تا ۱۲	
-	ب ۳	الف	۱۳ تا ۳۷	
-	ب ۳	ج	۳۸ تا ۵۲	
-	ب ۴	الف	۱ تا ۴	معارض (۷۰)
-	ب ۲	ب	۵ تا ۱۸	
-	ب ۳	ج	۱۹ تا ۳۵	
-	ب ۴	الف	۳۶ تا ۴۴	
-	ب ۴	-	۱ تا ۲۹	نوح (۷۱)
-	ب ۶	-	۱ تا ۲۸	جن (۷۲)
-	ب ۴	الف	۱ تا ۱۹	مزل (۷۴)
-	ب ۱۲	ب	۲۰	
-	ب ۱	الف	۱ تا ۷	مدثر (۷۴)
-	ب ۲	ب	۸ تا ۱۰	
-	ب ۲	ج	۱۱ تا ۳۰	
-	ب ۸	د	۳۱ تا ۳۴ اصلی	
-	ب ۲	ج	۳۴ تا ۵۵ الحاقی	
-	ب ۲	الف	۱ تا ۶	قیامت (۷۵)
-	ب ۲	ب	۷ تا ۱۳	
-	ب ۲	الف	۱۴ تا ۱۹	
-	ب ۲	ب	۲۰ تا ۴۰	
-	ب ۴	-	۱ تا ۲۹	دهر (۷۶)
-	ب ۵	-	۳۰ و ۳۱	
-	ب ۲	-	۱ تا ۵۰	مرسلات (۷۷)
-	ب ۲	الف	۱ تا ۳۶	نباء (۷۸)
-	ب ۶	ب	۳۷ تا ۴	
-	ب ۲	الف	۱ تا ۲۶	نازعات (۷۹)
-	ب ۳	ب	۲۷ تا ۴۶	
-	ب ۲	-	۱ تا ۴۳	عبس (۸۰)

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول		گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره
بعثت = ب	هجرت = هـ			
-	ب ۱	-	۱ تا ۲۹	تکویر (۸۱)
-	ب ۱	الف	۱ ← ۵	انفطار (۸۲)
-	ب ۳	ب	۶ تا ۲۰	
-	ب ۳	-	۱ تا ۳۶	مطففین (۸۳)
-	ب ۲	-	۱ تا ۲۵	انشقاق (۸۴)
-	ب ۱	الف	۱ تا ۷	بروج (۸۵)
-	ب ۶	ب	۸ تا ۱۱	
-	ب ۱	الف	۱۲ تا ۲۲	
-	ب ۳	الف	۱ تا ۱۰	طارق (۸۶)
-	ب ۱	ب	۱۱ تا ۱۷	
-	ب ۱	الف	۱ تا ۹ منهای ۷	اعلیٰ (۸۷)
-	ب ۲	ب	۷ و ۱۰ تا ۱۴	
-	ب ۳	ب	۱۵ تا ۱۹	
-	ب ۱	الف	۱ تا ۱۶ منهای ۶ و ۷	غاشیہ (۸۸)
-	ب ۲	ب	۶ و ۷ و ۱۷ تا ۲۶	
-	ب ۲	الف	۱ تا ۱۳	فجر (۸۹)
-	ب ۳	ب	۱۴ تا ۲۷	
-	ب ۲	الف	۲۸ تا ۳۱	
-	ب ۳	-	۱ تا ۲۰	بلد (۹۰)
-	ب ۱	الف	۱ تا ۱۰	شمس (۹۱)
-	ب ۲	ب	۱۱ تا ۱۶	
-	ب ۲	-	۱ تا ۲۱	لیل (۹۲)
-	ب ۲	الف	۱ تا ۸	ضحیٰ (۹۳)
-	ب ۲	ب	۹ تا ۱۱	
-	ب ۲	-	۱ تا ۸	انشراح (۹۴)
-	ب ۲	الف	۱ تا ۸، منهای ۶	تین (۹۵)
-	ب ۲	ب	۶	
-	ب ۱	الف	۱ تا ۵	علق (۹۶)
-	ب ۲	ب	۶ تا ۱۹	
-	ب ۴	-	۱ تا ۵	قدر (۹۷)

ادامه جدول سال‌های نزول آیات قرآن بر حسب سوره و گروه‌های آیات

سال نزول	گروه	شماره آیات	نام و شماره سوره	
			بعثت = ب	هجرت = ه
-	ب ۶	۸ تا ۱	بینه (۹۸)	
-	ب ۳	۸ تا ۱	زلزال (۹۹)	
-	ب ۳	۱۱ تا ۱	عادیات (۱۰۰)	
-	ب ۳	۸ تا ۱	قارعه (۱۰۱)	
-	ب ۱	۲ تا ۱	تکاثر (۱۰۲)	
-	ب ۳	۸ تا ۳		
-	ب ۱	۲ تا ۱	عصر (۱۰۳)	
-	ب ۵	۳		
-	ب ۲	۹ تا ۱	همزه (۱۰۴)	
-	ب ۳	۵ تا ۱	فیل (۱۰۵)	
-	ب ۲	۵ تا ۱	قریش (۱۰۶)	
-	ب ۲	۷ تا ۱	ماعون (۱۰۷)	
-	ب ۱	۳ تا ۱	کوثر (۱۰۸)	
-	ب ۲	۶ تا ۱	کافرون (۱۰۹)	
ه ۹	-	۳ تا ۱	نصر (۱۱۰)	
-	ب ۳	۵ تا ۱	تبت (۱۱۱)	
-	ب ۱	۴ تا ۱	اخلاص (۱۱۲)	
-	ب ۳	۵ تا ۱	فلق (۱۱۳)	
-	ب ۲	۶ تا ۱	ناس (۱۱۴)	

۱۵- تقطیع قرآن و طرز تشکیل آن

جدول اخیر ضمن تعیین سال نزول آیات چهره جدیدی از قرآن را ارائه می‌دهد. قبلاً قرآن را در ۱۱۴ سوره یا فصل، قطعه بندی و تصور می‌کردیم ولی اینک با ۲۲۷ قطعه یا گروه آیات هم‌نزول مواجه هستیم. بعضی از سوره‌های یکپارچه نیز چون ممکن است از قطعات یا گروه‌های معاصر، یا تقریباً معاصر تشکیل شده باشند، تعداد قطعات قرآن یا دفعات وحی، در طی ۲۳ سال رسالت^۱ را شاید بتوان متجاوز از ۲۵۰ دانست.

۱. به زیر نویس صفحه ۳۳۸ توجه فرمائید (ب. ف. ب).

نام و شماره سوره‌ها برحسب تعداد سال‌های مدت تشکیل آنها

مدت تشکیل	نام و شماره سوره‌ها
سوره‌های یکپارچه	ناس (۱۱۴) ، فلق (۱۱۳) ، اخلاص (۱۱۲) ، تبت (۱۱۱) ، نصر (۱۱۰) ، کافرون (۱۰۹) ، کوثر (۱۰۸) ، ماعون (۱۰۷) ، قريش (۱۰۶) ، فیل (۱۰۵) ، همزه (۱۰۴) ، قارعه (۱۰۱) ، عادیات (۱۰۰) ، زلزال (۹۹) ، بینه (۹۸) ، قدر (۹۷) ، انشراح (۹۴) ، ضحی (۹۳) ، لیل (۹۲) ، بلد (۹۰) ، انشقاق (۸۴) ، مطففین (۸۳) ، تکویر (۸۱) ، عبس (۸۰) ، مرسلات (۷۷) ، دهر (۷۶) ، جن (۷۴) ، نوح (۷۱) ، ملک (۶۷) ، تحریم (۶۶) ، تغابن (۶۴) ، منافقون (۶۳) ، جمعه (۶۲) ، صف (۶۱) ، ممتحنه (۶۰) ، حشر (۵۹) ، مجادله (۵۸) ، حدید (۵۷) ، واقعه (۵۶) ، قمر (۵۴) ، ق (۵۰) ، حجرات (۴۹) ، فتح (۴۸) ، محمد (۴۷) ، جائیه (۴۵) ، شوری (۴۲) ، صافات (۴۱) ، یس (۳۹) ، عنکبوت (۳۹) ، نمل (۲۷) ، فرقان (۲۵) ، یوسف (۱۲) ، هود (۱۱) ، فاتحه (۱) (۵۴ سوره)
در طی ۱ سال	علق (۹۶) ، تین (۹۵) ، شمس (۹۱) ، فجر (۸۹) ، غاشیه (۸۸) ، نازعات (۷۹) ، قیامت (۷۵) ، حاقه (۶۹) ، قلم (۶۸) ، دخان (۴۴) ، زخرف (۴۲) ، سجده (۳۲) ، شعراء (۲۶) ، انبیاء (۲۱) ، حجر (۱۵) ، رعد (۱۳) ، انفال (۸) ، آل عمران (۳) (۱۸ سوره)
در طی ۲ سال	تکواثر (۱۰۲) ، اعلی (۸۷) ، طارق (۸۶) ، انفطار (۸۲) ، معارج (۷۰) ، رحمن (۵۵) ، مؤمنون (۲۳) (۷ سوره)
در طی ۳ سال	طلاق (۶۵) ، طور (۵۲) ، ذاریات (۵۱) ، روم (۳۰) ، طه (۲۰) ، مریم (۱۹) (۶ سوره)
در طی ۴ سال	عصر (۱۰۳) ، نباء (۷۸) ، مؤمن (۴۰) ، توبه (۹) ، نساء (۴) (۵ سوره)
در طی ۵ سال	بروج (۸۵) ، سبا (۴۴) ، حج (۲۲) ، یونس (۱۰) (۴ سوره)
در طی ۶ سال	لقمان (۳۱) ، اسراء (۱۷) (۲ سوره)
در طی ۷ سال	مدثر (۷۴) ، احقاف (۴۶) ، اعراف (۷) (۳ سوره)
در طی ۸ سال	زمر (۳۹) ، مزمل (۷۳) ، قصص (۲۸) (۳ سوره)
در طی ۹ سال	فصلت (۴۱) ، فاطر (۳۵) ، مائده (۵) ، ص (۳۸) (۴ سوره)
در طی ۱۰ سال	نجم (۵۳) ، نحل (۱۶) (۲ سوره)
در طی ۱۲ سال	نور (۲۴) ، انعام (۶) (۲ سوره)
در طی ۱۳ سال	کهف (۱۸) (۱ سوره)
در طی ۱۴ سال	ابراهیم (۱۴) (۱ سوره)
در طی ۱۶ سال	بقره (۲) (۱ سوره)
در طی ۱۸ سال	احزاب (۳۳) (۱ سوره)
در طی دوران رسالت	۱۱۴ سوره

علاوه بر ارائه چهره فوق از طرز تشکیل سوره‌ها، نیز استنباط می‌شود که چگونه و در ظرف چند سال قطعات متشکله یک سوره ترکیب گشته‌اند. این فاصله زمانی یا دروان تشکیل سوره‌ها، غالباً یک سال و دو سال بوده است ولی فواصل و دوران‌های بیشتر تا ۱۴ سال و حتی ۱۷ سال نیز دیده می‌شود: (جدول صفحه قبل).

حتی چنین نیست که گروه‌های تشکیل دهنده یک سوره همیشه به همان ترتیبی که در قرآن پشت سر هم قرار گرفته‌اند نازل شده باشند. در تعداد زیادی از سوره‌ها، آیات صدر سوره چند سال دیرتر از آیات بعدی نازل شده است:

معارج (۷۰)، طلاق (۶۵)، قیامت (۷۵)، زمر (۳۹)، فاطر (۳۵)، سبا (۳۴)، شعراء (۲۶)، حج (۲۲)، یونس (۱۰)، توبه (۹)

و گاهی در وسط آیات مدنی، آیات مکی دیده می‌شود، مانند سوره‌های:

طلاق (۶۵)، زمر (۳۹)، فاطر (۳۵)، نور (۲۴)، حج (۲۲)، اعراف (۷) و مائده (۵)

از جمله به نظر می‌آید که داستان طولانی موسی (ع) در سوره شعراء (۲۶)، قسمت دوم آن که وقایع بعد از خروج از مصر است، یکی دو سال جلوتر از قسمت اول که با ولادت و نبوت موسی (ع) شروع می‌شود، نازل گردیده باشد. همچنین در سوره توبه (۹)، آیات ۳۸ تا ۷۱ (توصیف منافقین) که در وسط آمده است، ۴ سال جلوتر از آیات ۱ تا ۳۷ (اعلام جنگ به مشرکین)، می‌باشد... والله اعلم.

سوره‌های قرآن در ترکیب فعلی شباهت به سرگرمی‌های موسوم به puzzle یا مجموعه‌های تلفیق شده‌ای دارد که قطعات و عناصر جدا جدای آن به تدریج پهلوی هم قرار داده و جور می‌شوند.

اما جواب به این مسئله که طرز تشکیل فوق آیا مانند عمل کتابدار و کلکسیونری است که اقلام جمع‌آوری شده را به مرور که می‌رسد، بر حسب ابعاد و تناسب موضوع و توجه به خصوصیات مربوطه، پهلوی اجناس قبلی همسرخ جا می‌دهد یا آنکه از نوع عمل بنا و صنعتگر مونتاژکننده باید حساب شود که هر یک از مصالح و قطعات تحویلی را، بر طبق نقشه و قرار پیش طرح شده‌ای سر جای خود می‌گذارد. موضوع محتاج به بررسی بیشتری می‌باشد.

۱۶- برنامه رسالت یا طرز توزیع موضوعات در جریان دوران رسالت
 جمله‌شناسی قرآن، از طریق جدول نزول آیات که در برابر هر گروه موضوع مورد بحث نوشته شده باشد، جواب این مسئله مهم را نیز می‌دهد که احکام و مباحث قرآن، یا وظائف و موارد برنامه رسالت، به چه نحو انجام شده است.
 در بخش دوم کتاب «سیر تحول قرآن» که در زمینه «سیر تحول موضوعی» مطالعه شده، این کار انجام گردیده است.
 قبلاً موضوعات مورد بحث قرآن را در ۶ عنوان اصلی که هر کدام منقسم به چند عنوان فرعی می‌شوند، به شرح زیر دسته‌بندی کردیم:
 آیات راجع به:

۱-۱- حدوث قیامت ۱-۲- توصیف بهشت و جهنم ۱-۳- تذکر و توضیح و استدلال آخرت	}	۱- آخرت
۲-۱- ابلاغ و جدال که منتهی به هلاک یا نجات می‌شود. ۲-۲- توصیف پیغمبران ۲-۳- توصیف پیروان	}	۲- رسالت پیغمبران گذشته
۳-۱- وصف مشرکین مکه و جدال با آنها ۳-۲- وحی و قرآن و نبوت ۳-۳- توحید	}	۳- رسالت خاتم‌النبین
۴- جهاد		
۵-۱-۱- مؤمنین ۵-۱-۲- کافرها ۵-۱-۳- منافقین	}	۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر
۵-۲- اهل کتاب	}	
۶-۱- تربیتی و اخلاقی ۶-۲- فقهی	}	۶- احکام

و یک دسته متفرقه کوچک شامل: انسان و جن و شیطان و ... .
 پس از تقسیم‌بندی فوق، آیات نازل شده در هر سال و در هر موضوع را تفکیک
 و تعداد هر یک را تعیین نموده و برابر هر موضوع منحنی نمایش سالیانه تعداد نسبی
 آیات مربوطه را ترسیم کردیم.

به طور نمونه منحنی‌های سیر تحول موضوعی چهاردسته آیات:

۱.۱- حدوث قیامت،

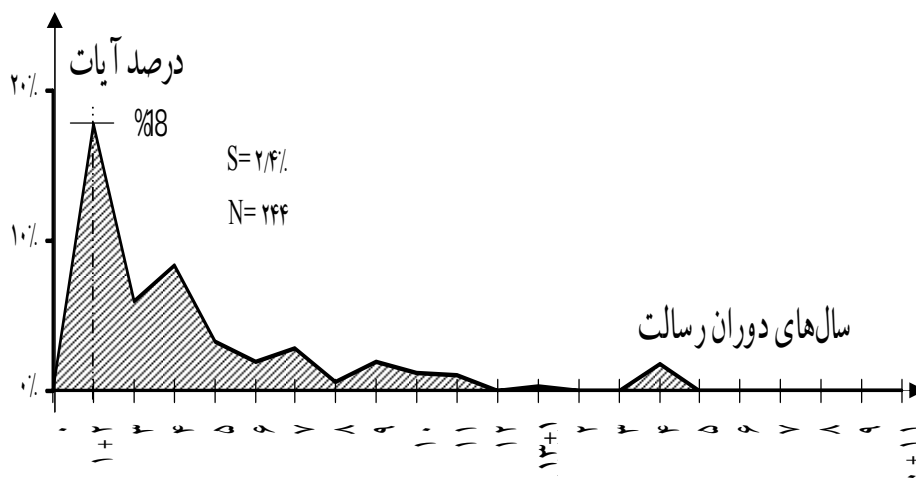
۲.۲- توصیف پیغمبران،

۳.۳- توحید،

۶.۲- احکام فقهی،

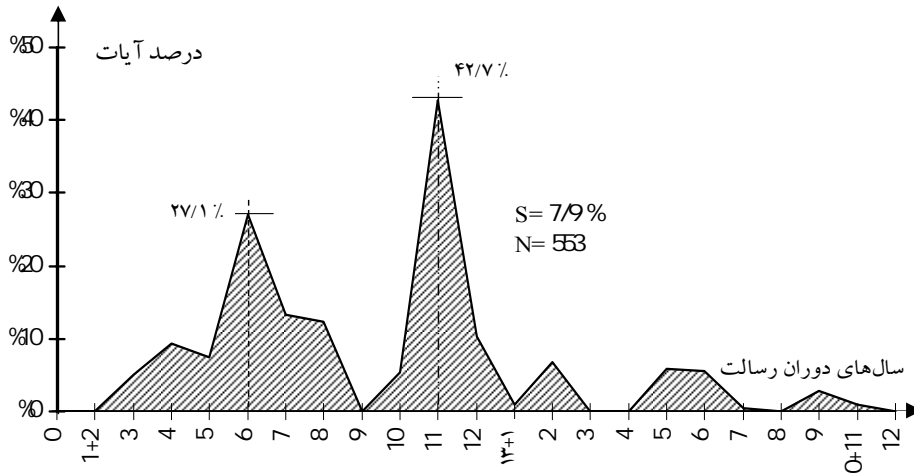
را در شکل‌های ۲۱ تا ۲۴ ارائه می‌دهیم.

شکل ۲۱- نمایش نزول دسته آیات ۱.۱: حدوث قیامت

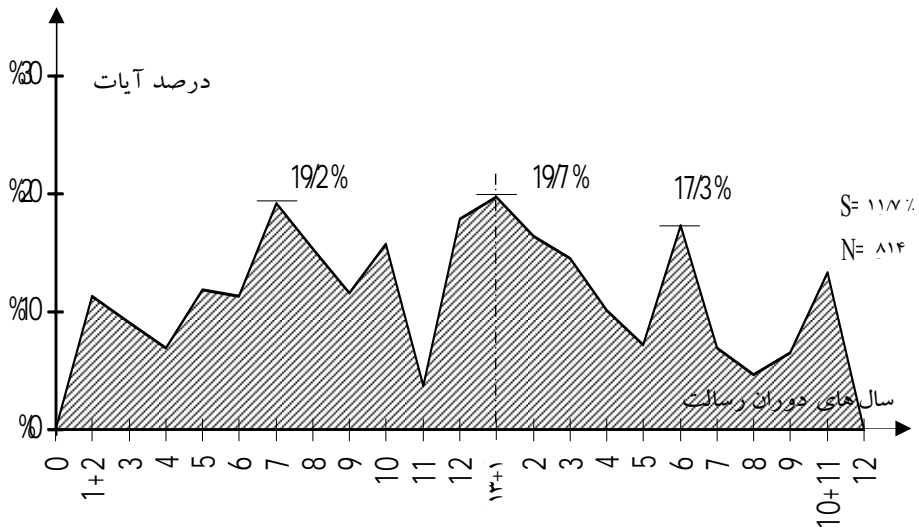

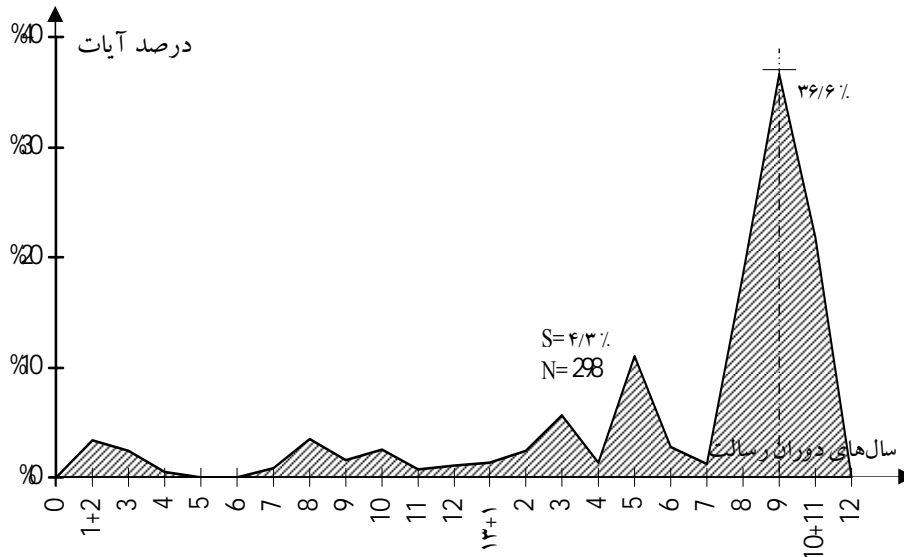
شکل ۲۲- نمایش نزول دسته آیات ۲.۲: توصیف پیغمبران

شکل ۲۳- نمایش نزول دسته آیات ۳.۳: توحید

شکل ۲۴- نمایش نزول دسته آیات ۶.۲: احکام فقهی

در مطالعه منحنی‌های سیر تحول موضوعی قرآن، یکی از نکاتی که جلب نظر می‌نماید این است که توزیع مطالب و تعلیمات در طول دوران رسالت نه کَیْفَ اتَّفَقُ و نامنظم بوده و نه به صورت مخلوط یکنواخت، بلکه حالت متمرکز داشته است. به این معنی که آیات مربوط به هر یک از موضوعات یا مواد برنامه، در سال معینی به حداکثر و فور می‌رسیده و توجه تعلیمات روی آن موضوع، در آن سال متمرکز می‌شده است. سپس از تعداد آیات مربوط به آن موضوع، کاسته گردیده توجه به جانب موضوع دیگری می‌رفته است. مانند اعلام و حدوث قیامت، توصیف بهشت و جهنم، سرگذشت امت‌های پیشین، توصیف پیغمبران، جدال با مشرکین، جهاد، امت خاتم النبیین، اهل کتاب، احکام تربیتی و اخلاقی و بالاخره احکام فقهی، ولی در مورد اصول اعتقادی (مانند توحید، تذکر و توضیح آخرت و بالاخره وحی قرآن و نبوت) که ایدئولوژی مکتب است، به جای تمرکز، یک نوع استمرار و گسترش آیات در تمام دوران رسالت مشاهده می‌شود.

ترتیب توالی و سال‌های تمرکز موضوعات یا حداکثر و فور آیات مربوطه، به قرار زیر در آمده است و تقریباً هر سال به یک موضوع، اختصاص نسبی یافته است:

سال وفور بعثت = ب هجرت = ه	نقطه اوج به درصد	تمرکز موضوعی یا حداکثر وفور	شماره ترتیب توالی
ب ۱ و ۲	۱۸/۳	حدوث قیامت	۱
ب ۳	۳۰	توصیف بهشت و جهنم	۲
ب ۴	۲۷	ابلاغ و جدال و هلاک امت‌های گذشته	۳
ب ۶	۲۰	توصیف پیغمبران	۴
ب ۷	۲۵	رسالت خاتم النبیین	۵
ب ۹	اصلی ۴۶	ابلاغ و جدال و هلاک امت‌های گذشته	۶
ب ۱۰	۱۷/۲	جدال با مشرکین مکه	۷
ب ۱۱	اصلی ۴۶	توصیف پیغمبران	۸
ه ۱	اصلی ۴۵/۴	رسالت خاتم النبیین (توحید و نبوت)	۹
ه ۳	۲۳/۵	جهاد	۱۰
ه ۴	۲۴	تذکر و توضیح آخرت	۱۱
ه ۴	۱۲	انسان و شیطان و جن	۱۲
ه ۵	۳۸/۴	اهل کتاب و پیروان پیغمبران گذشته	۱۳
ه ۷	۵۰/۲	امت پیغمبر آخر الزمان (مسلمین)	۱۴
ه ۹	۶۹/۴	احکام	۱۵
ه ۱۰	۳۳/۵	اهل کتاب و پیروان پیغمبران گذشته	۱۶

ضمائم

پاسخ به شبهات سیر تحول لفظی قرآن

شرکت انتشار - جناب آقای محجوب

کتابی در دو جلد تحت عنوان «کلیدهای فهم قرآن» در سال جاری چاپ شده بود که کلید نهم آن راجع به سال‌های نزول قرآن می‌شد و استناد و اظهار نظرهای فراوان به کتاب «سیر تحول قرآن» کرده است. همکاران نویسنده آن کتاب نامه‌ای به تاریخ ۶۰/۱۰/۵ که کپی آن پیوست است^۱، به بنده نوشته و درخواست توضیح و جواب کرده‌اند و بنده جواب ذیل را فرستادم. چون ممکن است اشخاص دیگری پس از خواندن کتاب «کلیدهای فهم قرآن»، دچار اشکال و ابهام شوند و به شرکت انتشار مراجعه کنند، این فتوکپی را خدمتتان فرستادم که عنداللزوم مورد مطالعه و استفاده قرار گیرد.

مهدی بازرگان
۶۰/۱۱/۳

---

۱. متن حروف چینی شده این نامه، بدون اصلاح و ویرایش، برای آگاهی علاقه‌مندان در صفحه ۳۶۰ ارائه شده است (ب.ف.ب).

بسمه تعالی

با سلام به حضور انور استاد مهدی بازرگان، امیدوارم حالتان خوب و سلامت باشد. کتابی را که پیش رویتان مشاهده می‌فرمائید توسط یکی از جوانان علاقه‌مند به قرآن و کارکرده روی این منبع عظیم الهی است، ایشان با توجه به تفحصات و مطالعات وافی که در قبل و بعد انقلاب انجام داده‌اند، روشی برای فهم قرآن به دست آورده‌اند و تحت نام «کلیدهای فهم قرآن»، این اندوخته صالح را به رشته تحریر در آوردند و با توجه به زحمت فراوانی که در این راه پر ثمر کشیدند این کتاب برای شما قابل توجه خواهد بود. با توجه به اینکه ایشان در این کتاب در بخش سال نزول آیات که کلید نهم این مجموعه است، در مواردی چند به کتاب سیر تحول قرآن ایراداتی و انتقاداتی وارد کرده‌اند خالصانه و خاضعانه خواستاریم که اگر نظری در رابطه با این ایرادات یا جوابی دارید توسط برادر عزیزمان که به حضور شما رسیدند ارسال نموده که ما را بی‌نهایت خوشحال می‌فرمائید.

همچنین اگر وقت شریف اجازه دادند و این کتاب را (در ۲ جلد) مطالعه فرمودید بسیار ما را مسرور و سرافراز خواهید نمود اگر ایرادی یا نظری و به‌طور کل، نظر ارزشمند خود را به ما ارسال دارید و مسلماً با نشان دادن نظرات گرانبمایه شما به نویسنده از طرف ایشان بسیار مورد توجه قرار خواهد گرفت و حتماً ان‌شاءالله در جلد سوم، نظر شریف بدون دخل و تصرف ارائه خواهد شد و احتمالاً اگر نظری در مورد جواب شما خود نویسنده داشتند ان‌شاءالله به عرضتان خواهد رسید.

در آخر از اینکه مصدع وقت جناب عالی شدیم عذر می‌خواهیم و متذکر می‌شویم که این اقدام ما صرفاً جنبه علمی و فهم مسائل قرآنی دارد و خدا آگاه است که هیچ غرض و خدا نکرده سوءاستفاده‌ای در کار نیست در خاتمه باز متذکر می‌شویم که کمال علاقه را از دیدن جواب شما خواهیم داشت.

دوستدار و ارادتمند شما حسن احمدی

(امضاء)

۱۳۶۰/۱۰/۵

دوست گرامی جناب آقای حسن احمدی سلام علیکم

نامه مورخ ۱۳۶۰/۱۰/۵ جناب عالی همراه با دو جلد کتاب «کلیدهای فهم قرآن» نوشته آقای علی رضا صدرالدینی سه هفته قبل دریافت و موجب مسرت و استفاده و امتنان از هر سه نفر آقایان گردید. تأخیر جواب یک مقدار به واسطه گرفتاری و اشتغالات خارجی بوده است و یک مقدار صرف وقت برای خواندن و بهره بردن از زحمات مؤلف جوان و صاحب ذوق و همت کتاب شد. به سهم خودم از آقای علی رضا صدرالدینی به خاطر این اقدام مفید و ممتد که در فهمیدن و فهماندن قرآن مبین انجام داده است و موشکافی‌های حقیقت‌جویانه و جسورانه و آزادانه‌ای که کرده‌اند، تقدیر و تشکر می‌نمایم. همچنین از بابت توجه به کتاب «سیر تحول قرآن» و ایرادهایی که به بعضی از استنتاج‌های آن اظهار داشته‌اید. امیدوارم فرستنده‌ی قرآن، ایشان و جمیع آقایان و همه جوانان پویانده راه قرآن را هر چه بیشتر روشن و موفق و استوار در صراط مستقیم بنمایند.

از آنجا که از بنده دعوت نموده بودید علاوه بر جواب اشکالات مربوط به سال‌های نزول در کلید نهم، بقیه مندرجات کتاب را نیز بخوانم و اگر نظری داشته باشم بگویم، از این قسمت شروع می‌کنم و قبلاً از تصدیع یا اشتباه در تشخیص که رخ داده باشد عذر می‌خواهم.

الف) نظریات کلی

۱- اصولاً فکر خوب و عمل به موقع و مفیدی است که پیش گرفته‌اید و بعد از پیروزی انقلاب که افراد و افکار جوانان ما مطالعات جدی و علوم و حقایق را رها کرده سرگرم شعار و نقار شده و بیشتر به مطالب سطحی و سیاسی می‌پردازند، جای خوش وقتی است که شما به دنبال این خدمت رفته‌اید. ملت ما همیشه احتیاج به آشنایی و پیروی از قرآن دارد خصوصاً بعد از انقلاب و تشکیل دولت جمهوری با داعیه اسلامی و مسئولیت جهانی.

۲- عنوان کتاب را اگر بنده انتخاب می‌کردم «کلیدهایی برای فهم قرآن» یا «چند کلید برای فهم قرآن» می‌گذاشتم، نه «کلیدهای فهم قرآن» که قدری مغرورانه و پر ادعا است و حکایت از اتمام مسئله و انحصار و اکتفا به ۱۲ کلید ذکر شده دارد. سابقاً مرحوم شریعت سنگلجی (یا یکی از شاگردان ایشان)، کتابی به اسم «کلید فهم قرآن» نوشته بود که نمی‌دانم دیده‌اید یا خیر و بیشتر مشمول ایراد فوق می‌شد.

۳- از جمله کلیدهایی که خوب بود عرضه می‌کردید و حتی مقدم بر آن ۱۲ کلید، یکی این است که اصلاً قرآن را می‌توان و باید فهمید یا فقط خواند و هر چه علما گفته یا نگفته‌اند، بی‌چون و چرا پذیرفت؟

دیگر اینکه از چه راه و با چه وسیله می‌شود قرآن را فهمید و روی قرآن مطالعه کرد. از راه تعبد و تقلید؟ اشراق و الهام، درون‌نگری، فلسفه، اخبار و روایات، عرفان، ریاضت و رهایی نفس، علم و عقل و فکر، علم و استنباط ذهنی مطلق یا متکی بر مشاهده و تجربه و تشخیص، با استدلال و برهان استقلالی یا در عمل اجتماعی و حرکت انقلابی؟ ...

می‌دانید که نسبت به دو مسئله فوق و شیوه‌های برخورد با قرآن و معتقدات دینی بحث و اختلاف همیشه وجود داشته است و این روزها قدری حاد و آلوده‌ی سیاست و اغراض شده است تا آنجا که بعضی‌ها، با دید علمی نگاه کردن به قرآن و اسلام را شرک دانسته‌اند یا نوعی غرب‌زدگی و مزدوری خارجی. کسانی نیز از قدیم مُصرّ بوده‌اند که درک قرآن و کلام خدا برای ما محال و قصد آن گناه است و صرفاً باید

پاسخ به شبهات سیر تحول قرآن _____ ۳۶۳

از طریق معصومین علیهم السلام که «رَاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ» هستند، یعنی با مراجعه و استفاده از روایات و اخبار قرآن را تفسیر نمود.

منظور من از تذکر فوق، اظهار نظر نیست. غرض، طرح و جواب به مسئله، برای دادن کلید است.

کلید دیگر که اشاره‌ای کرده‌اند ولی درست مشخص و برجسته نشده است و حتی مؤلف عزیز در بعضی جاها به خلاف آن عمل نموده است، دخالت دادن و وارد کردن نظریات و اهداف متفرقه، ولو مشروع و صحیح است. مخصوصاً سیاست، با مباحث روز و مصادیق زنده آن. این سیاست لعنتی، بدتر از منافع مادی و اغراض نفسانی، هر جا بیاید، کاسه کوزه‌ها را بهم می‌ریزد و مطالعه و مباحث علمی و اخلاقی و مذهبی را مغشوش و مخلوط با سلیقه‌ها و رقابت‌ها و مصالح و منافع نموده، سبب انحراف و اختلاف می‌گردد و در هر حال قضاوت‌ها و نظریات از اعتبار و اصالت می‌افتد. البته فعالیت سیاسی و قبول مسئولیت و خدمت در وظایف اجتماعی به جای خود لازم و بلکه واجب است، ولی نباید با تحقیق و تشخیص در مسائل عقلی و علمی و مذهبی، مخلوط و مؤثر در آنها بشود. همین که شما بخواهید ترجمه، تفسیر یا تفهیم قرآن را همراه با تأیید یا ردّ یک رویه‌ی حکومتی و شخصیت‌های سیاسی، ولو صالح و مقبول، به کار اندازید خیلی سخت است که عکس‌العمل نامطوب و کوچک‌کننده در ذهن خواننده ایجاد نشود و معنی و مقصود آیه، تحت الشعاع یک خواسته‌ای قرار نگیرد. حتماً داستان آن فقیه بزرگ را شنیده‌اید که وقتی یک مسئله شرعی در محضرش مطرح شد که ارتباط با چاه خانه‌اش پیدا می‌کرد دستور داد آن چاه را پر کنند تا بتواند با ذهن خالی از وابستگی‌های شخصی و طبیعی بررسی و قضاوت نماید.

باز از موارد اختلاف و مسائل قابل بحث که حل آن کلیدی برای فهم قرآن می‌شود، مقابله آیات با روایات و با فتاوی رایج فقهی است. البته از پیغمبر بزرگوار و از ائمه اطهار کراماً نقل شده است که آنچه از ما به شما می‌رسد با قرآن بسنجید و اگر خلاف قرآن دیدید دور بیندازید. به این ترتیب اصالت و اولویت را به قرآن می‌دهند و قضاوت را به خود ما ولی اگر پای صحبت حضرات علما و اصولیون نشسته باشید، احساس می‌کنید که در منطق و سنت آنها روایات و احادیث است که عملاً اصالت و اولویت دارند و صریحاً حق تخصیص زدن که نوعی تصحیح و تغییر

قرآن است، برای امامان قائل‌اند. بنده نمی‌خواهم این نظر را اثبات یا رد کنم ولی جای بحث دارد و تعیین تکلیف باید بشود که اسلام فقاهتی چیست و حاکمیت آن چگونه است.

کلید قابل توجه دیگر که جدیداً طرح شده است جواز استفاده از علم آمار و حساب و اعداد، در فهم قرآن می‌باشد، از قبیل دخالت دادن تعداد نسبی آیات و دفعات تکرار یک مطلب و یا تعبیر یک کلمه، و در هر حال، استمداد از ریاضیات و کامپیوتر و غیره در قرآن. مخالفین این طریقه (که محرک اصلی آنها بیشتر کوبیدن حریف سیاسی است) می‌گویند عدد و آمار و حساب (که اتفاقاً در قرآن اشاره‌های متعدد به آنها شده است)، با کمیت‌ها سر و کار دارند در حالی که قرآن و کلام خدا از مقوله کیفیت است.

* * *

موارد مبتلا به فوق را به عنوان نمونه مثال آوردم، بدیهی است که هیچ رویه و وسیله یا کلیدی را نباید انحصاری و تمام و نفی‌کننده‌ی سایر راه‌ها و امکانات تلقی کرد. حتی در یک کلید، یعنی مثلاً نقش عربی (کلید اول شما). شقوق و سلیقه‌ها و رویه‌های متنوع است. مرحوم طالقانی برای استنباط از آیات و اثبات مطالب، توجه و استفاده زیاد از ریشه‌یابی لغات و اشتقاق آنها می‌کرد، که بنده گاهی اوقات که حالت مبالغه و تعمیم و تکیه زیاد را پیدا می‌کرد ایراد می‌گرفتم. بعضی دیگر جنبه‌های ادبی یا فلسفی را دخالت فوق‌العاده می‌دهند و قرآن را مثل مؤلف نهج‌البلاغه، بیشتر از جنبه ادبی و فصاحت و بلاغت نگاه می‌کنند. به علاوه، باید دقت داشت که عربی قرآن را، عربی زمان نزول آن باید نگاه کرد نه آنچه امروزه اعراب یا خود ما فارسی زبان‌ها از آن کلمات و تعبیرات می‌فهمیم...

ب) اشکال و ابهام‌های مربوط به سال‌های نزول آیات

(کلید نهم در رابطه با کتاب سیر تحول قرآن)

قسمتی از کتاب را که با دقت و رغبت بیشتری خواندم کلید نهم آن و اختلاف و اشکال‌های مربوط به سال‌های نزول آیات قرآن، بر طبق جدول ۱۵ کتاب «سیر تحول قرآن» بود و قبل از آنکه در باره تک تک آنها جواب و توضیح بدهم چند نکته را که در خود کتاب نیز گفته شده است، متذکر می‌شوم.

یکی از عواملی که در تدوین کتاب «سیر تحول قرآن» و موضوع آن بنده را تشویق می‌کرد و فرضیه اصلی (یعنی تبعیت طول متوسط آیات از زمان) را تأیید می‌نمود، اختلاف و ایرادهایی بود که پیدا می‌شد و چون به تفحص و تجدیدنظر می‌پرداختم، غالباً می‌دیدم یک اشتباه در نقل یا شمارش و غیره رخ داده است و وقتی اشتباه را اصلاح می‌کردم اختلاف بر طرف و نظم بیشتری ظاهر می‌گردید و به این ترتیب فرضیه اتخاذی و رویه انتخابی تأیید می‌شد. از اشکال و ابهام‌های مندرج در کتاب «کلیدهای فهم قرآن» نیز استقبال کردم و بعد اعتمادم به استنتاج‌ها و جداول بیشتر شد. همین به کار بردن جداول و نظریات ارائه شده است که می‌تواند وسیله قضاوت نهایی کتاب «سیر تحول قرآن» گردد.

نکته دوم آنکه چون اساس آن کتاب بر حساب‌های آماری است و تعداد افراد و ارقام به کاررفته در بسیاری از سوره‌ها یا گروه‌های آیات زیاد نیست، نباید انتظار دقت کامل از نتایج حاصله داشت و سنوات نزول با تقریب ± 1 سال باید تلقی گردد (کما آنکه در صفحه ۱۱۳ و پاورقی صفحه ۱۳۲ گفته شده است)^۱

۱. شماره صفحاتی که در اینجا ذکر شده، مربوط به کتاب «سیر تحول قرآن»، چاپ سال ۱۳۵۵ است. شماره صفحات مورد نظر در چاپ پنجم کتاب در سال ۱۳۷۷، به ترتیب در صفحات ۱۳۵ و ۱۵۵ است و در مجموعه آثار (۱۲)، مطلب مورد نظر به ترتیب در صفحات ۱۴۵ و ۱۶۵ قرار دارد (ب.ف.ب).

نکته سوم شماره‌های آیات است که آقای صدرالدینی توجه نداشته‌اند و چون از قرآنی استفاده کرده‌اند که آیات آن بر مبنای قرائت کوفی شماره‌گذاری شده است به اشکال و ایرادی برخورده‌اند که در جاهای دیگر نیز ممکن است پیش آید، در حالی که شماره‌های به کار رفته در کتاب «سیر تحول قرآن»، مأخوذ از قرآن‌های با قرائت مصری است و گاهی تا ۷ رقم اختلاف پیدا می‌کند (مراجعه به پاورقی صفحه ۱۴ شود)^۱ اما در مورد تک تک اشکالات:

۱- ناسخ و منسوخ آیات (صفحات ۵۴ و ۵۵) و تدریجی بودن احکام

همان‌طور که در صفحه ۵۹ کتاب از قول آیت‌الله خوئی در باره ناسخ و منسوخ بودن دو آیه نقل شده در سوره‌های بقره (۲) و توبه (۹) اشاره شده است، مرحوم طالقانی نیز نسخ آیات قرآن را یک عمل استثنایی نادر می‌داند و عقیده چندان به ناسخ و منسوخ بودن آیات که یک کلید مشکل‌گشای راحت‌کننده، برای بعضی از مفسرین و فقها شده است، نداشته می‌فرمود هر آیه‌ای در شرایط مربوطه و در ظرف زمانی و مکانی نزول خود همیشه معتبر است.

البته امکان بداع در مشیت خدا و نسخ بعضی از آیات و احکام در باره انسان به نص آیه: «...»^۲ غیر قبل انکار است و یک امر طبیعی و پذیرفتنی می‌باشد. شاهد شاخص این امر، تغییر قبله مسلمین از بیت المقدس به کعبه، بنا به درخواست و دعای حضرت رسول بود و اساسی‌تر از آن مسئله اخراج آدم و زوجه‌اش از بهشت و هبوط به زمین بعد از امر اولیه «...»^۳ را می‌توان ذکر کرد.

اما، تدریجی بودن آیات یا گام به گام بودن کیفیت صدور احکام، از ملایم به سخت و از مجمل به مفصل، مطلب مسلمی است که از قدیم مورد توجه مفسرین و مورخین قرآن بوده و در صفحه ۵۸ نیز به آن اشاره شده است.

۱. مطلب مورد نظر، در صفحه ۳۲ از چاپ پنجم کتاب در سال ۱۳۷۷ و در صفحه ۳۹ از مجموعه آثار (۱۲) قرار دارد (ب.ف.ب).

۲. بقره (۲) / ۱۰۶: هر آیتی را یکسره بردارم و یا از خاطرها ببریم، بهتر از آن یا همانندش را می‌آوریم...

۳. بقره (۲) / ۳۵: و [آنگاه] گفتیم: ای آدم، تو و همسرت در این بهشت قرار و آرام گیرید...

۲- آیات مربوط به زنا در سوره‌های نور(۲۴) و نساء(۴) (صفحات ۵۵ و ۵۶
بند الف)

نور(۲۴) / ۲: «...»^۱

(سال ۵ هجرت)

نساء(۴) / ۱۵: «

« (سال ۸ هجرت)

اشکال و ایرادی که به سال‌های تعیین شده برای نزول گرفته‌اند باید قاعدتاً به تشخیص ناسخ و منسوخ بودن آیات عنوان شده برگردد زیرا که متن و منطوق آن دو آیه ، معارضه و منافاتی با یکدیگر ندارند. در اولی تعذیر است و در دومی که تفصیل و توضیح بیشتر دارد شهادت است و نگاهداری در خانه که می‌تواند بعد از تعذیر انجام شود و یا بعد از توبه باشد. کما آنکه در آیه بعدی (نساء(۴) / ۱۶) صحبت از آزار و توبه و اصلاح و اعراض در میان آمده است. از این گذشته و اگر قرار بر نسخ باشد چرا تخفیف و ترحم ، ناسخ شدت و ضرب و جلد نباشد؟ همان‌طور که روزه مسلمین در ابتدا مانند روزه یهود و شبانه‌روزی بوده آیه «

...»^۳ (که در بند ۴ خواهد آمد) شب‌ها را آزاد کرد.

همین‌طور در جنگ علیه دشمنان ، انتظار از مجاهدین اسلام تناسب یک بر ده بود ولی آیه «

...»^۴ تناسب را به یک بر دو تقلیل

داد.

۱. نور(۲۴) / ۲: [حکم] زن و مرد زناکار [این است که] به هر یک از آن دو صد تازیانه بزیند ...

۲. نساء(۴) / ۱۵: از زنان شما هر که دست به بی‌شرمی زد ، از چهار تن از نزدیکان خود ، بر آنها گواهی بخواهید ، اگر گواهی دادند تا هنگامی که مرگ آنان را فرا گیرد ، در خانه‌ها نگاهشان دارید ؛ یا خدا راهی [دیگر] برای آنها بگشاید.

۳. بقره(۲) / ۱۸۷: آمیزش با همسرانتان در شب[های] روزه‌داری مجاز شناخته شده است...

۴. انفال(۸) / ۶۶: [اما] اکنون خدا بر شما سبک گرفت و آگاه است که در شما ضعفی هست ؛ ...

۳- آیات قصاص در سوره‌های بقره (۲) و نساء (۴) (صفحه ۵۶ بند ب)

بقره (۲) / ۱۷۸ : »

«...^۱ (سال ۹ هجرت)

۲.

نساء (۴) / ۴۵ : »

(سال ۸ هجرت)

اشکال قبلی ناسخ بودن آیه دوم و منسوخ شدن آیه اول را ذکر کرده و دو علامت !! گذارده‌اند که چرا در کتاب «سیر تحول قرآن» تاریخ نزول آیه ناسخ، یک سال جلوتر تعیین شده است.

اولاً در اینجا یک اشتباه چاپی یا نقلی وجود دارد که اصلاً آیه ۴۵ سوره نساء (۴) ارتباطی با قصاص ندارد که ناسخ آیه ۱۷۸ از سوره بقره (۲) و جلوتر یا عقب‌تر از آن باشد. ثانیاً سال نزول آیه مذکور در جدول ۱۵ سیر تحول ششم هجرت است نه سال هشتم.

روی قرینه مطلب و شماره ۴۵، به نظر ما منظورشان سوره مائده (۵) بوده است نه سوره نساء (۴) یعنی دو آیه زیر که مربوط به قصاص هستند و بعضی از مفسرین و فقها دومی را ناسخ اولی گرفته‌اند:

بقره (۲) / ۱۷۸ : »

۳. «... (سال ۹ هجرت)

---

۱. بقره (۲) / ۱۷۸ : ای مؤمنان، در مورد کشته شدگان [در نظام قبیله‌ای که شناخت با تعقیب قاتل میسر نیست]، بر شما [حق] قصاص مقرر شده است: آزاد در برابر آزاد، اسیر در برابر اسیر، زن در برابر زن ...
۲. نساء (۴) / ۴۵ : خدا دشمنان شما را بهتر می‌شناسد؛ و خدا به عنوان کارساز و یاور، کافی است.
۳. بقره (۲) / ۱۷۸ : ای مؤمنان، در مورد کشته شدگان [در نظام قبیله‌ای که شناخت با تعقیب قاتل میسر نیست]، بر شما [حق] قصاص مقرر شده است: آزاد در برابر آزاد، اسیر در برابر اسیر، زن در برابر زن [مرد در برابر مرد؛ تا موجبات درگیری دو گروه و کشته شدن افراد بی‌شمار از طرفین فراهم نگردد؛ حتی سعی کنید با توافق و اخذ خون‌بها، غائله را ختم کنید] و هر [قاتلی] که حق قصاص از [خون] برادر [دینی]ش بر او بخشوده شد، [متقابلاً] به شایستگی رفتار کند و [خون‌بها را] با نیکویی بپردازد؛ این [حکم] سهل‌گیری و رحمتی است از جانب پروردگارتان؛ و هر که بعد از آن [توافق] تجاوز کند، عذابی دردناک [در انتظار] دارد.

...

«...»^۱ (سال ۱۰ هجرت)

به این ترتیب آیه دوم که به عنوان ناسخ آیه اول تصور شده است، به لحاظ تأخر در سال نزول (بر طبق جدول ۱۵)، خالی از اشکال است. اما اصولاً چرا آیه اول را که ختم به عفو و احسان شده است منسوخ شده بگیریم، در حالی که آیه دوم نیز تأکید بر تساوی و تعادل در تلافی دارد و به تصدق و به عفو پروردگار از گناهان صاحب دم منتهی می‌شود؟ مطلب اصلی در احکام قصاص قرآن، بر خلاف تصور و تبلیغ رایج که اصرار و امر به انتقام و خشونت باشد، به طوری که در مقالات «سیمای اسلام»^۲ و «ترمز و تفضل»^۳ تشریح کرده‌ام، توصیه و تأکید بر جلوگیری از انتقام و خشونت و بر تحدید و تقلیل کشتار و تلافی است.

۴- آیات روزه در سوره بقره (۲) (صفحه ۵۶، بند ج)

بقره (۲) / ۱۸۳ : »

«...»^۴ (سال ۹ هجرت)

بقره (۲) / ۱۸۷ : »

...

«...»^۵ (سال ۹ هجرت)

۱. مائده (۵) / ۴۵ : در تورات بر یهودیان مقرر داشتیم که نفس [را] در برابر نفس [قصاص کنید]، چشم در برابر چشم، ...؛ اما هر که قصاص را ببخشد، کفاره‌ای برای [گناهان] اوست ...
۲. مقاله «سیمای اسلام»، حاصل سخنرانی عمومی در ماه مبارک رمضان سال ۱۳۵۹ است که ابتدا به صورت مقاله در روزنامه میزان به چاپ رسید و سپس در کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، جلد (۱)، در سال ۱۳۶۰ چاپ و منتشر شد (ب.ف.ب).
۳. مقاله «ترمز و تفضل» در تاریخ ۱۳۶۰/۸/۲، توسط مؤلف فقید برای روزنامه کیهان فرستاده شد و سپس در جلد دوم کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، در سال ۱۳۶۱ چاپ و منتشر گردید (ب.ف.ب).
۴. بقره (۲) / ۱۸۳ : ای مؤمنان، روزه‌داری بر شما مقرر شد، همان گونه که بر پیشینیان مقرر شده بود، بسا که پرهیزکار شوید.
۵. بقره (۲) / ۱۸۷ : آمیزش با همسران در شب‌های [روزه‌داری مجاز شناخته شده است؛ آنها پوششی برای شما هستند و شما نیز پوششی برای آنها؛ خدا می‌داند که شما [تحمل ممنوعیت آمیزش در شب‌های رمضان را نمی‌کردید و] خویشان را به خطا می‌افکندید، لذا [به رحمت خویش] بر شما بازگشت و بر شما بخشود؛ اینک [آزادانه در شب‌های رمضان] آمیزش کنید و از آنچه خدا برای شما مقرر داشته است بهره‌مند شوید و [رواست که] بخورید و بیاشامید تا آنگاه که رشته سپید بامداد از رشته سیاه [شب] آشکار گردد ...

۳۷۰ _____ مجموعه آثار (۱۳)، سیر تحول قرآن (۲)

مؤلف کنجکاو «کلیدها»، زمان نزول آیه دوم را که می‌بایستی ناسخ اولی باشد سال اول هجرت گرفته و مؤلف بیچاره کتاب «سیر تحول قرآن» را با دو علامت تعجب مورد تمسخر قرار داده‌اند. اشتباه ایشان ناشی از همان اختلاف شماره گذاری قرآن‌ها با قرائت کوفی و مصری است. آیه دوم در شماره گذاری مصری ۱۸۳ است و نزول آن بر طبق جدول ۱۵ کتاب «سیر تحول قرآن»، سال نهم هجرت می‌باشد نه سال اول. اتفاقاً این از مواردی است که نسخ و تغییر وجود دارد و در جهت تسهیل و تخفیف بوده با ردیف‌بندی‌های کتاب «سیر تحول قرآن»، منافات ندارد.

یکی از کلیدهای فهم قرآن همین تمایل در جهت رحمت و سهولت و نعمت، به مصداق حدیث^۱ «می‌باشد. آیه»

...^۲ که خطاب به اهل کتاب است نیز همین معنی را می‌رساند و خداوند رحیم برای آنکه ما کاسه‌های گرم‌تر از آتش نبوده دچار وسواس و احتیاط‌های سخت‌گیرانه نشویم، در آیاتی مانند آیه تیمم تصریح می‌فرماید که:

...»

۳. «

۵- آیات ازدواج با زنان اهل کتاب (صفحه ۵۶، بند ۵)

بقره (۲) / ۲۲۱: «

...»^۴ (سال ۹ هجرت)

نساء (۴) / ۴: «

...»^۵ (سال ۸ هجرت)

۱. حدیث نبوی: من مأمور ابلاغ شریعت آسانی شده‌ام.

۲. اعراف (۷) / ۱۵۷: هم آنان که پیروی می‌کنند از این رسول و پیامبر آموزش ندیده‌ای که ...

۳. مائده (۵) / ۶: ... خدا بر آن نیست که شما را در تنگنا قرار دهد، بلکه می‌خواهد پاکتان سازد و نعمت خویش را بر شما تمام کند، بسا که سیاس‌گزار می‌کنید.

۴. بقره (۲) / ۲۲۱: با زنان بت‌پرست ازدواج نکنید، مگر اینکه ایمان بیاورند؛ و زن اسیری که ایمان آورده، بهتر است از زن [آزاد] مشرک ...

۵. نساء (۴) / ۴: کابین زنان را، به گونه‌ای که به تصرفشان در آید، بپردازید و اگر خودشان بخشی از آن را با طیب خاطر به شما بخشیدند، گوارا و نوشین از آن بهره برید.

ایرادی که گرفته شده است این است که در ازدواج با زنان اهل کتاب، آیه سوره بقره (۲)، به وسیله آیه سوره نساء (۴)، نسخ شده است. ولی آن طور که از عبارت آیات فوق بر می آید اولی مربوط به ازدواج با زنان مشرک است و دومی کلی و با مسلمین بوده، هیچ یک ارتباط با زنان اهل کتاب ندارد که همسخن و ناسخ و منسوخ یکدیگر باشد.

۶- آیات مربوط به آزادی در عقیده (صفحه ۵۶، بنده ۵)

بقره (۲) / ۲۵۶: «...»^۱

(سال ۱۰ و ۱۱ هجرت)

توبه (۹) / ۷۳: «...»^۲

(سال ۷ هجرت)

باز هم استعجاب شده است که چرا زمان نزول آیه دومی که ناسخ اولی است سه سال جلوتر تعیین گشته.

مسئله ناسخ و منسوخ در باره آیات فوق اصلاً غیر وارد است، زیرا که آیه دوم مربوط به جنگ با کفار و منافقین می باشد و جنگ با کفار و مشرکین بر طبق آیه کلی و اصولی:

بقره (۲) / ۱۹۰: «...»^۳

و به دلایل عدیده فراوان حالت دفاعی داشته، تنها در برابر کسانی که به جنگ با مسلمین برمی خیزند مجاز می باشد و ارتباطی، با عقیده و ایمان که اجباری یا بر طبق آیه اول، اختیاری و آزاد باشد، ندارد.

در زمینه اینکه جنگ در اسلام به هیچ وجه به منظور مسلمان کردن مشرکین یا منافقین نبوده و تحمیل عقیده بر مردم خلاف مأموریت پیغمبر و دستور خدا است بحث مفصل در کتاب «بعثت و ایدئولوژی»^۴ و در مقاله های «سیمای اسلام» و «دین و

۱. بقره (۲) / ۲۵۶: در [پذیرش] دین اکراه [و اجباری] نیست؛ [فقط راه] کمال از [راه] تباهی مشخص شده است ...

۲. توبه (۹) / ۷۳: ای پیامبر، با انکارورزان و دورویان جهاد کن و بر آنان سخت گیر؛ جایگاهشان دوزخ است ...

۳. بقره (۲) / ۱۹۰: با آنان که با شما سر جنگ دارند، در راه خدا بجنگید و [لی] [از حد] تجاوز نکنید ...

۴. کتاب «بعثت و ایدئولوژی»، حاصل تفصیل و تدوین سخنرانی جشن میثت سال ۱۳۴۳ در زندان قصر است که اکنون هفتمین اثر مندرج در مجموعه آثار (۲) با نام «بعثت (۱)» می باشد که در سال ۱۳۷۷ توسط انتشارات قلم چاپ و منتشر شده است.

آزادی» در کتاب «بازیابی ارزش‌ها»^۱، به عمل آمده است. «قاموس قرآن» نیز در زیر کلمه‌ی «قتل»، حالتِ دفاعی داشتنِ جنگ‌های رسول اکرم (ص) را روشن کرده است.

۷- تحریم سه مرحله‌ای خمر (صفحه ۵۸، بند الف)

مرحله اول - بقره (۲) / ۲۱۹ : »

«...»^۲ (سال ۹ هجرت)

مرحله دوم - نساء (۴) / ۴۳ : »^۳ «...»

(سال ۸ هجرت)

مرحله سوم - مائده (۵) / ۹۰ : »

«...»^۴ (سال ۹ هجرت)

اشکال این است که چرا مرحله دوم بنا به ترتیب استخراجی از «سیر تحول قرآن» یک سال قبل از مرحله اول در آمده است. این اشکال وارد نیست. زیرا که آیه دوم از این جهت که فقط مست بودن موقع نماز را منع کرده است، حلت ملایم‌تر از آیه اول را دارد و قول معروف نیز چنین است که اولین آیه تحریم خمر، همین آیه بوده. اما اگر به قرائن و شواهد تاریخی مسلم باشد که آیه سوره بقره (۲)، اولین آیه وحی شده برای تحریم شراب است، جدول ۱۵ کتاب «سیر تحول قرآن» جواب‌گوی آن می‌باشد. در صفحه دوم این جدول در ستون آیات، مقابل سوره نساء (۴) و سطر دوم آیه «۴۶ تکمیل» نوشته شده است که نزول آن سال دهم هجری است و در سال ۸ هجری نیست و در جلد دوم سیر تحول قرآن (صفحه ۱۳)^۵ چنین آمده است:

۱. مقالات «سیمای اسلام» و «دین و آزادی»، هر دو در جلد دوم کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، در سال ۱۳۶۱، توسط چاپخانه پرچم، چاپ و منتشر شده است.

۲. بقره (۲) / ۲۱۹ : در باره می و قمار از تو می‌پرسند؛ بگو: در آنها گناه بزرگی است و منافی [هم] برای مردم دارد، و [لی] گناهِش از نفعش بیشتر است ...

۳. نساء (۴) / ۴۳ : ای مؤمنان، در حال مستی به نماز نایستید، تا زمانی که بدانید چه می‌گویید ...

۴. مائده (۵) / ۹۰ : ای مؤمنان، می و قمار و بت‌ها و [کاربرد] ابزار قرعه‌کشی [و بخت‌آزمایی] پلید و از کار[هایی] شیطان است ...

۵. جلد دوم کتاب «سیر تحول قرآن»، اکنون با عنوان مجموعه ضمیمه، در بخش دوم از «مجموعه آثار (۱۲)» و با نام «سیر تحول قرآن (۱)» در دست انتشار است و مطلب مورد بحث، در بند ۸ از صفحه ۲۱۹ این مجموعه آثار قرار دارد (ب.ف.ب).

آیه ۴۷ کلمه‌ای ۴۶ به لحاظ محتوا، راجع به حرمت نماز در حال مستی و حکم تیمم است که بکلی از ردیف سایر آیات مربوط به نکاح و ارث خارج بوده، در آخر آنها می‌آید و قافیه‌اش «عَفُوًّا غَفُورًا» مشابه با «حَدِيثًا سَيِّئًا» و امثالهم نیست، ممکن است خارج متن گرفته شود.

خارج متن بودن یعنی اینکه آیه ۴۳ با طول بلند ۴۷ کلمه‌ای خود در سال‌های بعد از گروه آیات مربوط مثلاً در سال نهم یا دهم نازل شده است و در مرحله دوم و سوم، تحریم خمر قرار دارد و یا با محتویات متنوع خود، از اتصال دو سه آیه فراهم شده است که هر قسمت در سال‌های ماقبل سال نه هجری نازل شده است و به این ترتیب، قسمت ابتدایی آن اولین آیه مربوط به شرب خمر باید تلقی شود. در هر حال جداول و مطالعات سیر تحول قرآن، با نظریات و مطالعات دیگر قرآن نقض و باطل نمی‌شود بلکه کمک و راهنمایی مفیدی برای تشخیص ناسخ و منسوخ‌ها و مراحل تدریجی تشریح و ارتباط آیات در موضوعات مختلف می‌باشد.

اما آنچه در برنامه تلویزیونی بازگشت به قرآن در سال ۱۳۵۹، راجع به مراحل تحریم شراب گفتم و در جلد اول چاپ شده‌ی آن آمده است^۱، فقط به دو آیه نساء (۴) / ۴۳ و مائده (۵) / ۹۰، اشاره کرده‌ام که نه منافات با مراحل مذکور در کتاب «کلیدهای فهم قرآن» دارد و نه با جدول ۱۵ از کتاب «سیر تحول قرآن».

۸- پیرامون تحریم ربا (صفحه ۵۹ بند ب)

برای تحریم ربا چهار مرحله به ترتیب زیر آورده شده است:

مرحله اول- روم (۳۰) / ۳۹: «...»^۲

(سال ۹ بعث)

مرحله دوم- نساء (۴) / ۱۶۱: «...»^۳ (سال ۶ هجرت)

مرحله سوم- آل عمران (۳) / ۱۳۰: «...»

«...»^۴ (سال ۲ و ۳ هجرت)

۱. جلد اول کتاب «بازگشت به قرآن» در اواسط سال ۱۳۶۰ توسط انتشارات «بنگاه ترجمه و نشر کتاب» در ده هزار نسخه چاپ و منتشر شده است (ب.ف.ب).

۲. روم (۳۰) / ۳۹: آنچه اضافی [به رسم هدیه] می‌پردازید تا بر اموال مردم بیفزاید ...

۳. نساء (۴) / ۱۶۱: و نیز به خاطر ارتکاب رباخواری، با آنکه از آن نهی شده بودند ...

۴. آل عمران (۳) / ۱۳۰: ای مؤمنان، ربا را که افزایش مکرر [و خود به خود سرمایه] است، بخورید ...

مرحله چهارم - بقره (۲) / ۲۷۸ : »

«...»^۱ (سال ۹ و ۱۰ هجرت)

از آیات فوق سه مرحله آن یعنی اول و سوم و چهارم، کاملاً با «سیر تحول قرآن» می‌خواند و آیه دوم که خارج از ردیف و قبل از مرحله اول در آمده، برای این است که بر خلاف سایر آیات خطاب و دستور به مؤمنین بوده حکایت از اعمال و احکام بنی‌اسرائیل می‌نماید. سرگذشتی از پیشینیان، و بسیار طبیعی می‌باشد که به عنوان مقدمه و قبل از حکم به مسلمان‌ها آمده باشد.

۹- داستان انبیاء (صفحه ۶۲ بند ۵)

در کتاب «کلیدهای فهم قرآن»، دو حالت یا دو ترتیب نزول، برای داستان‌های انبیاء (و امم گذشته) فرض شده است. یکی اینکه برحسب زمان زندگی و رسالت انبیاء باشد و دیگر برحسب موضوعات و مسائل مبتلا به جامعه مسلمین و در جهت تعلیم و تربیت گروندگان به خاتم‌النبین (ع). البته فرض دوم معقول‌تر است و از «سیر تحول قرآن»، نمی‌بایستی انتظار داشته باشید که سال‌های نزول را مطابق فرض اول ارائه داده باشد. چیزی که در خود کتاب نیز ادعا و اظهار نشده است. اما در بخش دوم کتاب «سیر تحول قرآن» که اختصاص به «تحول موضوعی قرآن» دارد، بحث لازم با تقسیم‌بندی آیات مربوط به انبیاء و امم گذشته، همراه با منحنی و جدول، به عمل آمده است و نکات آموزنده‌ای استخراج و ارائه گردیده است.

۱۰- سال نزول و شأن نزول سوره دهر یا انسان (۷۶) (صفحه ۶۷ بند ۶)

از اختلافات نادر ولی بارز که ترتیب نزول سوره‌ها در سیر تحول قرآن در مقایسه با فهرست‌های دیگر (ابن عباس، ابراهیم بن عمر بقاعی، محمد بن نعمان بشیر و فهرست شهرستانی از قرآن منسوب به حضرت صادق) دارد، در باره سوره دهر (۷۶) است که نویسنده کتاب «کلیدهای فهم قرآن»، مفصلاً متذکر آن شده و گفته است در کتاب «سیر تحول قرآن»، تاریخ نزول این سوره، سال ۵ بعثت داده شده است در حالی که آیات ۷ تا ۱۱ طبق نظر مفسرین عامه و خاصه (البته نه همه مفسرین عامه)، در شأن حسنین و پدر و مادر آنها علیهم‌الصلو و السلام بوده و سوره دهر (۷۶) مدنی است.

۱. بقره (۲) / ۲۷۸ : ای مؤمنان، از خدا پروا کنید و آنچه از [مطالبات] ربا باقی مانده است، رها سازید ...

این اختلاف و اشکال در تألیف کتاب «سیر تحول قرآن»، به خوبی مورد توجه نگارنده بوده و در صفحات ۱۱۰ تا ۱۱۳ کتاب و جدول، تذکر داده شده است. سوره دهر (۷۶) در فهرست آماری پیشنهادی پنجاه و ششمین سوره است ولی در فهرست شهرستانی نود و هشتم قلمداد شده ضمن آنکه محقق فرانسوی معروف بلاشر آن را سی و چهارمین و قبل از سال پنجم بعثت دانسته است.^۱

در پاورقی صفحه ۱۱۲ توضیح مختصری در این باب داده شده ولی توضیح بیشتر مطلب این است که سوره دهر (۷۶) علاوه بر کوتاه بودن طول متوسط آیات آن که معیار محاسبات «سیر تحول قرآن» می باشد و با سال ۵ بعثت تطبیق می کند، مطالب آن نیز که توصیف تفصیلی بهشت و جهنم و وعید و خطاب های حاد به مشرکین است و قافیه وار می باشد، تماماً از خصوصیات مشخص سوره های اوایل وحی بوده، شکل منحنی و شاخص آن، حالت منظم یکپارچه را دارد و کمترین تردید در تعلق آن به دوران مکه نمی توان کرد. اما مسئله انطباق آیات ۷ تا ۱۱ از سوره دهر (۷۶)، راجع به اطعام مسکین و یتیم و اسیر، با عملی که معروف است خاندان عصمت سه قرصه نان افطاری خود را برای رضای خدا به سائل ها دادند و گرسنه ماندند و سوره دهر (۷۶) همه اوصاف و پاداش های عالی آن در شأن آنان نازل شده است، هیچ اشکال ندارد، بلکه اعجاز انگیزتر و اثبات کننده تر است که نزول سوره، پیش از وقوع قضیه و یک نوع پیش گوئی و نشانه دهی قبلی، شبیه به مژده ظهور حضرت خاتم النبیین در تورات و انجیل بوده باشد کما آنکه آیات:

» ...^۲

» ...^۳

را با معاویه و مولی علی (ع)، تطبیق داده می گویند در شأن آنها و معرفی حکومت و ولایتشان که سی و چند سال بعد روی داده است، می باشد.

۱. صفحات ۱۱۰ تا ۱۱۳ مربوط به چاپ اول کتاب «سیر تحول قرآن» در سال ۱۳۵۵ است. موضوع مورد نظر در صفحات ۱۳۲ تا ۱۳۵ از چاپ پنجم کتاب و صفحات ۱۴۲ تا ۱۴۵ «مجموعه آثار (۱۲)» که با نام «سیر تحول قرآن (۱)» در دست انتشار است، قرار دارد (ب.ف.ب).

۲. بقره (۲) / ۲۰۴: بعضی از مردم [هستند که هر یک از آنها] گفتار [دل فریب]ش تو را به شگفت می آورد [و می خواهد با زبان بازی به متاعی] در زندگی دنیا [برسد] ...

۳. بقره (۲) / ۲۰۷: بعضی از مردم [هم هستند که] از جان خود در طلب خشنودی خدا می گذرند ...

اما چرا در فهرست شهرستانی و ابن عباس و غیره، سوره دهر (۷۹) در ردیف‌های آخر، نزدیک سوره‌های رعد (۱۴) و طلاق (۹۵) و جمعه (۶۲) قرار گرفته است، این فهرست‌ها سندیت تاریخی و دقیق و مطمئن ندارد، به طوری که سوره زلزله (۹۹) هم که مشابهت و یکی بودن آن مسلم است، در ردیف‌های آخر گذارده شده است. در هر حال، سال نزول و شأن نزول سوره دهر (۷۹) از مسائلی است که باید با مطالعه و مقایسه‌های عمیق‌تری حل شود و چند استثنای مشکوک مبهم، اعتبار کتاب و جداولی را که در نود درصد موارد قابل قبول در آمده است، مخدوش نمی‌سازد.

* * *

مطالب فوق چیزی بود که به نظر بنده رسید. البته روی هیچ حساب آماری نمی‌شود قسم خورد و چون این تحقیق یک بحث تازه است، امیدوارم با تعقیب و زحمات سایرین، به طوری که در مقدمه جلد دوم گفته‌ام، دقت و صحت بیشتری پیدا کند. در خاتمه همان آرزو را تکرار کرده «از خداوند رحمان که معلم قرآن و آفریننده انسان است می‌خواهم که فکر و بیان پژوهندگان را ارشاد و همه ما را در سیر به سوی خودش امداد نماید».

و السلام علینا و علی عباد الله الصالحین

مهدی بازرگان

به پیوست یک جلد کتاب «تحقیقی در زمینه کلماتی از قرآن» و جزوه متمم آن راجع به برخی از «اسماء الحسنی»^۱، از عبدالعلی بازرگان را به انضمام یک جلد کتاب «بازیابی ارزش‌ها»^۲ که محتوی مقالات «سیمای اسلام» و «دین و آزادی» می‌باشد و همچنین مقاله «بعثت و راه‌های ایمان»^۳ را برای همکاری با مؤلف عزیز «کلیدهای فهم قرآن» اهدا می‌نماید.

۱. کتاب «اسماء الحسنی»، تألیف مهندس عبدالعلی بازرگان، در سال ۱۳ توسط ...
 ۲. کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، جلد ۱، شامل ۵ مقاله با عنوانین: «سیمای اسلام»، «التقاط»، «دین و آزادی»، «بیگانه‌پرستی» و «انقلاب و انقلابی» می‌باشد که در سال ۱۳۶۰ چاپ و منتشر شده است (ب.ف.ف).
 ۳. مقاله «بعثت و راه‌های ایمان»، حاصل تدوین و تفصیل سخنرانی مورخ ۱۳۶۰/۳/۱۱ در جشن انجمن اسلامی مهندسیین است که به مناسبت مبعثت رسول اکرم در مسجد الجواد ایراد شده است. این اثر بعداً در جلد دوم کتاب «بازیابی ارزش‌ها»، با شمارگان ۵۰۰۰ نسخه در تیرماه ۱۳۶۱ چاپ و منتشر شده و بارها تجدید چاپ گردیده است (ب.ف.ف).

جداول ضميمه

جدول ۱۶/۱- تعداد آیات برحسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت *

دوران‌ها	سال‌های رسالت	جمع آیات سالیانه	۱- آخرت			۲- رسالت پیغمبران گذشته				۳- رسالت خاتم النبیین					
			مجموع	حدوث قیامت و جهنم	توصیف بهشت	تذکر و ترویج اجرت	مجموع	هلاک و نجات	ابلاغ و جدال	توصیف پیغمبران	توصیف پیروان	مجموع	وصف مشرکین مکه و جدال با آنها	نور و قرآن و وحی	توحید
س	۱+۲	۴۸۲	۲۴۰	۸۶	۸۲	۷۲	۳۹	-	-	۱۳۶	۲۰	۶۱	۵۵		
	۳	۸۳۶	۳۷۰	۵۰	۲۴۳	۷۷	۱۷۲	۴۳	-	۱۹۵	۷۳	۴۶	۷۶		
	۴	۶۱۰	۱۴۷	۵۱	۶۲	۳۴	۲۶۴	۵۷	-	۱۷۷	۵۴	۸۰	۴۳		
	۵	۴۶۲	۱۱۳	۱۵	۷۳	۲۵	۱۴۸	۳۴	۸	۱۵۹	۶۵	۳۹	۵۵		
	۶	۴۵۸	۱۰۳	۹	۴۹	۴۵	۲۰۹	۶۹	۱۶	۱۲۴	۲۰	۴۴	۵۲		
	۷	۳۵۴	۷۸	۱۰	۳۵	۳۳	۱۰۵	۳۸	۲۰	۴۷	۲۰	۴۱	۶۸		
	۸	۳۱۴	۶۰	۲	۲۵	۳۳	۷۴	۲۷	۸	۳۹	۲۶	۳۹	۴۸		
	۹	۲۶۸	۵۳	۵	۲۰	۲۸	۱۳۱	۱۱۴	-	۱۷	۶۷	۲۹	۳۱		
	۱۰	۲۴۱	۳۸	۳	۱۷	۱۸	۶۳	۳۱	۱۳	۱۹	۱۰۲	۲۳	۲۸		
	۱۱	۲۶۷	۲۵	۳	۱۲	۱۰	۱۵۱	۲۲	۱۵	۱۱۴	۸۱	۴۶	۱۰		
	۱۲	۲۶۳	۶۱	-	۲۰	۴۱	۸۲	۵۳	۲	۲۷	۹۵	۱۸	۴۷		
	۱۳+۱	۳۱۹	۴۷	۱	۱۵	۳۱	۱۰	۷	۳	-	۱۵۱	۴۳	۶۳		
	س	۲	۲۵۰	۴۱	-	۲	۳۹	۹	۱۷	۱۳	۷۸	۱۴	۲۳	۴۱	
۳		۲۶۹	۴۱	-	۶	۳۵	۴	-	-	۶۰	۶	۱۵	۳۹		
۴		۲۲۶	۶۲	۴	۱۳	۴۵	۱۵	۱	-	۵۱	۸	۲۰	۲۳		
۵		۲۳۷	۳۱	-	۳	۲۸	۲۳	۱	۱۴	۲۵	۱	۷	۱۷		
۶		۲۱۴	۳۳	-	۵	۲۸	۱۶	۴	۱۲	۷۱	۱۴	۲۰	۳۷		
۷		۲۵۷	۲۲	-	۱	۲۱	۱۶	۷	۱	۴۹	۶	۲۵	۱۸		
۸		۲۳۴	۲۵	-	۴	۲۱	۲۲	۶	-	۲۰	۱۶	۹	۱۱		
۹		۲۱۳	۲۶	-	۲	۲۴	۱۴	۲	۶	۳۰	۶	۶	۱۴		
۱۰+۱۱		۲۱۱	۱۷	-	۴	۱۳	۱۸	-	۲	۴۷	۱۳	۶	۲۸		
تعداد آیات		۶۹۸۵	۱۶۳۳	۲۳۹	۶۹۳	۷۰۱	۱۶۱۵	۸۷۶	۵۵۳	۱۸۶	۱۹۵۲	۴۹۶	۶۴۲	۸۱۴	

* این جدول کمکی مشابه جدول ۱۶ کتاب است و فقط شامل تعداد آیات موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت است (ب.ف.ب).

ادامه جدول ۱۶/۱- تعداد آیات برحسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت *

ملاحظات	۷- سایر موضوعات			۶- احکام			۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر						۴- جهاد		سال‌های رسالت	دوران‌ها
	۷.۳ آیات برائت	۷.۲ زوجات پیغمبر	۷.۱ انسان و شیطان و بن-مجموع	۶.۲ قهقی	۶.۱ تربیتی و اخلاقی	مجموع	۵.۱- امت خاتم النبیین				مجموع	مجموع				
							۵.۲ اهل کتاب	۵.۱.۳	۵.۱.۲	۵.۱.۱						
								منافق	کافر	مؤمن						
			۹	۹	۱۶	۳۸	۵۴	-	۴	-	-	۴	۴	-	۱+۲	
			۴۵	۴۵	۲۰	۱۶	۲۶	-	-	-	۱۳	۱۳	۱۳	۵	۳	
			۱۶	۱۶	۳	۲	۵	-	-	-	-	-	-	۱	۴	
			۲۸	۲۸	-	-	-	۴	-	-	۱۰	۱۰	۱۴	-	۵	
			۱۶	۱۶	-	۲	۲	-	۲	-	۱۰	۱۲	۱۲	-	۶	
			۱۴	۱۴	۳	۳	۶	-	-	۱	۲۰	۲۱	۲۱	۱	۷	
			۱۰	۱۰	۱۱	۵	۱۶	-	۱۸	۳	۱۳	۳۴	۳۴	۷	۸	
			۴	۴	۴	۵	۹	-	-	-	-	-	۴	۴	۹	
			۲	۲	۶	۲	۸	-	۱۳	-	۸	۲۱	۲۱	۷	۱۰	
			۱	۱	۲	-	۲	۲	-	-	۴	۴	۶	۱	۱۱	
			۳	۳	۳	۷	۱۰	۴	-	-	۵	۵	۹	۳	۱۲	
			۱۳	۱۳	۴	۱۰	۱۴	۲	۱۶	۲	۲۶	۴۴	۴۶	۳۸	۱۳+۱	
			۱۰	۱۰	۶	۶	۱۲	۲۸	۳	-	۶	۹	۳۷	۳۳	۲	
			۱۳	۱۳	۱۵	۶	۲۱	۴۲	۱۱	-	۲۶	۳۷	۷۹	۵۱	۳	
			۲۴	۲۴	۳	۸	۱۱	۱۲	۳۴	-	۳	۳۷	۴۹	۱۴	۴	
			-	-	۲۶	۲۰	۴۶	۸۳	۸	-	۹	۱۷	۱۰۰	۱۲	۵	
	۶	۷	۱	۱۴	۶	۵	۱۱	۳۵	۱۶	-	۱۰	۲۶	۶۱	۸	۶	
			-	-	۳	۱۵	۱۸	۳۰	۵۴	-	۳۷	۹۱	۱۲۱	۳۱	۷	
			۴	۴	۴۳	۱۷	۶۰	۱۱	۳۵	۲۰	۴	۵۹	۷۰	۳۳	۸	
			۱۲	۱۲	۷۸	۲۶	۱۰۴	۷	۱۰	-	۳	۱۳	۲۰	۷	۹	
			۶	-	۶	۴۶	۱۲	۵۸	۳۳	۵	۴	۱۳	۲۲	۵۵	۱۰+۱۱	
تعداد آیات	۶	۱۳	۲۲۵	۲۴۴	۲۹۸	۲۰۵	۵۰۳	۲۹۳	۲۲۹	۲۰	۲۲۰	۴۷۹	۷۷۲	۲۶۶		

* این جدول کمکی مشابه جدول ۱۶ کتاب است و فقط شامل تعداد آیات موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت است (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۲- درصد (تعداد نسبی) آیات بر حسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت*

دوران‌ها	سال‌های رسالت	جمع آیات سالیانه	۱- آخرت			۲- رسالت پیغمبران گذشته			۳- رسالت خاتم النبیین				
			۱.۱ حدوث قیامت و جهنم	۱.۲ توصیف بهشت	۱.۳ تذکر و توضیح آجرت	مجموع	۲.۱ ابلاغ و جدال و هلاکت و نجات	۲.۲ توصیف پیغمبران	۲.۳ توصیف پیروان	مجموع	۳.۱ وصف مشرکین مکه و جدال با آنها	۳.۲ وحی و قرآن و نبوت	۳.۳ توحید
پیش از	۱+۲	۴۹/۸	۱۷/۸	۱۷/۰	۱۴/۹	۸/۱	۸/۱	-	۲۸/۲	۴/۱	۱۲/۷	۱۱/۴	
	۳	۴۴/۳	۶/۰	۲۹/۱	۹/۲	۲۰/۶	۱۵/۴	۵/۱	۲۳/۳	۸/۷	۵/۵	۹/۱	
	۴	۲۴/۱	۸/۴	۱۰/۲	۵/۶	۴۳/۳	۳۳/۹	۹/۳	۲۹/۰	۸/۹	۱۳/۱	۷/۰	
	۵	۲۴/۳	۳/۳	۱۵/۶	۵/۴	۳۲/۱	۲۳/۰	۷/۴	۱/۷	۳۴/۵	۱۴/۱	۱۱/۹	
	۶	۲۲/۵	۲/۰	۱۰/۷	۹/۸	۴۵/۶	۱۵/۱	۲۷/۱	۳/۵	۲۵/۳	۴/۴	۱۱/۴	
	۷	۲۲/۰	۲/۸	۹/۹	۹/۳	۲۹/۷	۱۰/۷	۱۳/۳	۵/۶	۳۶/۴	۵/۶	۱۱/۶	
	۸	۱۹/۱	۰/۶	۸/۰	۱۰/۵	۲۳/۶	۸/۶	۱۲/۴	۲/۵	۳۶/۰	۸/۳	۱۵/۳	
	۹	۱۹/۸	۱/۹	۷/۵	۱۰/۴	۴۸/۹	۴۲/۵	-	۶/۳	۲۵/۰	۲/۶	۱۱/۶	
	۱۰	۱۵/۸	۱/۲	۷/۱	۷/۵	۲۶/۱	۱۲/۹	۵/۴	۷/۹	۴۲/۳	۱۷/۰	۱۵/۸	
	۱۱	۹/۴	۱/۱	۴/۵	۳/۷	۵۶/۶	۸/۲	۴۲/۷	۵/۶	۳۰/۳	۹/۴	۳/۷	
	۱۲	۲۳/۲	-	۷/۶	۱۵/۶	۳۱/۲	۲۰/۲	۱۰/۳	۰/۸	۳۶/۱	۱۱/۴	۱۷/۹	
۱۳+۱	۱۴/۷	۰/۳	۴/۷	۹/۷	۳/۱	۲/۲	۰/۹	-	۴۷/۳	۱۳/۵	۱۹/۷		
پس از	۲	۱۶/۴	-	۰/۸	۱۵/۶	۱۵/۶	۳/۶	۶/۸	۵/۲	۳۱/۲	۹/۲	۱۶/۴	
	۳	۱۵/۲	-	۱/۲	۱۳/۰	۱/۵	۱/۵	-	۲۲/۳	۲/۲	۵/۶	۱۴/۵	
	۴	۲۷/۴	۱/۸	۵/۸	۱۹/۹	۶/۶	۰/۴	-	۶/۲	۳/۵	۸/۸	۱۰/۲	
	۵	۱۳/۱	-	۱/۳	۱۱/۸	۹/۷	۰/۴	۵/۹	۳/۴	۱۰/۵	۳/۰	۷/۲	
	۶	۱۵/۴	-	۲/۳	۱۳/۱	۷/۵	۱/۹	۵/۶	-	۳۳/۲	۹/۳	۱۷/۳	
	۷	۸/۶	-	۰/۴	۸/۲	۶/۲	۲/۷	۰/۴	۳/۱	۱۹/۱	۲/۳	۷/۰	
	۸	۱۰/۷	-	۱/۷	۹/۰	۹/۴	۲/۶	-	۶/۸	۸/۵	۳/۸	۴/۷	
	۹	۱۲/۲	-	۰/۹	۱/۳	۶/۶	۰/۹	۲/۸	۲/۸	۱۴/۱	۴/۷	۶/۶	
	۱۰+۱۱	۸/۱	-	۱/۹	۶/۲	۸/۵	-	۰/۹	۷/۶	۲۲/۳	۶/۲	۱۳/۳	
	متوسط درصدها	۱۰۰/۰	۲۳/۴	۳/۴	۹/۹	۱۰/۰	۲۳/۱	۱۲/۵	۷/۹	۲/۷	۷/۱	۹/۲	۱۱/۷

* این جدول کمکی مشابه جدول ۱۶ کتاب است و فقط شامل ارقام نسبی آیات بر حسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت است (ب.ف.ب).

ادامه جدول ۱۶/۲ - درصد (تعداد نسبی) آیات موضوعات اصلی و فرعی
در هر یک از سال‌های رسالت*

ملاحظات	۵- امت اسلام و معاصرین پیغمبر													سال‌های رسالت	دوران‌ها	
	۴- جهاد											مجموع				
	۵.۱- امت خاتم النبیین				۵.۲ اهل کتاب	مجموع										
	۵.۱.۳ منافق	۵.۱.۲ کافر	۵.۱.۱ مؤمن	تفسیر												
۷.۳ آیات برائت	۷.۲ زوجات پیغمبر	۷.۱ انسان و شیطان و بن مجموع		۶.۲ فقهی	۶.۱ تربیتی و اخلاقی		مجموع	۶- احکام					۷- سایر موضوعات			
		۱/۹	۱/۹	۳/۳	۷/۹	۱۱/۲		-	۰/۸	-	-	۰/۸	۰/۸	-	۱+۲	۱-۱۰
		۵/۴	۵/۴	۲/۴	۱/۹	۴/۳		-	-	-	۱/۶	۱/۶	۱/۶	۰/۶	۳	
		۲/۶	۲/۶	۰/۵	۰/۳	۰/۸	-	-	-	-	-	-	۰/۲	۴		
		۶/۱	۶/۱	-	-	-	۰/۹	-	-	۲/۲	۲/۲	۳/۰	-	۵		
		۳/۵	۳/۵	-	۰/۴	۰/۴	-	۰/۴	-	۲/۲	۲/۶	۲/۶	-	۶		
		۰/۴	۰/۴	۰/۸	۰/۸	۱/۷	-	-	۰/۳	۵/۶	۵/۹	۵/۹	۰/۳	۷		
		۳/۲	۳/۲	۳/۵	۱/۶	۵/۱	-	۵/۷	۱/۰	۴/۱	۱۰/۸	۱۰/۸	۲/۲	۸		
		۱/۵	۱/۵	۱/۵	۱/۹	۳/۴	-	-	-	-	-	-	۱/۵	۹		
		۰/۸	۰/۸	۲/۵	۰/۸	۳/۳	-	۵/۴	-	۳/۳	۸/۷	۸/۷	۲/۹	۱۰		
		۰/۴	۰/۴	۰/۷	-	۰/۷	۰/۷	-	-	۱/۵	۱/۵	۲/۲	۰/۴	۱۱		
		۱/۱	۱/۱	۱/۱	۲/۷	۳/۸	۱/۵	-	-	۱/۹	۱/۹	۳/۴	۱/۱	۱۲		
		۴/۱	۴/۱	۱/۳	۳/۱	۴/۴	۰/۶	۵/۰	۰/۶	۸/۲	۱۳/۸	۱۴/۴	۱۱/۹	۱۳+۱		
		۴/۰	۴/۰	۲/۴	۲/۴	۴/۸	۱۱/۲	۱/۲	-	۲/۴	۳/۶	۱۴/۸	۱۳/۲	۲		
		۴/۸	۴/۸	۵/۶	۲/۲	۷/۸	۱۵/۶	۴/۱	-	۹/۷	۱۳/۸	۲۹/۴	۱۹/۰	۳		
		۱۰/۶	۱۰/۶	۱/۳	۳/۵	۴/۹	۵/۳	۱۵/۰	-	۱/۳	۱۶/۴	۲۱/۷	۶/۲	۴		
		-	-	۱۱/۰	۸/۴	۱۹/۴	۳۵/۰	۳/۴	-	۳/۸	۷/۲	۴۲/۲	۵/۱	۵		
	۲/۸	۳/۳	۰/۵	۶/۶	۲/۸	۲/۳	۵/۱	۱۶/۴	۷/۵	-	۴/۷	۱۲/۱	۲۸/۵	۳/۷	۶	
		-	-	۱/۲	۵/۸	۷/۰	۱۱/۷	۲۱/۰	-	۱۴/۴	۳۵/۴	۴۷/۱	۱۲/۱	۷		
		۱/۷	۱/۷	۱۸/۴	۷/۳	۲۵/۶	۴/۷	۱۵/۰	۸/۵	۱/۷	۲۵/۲	۲۹/۹	۱۴/۱	۸		
		۵/۶	۵/۶	۳۶/۶	۱۲/۲	۴۸/۸	۳/۳	۴/۷	-	۱/۴	۶/۱	۹/۴	۳/۳	۹		
	۲/۸	-	۲/۸	۲۱/۸	۵/۷	۲۷/۵	۱۵/۶	۲/۴	۱/۹	۶/۲	۱۰/۴	۲۶/۱	۴/۷	۱۰+۱۱		
	۰/۱	۰/۲	۳/۲	۳/۵	۴/۳	۲/۹	۷/۲	۴/۲	۳/۳	۰/۴	۳/۱	۶/۹	۱۱/۱	۳/۸	متوسط درصدها	

* این جدول کمکی مشابه جدول ۱۶ کتاب است و فقط شامل ارقام نسبی آیات برحسب موضوعات اصلی و فرعی در هر یک از سال‌های رسالت است (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۳- فراوانی آیات قرآن برحسب هر یک از موضوعات اصلی و هر یک از سال‌های رسالت (بعثت و هجرت)*

سال‌های رسالت	بعثت و هجرت	کل موضوعات	آخرت (۱)	رسالت پیغمبران گذشته (۲)	رسالت خاتم النبیین (۳)	جهاد (۴)	امت اسلام و معاصرین پیغمبر (۵)	احکام (۶)	سایر موضوعات (۷)
۱+۲	۱+۲	۴۸۲	۲۴۰	۳۹	۱۳۶	-	۴	۵۶	۹
۳	۳	۸۳۶	۳۷۰	۱۷۲	۱۹۵	۵	۱۳	۳۶	۴۵
۴	۴	۶۱۰	۱۴۷	۲۶۴	۱۷۷	۱	-	۵	۱۶
۵	۵	۴۶۲	۱۱۳	۱۴۸	۱۵۹	-	۱۴	-	۲۸
۶	۶	۴۵۸	۱۰۳	۲۰۹	۱۱۶	-	۱۲	۲	۱۶
۷	۷	۳۵۴	۷۸	۱۰۵	۱۲۹	۱	۲۱	۶	۱۴
۸	۸	۳۱۴	۶۰	۷۴	۱۱۳	۷	۳۴	۱۶	۱۰
۹	۹	۲۶۸	۵۳	۱۳۱	۶۷	۴	-	۹	۴
۱۰	۱۰	۲۴۱	۳۸	۶۳	۱۰۲	۷	۲۱	۸	۲
۱۱	۱۱	۲۶۷	۲۵	۱۵۱	۸۱	۱	۶	۲	۱
۱۲	۱۲	۲۶۳	۶۱	۸۲	۹۵	۲	۹	۱۰	۳
۱۳	۱۳+۱ ه	۳۱۹	۴۷	۱۰	۱۵۱	۳۸	۴۶	۱۴	۱۳
۱۴	۲	۲۵۰	۴۱	۳۹	۷۸	۳۳	۳۷	۱۲	۱۰
۱۵	۳	۲۶۹	۴۱	۴	۶۰	۵۱	۷۹	۲۱	۱۳
۱۶	۴	۲۲۶	۶۲	۱۵	۵۱	۱۴	۴۹	۱۱	۲۴
۱۷	۵	۲۳۷	۳۱	۲۳	۲۵	۱۲	۱۰۰	۴۶	-
۱۸	۶	۲۱۴	۳۳	۱۶	۷۱	۸	۶۱	۱۱	۱۴
۱۹	۷	۲۵۷	۲۲	۱۶	۴۹	۳۱	۱۲۱	۱۸	-
۲۰	۸	۲۳۴	۲۵	۲۲	۲۰	۳۳	۷۰	۶۰	۴
۲۱	۹	۲۱۳	۲۶	۱۴	۳۰	۷	۲۰	۱۰۴	۱۲
۲۲+۲۳	۱۰+۱۱	۲۱۱	۱۷	۱۸	۴۷	۱۰	۵۵	۵۸	۶
جمع		۶۹۸۵	۱۶۳۳	۱۶۱۵	۱۹۵۲	۲۶۶	۷۷۲	۵۰۳	۲۴۴

* این جدول کمکی، خلاصه‌ای است از جدول ۱۶/۱ و فقط تعداد آیات مربوط به موضوعات اصلی را نشان می‌دهد (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۴ - فراوانی نسبی آیات قرآن بر حسب هر یک
از موضوعات اصلی و به تفکیک سال‌های رسالت (بعثت و هجرت)*

سال‌های رسالت	بعثت و هجرت	کل موضوعات	آخرت (۱)	رسالت پیغمبران گذشته (۲)	رسالت خاتم النبیین (۳)	جهاد (۴)	امت اسلام و معاصرین پیغمبر (۵)	احکام (۶)	سایر موضوعات (۷)
۱+۲	۱+۲	۱۰۰/۰	۴۹/۸	۸/۱	۲۸/۲	-	۰/۸	۱۱/۲	۱/۹
۳	۳	۱۰۰/۰	۴۴/۳	۲۰/۶	۲۳/۳	۰/۶	۱/۶	۴/۳	۵/۴
۴	۴	۱۰۰/۰	۲۴/۱	۴۳/۳	۲۹/۰	۰/۲	-	۰/۸	۲/۶
۵	۵	۱۰۰/۰	۲۴/۵	۳۲/۰	۳۴/۴	-	۳/۰	-	۶/۱
۶	۶	۱۰۰/۰	۲۲/۵	۴۵/۶	۲۵/۰	-	۲/۶	۰/۴	۳/۵
۷	۷	۱۰۰/۰	۲۲/۰	۲۹/۷	۳۶/۴	۰/۳	۵/۹	۱/۷	۴/۰
۸	۸	۱۰۰/۰	۱۹/۱	۲۳/۶	۳۶/۰	۲/۲	۱۰/۸	۵/۱	۳/۲
۹	۹	۱۰۰/۰	۱۹/۸	۴۸/۹	۲۵/۰	۱/۵	-	۳/۴	۱/۵
۱۰	۱۰	۱۰۰/۰	۱۵/۸	۲۶/۱	۴۲/۳	۲/۹	۸/۷	۳/۳	۰/۸
۱۱	۱۱	۱۰۰/۰	۹/۴	۵۶/۶	۳۰/۳	۰/۴	۲/۲	۰/۷	۰/۴
۱۲	۱۲	۱۰۰/۰	۲۳/۲	۳۱/۱	۳۶/۱	۱/۱	۳/۴	۳/۸	۱/۱
۱۳	۱۳+۱ ه	۱۰۰/۰	۱۴/۷	۳/۱	۴۷/۳	۱۱/۹	۱۴/۴	۴/۴	۴/۱
۱۴	۲	۱۰۰/۰	۱۶/۴	۱۵/۶	۳۱/۲	۱۳/۲	۱۴/۸	۴/۸	۴/۰
۱۵	۳	۱۰۰/۰	۱۵/۲	۱/۵	۲۲/۳	۱۹/۰	۲۹/۴	۷/۸	۴/۸
۱۶	۴	۱۰۰/۰	۲۷/۴	۶/۶	۲۲/۶	۶/۲	۲۱/۷	۴/۹	۱۰/۶
۱۷	۵	۱۰۰/۰	۱۳/۱	۹/۷	۱۰/۵	۵/۱	۴۲/۲	۱۹/۴	-
۱۸	۶	۱۰۰/۰	۱۵/۴	۷/۵	۳۳/۲	۳/۷	۲۸/۵	۵/۱	۶/۵
۱۹	۷	۱۰۰/۰	۸/۶	۶/۲	۱۹/۱	۱۲/۱	۴۷/۱	۷/۰	-
۲۰	۸	۱۰۰/۰	۱۰/۷	۹/۴	۸/۵	۱۴/۱	۲۹/۹	۲۵/۶	۱/۷
۲۱	۹	۱۰۰/۰	۱۲/۲	۶/۶	۱۴/۱	۳/۳	۹/۴	۴۸/۸	۵/۶
۲۲+۲۳	۱۰+۱۱	۱۰۰/۰	۸/۱	۸/۵	۲۲/۲	۴/۷	۲۶/۱	۲۷/۵	۲/۸
جمع		۱۰۰/۰	۲۳/۴	۲۳/۱	۲۷/۸	۳/۸	۱۱/۱	۷/۲	۳/۵

* این جدول کمکی خلاصه‌ای است از جدول ۱۶ و فقط فراوانی نسبی آیات قرآن را بر حسب موضوعات اصلی در بر دارد. در این جدول تعداد آیات نازل شده در هر سال ۱۰۰ فرض شده و سهم هر موضوع در هر سال به صورت نسبی تعیین گردیده است و با استفاده از ارقام آن، اشکال ۲۶ تا ۳۱ کتاب رسم شده‌اند (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۵- فراوانی نسبی آیات قرآن در هر یک از سال‌های رسالت (بعثت و هجرت) و به تفکیک برای هر یک از موضوعات اصلی*

سال‌های رسالت	بعثت و هجرت	کل موضوعات	آخرت (۱)	رسالت پیغمبران گذشته (۲)	رسالت خاتم النبیین (۳)	جهاد (۴)	امت اسلام و معاصرین پیغمبر (۵)	احکام (۶)	سایر موضوعات (۷)
۱+۲	۱+۲	۶/۹	۱۴/۷	۲/۴	۷/۰	-	۰/۵	۱۰/۷	۳/۷
۳	۳	۱۲/۰	۲۲/۷	۱۰/۷	۱۰/۰	۱/۹	۱/۷	۷/۲	۱۸/۴
۴	۴	۸/۷	۹/۰	۱۶/۳	۹/۱	۰/۴	-	۱/۰	۶/۶
۵	۵	۶/۶	۶/۹	۹/۲	۸/۱	-	۱/۸	-	۱۱/۵
۶	۶	۶/۶	۶/۳	۱۲/۹	۵/۹	-	۱/۶	۰/۴	۶/۶
۷	۷	۵/۱	۴/۸	۶/۵	۶/۶	۰/۴	۲/۷	۱/۲	۵/۷
۸	۸	۴/۵	۳/۷	۴/۶	۵/۸	۲/۶	۴/۴	۳/۲	۴/۱
۹	۹	۳/۸	۳/۲	۸/۱	۳/۴	۱/۵	-	۱/۸	۱/۶
۱۰	۱۰	۳/۴	۲/۳	۳/۹	۵/۲	۲/۶	۲/۷	۱/۶	۰/۸
۱۱	۱۱	۳/۸	۱/۵	۹/۳	۴/۱	۰/۴	۰/۸	۰/۴	۰/۴
۱۲	۱۲	۳/۸	۳/۷	۵/۱	۴/۹	۱/۱	۱/۲	۲/۰	۱/۲
۱۳	۱۳+۱ ه	۴/۶	۲/۹	۰/۶	۷/۷	۱۴/۳	۶/۰	۲/۸	۵/۳
۱۴	۲	۳/۶	۲/۵	۲/۴	۴/۰	۱۲/۴	۴/۸	۲/۴	۴/۱
۱۵	۳	۳/۹	۲/۵	۰/۲	۳/۱	۱۹/۲	۱۰/۲	۴/۲	۵/۳
۱۶	۴	۳/۲	۳/۸	۰/۹	۲/۶	۵/۳	۶/۳	۲/۲	۹/۸
۱۷	۵	۳/۴	۱/۹	۱/۴	۱/۳	۴/۵	۱۳/۰	۹/۱	-
۱۸	۶	۳/۱	۲/۰	۱/۰	۳/۶	۳/۰	۷/۹	۲/۲	۵/۷
۱۹	۷	۳/۷	۱/۳	۱/۰	۲/۵	۱۱/۷	۱۵/۷	۳/۶	-
۲۰	۸	۳/۴	۱/۵	۱/۴	۱/۰	۱۲/۴	۹/۱	۱۱/۹	۱/۶
۲۱	۹	۳/۰	۱/۶	۰/۹	۱/۵	۲/۶	۲/۶	۲۰/۷	۴/۹
۲۲+۲۳	۱۰+۱۱	۳/۰	۱/۰	۱/۱	۲/۴	۳/۸	۷/۱	۱۱/۵	۲/۵
جمع		۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰

* در این جدول کمکی، تعداد آیات نازل شده برای هر موضوع اصلی در کل دوران رسالت ۱۰۰ فرض شده و سهم هر سال برای هر موضوع، به صورت نسبی تعیین شده است (ب.ف.ب).

جدول ۱۶/۶- فراوانی نسبی آیات قرآن در هر یک از
سال‌های رسالت (بعثت و هجرت) و برای هر موضوع در کل آیات*

سال‌های رسالت	بعثت و هجرت سال‌های ب.ب.	کل موضوعات	آخرت (۱)	رسالت پیغمبران گذشته (۲)	رسالت خاتم‌النبین (۳)	جهاد (۴)	امت اسلام و معاصرین پیغمبر (۵)	احکام (۶)	سایر موضوعات (۷)
۱+۲	۱+۲ ب.ب.	۶/۹	۳/۴	۰/۵	۱/۹	-	۰/۱	۰/۸	۰/۱
۳	۳	۱۲/۰	۵/۳	۲/۵	۲/۸	۰/۱	۰/۲	۰/۵	۰/۶
۴	۴	۸/۷	۲/۱	۳/۸	۲/۵	-	-	۰/۱	۰/۲
۵	۵	۶/۶	۱/۶	۲/۱	۲/۳	-	۰/۲	-	۰/۴
۶	۶	۶/۶	۱/۵	۳/۰	۱/۷	-	۰/۲	-	۰/۲
۷	۷	۵/۱	۱/۱	۱/۵	۱/۸	-	۰/۳	۰/۱	۰/۲
۸	۸	۴/۵	۰/۹	۱/۱	۱/۶	۰/۱	۰/۵	۰/۲	۰/۱
۹	۹	۳/۸	۰/۸	۱/۹	۱/۰	۰/۱	-	۰/۱	۰/۱
۱۰	۱۰	۳/۴	۰/۵	۰/۹	۱/۵	۰/۱	۰/۳	۰/۱	-
۱۱	۱۱	۳/۸	۰/۴	۲/۲	۱/۲	-	۰/۱	-	-
۱۲	۱۲	۳/۸	۰/۹	۱/۲	۱/۴	-	۰/۱	۰/۱	-
۱۳	۱۳+۱ ه	۴/۶	۰/۷	۰/۱	۲/۲	۰/۵	۰/۷	۰/۲	۰/۲
۱۴	۲	۳/۶	۰/۶	۰/۶	۱/۱	۰/۵	۰/۵	۰/۲	۰/۱
۱۵	۳	۳/۹	۰/۶	۰/۱	۰/۹	۰/۷	۱/۱	۰/۳	۰/۲
۱۶	۴	۳/۲	۰/۹	۰/۲	۰/۷	۰/۲	۰/۷	۰/۲	۰/۳
۱۷	۵	۳/۴	۰/۴	۰/۳	۰/۴	۰/۲	۱/۴	۰/۷	-
۱۸	۶	۳/۱	۰/۵	۰/۲	۱/۰	۰/۱	۰/۹	۰/۲	۰/۲
۱۹	۷	۳/۷	۰/۳	۰/۲	۰/۷	۰/۴	۱/۷	۰/۳	-
۲۰	۸	۳/۴	۰/۴	۰/۳	۰/۳	۰/۵	۱/۰	۰/۹	۰/۱
۲۱	۹	۳/۰	۰/۴	۰/۲	۰/۴	۰/۱	۰/۳	۱/۵	۰/۲
۲۲+۲۳	۱۰+۱۱	۳/۰	۰/۲	۰/۳	۰/۷	۰/۱	۰/۸	۰/۸	۰/۱
جمع		۱۰۰/۰	۲۳/۴	۲۳/۱	۲۷/۹	۳/۸	۱۱/۱	۷/۲	۳/۵

* در این جدول کمکی، کل آیات نازل شده در دوران رسالت ۱۰۰ فرض شده و سهم هر موضوع اصلی در هر سال به صورت نسبی تعیین شده است (ب.ف.ب.).

خلاصه جدول ۳۷- تعداد آیات و کلمات نازل شده
بر ضد فحشاء، بر حسب سال‌های بعثت (ب) و هجرت (ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد بر حسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	تعداد بر حسب سال نزول		تعداد بر حسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول
			آیات	کلمات				کلمات	آیات	کلمات	آیات		
۱	۰۴۱	ب۳	۱	۴			۱۳۸	۱۵	۱	۵	۱	۵	
۲	۰۵۲	ب۳	۱	۴			۱۵۱-۲	۱۶		۸			
۳	۰۶۱	ب۳	۳	۲۰			۱۵۴	۱۷		۷	۲	۱۵	
۴	۰۶۴	ب۳	۳	۲۰	۸	۴۸	۱۵۵-۲	۱۸	۸	۲	۲	۳۱	
۵	۰۹۴	ب۶	۱	۱۱			۱۶۲	۱۹		۱			
۶	۰۹۸	ب۶	۱	۵	۲	۱۶	۱۶۳	۲۰	۲	۷	۸	۲۳۴	
۷	۱۰۲-۲	ب۷	۱	۳	۱	۳	۱۶۵-۲	۲۱	۳	۴	۴	۶۱	
۸	۱۱۲	ب۸	۱	۷			۱۷۵	۲۲		۹	۹	۱۶۹	
۹	۱۱۴	ب۸	۳	۳۲	۴	۳۹	۱۸۳-۱	۲۳	۴	۲	۲	۱۷	
۱۰	۱۲۲-۱	ب۹	۳	۳۴	۳	۳۴	۱۸۴	۲۴	۳	۱	۳		
۱۱	۱۲۶-۱	ب۱۰	۳	۴۱	۳	۴۱	۱۸۶	۲۵	۳	۱۰			
۱۲	۱۲۶-۲	ب۱۱	۱	۶			۱۸۷	۲۶		۸			
۱۳	۱۳۰	ب۱۱	۳	۵۷	۴	۶۳	۱۸۸	۲۷	۴	۱			
۱۴	۱۳۴	ب۱۲	۱	۱۱	۱	۱۱	۱۹۰	۲۸	۱	۷	۷	۱۱۴	
			۶۱		جمع					۹۰۱	۶۱	۹۰۱	

خلاصه جدول ۳۸- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده
برای جهاد، بر حسب سال‌های بعثت (ب) و هجرت (ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد بر حسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول	شماره ردیف نزول	تعداد بر حسب سال نزول		تعداد بر حسب شماره ترتیب نزول	
			آیات	کلمات				آیات	کلمات	آیات	کلمات
۱	۰۴	۳	۵	۱۲	۲۱	۲-۱۵۱	۲۱	۵	۱۲	۵	۱۲
۲	۶۵-۲	۴	۱	۸	۲۲	۱۵۳	۲۲	۱	۸	۱	۸
۳	۱۰۲-۲	۷	۱	۷	۲۳	۱۵۴	۲۳			۷	۱
۴	۱۰۹-۱	۷	۵	۵۲	۲۴	۱۵۶	۲۴	۶	۵۹	۵	۵۲
۵	۱۰۹-۲	۸	۲	۱۵	۲۵	۱۵۹	۲۵	۲	۱۵	۲	۱۵
۶	۱۱۷-۲	۹	۴	۵۱	۲۶	۱۶۱	۲۶	۴	۵۱	۴	۵۱
۷	۱۲۳	۱۰	۳	۵۳	۲۷	۱۶۵-۱	۲۷			۳	۵۳
۸	۱۲۴	۱۰	۳	۴۱	۲۸	۱۶۵-۲	۲۸			۳	۴۱
۹	۱۲۶-۱	۱۰	۱	۱۰	۲۹	۱۶۹	۲۹	۷	۱۰۴	۱	۱۰
۱۰	۱۲۶-۲	۱۱	۱	۹	۳۰	۱۷۰	۳۰	۱	۹	۱	۹
۱۱	۱۳۲	۱۲	۱	۲۶	۳۱	۱۷۲	۳۱			۱	۲۶
۱۲	۱۳۶	۱۲	۱	۸	۳۲	۱۷۳	۳۲			۱	۸
۱۳	۱۳۷-۱	۱۲	۱	۱۳	۳۳	۱۷۵	۳۳	۳	۴۷	۱	۱۳
۱۴	۱۳۸	۱۳	۵	۵۰	۳۴	۱۷۷	۳۴	۵	۵۰	۵	۵۰
۱۵	۱۳۹	۱۳	۶	۹۰	۳۵	۱۷۹	۳۵			۶	۹۰
۱۶	۱۴۲	۱۳	۶	۹۰	۳۶	۱۸۳-۱	۳۶			۶	۹۰
۱۷	۱۴۳-۱	۱۳	۱۸	۳۰۳	۳۷	۱۸۴	۳۷	۳۰	۴۸۳	۱۸	۳۰۳
۱۸	۱۴۳-۲	۱۳	۲۷	۴۷۶	۳۸	۱۸۶	۳۸			۲۷	۴۷۶
۱۹	۱۴۴	۱۳	۵	۶۳	۳۹	۱۹۴	۳۹			۵	۶۳
۲۰	۱۴۹	۱۳	۲	۳۷	جمع			۳۴	۵۷۶	۲	۳۷

خلاصه جدول ۳۹- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده
برای نفاق، برحسب سال‌های بعثت (ب) و هجرت (ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره نزول	شماره ردیف نزول	تعداد برحسب سال نزول		تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول	شماره ردیف نزول
			آیات	کلمات				آیات	کلمات	آیات	کلمات			
۱	۰۲۲	۲ب	۲	۵	۲	۵	۲	۲	۵	۲	۵	۲	۵	۱
۲	۰۹۳	۶ب	۲	۲۳	۲	۲۳	۲	۲۳	۲	۲۳	۲	۲۳	۲	۲
۳	۱۰۹-۱	۸ب	۱۶	۱۹۶			۱۷			۱۶	۱۹۶	۸ب	۱۰۹-۱	۳
۴	۱۱۱	۸ب	۲	۲۷	۱۸	۲۲۳	۱۸	۱۸	۲۷	۲	۲۷	۸ب	۱۱۱	۴
۵	۱۲۳	۱۰ب	۶	۸۲	۱۹				۸۲	۶	۸۲	۱۰ب	۱۲۳	۵
۶	۱۲۴	۱۰ب	۱	۱۵	۲۰				۱۵	۱	۱۵	۱۰ب	۱۲۴	۶
۷	۱۲۶-۱	۱۰ب	۴	۵۴	۲۱	۱۵۱	۱۱	۱۱	۵۴	۴	۵۴	۱۰ب	۱۲۶-۱	۷
۸	۱۴۲	۵۱	۱۴	۱۶۹	۲۲				۱۶۹	۱۴	۱۶۹	۵۱	۱۴۲	۸
۹	۱۴۳-۱	۵۱	۲	۲۲	۲۳	۱۹۱	۱۶	۱۶	۲۲	۲	۲۲	۵۱	۱۴۳-۱	۹
۱۰	۱۴۳-۲	۵۲	۱	۱۸	۲۴				۱۸	۱	۱۸	۵۲	۱۴۳-۲	۱۰
۱۱	۱۴۵	۵۲	۲	۱۴	۲۵	۳۲	۳	۳	۱۴	۲	۱۴	۵۲	۱۴۵	۱۱
۱۲	۱۵۱-۲	۵۳	۱	۱۳	۲۶				۱۳	۱	۱۳	۵۳	۱۵۱-۲	۱۲
۱۳	۱۵۲	۵۳	۸	۱۲۱	۲۷	۱۳۴	۹	۹	۱۲۱	۸	۱۲۱	۵۳	۱۵۲	۱۳
۱۴	۱۵۶	۵۴	۲	۴۰	جمع				۴۰	۲	۴۰	۵۴	۱۵۶	۱۴

خلاصه جدول ۴۰- تعداد آیات و کلمات نازل شده
مربوط به حضرت ابراهیم(ع)، برحسب سال‌های بعثت(ب) و هجرت(ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	تعداد برحسب سال نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول	شماره ردیف نزول
			آیات	کلمات				آیات	کلمات			
۱	۰۴۲	ب۳	۱	۳								۱۷
۲	۰۵۶	ب۳	۱	۳								۱۸
۳	۰۵۸	ب۳	۳۱	۸۵								۱۹
۴	۰۶۵	ب۳	۲۱	۱۰۲	۱۹۳	۵۴						۲۰
۵	۰۶۷	ب۴	۱۰	۶۵								۲۱
۶	۰۷۰	ب۴	۱۴	۸۸	۱۵۳	۲۴						۲۲
۷	۰۸۶	ب۵	۳	۱۸								۲۳
۸	۰۹۲-۱	ب۵	۳	۲۱	۳۹	۶						۲۴
۹	۰۹۳	ب۶	۱	۱۷								۲۵
۱۰	۰۹۴	ب۶	۲۳	۱۸۹								۲۶
۱۱	۰۹۸	ب۶	۱۰	۱۰۲	۳۰۸	۳۴						۲۷
۱۲	۱۰۷	ب۷	۴	۳۷	۳۷	۴						۲۸
۱۳	۱۱۸	ب۹	۸	۹۴	۹۴	۸						۲۹
۱۴	۱۲۴	ب۱۰	۲	۴۱								۳۰
۱۵	۱۲۵	ب۱۰	۱۱	۱۶۶								۳۱
۱۶	۱۲۶-۱	ب۱۰	۹	۱۵۱	۳۵۸	۲۲						۳۲
					جمع							
۲۰۲۳	۱۹۸	۲۰۲۳	۱۹۸									

خلاصه جدول ۴۱- تعداد آیات و کلمات نازل شده
مربوط به آفرینش آدمیزاد، برحسب سال‌های بعثت (ب) و هجرت (ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره نزول	شماره ردیف نزول	تعداد برحسب سال نزول		تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول	شماره ردیف نزول
			آیات	کلمات				آیات	کلمات	آیات	کلمات			
۱	۰۰۱	اب	۱	۴			۱۸					۱	۰۰۱	۱
۲	۰۱۳	اب	۲	۶	۱۰	۳	۱۹	۱۰	۳	۶	۲	۱	۰۱۳	۲
۳	۰۲۵	ب	۴	۱۵			۲۰			۱۵	۴	۲	۰۲۵	۳
۴	۰۳۲	ب	۵	۱۸	۳۳	۹	۲۱	۳۳	۹	۱۸	۵	۲	۰۳۲	۴
۵	۰۳۷	ب	۵	۲۸			۲۲			۲۸	۵	۳	۰۳۷	۵
۶	۰۳۸	ب	۳	۱۹			۲۳			۱۹	۳	۳	۰۳۸	۶
۷	۰۴۰	ب	۶	۳۱			۲۴			۳۱	۶	۳	۰۴۰	۷
۸	۰۴۱	ب	۳	۱۵			۲۵			۱۵	۳	۳	۰۴۱	۸
۹	۰۵۵	ب	۴	۱۷			۲۶			۱۷	۴	۳	۰۵۵	۹
۱۰	۰۵۸	ب	۱	۱۱			۲۷			۱۱	۱	۳	۰۵۸	۱۰
۱۱	۰۵۹	ب	۴	۲۰	۱۴۱	۲۶	۲۸	۱۴۱	۲۶	۲۰	۴	۳	۰۵۹	۱۱
۱۲	۰۷۴	ب	۳	۱۹			۲۹			۱۹	۳	۴	۰۷۴	۱۲
۱۳	۰۷۷	ب	۳	۱۳	۳۲	۶	۳۰	۳۲	۶	۱۳	۳	۴	۰۷۷	۱۳
۱۴	۰۸۳	ب	۲	۱۵			۳۱			۱۵	۲	۵	۰۸۳	۱۴
۱۵	۰۸۵	ب	۳	۲۶			۳۲			۲۶	۳	۵	۰۸۵	۱۵
۱۶	۰۸۸	ب	۲	۱۲۸			۳۳			۱۲۸	۲	۵	۰۸۸	۱۶
۱۷	۰۹۰	ب	۶	۵۱	۱۱۰	۱۳	۳۴	۱۱۰	۱۳	۵۱	۶	۵	۰۹۰	۱۷
														جمع
۷۰۴	۷۷	۷۷	۷۷	۷۷										

خلاصه جدول ۴۳- تعداد آیات و تعداد کلمات نازل شده
مربوط به تزکیه ، برحسب سال‌های بعثت(ب) و هجرت(ه)

شماره ردیف نزول	شماره ترتیب نزول	سال نزول	تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره نزول	شماره ردیف نزول	تعداد برحسب سال نزول		تعداد برحسب شماره ترتیب نزول		سال نزول	شماره ترتیب نزول	شماره ردیف نزول
			آیات	کلمات				آیات	کلمات	آیات	کلمات			
۱	۲	اب	۲	۴										
۲	۱۱	اب	۲	۸	۴	۱۲	۲۶	۲۶	۲۶	۲	۸	۱۱	۲	۲۶
۳	۱۹	ب۲	۱	۴			۲۷	۲۷		۱	۴	۱۹	۳	۲۷
۴	۲۱	ب۲	۱	۴۳			۲۸	۲۸		۱۴	۴۳	۲۱	۴	۲۸
۵	۲۲	ب۲	۳	۱۰			۱۰۰	۲۹		۳	۱۰	۲۲	۵	۲۹
۶	۲۵	ب۲	۱	۴			۱۰۳	۳۰		۱	۴	۲۵	۶	۳۰
۷	۲۷	ب۲	۱	۳			۱۰۶-۲	۳۱		۱	۳	۲۷	۷	۳۱
۸	۳۲	ب۲	۲	۱۶	۲۴	۸۰	۱۰۷	۳۲	۸۰	۲	۱۶	۳۲	۸	۳۲
۹	۴۲	ب۳	۲	۸			۱۰۹-۱	۳۳		۲	۸	۴۲	۹	۳۳
۱۰	۴۴	ب۳	۱	۴			۱۱۰	۳۴		۱	۴	۴۴	۱۰	۳۴
۱۱	۴۹	ب۳	۴	۱۳			۱۱۲	۳۵		۴	۱۳	۴۹	۱۱	۳۵
۱۲	۵۰	ب۳	۱	۲			۱۱۴	۳۶		۱	۲	۵۰	۱۲	۳۶
۱۳	۵۱	ب۳	۱۰	۴۲			۱۱۵	۳۷		۱۰	۴۲	۵۱	۱۳	۳۷
۱۴	۵۲	ب۳	۲	۸			۱۱۷-۲	۳۸		۲	۸	۵۲	۱۴	۳۸
۱۵	۵۳	ب۳	۴	۱۵			۱۱۹	۳۹		۴	۱۵	۵۳	۱۵	۳۹
۱۶	۵۴	ب۳	۱	۶			۱۲۰	۴۰		۱	۶	۵۴	۱۶	۴۰
۱۷	۶۰	ب۳	۳	۱۰			۱۲۱	۴۱		۳	۱۰	۶۰	۱۷	۴۱
۱۸	۶۱	ب۳	۲	۷			۱۲۲	۴۲		۲	۷	۶۱	۱۸	۴۲
۱۹	۶۴	ب۳	۱	۴	۳۱	۱۱۹	۱۲۳	۴۳	۱۱۹	۱	۴	۶۴	۱۹	۴۳
۲۰	۷۰	ب۴	۲	۱۴	۲	۱۴	۱۲۶-۱	۴۴	۱۴	۲	۱۴	۷۰	۲۰	۴۴
۲۱	۸۲	ب۵	۳	۲۱			۱۲۷	۴۵		۳	۲۱	۸۲	۲۱	۴۵
۲۲	۸۷	ب۵	۱	۴			۱۲۹	۴۶		۱	۴	۸۷	۲۲	۴۶
۲۳	۸۸	ب۵	۱	۱۶			۱۳۰	۴۷		۱	۱۶	۸۸	۲۳	۴۷
۲۴	۹۰	ب۵	۵	۳۷			۱۳۰-۲	۴۸		۵	۳۷	۹۰	۲۴	۴۸

فهرست آیات

شماره	آیه	صفحه	شماره	آیه	صفحه
	آل عمران (۳)				
:۶۷		۲۰۶ ...	:۲۴		۱۸۳ ...
:۸۴		۲۰۷، ۱۸۸ ...	:۴۵		۱۸۲ ...
:۹۲		۲۲۴ ...	:۴۶		۱۸۲ .
:۱۰۳		۲۷۱ ...	:۴۸		۷۹ ...
:۱۲۳		۲۷۱ ...		انزاع (۱۷)	
:۱۳۰		۳۷۳ ...	:۳۶		۲۸۱ ...
:۱۳۳		۲۴۶ ...	:۱۰۶		۲۶۹، ۱۱۲ ...
:۱۳۴		۲۲۶، ۲۲۴ ...		اعراف (۷)	
:۱۶۴		۱۸۲ ...	:۳۳		۹۷ ...
	ابراهیم (۱۴)		:۷۳		۳۴ ...
:۱۲		۷۳ ...	:۷۸		۳۴...
	احزاب (۳۳)		:۱۲۸		۳۵ ...
			:۱۵۷		۳۷۰...
:۱		۷۹ ...	:۱۵۸		۲۷۱ ...

بقره (۲)		اعلیٰ (۸۷)	
۳۷ ...	:۶	۲۲۳	:۱۴
۷۹ ...	:۸	۲۲۳	:۱۶
۷۹ ...	:۹		
۱۸۴، ۱۸۲، ۷۹...	:۱۰	انبیاء (۲۱)	
۷۹ ...	:۱۱	۲۰۵ ...	:۷۳
۷۹.	:۱۲	۱۸۷ ...	:۹۲
۷۹ ...	:۱۳		
۷۹ ...	:۱۴	انسان (دهر) (۷۶)	
۷۹ ...	:۱۵	۳۲ ...	:۵
۷۹ ...	:۱۶		
۷۹ ...	:۱۷	انعام (۶)	
۷۹ .	:۱۸	۳۱ ...	:۷۳
۷۹ ...	:۱۹	۲۰۴ ...	:۸۴
۳۶۶ ...	:۳۵		
۲۲۳ ...	:۴۳	انفال (۸)	
۳۲ ...	:۴۸	۸۳ ...	:۵
۲۷۱ ...	:۵۲	۸۳ ...	:۶
۲۷۱ ...	:۵۳	۲۷۱ ...	:۲۶
۲۷۱ ...	:۵۶	۳۶۷ ...	:۶۶
۲۲۶، ۲۲۳ ...	:۸۳		
۳۶۶ ...	:۱۰۶	انفطار (۸۲)	
۲۲۳ ...	:۱۱۰	۳۱	:۱۳
۳۳ ...	:۱۱۲	۳۱	:۱۴
۳۲ ...	:۱۱۴		
۲۰۷ ...	:۱۳۴	بروج (۸۵)	
۱۸۸ ...	:۱۳۶	۳۲ ...	:۱۱

رعد(۱۳)		حاقه(۶۹)	
۲۴۷ ...	:۱۱	۳۱	:۳۰
		۳۱	:۳۱
روم(۳۰)			
۲۴۳ ...	:۳۸	حج(۲۲)	
۳۷۳، ۹۹...	:۳۹	۹۴ ...	:۲
۲۷۱ ...	:۴۶	۲۷۰ ...	:۶
		۲۷۰ ...	:۷
زخرف(۴۳)		۲۷۱ ...	:۳۶
۲۷۱ ...	:۱۰	۸۱ ...	:۵۳
۳۵ ...	:۶۵	۷۲ ...	:۵۸
		۷۲ ...	:۵۹
زمر(۳۹)		۷۲ ...	:۶۰
۲۲۵ ...	:۱۰	۲۲۳ ...	:۷۸
۳۹	:۱۴		
۳۲ ...	:۷۴	حدید(۵۲)	
		۳۲ ...	:۷
سباء(۳۴)			
۲۸۶ ...	:۱۳	حشر(۵۹)	
۲۴۸، ۱۸۲، ۴۰ ...	:۲۸	۳۸ ...	:۲۲
		۳۹ ...	:۲۳
سجده(۳۲)			
۲۷۱ ...	:۹	ذاریات(۵۱)	
		۲۴۷ .	:۱۹
شعراء(۲۶)		۳۴ ...	:۳۸
۳۴	:۶۹	۳۵ .	:۳۹
۳۴	:۷۰	۳۵ ...	:۴۰
۷۱ ...	:۲۲۷		

۳۹۷		فهرست آیات و روایات	
۲۶۲ ...	:۱۴	شمس (۹۱)	
۳۴ ...	:۷۶	۲۲۲	:۷
		۲۲۲	:۸
		۲۲۲	:۹
۷۰	:۱	۲۲۲	:۱۰
۷۰	:۲		
۷۰	:۳	شوری (۴۲)	
۷۰	:۴	۷۷ ...	:۱۴
۷۰	:۵	۷۷ ...	:۱۵
۱۳۷	:۶	۷۴ ...	:۳۸
		۷۴ ...	:۳۹
		۷۴ ...	:۴۰
۲۱۴	:۲	۷۴ ...	:۴۱
		۷۴ ...	:۴۲
		۷۴ ...	:۴۳
۸۱ ...	:۲	صافات (۳۷)	
۸۱ ...	:۳		
۸۱ ...	:۴	۳۷ ...	:۳۵
۷۳ ...	:۶	۳۷ ...	:۳۶
۸۲ ...	:۱۰	۳۴	:۷۳
۸۲ ...	:۱۱		
۲۰۵ ...	:۲۶	صف (۶۱)	
۷۶ ...	:۴۶	۳۶ ...	:۱۴
۷۶ ...	:۴۷	طلاق (۶۵)	
۷۳ ...	:۶۹	۲۴۷ ...	:۷
		طه (۲۰)	
		غافر (مؤمن) (۴۰)	
۳۸ ...	:۱۵	۲۶۲	:۹

قصص (۲۸)		فاطر (۳۵)	
۲۴۸ ...	:۵	۳۹ ...	:۱۰
۷۶ ...	:۵۲	۲۷۱ ...	:۱۲
۷۶ ...	:۵۳	۲۲۴ ...	:۱۸
قلم (۶۸)		فتح (۴۸)	
۳۸ .	:۲	۱۴۰ .	:۱
۳۸ .	:۴	۱۸۳ ...	:۱۴
۳۸ .	:۵	۱۸۴ ...	:۱۵
۳۸ .	:۶		
۱۰۳ .	:۱۳		
قیامت (۷۵)		فجر (۸۹)	
		۳۴ ...	:۶
		۳۶ .	:۱۷
۳۳ .	:۳	۳۶ .	:۱۹
		۳۷ .	:۲۰
کهف (۱۸)		فرقان (۲۵)	
۲۶۲ ...	:۶۵		
		۲۷۰ ، ۲۸ ...	:۳۲
لقمان (۳۱)		فصلت (۴۱)	
		۷۱ ...	:۵۲
۲۲۳ ...	:۴		
۷۴ ...	:۱۷		
لیل (۹۲)		ق (۵۰)	
		۲۴۶ ...	:۳۵
۲۲۳ .	:۱۷		
۲۲۳ .	:۱۸	۳۳ .	:۳
		۳۳ ...	:۱۱
مائده (۵)		قارعه (۱۰۱)	
۲۷۰ ...	:۲	۳۱ .	:۴

۸۲ ...	:۲۵	۲۷۲ ، ۱۵۱ ...	:۳
۸۲ ...	:۲۶	۳۷۰ ، ۲۷۱ ...	:۶
۸۲ ...	:۲۷	۲۶۴ ...	:۱۹
۸۲ ...	:۲۸	۳۶۹ ...	:۴۵
۱۸۴ ، ۸۲ ...	:۲۹	۴۰ ...	:۴۸
۸۲ ...	:۳۰	۲۲۳ ...	:۵۵
۸۲ ...	:۳۱	۴۰ ...	:۶۶
۸۳ ...	:۳۷	۲۷۱ ...	:۸۹
۸۳ ...	:۳۸	۳۷۲ ، ۹۵ ، ۹۴ ...	:۹۰
		۹۴ ...	:۹۱
مدثر (۷۴)			
۷۹ ...	:۳۱	ماعون (۱۰۷)	
۷۹	:۳۲	۷۸	:۴
مرسلات (۷۷)		۷۸	:۵
۱۵ یا ۱۹ یا ۲۴ یا ۲۸ یا ۳۴ یا ۳۷ یا ۴۰ یا ۴۵ یا		۷۸	:۶
۳۳۰	:۴۷ یا ۴۹	۷۸	:۷
مریم (۱۹)		مجادله (۵۸)	
۲۲۳ ...	:۳۱	۲۲۳ ...	:۱۳
۳۷ ...	:۷۷	محمد (۴۷)	
۳۷ ...	:۷۸	۹۴ ...	:۱۵
مزل (۷۳)		۸۲ ...	:۲۰
۳۱	:۱۲	۱۸۳ ، ۸۲ ...	:۲۱
۳۲	:۱۳	۸۲ ...	:۲۲
...	:۲۰	۸۲ ...	:۲۳
۳۲۹ ، ۲۴۳ ، ۲۲۵ ، ۲۲۳ ، ۷۳		۲۸۱ ، ۸۲ ...	:۲۴

			مسد (١١١)	
٢٧١ ...	:١٤	٣٦	...	:١
٢٧١ ...	:١٥			
٢٦٤ ...	:٦٤		معارج (٢٠)	
٣٩	:٦٦	٢٤٧	.	:٢٤
٢٧١ ...	:٧٨	٢٤٧	.	:٢٥
٢٠٥ ...	:١٢٠			
٢٠٥ ...	:١٢٣		ممتحنه (٦٠)	
		٣٥	...	:٤
			نساء (٤)	
٣٧٠ ...	:٤		منافقون (٦٣)	
٣٦٧ ...	:١٥	١٨٤	...	:٧
٢٤٦ ، ٢٤٥ ...	:٢٩			
٣٧٢ ، ٩٣ ...	:٤٣		مؤمنون (٢٣)	
٣٦٨ ...	:٤٥	٧٦	...	:٥٢
٢٧١ ، ٧١ ...	:٥٨	٧٦	...	:٥٣
...	:٦٣	٧٦	...	:٥٤
٢٧١ ، ٢٢٢ ، ١٨٤		٢٧١	...	:٧٨
١٨٥ ، ١٨٣ ...	:٦٤			
١٨٥ ...	:٦٥		نبا (٧٨)	
٢٢٣ ...	:٧٧	٣١	.	:٣١
٢٨١ ...	:٨٢	٣١	.	:٣٢
١٥٠ ...	:٩٥			
٤١ ...	:١٠٣		نجم (٥٣)	
٣٧٣ ، ٩٩ ...	:١٦١	٣٨	.	:١
		٣٨	.	:٢
		٣٨	.	:٣
		٣٨	.	:٤
			نصر (١١٠)	
١٥٢	:٣	٣٨	.	

هود(۱۱)		نمل(۲۲)	
۲۷۲، ۹۲ ...	:۱	۲۴۳، ۲۲۳...	:۳
		۲۷۱ ...	:۷۳
واقعه(۵۶)		۴۰ ...	:۷۶
۳۱	:۱		
		نوح(۷۱)	
یس(۳۶)		۲۲۲ ...	:۲۶
۳۷	:۱	۲۲۲ ...	:۲۷
۳۷	:۲		
۳۷	:۳		
۳۷	:۴	۳۶۷ ...	:۲
۳۷	:۵	۱۸۳ ...	:۱۷
۳۷	:۷	۲۲۶ ...	:۲۲
۳۳ ...	:۷۹	۸۱ ...	:۴۷
		۸۱ ...	:۴۸
		۸۱ ...	:۴۹
یوسف(۱۲)		۸۱ ...	:۵۰
۹۴ ...	:۳۶	۸۱ ...	:۵۳
۲۰۶ ...	:۳۸	۱۸۳ ...	:۵۴
۹۴ ...	:۴۱	۱۸۳، ۲۴۳...	:۵۵
۲۲۵ ...	:۹۰	۷۲ ...	:۵۶
۲۴۸ ...	:۱۱۱	۲۴۳، ۲۲۳، ۷۲ ...	

حدیث نبوی

۳۷۰

دعای افتتاح

۸۵

خطبه حضرت زهرا

۲۲۳

...

نمایه فارسی

آ	آ	آ	آ
۱۲۲، ۱۱۹	آل عمران (۳) / ۱۲	۲۴۳	آت ذَا الْقُرْبَى
۱۴۳، ۱۲۲، ۱۲۰، ۱۰۵، ۹۸	آل عمران (۳) / ۱۳	۲۸۲	آخِرَ الزَّمَانِ
۱۰۵	آل عمران (۳) / ۱۴	۳۱، ۳۰، ۲۹، ۲۸، ۲۳، ۲۱	آخِرَتْ
۲۳۴، ۱۲۱	آل عمران (۳) / ۱۷	۲۲۴، ۲۱۸، ۲۱۵، ۲۰۴، ۱۸۷، ۱۷۰، ۷۰	
۲۳۴	آل عمران (۳) / ۳۰	۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۱، ۲۷۳، ۲۴۴، ۲۲۵	
۱۹۷	آل عمران (۳) / ۳۳	۱۳۵	آخِرَ رِسَالَتِ
۱۹۷	آل عمران (۳) / ۳۴	۳۹	آخِرِينَ سَالِ رِسَالَتِ
۷۷	آل عمران (۳) / ۵۴ تا ۷۴	۱۵۳	آخِرِينَ وَحَى
۱۹۷	آل عمران (۳) / ۶۸ تا ۶۵	۴۱	آدَابِ دِیْنِی
۲۰۶	آل عمران (۳) / ۶۷	۲۸۷	آدَمِیَانِ
۲۶۶، ۲۶۵	آل عمران (۳) / ۸۱	۲۸۲	آرَامِ، اَحْمَدِ
۲۰۷، ۱۹۷	آل عمران (۳) / ۸۴	۳۷۶، ۳۷۲، ۳۰۲، ۲۲۱	آزَادِی
۱۷۳، ۱۵۶	آل عمران (۳) / ۹۰	۲۱۸، ۲۰۳، ۲۰۱، ۴۱، ۴۰	آسْمَانِ
۲۲۴، ۲۳۳	آل عمران (۳) / ۹۲	۲۴۶، ۱۸۳، ۹۹	آسْمَانِهَا وَ زَمِیْنِ
۲۶۵	آل عمران (۳) / ۹۳	۲۰۲	آشُورِ
۱۹۷	آل عمران (۳) / ۹۷ تا ۹۵	۲۰۹، ۹۲	آفْرِیْشِ اَدَمِیْزَادِ
۲۳۳	آل عمران (۳) / ۱۰۴	۲۷۰، ۲۱۹، ۲۱۸، ۲۱۱، ۲۱۰	
۲۳۳	آل عمران (۳) / ۱۱۴	۲۱۸، ۲۱۵، ۲۰۹	آفْرِیْشِ اِنْسَانِ
۲۳۳	آل عمران (۳) / ۱۱۵	۳۲۸، ۳۱۶	آغَاذِ وَحِی
۱۱۹	آل عمران (۳) / ۱۲۸ تا ۱۲۱	۱۴۰، ۱۳۹	آلِ عِمْرَانَ (۳)
۲۷۱، ۱۴۳	آل عمران (۳) / ۱۲۳	۳۴۹، ۳۳۵، ۲۶۵، ۲۴۴، ۲۲۴، ۱۷۳	
۱۴۳	آل عمران (۳) / ۱۲۴	۲۱۴، ۱۹۷	آلِ عِمْرَانَ (۳) / ۶

		۴۰۴ ————— مجموعه آثار (۱۳) ، سیر تحول قرآن (۲)	
۶۳	آیات اهل کتاب	۱۴۳	آل عمران (۳) / ۱۲۵
۶۹	آیات بحث و جدال با اهل کتاب	۱۴۳	آل عمران (۳) / ۱۲۶
۳۸۱ ، ۳۷۹ ، ۲۴	آیات برائت	۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۲۷
۱۳۶ ، ۱۱۳ ، ۷۵ ، ۷۰	آیات پیش جهاد	۳۷۳ ، ۹۸	آل عمران (۳) / ۱۳۰
۱۷۶ ، ۱۷۱	آیات پیش نفاق	۲۴۶	آل عمران (۳) / ۱۳۳
۹۲	آیات تحریم شراب	۲۳۳ ، ۲۲۶ ، ۲۲۵ ، ۲۲۴	آل عمران (۳) / ۱۳۴
۲۶۳	آیات تذکر و عبرت	۱۰۵	آل عمران (۳) / ۱۳۵
۲۴۵ ، ۲۴۲	آیات تزکیه	۱۲۰	آل عمران (۳) / ۱۳۹ تا ۱۴۸
۶۹	آیات تشریحی و تشویقی جنگ	۱۴۵ ، ۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۴۰
۲۷۲ ، ۲۴۱	آیات تشریحی و فقهی	۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۴۱
۲۴۱	آیات تشویقی	۱۴۷ ، ۱۴۵	آل عمران (۳) / ۱۴۶
۳۴	آیات تنذیر و تبشیر	۱۴۷ ، ۱۴۵	آل عمران (۳) / ۱۴۷
۲۴۱	آیات توحید و نبوت	۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۴۸
۱۸۴	آیات جنگ	۱۲۰	آل عمران (۳) / ۱۵۲ تا ۱۵۸
۲۷۰ ، ۱۳۶ ، ۱۳۵ ، ۱۱۳ ، ۴۰ ، ۲۶	آیات جهاد	۱۴۳ ، ۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۵۴
۲۴۷	آیات ربا	۱۴۵	آل عمران (۳) / ۱۵۵
۱۳۸	آیات دوران اول	۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۵۷
۱۳۸	آیات دوران تدارک	۲۳۳ ، ۱۸۲	آل عمران (۳) / ۱۶۴
۱۳۸	آیات دوران سوم و چهارم	۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۶۶
۱۸۷	آیات قیامت و آخرت	۱۲۱	آل عمران (۳) / ۱۶۶ تا ۱۷۴
۲۶۳ ، ۲۴۹	آیات مدنی	۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۶۷
۲۰۸ ، ۲۰۷	آیات معرفی ابراهیم	۱۴۱	آل عمران (۳) / ۱۶۹
۱۷۱ ، ۷۸	آیات نفاق	۲۳۳ ، ۱۲۱	آل عمران (۳) / ۱۷۲
۶۳	آیات وصف پیروان	۱۴۷	آل عمران (۳) / ۱۷۳
۲۶۱	آیات ولادت	۱۴۷ ، ۱۴۲ ، ۱۲۲	آل عمران (۳) / ۱۹۵
۳۲۴ ، ۳۸	آیت الکرسی	۱۴۵ ، ۱۲۲	آل عمران (۳) / ۲۰۰
۳۸	آیه نور	۲۸۳ ، ۸۴	آمریکا
۴۱	آیین اسلام	۲۷۳ ، ۲۷۱ ، ۲۸	آموزش و پرورش
۳۰	آیین توحید	۲۱۸ ، ۳۳ ، ۲۸ ، ۲۵	آیات آخرت
	آیین های نوح و ابراهیم و موسی و عیسی	۳۲۳	آیات آغاز و پایان وحی
۲۰۶		۶۶ ، ۲۸	آیات اعتقادی
		۲۷	آیات امت اسلام
۳۶۳	ائمه اطهار	۲۷۳	آیات انسان شناسی

		نمایه فارسی	
۴۰۵			
۱۶۱	احزاب (۳۳) تا ۱۷/۲۰	۶۵، ۷۰، ۹۲، ۲۴۰	ابتدای رسالت
۱۲۵	احزاب (۳۳) تا ۲۷	۱۹، ۳۲۳	ابتدای وحی
۱۴۸	احزاب (۳۳) / ۲۲	۲۰۰، ۲۰۱	ایرام
۱۸۳، ۱۶۱، ۱۴۲، ۱۲۵	احزاب (۳۳) / ۲۴	۲۰۱، ۲۰۲	ابراهیم (ع)
۱۴۶، ۱۴۲، ۱۲۵	احزاب (۳۳) / ۲۷	۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۷۰	
۲۴۴، ۲۳۵	احزاب (۳۳) / ۲۹	۲۶۳، ۳۴۱، ۳۴۹	ابراهیم (۱۴)
۱۰۷	احزاب (۳۳) / ۳۰	۷۳، ۱۱۵	ابراهیم (۱۴) / ۱۲
۱۰۷	احزاب (۳۳) / ۳۲	۱۹۶	ابراهیم (۱۴) / ۳۸ تا ۳۶
۲۴۴، ۲۳۵، ۱۰۷	احزاب (۳۳) / ۳۳	۳۷۴	ابراهیم بن عمر بقاعی
۲۴۴، ۲۳۵، ۱۰۷	احزاب (۳۳) / ۳۵	۱۸۸، ۲۰۴، ۲۴۸	ابراهیم (ع)
۱۸۲	احزاب (۳۳) / ۴۵	۲۳، ۳۴، ۳۷۸، ۳۸۰	ابلاغ و جدال
۱۸۲	احزاب (۳۳) / ۴۶	۶۴، ۲۶۱	ابلاغ و جدال با امت‌های گذشته
۱۵۴، ۷۹	احزاب (۳۳) / ۴۸	۴۶، ۶۳	ابلاغ و جدال و هلاکت و نجات
۱۶۱	احزاب (۳۳) / ۶۰	۲۰۹	ابلیس
۱۶۱	احزاب (۳۳) / ۶۱	۲۴۳	ابن السبیل
۱۷۷	احزاب حاکم	۳۷۴، ۳۷۶	ابن عباس
۲۲۴، ۲۰۱، ۱۸۲، ۱۳۹، ۹۹، ۴۱	احسان	۲۰۳	ابی‌ملک
۲۴۵، ۲۴۴، ۲۴۳، ۲۴۲، ۲۴۰، ۲۲۶، ۲۲۵		۸۵	اپورتونیست‌ها
۱۱۱	احسن‌القصص	۲۱۷، ۲۱۸	اجل مُسمّی
۳۴۹	احقاف (۴۶)	۲۹۸، ۲۹۹	احتمالات
۲۳۳	احقاف (۴۶) / ۱۲	۳۱۲، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۳۳، ۳۳۶	
۲۳۷	احقاف (۴۶) / ۱۵	۶۹	أُحُد
۴۱، ۲۹، ۲۸	احکام	۷۸	احزاب (۳۳)
۳۵۱، ۲۸۱، ۲۶۹، ۱۷۱، ۹۱، ۶۷، ۶۶		۱۰۳، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۷۹	
۲۴، ۲۱	احکام اخلاقی	۱۸۰، ۱۸۱، ۲۵۲، ۲۵۶، ۳۱۶، ۳۲۰، ۳۲۳	
۳۸۱، ۳۷۹، ۶۰، ۴۰، ۲۷		۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۴۳، ۳۴۹	
۳۹	احکام اسلام	۷۹، ۱۵۴	احزاب (۳۳) / ۱
۲۴، ۲۱	احکام تربیتی	۱۹۲	احزاب (۳۳) / ۷
۳۸۱، ۳۷۹، ۶۰، ۴۰، ۲۷		۱۴۴	احزاب (۳۳) / ۹
۳۵۴	احکام تربیتی و اخلاقی	۱۲۴	احزاب (۳۳) / ۹ تا ۱۶
۱۸۷، ۹۲	احکام تربیتی و فقهی	۱۴۸	احزاب (۳۳) / ۱۰
۹۳، ۹۲	احکام تدریجی قرآن	۱۶۰	احزاب (۳۳) / ۱۲ تا ۱۶
۲۷۲، ۱۰۰	احکام تشریحی	۱۴۵	احزاب (۳۳) / ۱۵

۲۸۱	اسراء (۱۷) / ۳۶	۱۵۲ ، ۱۳۸	احکام جهاد
۲۳۱	اسراء (۱۷) / ۱۰۰	۱۰۰	احکام ربا
۲۶۹	اسراء (۱۷) / ۱۰۶	۱۹ ، ۲۱ ، ۲۴	احکام فقهی
، ۷۸ ، ۷۰ ، ۴۱ ، ۴۰	اسلام	، ۱۰۳ ، ۱۰۰ ، ۷۷ ، ۶۱ ، ۴۲ ، ۴۰ ، ۳۰ ، ۲۷	
، ۱۵۱ ، ۱۴۰ ، ۱۳۸ ، ۱۳۷ ، ۹۹ ، ۹۷ ، ۸۵ ، ۸۴		۳۸۱ ، ۳۷۹ ، ۳۵۴ ، ۳۵۲ ، ۳۲۴ ، ۲۴۰	
، ۲۴۸ ، ۲۴۷ ، ۲۲۳ ، ۲۲۰ ، ۲۰۷ ، ۱۷۶ ، ۱۵۲		۳۶۹	احکام قصاص
۳۷۱ ، ۳۶۲ ، ۲۷۰ ، ۲۶۶ ، ۲۶۴ ، ۲۶۰		۳۶۱ ، ۳۶۰	احمدی ، حسن
۳۶۴	اسلام فقاهتی	۲۱۸ ، ۲۱۴	احیای زمین
۳۷۶	«اسماء الحسنی» (کتاب)	۳۶۶	اخراج آدم و زوجه اش از بهشت
۲۴۸ ، ۲۰۷ ، ۲۰۳ ، ۲۰۲ ، ۲۰۱	اسمعیل	۳۴۹ ، ۳۴۸ ، ۳۳۳ ، ۳۲۷ ، ۳۲۴	اخلاص (۱۱۲)
۲۴۷ ، ۲۴۳	اسیران (أسرا)	۱۸۷ ، ۹۵	ادیان
۳۳	اشراف	۲۴۸	ادیان توحیدی
۳۱۶ ، ۹۷	اشراف قریش	۲۰۱ ، ۱۰۷	اردن
۳۰۰ ، ۲۹۶	اشعار دیباجه گلستان	۲۶۳ ، ۲۶۲ ، ۲۶۰ ، ۲۵۰ ، ۲۴۹	ارض موعود
۱۸۲ ، ۱۵۲	اصحاب	۱۴۱ ، ۱۳۸	ارکان اربعه جهاد
۶۵ ، ۳۹	اصول اعتقادی	۱۵۲ ، ۱۵۱	ارکان جهاد
۳۰	اصول دین	۱۵۲ ، ۱۳۸	ارکان حرب جهاد
۲۴۴ ، ۲۴۲ ، ۲۴۰	اطعام	۸۴	اروپا
۳۳۳	اعتراض و اعراض نسبت به مشرکین	۸۵	اروپایی
۳۶۴ ، ۳۲۴ ، ۲۶۴	اعراب	۳۷۱	ازدواج با زنان مشرک
۳۴۹ ، ۳۵۰ ، ۳۲۵ ، ۲۶۲ ، ۱۱۲ ، ۹۷	اعراف (۷)	۲۸۳	اژپیتولوژی
۱۰۵	اعراف (۷) / ۲۸	۲۰۱	اسار
۱۰۵ ، ۹۷	اعراف (۷) / ۳۳	۲۶۱ ، ۲۴۹	اسیاط
۲۳۴	اعراف (۷) / ۵۶	۳۱۳	استاتیک
۳۴	اعراف (۷) / ۷۳	۲۸	استراتژی جنگی
۳۴	اعراف (۷) / ۷۸	۱۴۴ ، ۷۷ ، ۴۱	استقامت
۱۰۴	اعراف (۷) / ۸۰	۲۶۲	استکیار
۱۰۴	اعراف (۷) / ۸۱	۱۴۰	استیذان
۱۰۴	اعراف (۷) / ۸۲	، ۱۹۵ ، ۱۹۴ ، ۱۹۳ ، ۱۹۰	اسحاق
۳۵	اعراف (۷) / ۱۲۸	۲۰۷ ، ۲۰۶ ، ۲۰۵ ، ۲۰۳ ، ۲۰۲ ، ۲۰۱ ، ۱۹۶	
۳۷۰	اعراف (۷) / ۱۵۷	۳۴۹ ، ۲۸۱ ، ۱۱۱ ، ۱۰۹	اسراء (۱۷)
۲۱۳	اعراف (۷) / ۱۸۹	۲۳۰	اسراء (۱۷) / ۲۳
۲۳۱	اعراف (۷) / ۱۹۹	۱۰۴	اسراء (۱۷) / ۳۲

نمایه فارسی		۴۰۷
اعلام جنگ با خدا	۲۴۵	انبیاء (۲۱)
اعلام جنگ به مشرکین	۳۵۰	انبیاء (۲۱) / ۵۱ تا ۷۳
اعلی (۸۷) ۲۰۴، ۲۶۱، ۳۲۴، ۳۳۵، ۳۴۷، ۳۴۹	۳۴۹	انبیاء (۲۱) / ۷۳ تا ۹۰
اعلی (۸۷) ۲	۲۱۰	انبیاء (۲۱) / ۹۰ تا ۹۱
اعلی (۸۷) ۱۴	۲۲۸، ۲۳۳	انتشارات قلم
اعلی (۸۷) ۱۵	۲۲۸	انجمن اسلامی مهندسیین
اعلی (۸۷) ۱۶	۲۲۳	انجیل
اعلی (۸۷) ۱۹	۱۸۹	انذار
اقوام بدوی	۳۱۲	انسان ۲۰، ۲۴، ۶۲، ۸۴، ۸۵، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۵۲، ۱۸۷، ۲۰۹، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۸، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۴۶، ۲۷۳، ۲۸۲، ۳۵۲، ۳۷۹، ۳۸۱
الزهر	۹۹	انسان‌ها
الف. بامداد (شاعر)	۳۰۴، ۳۰۲	انسان (دهر) (۷۶) / ۱ تا ۳
امامان	۳۶۴	انسان (دهر) (۷۶) / ۵
امام امت	۲۰۷	انسان‌شناسی قرآن
امام باقر (ع)	۹۵	انشراح (۹۴)
امام پنجم (ع)	۹۹	انشقاق (۸۴)
امامت	۲۴۸، ۲۰۴، ۲۰۳	انصار
امت	۲۸، ۳۵، ۷۴، ۱۱۲، ۱۴۰، ۱۵۱	انعام (۶)
امت آخر الزمان	۲۶۳	انعام (۶) / ۲
امت ابراهیم	۲۰۶	انعام (۶) / ۷۳
امت اسلام	۲۱، ۲۴، ۲۸، ۲۹، ۴۰	انعام (۶) / ۸۴ تا ۸۴
امت اسلامی	۴۱، ۶۴، ۱۷۷، ۱۸۷، ۳۵۱، ۳۷۹، ۳۸۱	انعام (۶) / ۱۵۱
امت خاتم النبیین	۲۴، ۴۱	انعام (۶) / ۱۶۰
امت واحد	۵۸، ۶۷، ۱۵۲، ۳۵۴، ۳۷۹، ۳۸۱	انعام (۶) / ۱۶۱
امت‌های گذشته	۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۵۰، ۲۶۳، ۲۶۴	انفاق ۳۲، ۴۰، ۴۱، ۹۳، ۹۷، ۹۹، ۱۰۰، ۱۱۱
امّیین	۲۴۴	۱۳۹، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۸۴، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶
انبیاء	۳۰، ۶۴، ۱۸۷، ۲۲۲	۲۴۰، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷
انفال ۲۴۳، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۶۱، ۲۶۴، ۳۷۴		انفال (۸) ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۷۳، ۱۷۵، ۳۴۹
انبیاء سلف	۳۵، ۱۱۱	انفال (۸) / ۱

۱۴۳، ۱۱۸	انفال (۸) / ۶۳	۲۳۲	انفال (۸) / ۳
۱۴۳	انفال (۸) / ۶۵	۸۳، ۱۵۶	انفال (۸) / ۵
۳۶۷، ۱۵۰	انفال (۸) / ۶۶	۸۳، ۱۵۶	انفال (۸) / ۶
۱۴۱	انفال (۸) / ۶۷	۱۴۱، ۱۴۶	انفال (۸) / ۷
۱۴۶	انفال (۸) / ۶۹	۱۱۶	انفال (۸) / ۱۹ تا ۷
۱۴۱	انفال (۸) / ۷۰	۱۴۱	انفال (۸) / ۸
۱۴۹	انفال (۸) / ۷۱	۱۴۲	انفال (۸) / ۹
۲۳۲، ۱۴۷، ۱۱۸	انفال (۸) / ۷۲	۱۴۲	انفال (۸) / ۱۰
۳۴۹	انفطار (۸۲)	۱۴۳	انفال (۸) / ۱۲
۲۱۱	انفطار (۸۲) / ۶ تا ۹	۱۴۷	انفال (۸) / ۱۳
۳۱	انفطار (۸۲) / ۱۳ و ۱۴	۱۴۴	انفال (۸) / ۱۵
۳۶۲، ۳۶۰، ۱۴۰، ۸۹	انقلاب	۱۴۴	انفال (۸) / ۱۶
۲۰	«انگیزه و انگیزنده» (رساله)	۱۴۳، ۱۴۱	انفال (۸) / ۱۷
۳۷۶	«انقلاب و انقلابی» (مقاله)	۲۷۱	انفال (۸) / ۲۶
۲۰۰	اَوْر	۲۳۲	انفال (۸) / ۲۸
۳۲۴	اوایل رسالت	۱۴۹، ۱۱۷	انفال (۸) / ۳۸
۳۲۳	اولین آیات وحی	۱۴۹، ۱۱۷	انفال (۸) / ۳۹
۱۰۰	اولین آیه ربا	۱۴۹، ۱۱۷	انفال (۸) / ۴۰
۲۴۸	اولین پیغمبر اولوالعزم	۱۴۶، ۱۱۷	انفال (۸) / ۴۱
۲۴۸	اولین قوم توحیدی	۱۴۱، ۱۱۷	انفال (۸) / ۴۲
۴۹، ۴۰، ۳۶، ۲۴، ۲۱	اهل کتاب	۱۴۳	انفال (۸) / ۴۳
۷۷، ۷۶، ۷۵، ۶۷، ۶۹، ۶۶، ۶۴، ۶۳، ۵۹		۱۱۷	انفال (۸) / ۴۳ تا ۴۹
۲۶۴، ۲۶۱، ۲۴۹، ۲۴۳، ۲۰۷، ۲۰۶، ۱۸۷		۱۴۳	انفال (۸) / ۴۴
۳۸۱، ۳۷۹، ۳۷۰، ۳۵۵، ۳۵۴، ۳۵۱، ۲۶۵		۱۴۴	انفال (۸) / ۴۵
۲۸۲	ایزونسو، توشیهو کو	۱۴۴	انفال (۸) / ۴۶
		۱۴۴	انفال (۸) / ۴۷
	ب	۱۵۶، ۱۱۷	انفال (۸) / ۴۹
۲۰۳، ۲۰۲	بشریح	۱۴۷	انفال (۸) / ۵۶
۳۷۶	بازرگان، عبدالعلی	۱۱۸	انفال (۸) / ۵۶ تا ۷۵
۳۷۳، ۲۷۳	«بازگشت به قرآن» (کتاب)	۱۴۷	انفال (۸) / ۵۸
۳۷۶، ۳۷۳، ۳۶۹	«بازیابی ارزش‌ها» (کتاب)	۲۳۲، ۱۴۷، ۱۴۴، ۱۱۸	انفال (۸) / ۶۰
۲۰۵	بت پرستان	۱۴۹	انفال (۸) / ۶۱
۲۶۲	بت پرستی	۱۴۹، ۱۴۳	انفال (۸) / ۶۲

۲۳۴	بقره (۲) / ۵۸	۲۶۲	بتکده
۲۳۵، ۲۳۴، ۲۲۶، ۲۲۳	بقره (۲) / ۸۳	۲۰۶، ۹۶	بتها
۳۶۶	بقره (۲) / ۱۰۶	۷۵	بحث و جدال با اهل کتاب
۲۳۵	بقره (۲) / ۱۰۹	۶۳، ۳۶	بحث و جدال‌های توحید و نبوت
۲۳۵، ۲۲۳	بقره (۲) / ۱۱۰	۲۹، ۲۶، ۲۱	بحث‌های توحید و نبوت
۲۴۴، ۲۳۵، ۳۳	بقره (۲) / ۱۱۲	۲۴۶، ۲۴۰	بخل
۳۲	بقره (۲) / ۱۱۴	۲۴۳	بخیلان
۱۹۸	بقره (۲) / ۱۳۶ تا ۱۲۴	۱۷۰، ۶۹	بدر
۲۴۴، ۲۳۵، ۱۹۸	بقره (۲) / ۱۲۹	۳۴۹، ۳۳۵	بروج (۸۵)
۲۰۷	بقره (۲) / ۱۳۴	۲۴۶، ۲۴۴	برنامه بعثت
۱۹۹	بقره (۲) / ۱۴۰	۳۱۲، ۱۰۹، ۹۲	بشر
۱۹۸	بقره (۲) / ۱۴۱	۹۲، ۷۰، ۶۴، ۶۳، ۳۳، ۲۴، ۲۳	بعثت
۲۳۵	بقره (۲) / ۱۴۹	۲۰۴، ۲۰۷، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۵	
۲۳۵، ۲۴۴، ۲۳۴	بقره (۲) / ۱۵۱	۲۴۴، ۲۴۶، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۶۱	
۱۱۳، ۷۱	بقره (۲) / ۱۵۳ تا ۱۵۷	۳۸۱، ۳۸۰، ۳۷۹، ۳۷۸	
۱۳۶	بقره (۲) / ۱۵۵	۳۷۱، ۲۰	«بعثت ۱» (کتاب)
۲۳۷	بقره (۲) / ۱۵۸	۲۶۱	بعثت موسی
۱۰۸	بقره (۲) / ۱۶۹	۳۷۱	«بعثت و ایدئولوژی» (کتاب)
۲۶۷	بقره (۲) / ۱۷۴	۳۷۶	«بعثت و راه‌های ایمان» (مقاله)
۲۶۷	بقره (۲) / ۱۷۶	۸۰، ۷۰، ۴۱	بقره (۲)
۲۴۳، ۲۳۷	بقره (۲) / ۱۷۷	۱۰۰، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۵۳، ۱۷۰، ۱۷۴، ۱۷۸	
۳۶۸، ۲۳۷	بقره (۲) / ۱۷۸	۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۴، ۲۲۴، ۲۴۵، ۲۷۳، ۳۲۴	
۳۶۹	بقره (۲) / ۱۸۳	۳۳۳، ۳۳۵، ۳۴۹، ۳۶۶، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۲	
۲۳۷	بقره (۲) / ۱۸۴	۲۳۰	بقره (۲) / ۳
۲۷۱	بقره (۲) / ۱۸۵ و ۱۸۶	۳۷	بقره (۲) / ۶
۳۶۹، ۳۶۷	بقره (۲) / ۱۸۷	۷۹	بقره (۲) / ۸ الی ۱۹
۳۷۱، ۱۳۸، ۱۳۶، ۷۴	بقره (۲) / ۱۹۰	۱۵۴	بقره (۲) / ۸ تا ۲۰
۱۱۵، ۷۵، ۷۴	بقره (۲) / ۱۹۰ تا ۱۹۵	۱۸۴، ۱۸۲	بقره (۲) / ۱۰
۲۴۴، ۲۴۳، ۲۳۲، ۲۲۵، ۱۱۵	بقره (۲) / ۱۹۵	۳۶۶	بقره (۲) / ۳۵
۳۷۵، ۱۵۴، ۸۰	بقره (۲) / ۲۰۴	۲۳۴، ۲۲۳	بقره (۲) / ۴۳
۱۵۴، ۸۰	بقره (۲) / ۲۰۵	۳۲	بقره (۲) / ۴۸
۱۵۴، ۱۸۳، ۸۰	بقره (۲) / ۲۰۶	۲۷۱	بقره (۲) / ۵۲
۳۷۵	بقره (۲) / ۲۰۷	۲۷۱	بقره (۲) / ۵۶

۲۰۹	بنای خانه کعبه	۱۵۳، ۱۴۴، ۱۳۲	بقره (۲) / ۲۱۴
۳۷۳	بنگاه ترجمه و نشر کتاب	۱۳۲	بقره (۲) / ۲۱۶ تا ۲۱۸
، ۹۲، ۳۵	بنی اسرائیل	۱۴۹	بقره (۲) / ۲۱۷
، ۲۵۱، ۲۵۰، ۲۴۹، ۲۴۸، ۲۴۷، ۱۸۷، ۱۰۰		۳۷۲، ۹۶، ۹۳	بقره (۲) / ۲۱۹
۳۷۴، ۲۶۴، ۲۶۳، ۲۶۲، ۲۶۱، ۲۶۰، ۲۵۹		۳۷۰	بقره (۲) / ۲۲۱
، ۱۱۰، ۱۹	بهشت	۱۱۳	بقره (۲) / ۲۲۴
۳۷۵، ۳۶۶، ۲۶۸، ۲۴۴، ۲۰۹، ۱۴۰		۲۳۷	بقره (۲) / ۲۳۶
۳۰۰	بوستان سعدی	۲۳۸	بقره (۲) / ۲۳۷
۲۸۴	بیان شناسی	۳۵	بقره (۲) / ۲۴۳
۲۰۳، ۲۰۱	بیت ئیل	۷۲	بقره (۲) / ۲۴۴
۲۰۳	بیت الله	۱۱۳، ۷۲	بقره (۲) / ۲۴۵
۳۶۶	بیت المقدس	۲۳۸	بقره (۲) / ۲۵۴
۲۴۵	بیع	۳۷۱، ۲۲۱	بقره (۲) / ۲۵۶
۱۱۲	بیعت	۳۲	بقره (۲) / ۲۵۷
۳۷۶	بیگانه پرستی	۲۰۰	بقره (۲) / ۲۵۸
۳۴۹	بینه (۹۸)	۲۰۰	بقره (۲) / ۲۶۰
۲۳۰	بینه (۹۸) / ۵	۲۴۴	بقره (۲) / ۲۶۱
۲۸۲	بیوشیمی	۲۳۸	بقره (۲) / ۲۶۱ تا ۲۷۰
		۲۴۷	بقره (۲) / ۲۶۴
	پ	۲۴۷، ۲۲۴	بقره (۲) / ۲۶۵
۲۰۳	پادشاه فلسطینیان	۲۴۴	بقره (۲) / ۲۶۷
۲۵۰، ۲۰۱، ۳۳	پادشاهان	۱۰۸	بقره (۲) / ۲۶۸
۲۴۸	پدر پیروان کتاب	۲۳۹	بقره (۲) / ۲۷۱ تا ۲۷۴
۱۷۷، ۱۷۰، ۱۵۳	پدیده نفاق	۲۴۷، ۹۸	بقره (۲) / ۲۷۵
۹۶	«پرتوی از قرآن» (کتاب تفسیر)	۲۳۹	بقره (۲) / ۲۷۵ تا ۲۸۱
۲۸۳	پسیکولوژی	۹۸	بقره (۲) / ۲۷۶
۱۸۸	پیامبران	۳۷۴، ۹۸	بقره (۲) / ۲۷۸
۲۰۹	پیدایش و آفرینش	۹۸، ۷۹	بقره (۲) / ۲۷۹
۲۱۵	پیدایش و تکامل حیات	۹۸	بقره (۲) / ۲۸۰
۶۷، ۶۴، ۶۳، ۴۹	پیروان پیغمبران گذشته	۳۷۵، ۱۴۰	بلاشر
۶۳	پیروان حضرت عیسی (ع)	۳۴۹، ۳۲۷	بلد (۹۰)
، ۱۳۹، ۷۷، ۶۹، ۶۴، ۴۱، ۲۸	پیغمبر	۲۲۸	بلد (۹۰) / ۱۳ تا ۱۶
، ۲۰۵، ۲۰۴، ۱۸۴، ۱۸۲، ۱۷۷، ۱۷۶، ۱۵۲		۲۰۱	بلوطستان

تحول موضوعی قرآن	۳۰، ۶۵، ۹۱، ۳۷۴	۲۰۶، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۴۱، ۲۴۸، ۲۶۳، ۲۶۵
تذکر و توضیح آخرت	۲۳	۲۶۸، ۲۷۱، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۳۸، ۳۶۳، ۳۷۱
	۴۵، ۶۳، ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۲۴۱، ۳۲۴، ۳۵۱	پیغمبر آخرالزمان
	۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۵، ۳۵۴	پیغمبر اسلام
تربیتی	۱۰۱، ۶۵	۲۰۷
تربیتی و اخلاقی	۳۵۱	۲۶۴، ۲۶۱، ۲۲۱، ۲۰۶، ۳۶
ترتیب نزول آیات	۱۹، ۹۶، ۹۸	پیغمبر اکرم
	۱۰۴، ۱۱۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۸۹، ۱۹۰، ۲۱۰	۲۴۹، ۴۰، ۲۱
	۲۷۳، ۲۲۸، ۲۲۷، ۲۱۱	پیغمبران
		۲۶۸، ۲۶۶، ۲۰۹، ۱۸۷، ۶۳، ۳۳
		پیغمبران گذشته
		۷۴، ۳۶
		ت
ترسا	۱۵۳، ۲۸۶	۱۱۲
«ترمز و تفضل» (مقاله)	۳۶۹	تابنده، احمد
ترکیه	۲۲۱، ۲۲۲	۲۰۰
	۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۴۰، ۲۴۱	تاریخ بشریت
	۲۴۲، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶	تاریخ بنی اسرائیل
تشریح	۱۰۹، ۲۴۳، ۲۷۱	تاریخ صدر اسلام
تشریحی	۷۵، ۱۳۵	تبت (۱۱۱)
تشکیل امت واحد	۲۷۰	توبک
تطهیر	۲۲۴، ۲۲۶، ۲۴۱	تحریم
تعلیم کتاب و حکمت	۲۴۴، ۲۴۸	تحریم خمر
تغابن (۶۴)	۳۴۹	تحریم ربا
تغابن (۶۴)/۳	۲۱۲	تحریم شراب
تغابن (۶۴)/۱۴	۱۷، ۷۲	تحریم (۶۶)
تغابن (۶۴)/۱۵	۱۷، ۷۲، ۱۱۴، ۲۳۰	تحریم (۶۶)/۹
تغابن (۶۴)/۱۶	۱۷، ۱۱۴، ۲۳۰، ۲۴۳	تحریم (۶۶)/۱۲
تغابن (۶۴)/۱۷	۱۷، ۱۱۴، ۲۳۰	«تحقیقی در زمینه کلماتی از قرآن» (کتاب)
تفسیر المیزان	۹۵، ۹۷، ۹۹	۳۷۶
تفسیر طبرسی	۹۶، ۲۱۸	تحول قرآن
تفقه	۱۳۹	تحول کیفی قرآن
تقوا	۴۱، ۸۵، ۱۱۱	تحول لفظی قرآن
	۲۲۲، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۴۳، ۲۷۰	تحول محتوایی قرآن
تکاثر (۱۰۲)	۳۴۹	۹۱، ۹۲
تکاثر (۱۰۲)/۱	۲۲۸	۹۱، ۱۱۲
تکامل آدمیزاد	۲۱۵	۱۱۲، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۷۱، ۲۲۰، ۲۲۶، ۲۴۱
		۲۴۵، ۲۶۱، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۲
		تحول محتوایی آیات
		۲۰۰، ۲۰۴، ۲۰۹، ۲۴۶، ۲۴۹، ۲۶۰، ۲۶۹

۲۳۴، ۱۵۸	توبه (۹) / ۵۳	۳۴۹، ۳۲۷	تکویر (۸۱)
۲۴۳، ۲۳۴، ۱۵۹	توبه (۹) / ۶۰	۳۰	تکویر (۸۱) / ۱
۱۸۳	توبه (۹) / ۶۱	۳۳۳	تنبیه و تندیهای توحیدی
۱۹۸، ۱۵۸	توبه (۹) / ۷۰	۲۴۱، ۲۰۴، ۹۲، ۶۶، ۳۷	تنزیل
۲۳۵	توبه (۹) / ۷۱	۱۸۲، ۱۷۷	توبه
۳۷۱، ۱۴۰، ۱۲۵	توبه (۹) / ۷۳	۱۴۲، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۲، ۱۳۱	توبه (۹)
۱۶۲	توبه (۹) / ۷۳ تا ۸۲	۱۷۰، ۱۵۳، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۴۵، ۱۴۴	
۲۳۵، ۱۶۲	توبه (۹) / ۷۹	۱۸۰، ۱۷۹، ۱۷۸، ۱۷۵، ۱۷۴، ۱۷۳، ۱۷۲	
۱۸۳	توبه (۹) / ۸۰	۳۶۶، ۳۵۰، ۳۴۹، ۳۴۰، ۲۷۳، ۲۲۴، ۱۸۱	
۱۶۲، ۱۲۵	توبه (۹) / ۸۳	۱۵۰	توبه (۹) / ۵
۱۶۲	توبه (۹) / ۸۴	۱۳۱	توبه (۹) / ۵ تا ۱۶
۱۶۲	توبه (۹) / ۸۵	۱۴۸، ۱۳۱	توبه (۹) / ۶
۱۶۲	توبه (۹) / ۸۶	۱۵۰، ۱۳۱	توبه (۹) / ۱۱
۱۸۴، ۱۶۲	توبه (۹) / ۸۷	۱۴۸، ۱۳۱	توبه (۹) / ۱۳
۱۲۶	توبه (۹) / ۸۷ تا ۹۷	۱۴۴، ۱۴۲، ۱۳۱	توبه (۹) / ۱۴
۲۳۵، ۱۶۳، ۱۲۶	توبه (۹) / ۸۸	۱۴۲، ۱۳۱	توبه (۹) / ۱۵
۱۶۳	توبه (۹) / ۸۹	۱۴۲، ۱۳۱	توبه (۹) / ۱۶
۱۶۳، ۱۲۶	توبه (۹) / ۹۰	۱۳۱	توبه (۹) / ۱۹ تا ۲۹
۲۳۵، ۱۲۶	توبه (۹) / ۹۲	۲۳۷	توبه (۹) / ۱۸
۱۸۴، ۱۴۵، ۱۲۶	توبه (۹) / ۹۳	۱۴۶	توبه (۹) / ۲۳
۱۶۳	توبه (۹) / ۹۳ تا ۹۸	۱۶۷	توبه (۹) / ۲۴
۲۳۶	توبه (۹) / ۱۰۰	۱۴۴، ۱۴۰، ۱۳۲	توبه (۹) / ۲۵
۱۶۳	توبه (۹) / ۱۰۱	۱۴۴، ۱۳۲	توبه (۹) / ۲۶
۲۳۶، ۲۲۶، ۲۲۴	توبه (۹) / ۱۰۳	۱۴۹	توبه (۹) / ۲۹
۲۳۶	توبه (۹) / ۱۰۴	۲۳۷	توبه (۹) / ۳۴
۱۶۳	توبه (۹) / ۱۰۷ تا ۱۱۰	۱۴۹، ۱۳۱	توبه (۹) / ۳۶
۲۳۶، ۱۴۲، ۱۲۶	توبه (۹) / ۱۱۱	۱۸۳، ۱۵۷	توبه (۹) / ۳۸
۱۹۹	توبه (۹) / ۱۱۴	۱۲۳	توبه (۹) / ۳۸ تا ۴۸
۱۴۵، ۱۲۶	توبه (۹) / ۱۲۰	۱۵۷، ۱۲۳	توبه (۹) / ۳۹
۲۳۶، ۲۳۵	توبه (۹) / ۱۲۱	۱۴۴، ۱۲۳	توبه (۹) / ۴۰
۱۲۶	توبه (۹) / ۱۲۳	۱۵۷	توبه (۹) / ۴۰ تا ۷۰
۱۶۴	توبه (۹) / ۱۲۴ تا ۱۲۹	۱۴۵	توبه (۹) / ۴۱
۱۴۰، ۱۰۰	توبیخ	۱۴۵	توبه (۹) / ۴۶

۲۱	جدال با مشرکین	۲۳، ۳۶، ۳۸	توحید
۳۵۵، ۳۵۴، ۵۰، ۲۶، ۲۳		۲۷۳، ۲۶۲، ۲۰۳، ۱۸۷، ۸۴، ۶۶، ۵۳، ۵۲	
۶۹	جدال با منافقین	۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۵، ۳۵۴، ۳۵۳، ۳۵۲، ۳۵۱	
۲۴۷	جدول ترکیه	۶۷، ۶۴	توحید و نبوت
۳۵۱	جدول نزول آیات	۳۷۵، ۳۶۹، ۲۰۴، ۲۶۲، ۲۰۲، ۲۰۰، ۴۰	تورات
۹۸	جزیره العرب	۳۸۰، ۳۷۸، ۲۳	توصیف بهشت
۳۷۶، ۳۷۱	جشن مبعث	۲۳	توصیف بهشت و جهنم
۳۷۶، ۳۴۹، ۲۲۰، ۱۷۷	جمعه (۶۲)	۳۵۵، ۳۵۴، ۳۵۱، ۶۷، ۶۴، ۴۴	
۲۳۳، ۲۲۰	جمعه (۶۲) / ۲	۶۴	توصیف ثواب و عذاب
۷۷	جمعه (۶۲) / ۵ تا ۸	۲۳	توصیف پیروان ادیان گذشته
۲۸۴، ۲۸۳	«جمله سنجی»	۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۱، ۳۲۴، ۲۶۱، ۳۵	
۳۱۳، ۳۰۸، ۳۰۰، ۲۹۹، ۲۹۸، ۲۹۶، ۲۸۶		۴۹، ۴۸	توصیف پیروان پیغمبران گذشته
۳۲۸، ۳۲۷، ۳۲۲، ۳۱۶، ۳۱۵		۲۳	توصیف پیغمبران
۳۲۴	جمله سازی قرآن	۳۵۲، ۳۵۱، ۳۲۴، ۲۶۱، ۶۷، ۶۶، ۶۴، ۴۷	
۳۱۳، ۲۸۳، ۲۸۲	جمله شناسی	۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۵، ۳۵۴، ۳۵۳	
۳۵۱، ۳۳۸، ۳۳۵، ۳۲۸، ۳۲۵، ۳۲۳		۳۸	توصیف خدا
۲۸۴	جمله نگار	۳۵۰	توصیف منافقین
۳۰۰، ۲۹۹، ۲۹۸، ۲۹۶، ۲۹۵، ۲۹۲، ۲۸۶		۴۲	توصیف مؤمنین
۳۱۳، ۳۱۲، ۳۰۸، ۳۰۵، ۳۰۴، ۳۰۲، ۳۰۱		۶۶	توضیح و تذکر آخرت
۳۲۸، ۳۲۷، ۳۲۵، ۳۲۲، ۳۱۷، ۳۱۶، ۳۱۵		۳۴۹، ۳۳۳	تین (۹۵)
۳۳۵، ۳۳۴، ۳۳۳، ۳۳۲، ۳۳۱، ۳۳۰، ۳۲۹		۲۱۰	تین (۹۵) / ۴ تا ۶
۳۸۱، ۳۷۹، ۳۵۲، ۶۵، ۶۲، ۲۹، ۲۴، ۲۱	جن		
۳۴۹، ۳۲۷	جن (۷۲)		
۷۵، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۶۹، ۳۹	جنگ	۲۲۲	ثمود
۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷، ۱۳۶، ۱۱۳، ۸۳، ۸۲		۲۸۱، ۲۴۶، ۲۴۵، ۲۴۴، ۲۲۶	ثواب
۱۵۲، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۶، ۱۴۴، ۱۴۱			
۳۷۱، ۲۵۰، ۲۰۱، ۱۸۲، ۱۸۱، ۱۷۸، ۱۷۳			
۱۷۰، ۱۴۰، ۱۳۹	جنگ احد	۳۴۹	جاثیه (۴۵)
۳۱۶، ۱۳۹	جنگ احزاب	۲۶۲	جادوگران
۳۷۱، ۷۰	جنگ با کفار و مشرکین	۹۸، ۹۵	جاهلیت
۳۷۱	جنگ با کفار و منافقین	۲۶۱، ۲۵۰، ۲۰۷، ۲۰۵، ۱۸۷	جدال احسن
۱۷۰، ۱۴۰، ۱۳۹، ۷۸	جنگ بدر	۱۸۷	جدال انبیاء سامی
۲۶۱	جنگ بنی اسرائیل	۲۴۹، ۲۰۹، ۷۷، ۶۹	جدال با اهل کتاب

ث

ج

۱۷۷	چهره سیاسی نفاق	۱۳۹	جنگ حنین
۱۷۲	چهره مالی و نفاق	۳۱۶، ۱۴۰، ۱۳۹	جنگ خندق
۱۷۶	چهره نفاق	۱۴۰	جنگ خیبر
		۲۶۱	جنگ یهودیان
	ح	۱۴۱، ۱۳۷، ۱۳۵	جنگجویان
۳۰۱، ۳۰۰	حافظ	۷۵	جنگهای اسلام
۳۴۹	حاقه (۶۹)	۲۴۳	جنگهای دفاعی مسلمین
۲۲۹	حاقه (۶۹)/ ۲۸	۳۷۲	جنگهای رسول اکرم (ص)
۲۲۹	حاقه (۶۹)/ ۲۹	۱۳۷	جنگهای سیاسی و اقتصادی
۳۱	حاقه (۶۹) / ۳۰	۱۷۰	جنگهای مدینه
۲۲۹	حاقه (۶۹) / ۳۴	۱۵۲	جوامع اسلامی
۱۳۶	حیشه	۲۱، ۲۴، ۲۸، ۲۹، ۳۹، ۴۱	جهاد
۲۰۹، ۴۱	حج	۴۲، ۵۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۹، ۷۱، ۷۳، ۷۵	
۳۵۰، ۳۴۹، ۲۱۵، ۲۰۵، ۱۳۹، ۹۴	حج (۲۲)	۸۳، ۹۲، ۱۱۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۸	
۹۴	حج (۲۲) / ۲	۱۳۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۷۰، ۱۷۱، ۲۴۳	
۲۱۴	حج (۲۲) / ۵	۲۷۲، ۳۲۹، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۷۹، ۳۸۱	
۲۷۰	حج (۲۲) / ۶	۷۰، ۱۳۵، ۱۵۳	جهاد اسلام
۲۷۰	حج (۲۲) / ۷	۲۲۴	جهاد با مال
۱۹۴	حج (۲۲) / ۲۶	۱۵۱	جهاد برادری
۱۹۴	حج (۲۲) / ۲۷	۷۱	جهاد بزرگ
۲۳۳	حج (۲۲) / ۲۸	۲۴۳	جهاد به اموال و انفس
۲۳۳، ۲۷۱	حج (۲۲) / ۳۶	۱۵۱	جهاد داخلی
۲۳۳	حج (۲۲) / ۳۷	۶۵	جهان بینی اسلامی
۱۴۷، ۱۴۳، ۱۲۲	حج (۲۲) / ۳۹	۱۹، ۲۶۸، ۳۷۵	جهنم
۱۴۷، ۱۴۳، ۱۲۲	حج (۲۲) / ۴۰	۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲	جوانان
۱۴۷، ۱۴۳، ۱۲۲	حج (۲۲) / ۴۱		
۱۲۲	حج (۲۲) / ۴۲		ج
۱۵۵، ۸۱	حج (۲۲) / ۵۳	۳۷۲	چاپخانه پرچم
۱۱۴، ۷۲	حج (۲۲) / ۵۸ تا ۶۰	۱۷۶	چاکران جان نثار
۲۳۳	حج (۲۲) / ۷۷	۱۷۷، ۱۷۶	چهار چهره نفاق
۲۳۳، ۲۲۳، ۱۹۷، ۱۲۲	حج (۲۲) / ۷۸	۱۷۲	چهره ایمانی
۱۱۲، ۱۱۱، ۱۰۹، ۱۰۳	حجاب	۱۷۳	چهره جنگی
۳۲۴	حجاز	۱۷۶، ۱۷۴	چهره سیاسی

۱۲۲	حشر (۵۹) تا ۷	۳۴۹	حجر (۱۵)
۱۴۶	حشر (۵۹) / ۷	۲۱۱	حجر (۱۵) / ۲۶
۱۵۷	حشر (۵۹) / ۱۱	۲۱۱	حجر (۱۵) / ۲۷
۱۲۲	حشر (۵۹) تا ۱۴ تا ۱۱	۱۹۱	حجر (۱۵) تا ۶۰
۱۵۷، ۱۲۲	حشر (۵۹) / ۱۲	۳۴۹، ۱۵۱	حجرات (۴۹)
۳۹	حشر (۵۹) / ۲۲	۱۲۹	حجرات (۴۹) / ۹
، ۱۸۷	حضرت ابراهیم (ع)	۱۲۹	حجرات (۴۹) / ۱۰
۲۰۹، ۲۰۳، ۲۰۰، ۱۹۰، ۱۸۹، ۱۸۸		۱۲۹	حجرات (۴۹) / ۱۵
۱۸۲	حضرت امیر (ع)	، ۶۵، ۴۳، ۳۱، ۲۳، ۱۹	حدوث قیامت
۳۷۵، ۲۲۰	حضرت خاتم النبیین (ص)	۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۵، ۳۵۴، ۳۵۲، ۳۵۱، ۶۷	
۳۶۶، ۴۰	حضرت رسول	۱۰۳	حدود زنا
۲۲۳	حضرت زهرا (ع)	۲۲۱	حدود شرعی
۳۷۴	حضرت صادق (ع)	۲۴۳	حدیث
، ۱۰۰	حضرت عیسی (ع)	۳۷۰	حدیث نبوی
۲۶۸، ۲۲۳، ۲۰۷، ۱۸۷		۳۴۹، ۳۳۳، ۱۸۰، ۱۷۳، ۱۵۳	حدید (۵۷)
۱۱۲، ۱۰۰	حضرت مریم (س)	۲۳۴، ۳۲	حدید (۵۷) / ۷
۲۶۳، ۲۶۰، ۲۴۹، ۱۸۷	حضرت موسی (ع)	۱۶۰	حدید (۵۷) / ۸
۲۰۶، ۹۴	حضرت یوسف (ع)	۲۳۴، ۱۲۴	حدید (۵۷) / ۱۰
۱۷۰	حکم تشریحی	۲۳۴، ۱۲۴	حدید (۵۷) / ۱۱
۱۷۰	حکم جهاد	۱۶۰	حدید (۵۷) / ۱۳ و ۱۴
۱۵۱	حکم قتال	۲۳۴	حدید (۵۷) / ۱۸
۱۷۶	حکومت های استبدادی قدیم	۲۳۴	حدید (۵۷) / ۲۰
۱۷۶	حکومت های ایدئولوژیک	۱۴۵، ۱۲۴	حدید (۵۷) / ۲۵
۱۰۰	حکم اعلان جنگ با خدا	۱۹۸	حدید (۵۷) / ۲۶
۲۴۳، ۷۰	حکم فقهی	۹۷، ۹۵	حرام
۷۲	حکم قتال	۲۰۳، ۲۰۱، ۲۰۰	حران
۲۰۶، ۲۰۵	حنیف	۱۱۲، ۹۶	حرمت خمر
۱۱۰، ۱۰۳	حوریان	۹۷، ۹۲	حرمت ربا
۲۰۲	حویله	۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۳، ۹۲، ۹۱	حرمت شراب
		۱۴۰	حزب شیطان
		۱۴۰، ۱۲۸	حزب الله
۳۷۴، ۹۲، ۶۳	خاتم النبیین (ص)	۳۴۹، ۱۷۹، ۱۷۵، ۱۴۰، ۱۳۹	حشر (۵۹)
۲۱	خاندان پیغمبر	۱۴۷، ۱۴۳	حشر (۵۹) / ۲

خ

۲۲۱، ۱۷۰	دوران تکمیل، دوران تکامل	۸۴	خاندان وحی
۱۷۰	دوران تمرین	۲۰۹، ۲۰۳	خانه کعبه
۲۶۳	دوران تنزیل	۲۰۴، ۲۹، ۲۸	خداشناسی
۳۹	دوران جاهلیت	۲۸۲	«خدا و انسان» (کتاب)
۶۶	دوران رسالت	۲۶۳، ۲۴۸	خروج بنی اسرائیل
۳۱۶، ۲۶۱، ۲۴۹، ۲۱۸، ۱۸۸، ۱۸۲، ۱۰۹		۲۶۲	خضر(ع)
۳۵۴، ۳۵۱، ۳۴۹، ۳۳۶، ۳۲۵، ۳۲۴، ۳۲۳		۱۵۱، ۲۸	خلق
۱۳۹، ۱۳۸	دوران سوم	۲۲۰، ۲۰۹، ۶۷، ۶۵، ۲۹، ۲۱	خلقت انسان
۲۲	دوران فترت	۲۱۸	خلقت زمین
۳۲۴، ۲۶۳، ۶۹	دوران مدینه	۹۵، ۹۴	خمر
۳۷۵، ۳۲۴، ۲۶۳، ۲۶۱	دوران مکه	۱۳۵	خمس
۱۷۰	دوره فتح و تسلط	۳۶۶	خویی، آیت الله
۲۴۴	دوزخ	۲۴۶، ۲۴۳، ۲۴۲، ۲۲۴	خیرات
۳۶۲	دولت جمهوری		
۱۷۷	دولت های انقلابی		
۲۶۲	ده فرمان	۱۰۰	داستان بنی اسرائیل
۳۷۶، ۳۷۵، ۳۷۴، ۳۴۹، ۳۲۷، ۲۴۴ (۷۶)	دهر (۷۶)	۳۵۰، ۲۴۹، ۲۴۷ (ع)	داستان حضرت موسی (ع)
۲۲۹	دهر (۷۶)/ ۹۵۷	۲۰۲	داستان فرعون و سارای
۲۹۶، ۲۹۳، ۲۸۶	دیباچه گلستان	۲۰۲	داستان هجرت ابراهیم
۳۲۸، ۳۰۵، ۳۰۰، ۲۹۹، ۲۹۶، ۲۹۵		۲۸۲	دانشگاه مکه گیل
۱۵۱، ۱۰۹، ۹۵، ۸۴، ۴۱، ۳۹، ۳۰	دین	۲۶۸، ۱۸۷	داود(ع)
۳۷۶، ۳۷۲، ۳۷۱، ۳۶۰، ۲۶۵، ۲۰۶، ۲۰۳		۳۴۹	دخان(۴۴)
۳۱۳	دینامیک	۲۰۳	دختران لابان
		۲۰۲	دختران لوط
		۲۰۲	دروازه سدوم
		۱۷۷، ۸۳	دروغ
۳۴۹	ذاریات(۵۱)	۱۷۰	درون امتی
۲۲۹	ذاریات(۵۱)/ ۱۶	۲۰۷، ۲۰۶، ۲۰۳	دعاهای ابراهیم(ع)
۲۴۷، ۲۲۹	ذاریات (۵۱) / ۱۹	۸۵	دعای افتتاح
۱۹۱	ذاریات(۵۱)/ ۳۷۵۲۴	۸۴	دموکراسی
۳۴	ذاریات (۵۱) / ۳۸	۱۷۱، ۱۷۰، ۱۳۶، ۲۸	دوران تدارک
۳۵	ذاریات (۵۱) / ۳۹	۱۷۰	دوران تشریح
۲۰۷، ۲۰۴، ۲۰۳، ۲۰۲	ذریه، ذریت	۱۵۱، ۱۳۶	دوران تعدیل و تکمیل
۲۴۳	ذوی القربی		

۵

ذ

		ر		
۲۸۳، ۹۷	روانشناسی			
۱۷۷	روز جزاء	۹۹، ۹۸	ریا	
۴۱، ۱۹	روزه	۲۴۵، ۲۳۱، ۱۳۵، ۱۱۲، ۱۰۱، ۱۰۰		
۳۶۹	روزنامه کیهان	۲۴۷، ۱۰۰، ۹۸، ۹۷	رباخوار، رباخواری	
۳۶۹	روزنامه میزان	۳۰۲	رباعیات عمر خیام	
۳۱۶، ۱۰۰، ۹۹	روم (۳۰)	۹۹	ربای مضاعف	
۳۴۹، ۳۴۳، ۳۲۷، ۳۲۶، ۳۲۳، ۳۲۲، ۳۱۸		۲۶۸، ۱۵۲، ۸۴	رحلت	
۲۱۲	روم (۳۰) / ۲۰	۲۰۷	رحلت حضرت ختمی مرتبت	
۲۴۳، ۲۳۱	روم (۳۰) / ۳۸	۳۴۹، ۳۳۰، ۱۰۳	رحمن (۵۵)	
۳۷۳، ۲۳۱، ۹۸	روم (۳۰) / ۳۹	۲۱۰	رحمن (۵۵) / ۱۶ تا ۱۴	
۲۷۱	روم (۳۰) / ۴۶	۱۰۴	رحمن (۵۵) / ۷۴	
۲۱۲	روم (۳۰) / ۵۴	۹۵، ۳۶، ۱۹	رسالت	
		۲۵۰، ۲۴۶، ۲۲۵، ۲۲۲، ۲۲۰، ۱۸۸، ۱۳۹		
		۳۵۱، ۳۳۸، ۲۷۱، ۲۶۱، ۲۶۰		
۲۰۳	زائرین خانه خدا	۲۰۵	رسالت اصلی ابراهیم	
۱۰۳	زانی، زانیه	۳۷۴	رسالت انبیاء	
۳۰۸	زبان عربی	۲۹	رسالت انبیاء سلف	
۳۰۸	زبان فرانسه	۲۵، ۲۳، ۲۱	رسالت پیغمبران گذشته	
۳۱۲	زبان‌های آریائی	۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۱، ۶۵، ۳۵، ۳۳، ۲۹، ۲۸		
۳۱۲	زبان‌های سامی	۱۸۸	رسالت حضرت ابراهیم (ع)	
۳۴۹، ۲۶۲	زخرف (۴۳)	۲۶۰	رسالت حضرت موسی (ع)	
۱۹۲	زخرف (۴۳) / ۲۸ تا ۲۶	۲۹، ۲۸، ۲۶، ۲۳، ۲۱	رسالت خاتم النبیین	
۸۴	زعامت	۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۱، ۲۶۱، ۲۴۷، ۲۰۵، ۴۰، ۳۶		
۲۲۶، ۲۲۵، ۲۲۴، ۲۲۳، ۹۹، ۹۷	زکات	۴۲	رساله‌های عملیه	
۲۶۸، ۲۴۷، ۲۴۶، ۲۴۵، ۲۴۳، ۲۴۲، ۲۴۰		۲۷۰، ۲۱۴، ۳۳	رستاخیز	
۳۴۹، ۳۲۷	زلزال (۹۹)	۲۱۸، ۲۱۵، ۲۰۹، ۲۰۷، ۲۰۳	رستاخیز قیامت	
۲۲۹	زلزال (۹۹) / ۷۰	۲۰	رسول اکرم (ص)	
۳۵۰، ۳۴۹	زمر (۳۹)	۱۸۵، ۱۸۴، ۱۸۲، ۱۷۲، ۱۵۲، ۱۵۱، ۱۱۲		
۲۱۳	زمر (۳۹) / ۶	۳۷۶، ۲۶۴، ۲۴۶، ۲۲۱، ۲۱۵		
۲۳۲، ۲۲۵	زمر (۳۹) / ۱۰	۳۷۶، ۳۴۹، ۳۲۷	رعد (۱۳)	
۳۹	زمر (۳۹) / ۱۴	۲۳۵	رعد (۱۳) / ۲۲	
۲۳۰	زمر (۳۹) / ۳۴	۲۰۳، ۲۰۲	رققه	
۳۲	زمر (۳۹) / ۷۴	۸۵	رسانس	

ز

۲۶۰	سال دوم بعثت تا دوم هجرت	،۲۰۲ ،۲۰۱ ،۱۸۲ ،۱۷۷ ،۴۱ ،۴۰	زمین
۲۶۰	سال دوم تا دوازدهم بعثت	۳۲۹ ،۲۸۶ ،۲۶۳ ،۲۴۸ ،۲۲۲ ،۲۰۹ ،۲۰۳	
۲۶۱	سال دوم بعثت تا هفتم بعثت	۲۸۳	زمین شناسی
۳۷۳ ،۲۶۱ ،۲۰۶ ،۱۷۰ ،۷۷	سال دوم هجرت	۱۱۲	زن ، زنان
،۷۸ ،۷۲	سال دهم بعثت	۱۱۲ ،۱۱۱ ،۱۱۰ ،۱۰۹ ،۱۰۳ ،۹۲	زنا
۲۶۲ ،۲۶۱ ،۲۴۳ ،۲۲۰ ،۲۰۹ ،۱۷۶ ،۸۱	سال دهم بعثت تا دوم هجرت	۳۷۱ ،۳۷۰	زنان اهل کتاب
۲۶۱	سال دهم بعثت تا دوم هجرت	۳۷۱	زندانیان قصر
،۶۳ ،۲۲	سال دهم هجرت	۸۹	زندانیان برازجان
،۲۴۵ ،۲۴۳ ،۲۴۲ ،۲۰۷ ،۱۵۳ ،۱۱۲ ،۱۱۱	سال سوم هجرت	۳۸۱ ،۳۷۹ ،۲۴ ،۲۱	زوجات پیغمبر
۳۷۴ ،۳۷۲ ،۳۷۱ ،۳۶۹ ،۲۶۷ ،۲۶۵	سال سوم بعثت	۲۱۵	زیست شناسی
،۱۳۵ ،۱۰۹ ،۷۰	سال سوم بعثت		
۲۶۱ ،۲۶۰ ،۲۴۲ ،۲۴۰ ،۲۱۸ ،۲۰۹ ،۱۸۲	سال سوم بعثت تا دوم هجرت	۲۸۳	ژئولوژی
۲۶۰	سال سوم بعثت تا یازدهم هجرت	۲۸۲	ژاپنی
،۱۸۴ ،۱۷۰ ،۱۳۵ ،۱۱۱	سال سوم هجرت	۲۹۸	ژاندارم های اروپا
۳۷۳ ،۲۶۵ ،۲۶۱ ،۲۱۵			
۷۸ ،۲۲	سال سیزدهم بعثت	۲۰۱ ،۲۰۰	سارای
،۷۹ ،۷۸ ،۱۸	سال ششم بعثت	۲۰۲ ،۲۰۱	ساره
۳۱۶ ،۲۶۱ ،۲۴۳ ،۲۴۲ ،۲۰۹ ،۱۷۶	سال ششم بعثت تا دهم هجرت	۲۴۲ ،۲۲۲ ،۲۲	سال اول بعثت
۲۶۱	سال ششم بعثت تا دهم هجرت	۸۲ ،۷۷ ،۷۴ ،۷۳ ،۲۹ ،۲۲	سال اول هجرت
،۱۱۲	سال ششم هجرت	۳۷۰ ،۲۴۳ ،۱۸۴ ،۱۷۶ ،۱۷۰ ،۱۳۶ ،۱۳۵	
۲۷۳ ،۲۶۰ ،۲۰۷ ،۱۸۴ ،۱۳۹	سال نهم بعثت	۲۶۲	سامری
،۹۹ ،۷۲	سال نهم بعثت	۱۳۶	سال های اول تا هشتم بعثت
۳۷۳ ،۲۴۳ ،۲۲۰ ،۱۸۷	سال نهم و دهم بعثت	۲۴۲ ،۷۵	سال پنجم بعثت
۱۱۱	سال نهم هجرت	،۱۱۱	سال پنجم هجرت
،۲۴۰ ،۱۸۲ ،۹۷ ،۲۹	سال نهم هجرت	۳۷۵ ،۳۷۴ ،۲۰۹ ،۲۰۷ ،۱۵۳	
۳۷۴ ،۳۷۲ ،۳۷۰ ،۳۶۹ ،۳۶۸ ،۲۶۷ ،۲۴۵	سال نوزدهم بعثت	۷۱	سال چهارم بعثت
۳۲۰	سال هشتم بعثت	،۹۷ ،۷۸	سال چهارم هجرت
،۱۷۱ ،۱۷۰ ،۷۹ ،۷۸ ،۷۱	سال هشتم بعثت	۲۴۳ ،۱۸۴ ،۱۸۱ ،۱۷۰ ،۱۱۱	
۱۸۴	سال هشتم هجرت	۲۶۰	سال چهارم بعثت تا دوازدهم بعثت
،۹۷	سال هشتم هجرت	۷۶ ،۷۳	سال دوازدهم بعثت
،۲۰۷ ،۱۸۴ ،۱۸۱ ،۱۵۳ ،۱۳۵ ،۱۱۲ ،۱۱۱	سال دوازدهم بعثت	،۲۹ ،۲۲	سال دوم بعثت
۳۷۲ ،۳۷۰ ،۳۶۸ ،۳۶۷ ،۲۶۱ ،۲۴۳		۲۶۱ ،۲۶۰ ،۲۴۰ ،۱۷۶ ،۷۸	

ژ

س

۲۶۲، ۲۵۰، ۲۰۵	سحره	۱۳۶	سال‌های هشتم تا یازدهم هجرت
۲۰۲، ۲۰۱	سَدُوم	۱۳۶، ۱۱۱، ۷۱	سال هفتم بعثت
۳۴	سرگذشت اقوام	۳۱۸، ۳۱۶، ۲۶۵، ۲۶۱، ۲۲۰، ۲۰۵، ۱۷۱	
۳۵۴	سرگذشت امت‌های پیشین	۱۵۱، ۱۴۰، ۷۸، ۲۹	سال هفتم هجرت
۳۵، ۳۰	سرگذشت پیغمبران گذشته	۳۷۱، ۲۶۶، ۲۶۳، ۲۰۷، ۱۸۴، ۱۷۶، ۱۵۳	
۱۰۰	سرمایه‌داری	۷۳، ۲۹	سال یازدهم بعثت
۲۱	سرنوشت امت‌ها	۲۶۲، ۲۶۱، ۱۱۱، ۷۶	
۲۹۶، ۲۹۰، ۲۸۶، ۱۵۲	سعدی شیرازی	۲۶۳	سال‌های یازده و دوازدهم بعثت
۲۰۰	سفر پیدایش	۳۷۱، ۲۲	سال یازدهم هجرت
۸۴	سلطنت	۱۷۶	سال‌های هشتم تا دهم بعثت
۲۴۹، ۱۸۷	سلیمان	۱۳۵، ۱۰۹، ۱۰۱، ۱۰۰	سال‌های آخر رسالت
۲۴۳	سنت	۳۲۴	سال‌های آخر مدینه
۳۷۶	سوره زلزال (۹۹)	۲۶۱	سال‌های آخر مکه
۳۳۸، ۳۳۶	سوره‌های تاریخ‌دار	۳۰	سال‌های اول رسالت
۱۹	سوره‌های کوتاه	۱۱۱	سال‌های دوازدهم و سیزدهم بعثت
۳۲۴، ۳۱۶، ۱۹	سوره‌های مدنی	۲۴، ۲۳، ۲۱	سال‌های رسالت
۳۲۴	سوره‌های مکی	۲۵، ۲۶، ۲۷، ۶۳، ۶۶، ۲۲۶، ۲۴۹، ۲۵۰	
۸۹، ۲۱، ۲۰	«سیر تحول قرآن» (کتاب)	۳۸۱، ۳۸۰، ۳۷۹، ۳۷۸، ۳۳۸، ۳۳۶، ۲۶۰	
۳۶۵، ۳۶۱، ۳۵۹، ۳۵۱، ۳۳۸، ۲۷۴، ۱۸۸		۲۶۱، ۱۳۵	سال‌های سوم تا هشتم هجرت
۳۷۵، ۳۷۴، ۳۷۳، ۳۷۲، ۳۷۰، ۳۶۸، ۳۶۶		۱۷۱	سال‌های قبل از هجرت
۹۳، ۲۰	«سیر تحول قرآن (۱)» (کتاب)	۲۴۳	سال‌های مکی
۳۷۵، ۳۷۲، ۱۴۰		۲۴۲	سال‌های نخستین بعثت
۸۹، ۶۵، ۱۹	سیر تحول لفظی قرآن	۱۷۰	سال‌های وسط مدینه
۱۱۲	سیر تحول محتوایی آیات قرآن	۳۵۰، ۳۴۹	سیا (۳۴)
۲۲۶، ۲۰۳		۲۴۸، ۱۸۲، ۴۰	سیا (۳۴) / ۲۸
۲۱، ۱۹	سیر تحول موضوعی قرآن	۲۳۱	سیا (۳۴) / ۳۷
۳۵۴، ۳۵۲، ۳۵۱، ۸۹، ۲۲		۲۳۱	سیا (۳۴) / ۳۹
۷۷، ۷۴	سیزدهم بعثت	۲۸۳	سیک شناسی
۲۸	سیستم‌های مدیریت و تولید	۳۴۹، ۳۳۳، ۳۲۷	سجده (۳۲)
۳۶۹	«سیمای اسلام» (مقاله)	۲۱۲	سجده (۳۲) / ۷
۳۷۶، ۳۷۲، ۳۷۱		۲۱۲	سجده (۳۲) / ۸
	ش	۲۷۱، ۲۱۲	سجده (۳۲) / ۹
۲۹۵	شاخص‌های اصلی	۲۳۰	سجده (۳۲) / ۱۶

۲۳۲	شوری (۴۲) ۳۸/	۳۲۷ ، ۳۲۵ ، ۳۰۸ ، ۳۰۰ ، ۲۹۹ ، ۲۹۶	
۷۴	شوری (۴۲) / ۳۸ تا ۴۳	۳۲۵ ، ۳۰۸ ، ۳۰۰	شاخص های فرعی
۱۱۵	شوری (۴۲) / ۳۹ تا ۴۳	۳۲۶	شاخص های نسبی
۲۴۶ ، ۲۴۴ ، ۲۲۴ ، ۱۵۰	شهادت	۱۱۲ ، ۹۷ ، ۹۶ ، ۹۵ ، ۹۴ ، ۹۳	شراب
۳۷۶ ، ۳۷۵ ، ۳۷۴	شهرستانی	۹۸ ، ۹۷ ، ۹۴	شراب خواری
۱۰۳	شهوات ، شهوت ، شهوه	۲۰	شرکت سهامی انتشار
۶۲ ، ۲۹ ، ۲۴ ، ۲۱	شیطان	۳۵۹ ، ۱۴۰ ، ۹۰ ، ۸۹	
۱۱۲ ، ۹۷ ، ۹۶ ، ۹۵ ، ۹۴ ، ۸۱ ، ۸۰ ، ۶۷ ، ۶۵		۲۶۶ ، ۲۰۷	شریعت
۳۸۱ ، ۳۷۹ ، ۳۵۵ ، ۳۵۲ ، ۲۴۷ ، ۲۴۵		۹۵	شریعت اسلام
۱۵۳	شیعه بودن	۳۶۲	شریعت سنگلجی
۲۰۱	شیفار	۲۴۷	شعب
		۱۳۶	شعب ایطالب
	ص	۳۰۲	شعر اروپائی
۳۴۹	ص (۳۸)	۳۱۲ ، ۳۰۵ ، ۳۰۲	شعر فارسی
۱۹۲	ص (۳۸) / ۴۵	۳۰۴ ، ۳۰۲	شعر نو
۱۹۲	ص (۳۸) / ۴۶	۳۵۰ ، ۳۳۰ ، ۲۶۲ ، ۲۵۱ ، ۳۵	شعراء (۲۶)
۱۹۲	ص (۳۸) / ۴۷	۳۴	شعراء (۲۶) / ۶۹
۳۴۹ ، ۳۲۷ ، ۲۰۴	صافات (۳۷)	۱۹۰	شعراء (۲۶) / ۶۹ تا ۸۹
۲۱۱	صافات (۳۷) / ۱۱	۱۱۳ ، ۷۱	شعراء (۲۶) / ۲۲۷
۳۷	صافات (۳۷) / ۳۵	۱۸۵	شقاق
۳۴	صافات (۳۷) / ۷۳	۷۸	شکست قریش
۲۲۸	صافات (۳۷) / ۷۹	۳۷۰	شماره گذاری مصری
۲۲۸	صافات (۳۷) / ۸۰	۳۴۹ ، ۳۳۵ ، ۲۲۲	شمس (۹۱)
۱۸۹	صافات (۳۷) / ۸۳ تا ۱۰۷	۲۲۲	شمس (۹۱) / ۷ تا ۱۰
۲۲۸ ، ۱۸۹	صافات (۳۷) / ۱۰۵	۲۲۷	شمس (۹۱) / ۹
۱۹۰	صافات (۳۷) / ۱۰۸ تا ۱۱۳	۲۲۷	شمس (۹۱) / ۱۰
۲۲۸ ، ۱۹۰	صافات (۳۷) / ۱۰۹	۲۰۲	شور
۲۲۸ ، ۱۹۰	صافات (۳۷) / ۱۱۰	۳۴۹ ، ۲۶۳	شوری (۴۲)
۲۲۸ ، ۱۹۰	صافات (۳۷) / ۱۱۳	۱۹۷	شوری (۴۲) / ۱۳
۲۲۸	صافات (۳۷) / ۱۲۰	۷۷	شوری (۴۲) / ۱۴ و ۱۵
۲۲۸	صافات (۳۷) / ۱۲۱	۲۳۲	شوری (۴۲) / ۲۰
۲۲۸	صافات (۳۷) / ۱۳۰	۲۳۲	شوری (۴۲) / ۲۳
۲۲۸	صافات (۳۷) / ۱۳۱	۱۰۵	شوری (۴۲) / ۳۷

۲۴۸، ۱۸۴	طاغوت ، طاغوتیان	۲۲۵، ۱۴۰، ۱۳۶، ۷۰، ۲۱	صبر
، ۹۸، ۹۶	طالقانی ، آیت‌الله سید محمود	۲۰۴	صحیفه‌ها ، صحیفه‌های اولیه
۳۶۶، ۳۶۴، ۱۰۰		۳۶۶، ۳۶۱	صدرالدینی، علی‌رضا
۹۷	طباطبایی ، علامه محمدحسین	۲۴۹	صدر اسلام
۱۱۲، ۱۰۹	طلاق	۲۴۶، ۲۴۵، ۲۴۳	صدقات
۳۷۶، ۳۵۰، ۳۴۹	طلاق (۶۵)	۲۴۷، ۲۲۶، ۲۲۴	صدقه
۱۰۸	طلاق (۶۵) / ۱	۲۲۳	صدیقه کبری
۲۴۷، ۲۳۹	طلاق (۶۵) / ۷	۳۴۹، ۱۷۹، ۱۷۳، ۱۳۹	صف (۶۱)
۲۲۲	طوفان نوح	۱۵۶	صف (۶۱) / ۲
۳۴۹، ۳۲۵، ۲۶۲، ۳۵	طه (۲۰)	۱۵۶	صف (۶۱) / ۳
۲۶۲	طه (۲۰) / ۹	۱۴۴، ۱۱۹	صف (۶۱) / ۴
۲۶۲	طه (۲۰) / ۱۴	۱۱۹	صف (۶۱) / ۱۰ تا ۱۳
۲۱۲	طه (۲۰) / ۵۵	۱۴۱	صف (۶۱) / ۱۲
۲۳۰، ۳۴	طه (۲۰) / ۷۶	۱۴۱	صف (۶۱) / ۱۳
۲۰۵، ۱۱۲	طهارت	۳۶	صف (۶۱) / ۱۴
۳۴۹	طور (۵۲)	۲۳۲	صف (۶۱) / ۱۱۰
		۲۲۶	صفح
	ظ	، ۱۳۶، ۱۳۵، ۱۰۸	صلا
۲۶۰	ظهور اسلام	۲۴۵، ۲۴۳، ۲۴۲، ۲۲۶، ۲۲۵، ۲۲۳	
۷۲	ظهور امام زمان	۱۸۱، ۱۵۱	صلح
		۲۰۲	صُوغَر
	ع		
۲۲۲	عاد		ض
۳۴۹، ۱۳۷	عادیات (۱۰۰)	۳۴۹	ضحی (۹۳)
۱۱۳، ۷۰	عادیات (۱۰۰) / ۱ تا ۵	۱۱۲	ضد فحشاء
۱۳۷	عادیات (۱۰۰) / ۶	۲۲۶	ضدانفاق
۲۲۸	عادیات (۱۰۰) / ۸	۲۶۸	ضلالت
۹۷	عباس - عموی پیغمبر		
۹۷	عباسی ، مهدی		ط
۳۴۹، ۳۳۳	عبس (۸۰)	۲۴۷	طائفه
۲۱۰	عبس (۸۰) / ۱۸ تا ۲۲	۲۹۶	طائفه دزدان عرب
۲۶۲	عبور از نیل	۳۴۹، ۳۳۵	طارق (۸۶)
۲۸۲	عجم	۲۱۱	طارق (۸۶) / ۵ تا ۸

۱۰۵	عنكبوت(۲۹)/۳۰	۴۱	عدل
۱۹۶	عنكبوت(۲۹)/۳۱	۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۲، ۲۴۳	عذاب
۱۹۵	عنكبوت(۲۹)/۳۲	۹۸، ۱۴۰، ۲۸۲، ۳۰۸	عرب ، عربی
۱۰۵	عنكبوت(۲۹)/۴۵	۹۷	عرب جاهلیت
۷۶	عنكبوت(۲۹) / ۴۶ و ۴۷	۳۴، ۹۷	عربستان
۱۱۴، ۷۳	عنكبوت(۲۹) / ۶۹	۳۴۹	عصر(۱۰۳)
۱۳۵	عوارض جهاد	۲۲۶	عف
۲۶۱	عهد عتیق	۱۰۳، ۱۰۹، ۱۱۲	عفاف
۲۰۳، ۲۰۲	عیسو	۲۲۴، ۲۲۶	عفو
۲۶۸، ۲۰۷	عیسی(ع)	۳۲۳، ۳۴۹	علق(۹۶)
۲۰۱	عیلام	۲۱۰، ۲۱۴	علق(۹۶) / ۲
		۳۶۴	علم آمار
	غ	۳۰	علمای دین
۳۴۹	غاشیه(۸۸)	۲۸۱	علوم قرآنی
۳۸	غافر (مؤمن) (۴۰) / ۱۵	۲۹۰، ۳۷۵	علی(ع)
۳۶۲	غرب زدگی	۷۳، ۷۸، ۱۷۲	عنكبوت(۲۹)
۲۶۱، ۲۵۰، ۲۲۲	غرق فرعون	۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۷۹، ۲۰۵، ۳۲۷، ۳۴۹	
۲۶۰	غرق فرعونیان	۸۱، ۸۲	عنكبوت(۲۹) / ۲
۳۰۱، ۳۰۰	غزلیات حافظ	۸۱، ۸۲، ۱۵۵	عنكبوت(۲۹)/۳
۱۳۹	غزوه	۸۱، ۸۲، ۱۵۵	عنكبوت(۲۹)/۴
۲۲۶	غفران	۱۱۴	عنكبوت(۲۹)/۵
۱۷۶	غلامان خانه زاد	۷۳	عنكبوت(۲۹) / ۶
۱۴۶	غنیمت جنگی	۲۳۱	عنكبوت(۲۹)/۸
۴۱	غیبت	۸۱، ۸۲، ۱۵۵	عنكبوت(۲۹)/۱۰
۹۸	غیرعرب	۸۱، ۸۲، ۱۵۵	عنكبوت(۲۹)/۱۱
۱۵۲، ۱۵۱	غیرمسلمانان ، غیرمسلمانها	۱۹۵	عنكبوت(۲۹)/۱۶
		۱۹۵	عنكبوت(۲۹)/۱۷
	ف	۱۹۵	عنكبوت(۲۹)/۲۴
۲۴۷	فئه	۱۹۵	عنكبوت(۲۹)/۲۵
۳۴۹، ۳۳۹، ۳۲۷	فاتحه(۱)	۱۹۶، ۲۰۵	عنكبوت(۲۹) / ۲۶
۳۰۵، ۳۰۰، ۲۸۶، ۲۸۲	فارسی	۱۹۶	عنكبوت(۲۹)/۲۷
۳۶۴	فارسی زبانها	۱۰۵، ۱۹۶	عنكبوت(۲۹)/۲۸
۳۵۰، ۳۴۹، ۳۲۷، ۳۲۴	فاطر(۳۵)	۱۰۵	عنكبوت(۲۹)/۲۹

۴۲۳	نمایه فارسی		
۳۴	فجر (۸۹) / ۶	۳۹	فاطر (۳۵) / ۱۰
۳۶	فجر (۸۹) / ۱۷	۲۱۳	فاطر (۳۵) / ۱۱
۲۲۸	فجر (۸۹) / ۲۰ تا ۱۸	۲۷۱	فاطر (۳۵) / ۱۲
۳۷	فجر (۸۹) / ۱۹	۲۳۲	فاطر (۳۵) / ۱۸
۱۰۳، ۹۲	فحشاء، فواحش	۲۲۴	فاطر (۳۵) / ۱۹
۱۳۵، ۱۱۲، ۱۱۱، ۱۱۰، ۱۰۹، ۱۰۵، ۱۰۴		۲۳۲	فاطر (۳۵) / ۲۹
۲۰۱	فرات (رودخانه)	۲۳۲	فاطر (۳۵) / ۳۲
۲۸۲	فرانسه	۱۵۱، ۱۴۰	فتح
۲۴۸	فرزندان یعقوب	۱۳۹، ۱۴۰، ۱۷۲	فتح (۴۸)
۳۰۳	فرزند مریم	۳۴۹، ۱۸۱، ۱۸۰، ۱۷۹، ۱۷۸، ۱۷۴، ۱۷۳	
۲۰۹، ۲۰۴، ۲۰۲	فرشتگان	۱۴۴، ۱۴۲، ۱۴۰، ۱۲۷	فتح (۴۸) / ۱
۲۴۸، ۲۰۱	فرعون	۱۴۲، ۱۲۷	فتح (۴۸) / ۲
۲۶۳، ۲۶۲، ۲۶۱، ۲۶۰، ۲۵۰		۱۴۴، ۱۲۷	فتح (۴۸) / ۳
۲۶۳، ۲۵۰، ۲۴۸، ۲۲۲	فرعونیان	۱۶۴	فتح (۴۸) / ۶
۳۴۹	فرقان (۲۵)	۱۴۵	فتح (۴۸) / ۱۰
۲۷۰، ۲۸	فرقان (۲۵) / ۳۲	۱۲۷	فتح (۴۸) / ۱۰ تا ۲۰
۱۱۳، ۷۱	فرقان (۲۵) / ۵۲	۱۶۴	فتح (۴۸) / ۱۰ تا ۱۶
۲۱۲	فرقان (۲۵) / ۵۴	۱۸۳	فتح (۴۸) / ۱۴
۲۳۰	فرقان (۲۵) / ۶۷	۱۸۴، ۱۶۴، ۱۴۶	فتح (۴۸) / ۱۵
۱۰۴	فرقان (۲۵) / ۶۸	۱۲۷	فتح (۴۸) / ۱۵ تا ۲۹
۴۱، ۳۹، ۳۰، ۱۹	فروع دین	۱۴۵	فتح (۴۸) / ۱۶
۲۹۶	فروغی، محمدعلی	۱۵۰	فتح (۴۸) / ۱۷
۱۵۱	فریضه جهاد	۱۴۴، ۱۲۷	فتح (۴۸) / ۱۸
۸۳	فساد	۱۴۶	فتح (۴۸) / ۱۹
۳۴۹	فصلت (۴۱)	۱۴۶، ۱۴۲	فتح (۴۸) / ۲۰
۲۲۹	فصلت (۴۱) / ۷	۱۴۹	فتح (۴۸) / ۲۴
۲۳۰	فصلت (۴۱) / ۳۴	۱۴۸	فتح (۴۸) / ۲۵
۲۴۶	فصلت (۴۱) / ۳۵	۱۴۴، ۱۲۸	فتح (۴۸) / ۲۷
۲۱۳	فصلت (۴۱) / ۴۷	۱۴۵، ۱۲۷	فتح (۴۸) / ۲۹
۲۲۶	فضل	۱۴۸، ۱۴۲	فتح (۴۸) / ۲۸
۴۱، ۳۹	فقه	۱۷۰، ۱۳۹، ۶۹	فتح مکه
۳۶۶، ۹۸، ۹۵، ۴۲	فقهها	۲۶۲	فتنه سامری
۳۵۱، ۲۸۱، ۱۰۹، ۱۰۱	فقهی	۳۴۹، ۳۳۵، ۲۶۱	فجر (۸۹)

٢٢٤	مجموعه آثار (١٣) ، سير تحول قرآن (٢)		
٢٤٤	٣٣٩ ، ٣٤٠ ، ٣٤٨ ، ٣٥٠ ، ٣٥١ ، ٣٥٤ ، ٣٦٠	فلاح	
٢٠٣	٣٦١ ، ٣٦٢ ، ٣٦٣ ، ٣٦٤	فلسطين	
٣٦٤	قریش ٧٨ ، ٣٩	فلسفی	
٣٤٩	قریش (١٠٦)	فلق (١١٣)	
٣٧٥	قریه	فهرست شهرستانی	
٣٤٩	قصاص	فیل (١٠٥)	
٢٦٣	قصه قارون		
٢٦٣ ، ٢٥٦ ، ٢٥٤ ، ٢٤٨ ، ٣٥	قصص (٢٨)		
٢٤٨	قصص (٢٨) / ٥	ق (٥٠)	
٢٣١	قصص (٢٨) / ١٤	ق (٥٠) / ٣	
٧٦	قصص (٢٨) / ٥٢	ق (٥٠) / ١١	
٧٦	قصص (٢٨) / ٥٥ تا ٥٢	ق (٥٠) / ٢٥	
٧٦	قصص (٢٨) / ٥٣	قارعه (١٠١)	
٢٣١	قصص (٢٨) / ٥٤	قارعه (١٠٨) / ٤	
٢٣٦	قصص (٢٨) / ٧٧	قارون	
٢٣٦	قصص (٢٨) / ٨٤	قاموس قرآن	
٣٤٩ ، ٣٣٤ ، ٣٣٣ ، ١٠٣	قلم (٦٨)	قانون احتمالات	
٣٨	قلم (٦٨) / ٢		
٣٨	قلم (٦٨) / ٤ تا ٦	قانون اعداد بزرگ	
٢٢٨	قلم (٦٨) / ١٢	قانون تکامل	
٢٢٨ ، ١٠٤ ، ١٠٣	قلم (٦٨) / ١٣	قانون تکامل انواع	
١٠٤	قلم (٦٨) / ٤٣	قبل و بعد انقلاب	
٩٦	قمار	قتال	
٣٤٩ ، ٣٣٠	قمر (٥٤)	قتال فی سبیل الله	
٢٠١ ، ١٩٤ ، ١١١	قوم لوط	قتال مؤمنین	
٢٤٨	قوم موسی	قتل پیغمبران	
٢٤٩	قوم یهود	قدر (٩٧)	
٢١٥ ، ٢١	قیامت	قرائت کوفی	
٣٥٠ ، ٣٤٩	قیامت (٧٥)	قرائت مصری	
٣٣	قیامت (٧٥) / ٣	قرآن	
٢١٠	قیامت (٧٥) / ٣٦ تا ٤٠	٣٧ ، ٥١ ، ٢٧٩ ، ٢٨١ ، ٢٨٢ ، ٢٨٣ ، ٣٠٥	
		٣١٣ ، ٣١٥ ، ٣١٦ ، ٣٢٢ ، ٣٢٣ ، ٣٢٤ ، ٣٢٥	
٢٨٧	کائنات	٣٢٧ ، ٣٢٨ ، ٣٢٩ ، ٣٣٣ ، ٣٣٥ ، ٣٣٦ ، ٣٣٨	

ک

	کافر	۸۵، ۴۱، ۲۴، ۲۱
گ		
گیر	۳۸۱، ۳۷۹، ۲۲۲، ۱۷۱، ۱۷۰، ۱۳۸، ۱۰۰	
گروه تحقیق و بررسی حج	۳۵۱، ۲۲۲، ۵۶، ۴۱	کافرهای امت
گزینش آدمیزاد	۳۴۹، ۳۲۷	کافرون (۱۰۹)
گزینش و آفرینش آدمیزاده	۱۸۲	کافرین
	۲۶۴، ۲۶۱، ۲۴۸، ۱۸۲، ۴۰	كَافَّةٌ لِلنَّاسِ
	۹۵	کافی
ل		
لقمان (۳۱)	۲۸۲	کامپیوتر
لقمان (۳۱) / ۴	۲۸۲	کانادا
لقمان (۳۱) ۱۷	۳۰۸	کتاب ژان پل سارتر
لقمان (۳۱) / ۲۲	۲۹۶، ۲۹۲	کتاب گلستان
لقمان (۳۱) / ۳۴	۳۰۸	کتاب موريس پنیول
لواط	۲۶۳	کتاب موسی
لوط	۴۱	کتاب موقوف
لیل (۹۲)	۸۴	کتاب‌های آسمانی
لیل (۹۷) / ۵ تا ۱۸	۳۶۶، ۲۸۷، ۲۰۳	کعبه
لیل (۹۲) / ۱۷ و ۱۸	۲۲۹، ۱۴۰، ۹۸، ۷۱، ۷۰، ۶۹	کفار
م		
مؤمن	۳۸۱، ۳۷۹، ۳۲۴، ۱۷۰، ۴۱، ۲۴	کفر، کفر و ایمان
مؤمن (غافر) (۴۰)	۳۲۹، ۳۲۷، ۲۶۳	کلدانیان
مؤمن (غافر) (۴۰) / ۱۵	۳۸	کلمات وحی
مؤمنات	۲۴۳	کلمه سنجی
مؤمنون (۲۳)	۳۴۹، ۲۵۱، ۱۰۳	کلمه شماری، کلمه شماری
مؤمنون (۲۳) / ۴	۲۲۹	۳۰۴، ۳۰۲، ۲۹۴، ۲۹۳، ۲۸۶، ۲۸۵، ۲۸۴
مؤمنون (۲۳) / ۵	۱۰۴	«کلیدهای فهم قرآن» (کتاب)
مؤمنون (۲۳) / ۶	۱۰۴	۳۷۶، ۳۷۴، ۳۷۳، ۳۷۰، ۳۶۲، ۳۶۱، ۳۶۰
مؤمنون (۲۳) / ۷	۱۰۴	کمونستی
مؤمنون (۲۳) / ۱۶ تا ۱۲	۲۱۲	کنعان
مؤمنون (۲۳) / ۵۴ تا ۵۴	۷۶، ۷۵	کهف (۱۸)
مؤمنون (۲۳) / ۵۵	۲۲۹	کهف (۱۸) / ۳۷
مؤمنون (۲۳) / ۵۶	۲۲۹	کهف (۱۸) / ۴۶
مؤمنون (۲۳) / ۶۰	۲۲۹	کهف (۱۸) / ۶۵
		کوثر (۱۰۸)
		کَيْفَ اتَّفَقُوا

مجموعه آثار (۱۳) ، سير تحول قرآن (۲)		۴۲۶
۳۷۳، ۳۷۲، ۹۶، ۹۵، ۹۴	مائده (۵) / ۹۰	مؤمنون (۲۳) / ۶۱
۹۴	مائده (۵) / ۹۱	مؤمنون (۲۳) / ۷۸
۲۳۷	مائده (۵) / ۹۳	مؤمنون (۲۳) / ۹۶
۳۴۹، ۱۷۸، ۱۷۴	ماعون (۱۰۷)	مؤمنون (۲۳) / ۱۱۵
۲۲۷	ماعون (۱۰۷) / ۲	مؤمنین
۲۲۷	ماعون (۱۰۷) / ۳	۸۲، ۹۶، ۹۸، ۹۹، ۱۱۲، ۱۲۰، ۱۳۱، ۱۳۶
۷۸	ماعون (۱۰۷) / ۴ تا ۷	۱۳۸، ۱۳۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۷۲
۱۵۴	ماعون (۱۰۷) / ۶	۱۷۴، ۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۴، ۲۰۵، ۲۰۶
۲۲۷، ۱۵۴	ماعون (۱۰۷) / ۷	۲۲۱، ۲۲۴، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۵۰، ۲۶۰، ۲۶۱
۲۴۰، ۲۲۶	مال دوستی	۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۸، ۲۸۱، ۳۵۱، ۳۷۴
۳۷۶	مبعث رسول اکرم	مائده (۵) / ۱۳۹، ۱۵۲، ۱۷۳، ۱۸۰، ۱۸۱
۲۴۳	متقین	۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۳۵، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۶۸
۳۰۸	متون خارجی	مائده (۵) / ۲ / ۱۳۴، ۲۷۰
۳۱۲	متون فرانسه و عربی	مائده (۵) / ۳ / ۱۵۱، ۲۷۲
۱۸۰، ۱۷۵	مجادله (۵۸)	مائده (۵) / ۶ / ۸۹، ۲۷۱، ۳۷۰
۱۶۸	مجادله (۵۸) / ۵	مائده (۵) / ۸ / ۱۱۹
۱۶۸	مجادله (۵۸) / ۸	مائده (۵) / ۱۲ / ۲۴۰، ۲۶۷
۲۳۷	مجادله (۵۸) / ۱۲	مائده (۵) / ۱۳ / ۲۴۰، ۲۶۷
۲۳۷، ۲۲۳	مجادله (۵۸) / ۱۳	مائده (۵) / ۱۴ / ۲۶۷
۱۶۸	مجادله (۵۸) / ۱۴ تا ۲۰	مائده (۵) / ۱۸ / ۲۶۷
۱۶۸	مجادله (۵۸) / ۲۷	مائده (۵) / ۱۹ / ۲۶۴
۳۶۷، ۱۳۷	مجاهدین	مائده (۵) / ۳۵ / ۱۱۹، ۱۴۱
۹۳، ۲۰	مجموعه آثار (۱۲)	مائده (۵) / ۴۵ / ۳۶۹
۳۷۵، ۳۷۲، ۳۶۶، ۳۶۵، ۱۴۰	مجموعه آثار (۲)	مائده (۵) / ۴۸ / ۴۰
۳۷۱، ۲۰	مجموعه آثار (۲)	مائده (۵) / ۵۱ / ۱۶۵
۲۷۴، ۱۵۳، ۹۹، ۸۹	محققین	مائده (۵) / ۵۲ / ۱۶۵
۱۷۳، ۱۷۲، ۱۳۹، ۹۴، ۸۲	محمد (۴۷)	مائده (۵) / ۵۳ / ۱۶۵، ۲۴۰
۳۴۹، ۱۸۳، ۱۸۰، ۱۷۹، ۱۷۸، ۱۷۵، ۱۷۴	محمد (۴۷)	مائده (۵) / ۵۴ / ۱۶۵، ۱۲۸
۹۴	محمد (۴۷) / ۱۵	مائده (۵) / ۵۵ / ۱۲۸، ۱۴۵، ۲۲۳، ۲۳۶
۱۱۵	محمد (۴۷) / ۴ تا ۷	مائده (۵) / ۵۶ / ۱۲۸، ۱۴۶
۱۱۶	محمد (۴۷) / ۲۰	مائده (۵) / ۶۶ / ۴۰
۱۵۵، ۸۲	محمد (۴۷) / ۲۰ تا ۳۱	مائده (۵) / ۷۸ / ۲۶۶، ۲۶۷
۲۸۱	محمد (۴۷) / ۲۴	مائده (۵) / ۸۵ / ۲۳۶

		نمایه فارسی	
۴۲۷			
۲۳۰	مریم (۱۹)/ ۳۲	۱۸۴	محمد (۴۷) / ۲۹
۱۹۳	مریم (۱۹)/ ۵۰ تا ۴۱	۱۱۵	محمد (۴۷) / ۳۵
۲۳۰	مریم (۱۹)/ ۵۵	۱۵۶، ۸۳	محمد (۴۷) / ۳۷
۱۰۴	مریم (۱۹)/ ۵۹	۱۵۶، ۱۵۵، ۸۳	محمد (۴۷) / ۳۸
۱۸۷، ۱۱۱	مریم عذرا (س)	۲۸۷، ۲۴۸	محمد مصطفی (ص)
۳۴۹، ۳۴۶، ۳۳۰، ۳۲۹، ۳۲۸	مزمّل (۷۳)	۳۷۴	محمد بن نعمان بشیر
۳۱	مزمّل (۷۳) / ۱۲	۲۲۱، ۱۷۷، ۱۴۸	مخالفین
۳۲	مزمّل (۷۳) / ۱۳	۲۸۴	مختصات دکارتی
۱۱۴، ۷۳	مزمّل (۷۳) / ۲۰	۱۷۶	مداحان و متملقین درباری
۳۲۹، ۲۴۳، ۲۳۱، ۲۲۵، ۲۲۳		۳۴۹، ۲۶۵	مدثر (۷۴)
۱۷۷	مسئله نفاق	۲۲۷	مدثر (۷۴) / ۴
۳۷	مسئله وحی	۲۲۷	مدثر (۷۴) / ۵
۲۴۳	مساکین	۱۵۵، ۷۹	مدثر (۷۴) / ۳۱
۲۶۳، ۲۴۸	مستضعفین	۴۱	مدثر (۷۴) / ۳۱ تا ۳۳
۱۵۲	مسجد الحرام	۷۹	مدثر (۷۴) / ۳۲
۳۷۶	مسجد الجواد	۲۲۷	مدثر (۷۴) / ۴۴
۱۸۴	مسجد ضرار	۱۰۰	مدنی
۱۰۹	مسکرات	۱۵۳، ۱۴۸، ۱۳۸، ۹۷، ۷۵، ۷۰	مدینه
۲۶۲، ۲۰۷، ۲۰۶، ۴۰، ۲۰	مسلم، مسلمان	۳۲۵، ۳۲۴، ۳۲۳، ۲۶۴، ۲۶۱، ۲۰۷، ۱۸۱	
۱۳۷، ۴۱	مسلمانان	۲۰۳	مذبح
۲۶۴، ۲۶۳، ۲۴۹، ۲۲۱، ۱۷۷، ۱۵۲		۹۹	مرابحه مرکب
۸۴، ۵۵، ۴۰، ۳۹، ۲۱، ۲۰	مسلمان‌ها	۲۲۰، ۲۱۵	مراحل آفرینش
۳۷۴، ۲۸۱، ۲۶۸، ۲۵۰، ۲۴۸، ۲۰۴، ۱۵۱		۲۱۵	مراحل پیش‌حیات
۱۴۰، ۱۳۶، ۱۰۰، ۸۵، ۷۶	مسلمین	۱۷۱	مراحل پیش‌گیری و تدارک
۳۷۱، ۳۶۶، ۳۵۱، ۲۷۰، ۲۶۴، ۱۹۸، ۱۵۰		۲۰۶، ۲۰۴، ۱۳۸، ۱۰۰، ۹۹، ۹۵، ۸۴	مردم
۲۶۸، ۲۶۴	مسیحیان	۳۱۳	مردم‌شناسی
۳۲۴	مسیحی	۳۴۹، ۳۴۶، ۳۳۲، ۳۳۱، ۳۳۰	مرسلات (۷۷)
۶۷، ۶۵، ۳۹	مشرکین	۳۳۰	مرسلات (۷۷) / ۱۵
۱۸۲، ۱۵۲، ۱۴۸، ۱۴۰، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۷		۲۱۰	مرسلات (۷۷) / ۲۳ تا ۲۰
۳۷۵، ۳۷۱، ۲۶۱، ۲۶۰، ۲۵۰، ۲۲۱، ۱۸۵		۲۲۷	مرسلات (۷۷) / ۴۴
۱۴۸، ۵۰، ۲۳	مشرکین مکه	۶۴، ۳۵	مریم (۱۹)
۳۲۴، ۲۰۶، ۲۰۵، ۱۳۸	مشرک	۳۴۹، ۳۴۲، ۳۲۷، ۲۵۲، ۲۲۳	
۲۰۲، ۲۰۱	مصر	۲۳۰، ۲۲۳	مریم (۱۹) / ۳۱

۲۰۹ ، ۲۰۵ ، ۲۰۳	مکاشفه حضرت ابراهیم	۳۵۰ ، ۲۶۳ ، ۲۶۱ ، ۲۶۰ ، ۲۵۰ ، ۲۴۸	
، ۱۳۸ ، ۱۳۶ ، ۹۷ ، ۷۵ ، ۷۰ ، ۶۹	مکه	۲۸۳	مصر شناسی
۳۵۵ ، ۳۲۴ ، ۳۲۳ ، ۳۱۶ ، ۲۶۳ ، ۲۰۷ ، ۲۰۶	ملاء	۳۷۰	مصری
۲۶۲		۳۴۹	مطففین (۸۳)
، ۲۰۴ ، ۲۰۳ ، ۱۹۹	ملت ، ملت‌ها	۳۵۰ ، ۳۴۹ ، ۱۰۳	معارض (۷۰)
۳۶۲ ، ۳۱۲ ، ۲۶۳ ، ۲۴۸ ، ۲۴۷ ، ۲۰۷		۲۴۷ ، ۲۲۹	معارض (۷۰) ۲۴/
۲۶۶ ، ۲۴۸ ، ۲۰۷ ، ۲۰۵ ، ۲۰۴	ملت ابراهیم	۲۴۷ ، ۲۲۹	معارض (۷۰) ۲۵/
۲۰۱	ملک سدوم	۱۰۴	معارض (۷۰) ۲۹/
۲۰۱	ملک عموره	۱۰۴	معارض (۷۰) ۳۰/
۳۴۹ ، ۳۲۷	ملک (۶۷)	۱۰۴	معارض (۷۰) ۳۱/
۲۱۲	ملک (۶۷) ۲۳/	۲۱۱	معارض (۷۰) ۳۹ تا ۴۱
۲۱۲	ملک (۶۷) ۲۴/	۲۸۲	«معارف اسلامی» (مجله)
۲۶۱	ملوک	۲۹	معاصرین
۳۴۹ ، ۳۲۷ ، ۱۵۱	ممتحنه (۶۰)	۴۰	معاصرین اهل کتاب
۱۳۳	ممتحنه (۶۰) / ۱ تا ۴	، ۲۴	معاصرین پیغمبر
۱۹۹ ، ۱۳۳ ، ۳۵	ممتحنه (۶۰) / ۴	۳۸۱ ، ۳۷۹ ، ۴۱ ، ۲۹ ، ۲۸ ، ۲۷	
۱۳۳	ممتحنه (۶۰) / ۷ تا ۹	۳۶	معاصرین مشرک و مؤمن
۱۰۸	ممتحنه (۶۰) / ۱۲	۱۸۵	معاندین
۱۸۸	مناسک حج	۲۰۷	معاندین اهل کتاب
۲۶۲	مناظره با سحره	۳۷۵	معاویه
۱۰۹	منافع ربوی	۲۲۶ ، ۱۰۳ ، ۹۳	معجم المفهرس
، ۷۷ ، ۴۱ ، ۲۴ ، ۲۱	منافق	۳۶	معرفی پیغمبران گذشته
۳۸۱ ، ۳۷۹ ، ۳۲۴ ، ۱۷۱ ، ۸۵ ، ۸۲ ، ۸۰ ، ۷۸	منافقون (۶۳)	۲۴۸ ، ۲۰۹ ، ۹۲	معرفی حضرت ابراهیم
، ۱۵۶		۲۰۲	مغاره صحرای مکفیله
۳۶۳ ، ۱۸۰ ، ۱۷۷ ، ۱۷۵ ، ۱۷۳ ، ۱۵۷		۲۰۲	مغاره کوه
۱۵۶	منافقون (۶۳) / ۱ تا ۸	۳۶۶ ، ۱۵۳ ، ۹۸ ، ۹۵ ، ۸۰	مفسرین
۱۸۴	منافقون (۶۳) / ۷	۳۷۴	مفسرین عامه و خاصه
۲۳۳	منافقون (۶۳) / ۹	۱۴۰ ، ۷۰	مقاومت
۲۳۳	منافقون (۶۳) / ۱۰		مقدمه‌ای بر دیدگاه تحولی موضوع زن در قرآن
، ۴۱	منافقین	۱۱۲	
، ۱۳۹ ، ۸۴ ، ۸۳ ، ۸۱ ، ۸۰ ، ۷۹ ، ۷۸ ، ۶۶ ، ۵۷		۳۰۵	مقدمه فروغی
، ۱۷۷ ، ۱۷۱ ، ۱۷۰ ، ۱۵۳ ، ۱۴۸ ، ۱۴۷ ، ۱۴۰		۸۵	مکاتب فلسفی و حزبی
۳۷۱ ، ۳۵۱ ، ۱۸۵ ، ۱۸۴ ، ۱۸۲ ، ۱۸۱ ، ۱۷۹		۱۳۸	مکاتب فلسفی و سیاسی

۴۲۹		نمایه فارسی
۳۱	نبأ(۷۸) / ۳۱ و ۳۲	۹۲ منبع وحی
،۱۸۷، ۶۶، ۵۳، ۵۱، ۳۶، ۲۳	نبوت	۱۷۷ منحرفین
۳۸۰، ۳۷۸، ۳۵۴، ۳۵۱، ۲۶۱، ۲۵۰، ۲۴۸		۳۳۸، ۳۳۶ منحنی تنزیل
۲۲۶	نبی اکرم	۲۹۸ منحنی جمله نگار نهائی
۲۴۸	نبی امّی	۲۹۸ منحنی معادل
۳۱۲، ۳۰۵	نثر فارسی	۱۷۰ منحنی معادل جهاد
۳۴۹، ۲۰۴	نجم(۵۳)	۱۷۰ منحنی معادل نفاق
۳۸	نجم(۵۳) / ۱	۴۲، ۲۹، ۲۸، ۲۵ منحنی های تحول
۲۳۲	نجم(۵۳) / ۳۱	۶۶، ۶۵ منحنی های معادل
۱۰۵	نجم(۵۳) / ۳۲	۱۷۶ منع از امداد و خیر
۱۸۹	نجم(۵۳) / ۳۷	۱۷۸ منع از منافقین
۳۴۹، ۳۲۷	نحل(۱۶)	۲۴۵، ۱۰۰، ۹۹ منع ربا
۲۷۱	نحل(۱۶) / ۱۴	۱۱۲ منع زنا
۲۳۰	نحل(۱۶) / ۳۲	۱۸۵، ۱۸۲، ۱۱۱، ۳۲ منکرین، منکر
۲۶۴	نحل(۱۶) / ۶۴	،۲۴۹، ۲۴۸، ۲۰۷، ۲۰۴، ۹۲ موسی(ع)
۳۹	نحل(۱۶) / ۶۶	،۲۵۶، ۲۵۵، ۲۵۴، ۲۵۳، ۲۵۲، ۲۵۱، ۲۵۰
۲۳۳	نحل(۱۶) / ۷۵	۲۶۴، ۲۶۳، ۲۶۲، ۲۶۱، ۲۶۰، ۲۵۹، ۲۵۷
۲۷۱	نحل(۱۶) / ۷۸	۹۷ موسی بن جعفر(ع)
۲۳۴، ۱۰۵	نحل(۱۶) / ۹۰	۱۵۳ مولای متقیان
۷۷	نحل(۱۶) / ۱۱۹	۲۵۰، ۲۰۵، ۲۰۳، ۱۳۸، ۱۳۶ مهاجرت
۲۰۵، ۷۷	نحل(۱۶) / ۱۲۰	۲۶۴ مهاجرین
۱۹۴	نحل(۱۶) / ۱۲۳ تا ۱۲۰	۲۶۲ میقات موسی
۲۰۵	نحل(۱۶) / ۱۲۳	
۲۳۰	نحل(۱۶) / ۱۲۸	ن
،۹۶، ۹۵	نساء(۴)	۲۸ ناپلئون
،۱۷۴، ۱۷۳، ۱۷۰، ۱۴۰، ۱۱۲، ۱۰۳، ۱۰۰		۲۰۲ ناخوَر
،۲۵۶، ۲۴۶، ۱۸۱، ۱۸۰، ۱۷۹، ۱۷۸، ۱۷۵		۳۴۹، ۲۶۱ نازعات(۷۹)
۳۷۳، ۳۷۱، ۳۶۸، ۳۴۹، ۲۸۱		۲۲۷ نازعات(۷۹) / ۱۷
۲۱۴	نساء(۴) / ۱	۲۲۷ نازعات(۷۹) / ۱۸
۳۷۰	نساء(۴) / ۴	۲۴۴ ناس
۳۶۷، ۱۰۷	نساء(۴) / ۱۵	۳۴۹ ناس(۱۱۴)
۳۶۷، ۱۰۷	نساء(۴) / ۱۶	۳۷۱ ناسخ و منسوخ
۱۰۷	نساء(۴) / ۱۹	۳۶۸، ۳۶۷، ۳۶۶ ناسخ و منسوخ بودن

مجموعه آثار (۱۳) ، سیر تحول قرآن (۲)			۴۳۰
۱۶۶، ۱۴۹، ۱۳۰	نساء(۴)/ ۹۰	۱۰۷	نساء(۴)/ ۲۲
۱۶۶، ۱۴۸، ۱۳۰	نساء(۴)/ ۹۱	۱۰۷	نساء(۴)/ ۲۳
۱۴۸، ۱۴۶، ۱۳۰	نساء(۴)/ ۹۴	۱۰۸	نساء(۴)/ ۲۴
۲۳۷، ۲۳۶، ۱۵۰، ۱۴۲، ۱۳۰	نساء(۴)/ ۹۵	۱۰۸	نساء(۴)/ ۲۵
۱۳۰	نساء(۴)/ ۹۶	۱۰۸	نساء(۴)/ ۲۷
۱۵۰، ۱۳۰	نساء(۴)/ ۱۰۱	۱۰۷	نساء(۴)/ ۲۸
۱۳۰	نساء(۴)/ ۱۰۲	۲۴۳، ۲۳۶	نساء(۴)/ ۳۶
۱۳۰، ۴۱	نساء(۴)/ ۱۰۳	۲۳۶	نساء(۴)/ ۳۸
۱۲۹	نساء(۴)/ ۱۰۴	۲۳۶	نساء(۴)/ ۳۹
۱۶۷	نساء(۴)/ ۱۰۵ تا ۱۱۶	۲۳۶	نساء(۴)/ ۴۰
۲۳۷، ۱۶۷	نساء(۴)/ ۱۱۴	۳۷۳، ۳۷۲، ۹۶، ۹۳	نساء(۴)/ ۴۳
۲۳۷، ۲۳۶، ۱۹۹	نساء(۴)/ ۱۲۵	۳۶۸	نساء(۴)/ ۴۵
۲۳۹	نساء(۴)/ ۱۲۸	۲۳۶	نساء(۴)/ ۴۹
۱۶۱	نساء(۴)/ ۱۳۷ تا ۱۴۳	۱۹۹	نساء(۴)/ ۵۴
۲۳۵	نساء(۴)/ ۱۴۹	۱۶۵	نساء(۴)/ ۶۸ تا ۶۰
۳۷۳، ۹۸	نساء(۴)/ ۱۶۱	۲۷۱، ۲۲۲، ۱۸۴	نساء(۴)/ ۶۳
۲۳۵	نساء(۴)/ ۱۶۲	۱۸۵، ۱۸۳	نساء(۴)/ ۶۴
۱۹۹	نساء(۴)/ ۱۶۳	۱۸۵	نساء(۴)/ ۶۵
۲۵۰، ۷۷، ۷۵، ۶۹، ۴۰	نصاری	۱۶۵، ۱۲۹	نساء(۴)/ ۶۶
۳۴۹، ۱۵۱	نصر(۱۱۰)	۱۴۶	نساء(۴)/ ۷۱
۱۴۴	نصر(۱۱۰)/ ۱	۱۲۹	نساء(۴)/ ۷۱ تا ۷۷
۱۳۲	نصر(۱۱۰)/ ۱ تا ۳	۱۶۵، ۱۲۹	نساء(۴)/ ۷۲
۱۵۲	نصر(۱۱۰)/ ۳	۱۶۶، ۱۲۹	نساء(۴)/ ۷۳
۱۷۱	نظام‌های دموکراتیک	۲۳۶، ۱۴۸، ۱۲۹	نساء(۴)/ ۷۴
۷۸، ۷۷	نفاق	۱۴۸	نساء(۴)/ ۷۵
۱۷۰، ۱۶۹، ۱۵۳، ۱۴۰، ۹۲، ۸۵، ۸۴، ۸۳		۲۳۶، ۱۲۹	نساء(۴)/ ۷۶
۲۷۲، ۱۸۵، ۱۸۴، ۱۸۰، ۱۷۸، ۱۷۲، ۱۷۱		۲۲۳، ۱۶۶، ۱۲۹	نساء(۴)/ ۷۷
۱۱۲، ۱۰۹، ۱۰۳	نکاح	۱۶۶	نساء(۴)/ ۷۸
۹۳، ۹۱، ۴۱، ۱۹	نماز	۱۶۶	نساء(۴)/ ۸۰ تا ۸۳
۱۸۴، ۱۷۷، ۱۷۰، ۱۱۱، ۹۷، ۹۶، ۹۵، ۹۴		۲۸۱، ۱۴۶	نساء(۴)/ ۸۲
۳۷۲، ۲۶۸، ۲۴۶، ۲۴۳، ۲۲۳، ۲۰۶		۱۴۲، ۱۲۹	نساء(۴)/ ۸۴
۲۰۳	نمرود	۱۶۶	نساء(۴)/ ۸۷
۳۴۹	نمل(۲۷)	۱۶۶، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۳۰	نساء(۴)/ ۸۹

نمایه فارسی		۴۳۱
نمل (۲۷) / ۳	۲۲۳، ۲۳۰، ۲۴۳	نور (۲۴) / ۴۷ تا ۵۰
نمل (۲۷) / ۵۴	۱۰۴	نور (۲۴) / ۵۳
نمل (۲۷) / ۵۵	۱۰۴	نور (۲۴) / ۵۴
نمل (۲۷) / ۵۶	۱۰۴	نور (۲۴) / ۵۵
نمل (۲۷) / ۷۳	۲۷۱	نور (۲۴) / ۵۶
نمل (۲۷) / ۷۶	۴۰	نور (۲۴) / ۵۸
نوح (۷۱) / ۱۳	۲۱۱	نور (۲۴) / ۵۹
نوح (۷۱) / ۱۶	۲۱۱	نور (۲۴) / ۶۰
نوح (۷۱) / ۱۷	۲۱۱	نوح
نوح (۷۱) / ۲۶ و ۲۷	۲۲۲	نهج البلاغه
نور (۲۴)	۱۰۳، ۱۱۱، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۴	نیل (رودخانه)
۱۷۵، ۱۷۹، ۱۸۰، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۴۹، ۳۵۰		
نور (۲۴) / ۲	۱۰۶، ۳۶۷	و
نور (۲۴) / ۳	۱۰۶	وادی جرّار
نور (۲۴) / ۴	۱۰۶	واقعه (۵۶)
نور (۲۴) / ۵	۱۰۶	واقعه (۵۶) / ۱
نور (۲۴) / ۶	۱۰۶	واقعه (۵۶) / ۵۷ تا ۶۲
نور (۲۴) / ۷	۱۰۶	واقعه افک
نور (۲۴) / ۸	۱۰۶	وحی ۲۳، ۲۸، ۳۶، ۵۱، ۷۵، ۹۱، ۱۳۸، ۲۲۰
نور (۲۴) / ۹	۱۰۶	۲۷۱، ۲۷۳، ۲۸۱، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۷۸، ۳۸۰
نور (۲۴) / ۱۷ تا ۱۷	۱۶۰	وحی محمدی
نور (۲۴) / ۱۷	۱۸۳	وصف بهشت و جهنم
نور (۲۴) / ۱۹	۱۰۶، ۱۶۰	وصف مؤمنین
نور (۲۴) / ۲۰	۱۶۰	وصف مشرکین مکه
نور (۲۴) / ۲۱	۱۰۶، ۲۳۴	۵۰، ۶۳، ۶۵، ۶۷، ۳۵۱، ۳۷۸، ۳۸۰
نور (۲۴) / ۲۲	۲۲۶، ۲۳۴	وصف و جدال با مشرکین مکه
نور (۲۴) / ۲۳	۱۰۶، ۱۶۰	۶۵، ۳۵۱
نور (۲۴) / ۲۴	۱۶۰	ولادت ابراهیم (ع)
نور (۲۴) / ۲۶	۱۶۰	ولادت اسحق
نور (۲۴) / ۳۰	۱۰۶	ولادت موسی (ع)
نور (۲۴) / ۳۱	۱۰۶	۵
نور (۲۴) / ۳۳	۱۰۶	هاجر
نور (۲۴) / ۳۷	۲۴۰، ۲۴۵	هیوط به زمین
		۲۰۲، ۲۰۱
		۲۰۹، ۲۶۶

۲۰۲، ۱۹۸، ۱۹۶، ۱۹۴، ۴۰	يعقوب	۶۳، ۳۹، ۲۹، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۱۹	هجرت
۲۶۲، ۲۴۸، ۲۴۷، ۲۰۷، ۲۰۶، ۲۰۵، ۲۰۳		۱۳۵، ۱۱۱، ۱۰۹، ۷۸، ۷۴، ۷۳، ۷۲، ۶۹	
۲۴۹	يوسف (ع)	۲۵۰، ۲۱۸، ۲۰۶، ۱۸۱، ۱۷۶، ۱۵۳، ۱۳۶	
۶۴، ۳۵	يوسف (۱۲)	۳۸۱، ۳۸۰، ۳۷۹، ۳۷۸، ۳۲۳، ۲۶۴، ۲۶۳	
۳۴۹، ۳۳۳، ۳۲۷، ۱۱۱، ۹۴		۳۴	هلاک منکرین
۱۹۶	يوسف (۱۲) / ۶	۳۸۰، ۳۷۸، ۲۳	هلاک و نجات
۲۳۱	يوسف (۱۲) / ۲۲	۳۲۲، ۳۱۷، ۳۱۶	همزه (۱۰۴)
۱۰۵	يوسف (۱۲) / ۲۳	۳۴۸، ۳۴۹، ۳۳۳، ۳۲۷، ۳۲۶، ۳۲۵، ۳۲۳	
۱۰۵	يوسف (۱۲) / ۲۴	۲۲۸	همزه (۱۰۴) / تا ۴
۲۳۱	يوسف (۱۲) / ۲۶	۳۴۹	هود (۱۱)
۱۰۵	يوسف (۱۲) / ۳۰	۲۷۲، ۹۲	هود (۱۱) / ۱
۹۴	يوسف (۱۲) / ۳۶	۱۹۴	هود (۱۱) / ۷۶ تا ۷۰
۲۰۶، ۱۹۶	يوسف (۱۲) / ۳۸		
۹۴	يوسف (۱۲) / ۴۱		
۲۳۱	يوسف (۱۲) / ۸۸		
۲۳۱، ۲۲۵	يوسف (۱۲) / ۹۰	۲۴۷، ۲۴۳	یتیمان
۲۴۸	يوسف (۱۲) / ۱۱۱	۱۸۷	یحیی
۳۵۰، ۳۴۹، ۳۴۰، ۲۶۲	يونس (۱۰)	۱۰۳	یزنون
۲۳۴	يونس (۱۰) / ۲۶	۱۰۳	یزنین
۲۵۰، ۷۵، ۶۹، ۴۰	يهود	۲۷۷، ۲۷۶، ۳۷	یس
۳۲۴، ۲۰۶، ۱۴۰	يهودي	۳۴۹، ۳۲۷	یس (۳۶)
۹۸، ۹۷	يهوديان	۳۷	یس (۳۶) / ۷
۳۶۹، ۲۶۸، ۲۶۴، ۲۶۲، ۲۶۰، ۲۴۹، ۱۴۷		۲۲۹	یس (۳۶) / ۴۷
۱۰۰	يهوديان مدینه	۲۱۱	یس (۳۶) / ۶۸
۹۷	يهوديان مهاجر	۲۱۱	یس (۳۶) / ۷۷
۲۰۳، ۲۰۱	يهوه	۳۳	یس (۳۶) / ۷۹

ی

نمایه انگلیسی و فرانسه

C		phrasco – metrie	۲۸۳
Cases Method	۱۱۱	phraséologie	۲۸۳
Chevauchement	۲۴۱	puzzle	۳۵۰
content Analysis	۲۸۳		
F		S	
Forme en chapeau de gendarme	۲۹۸	Semantic	۲۸۲
		Syllabes	۲۸۴
L		Systeme de coordonnee carthesienne	۲۸۴
Loi des grands nombres	۲۹۹		
P		T	
Paramètres	۲۹۹	Table a deux entrees	۲۴۹

خلاصه

سیر تحول لفظی و موضوعی قرآن

به زبان عربی

.

:

-

:

.

:

.

.

.

* * *

.

(R.Blachère . Noldeke W.Muir .)

* * *

« »

( )

* * *

:

:

.

.

-

-

:

.

:

-

÷ = /

-

÷ = /

-

÷ = /

( )

-

÷ = /

( )

-

÷ = /

( )

-

÷ = /

-

÷ = /

.

.

.

.

.

.

.

.

.

( )

( ) Blachère

.

.

.

.

.

( )

:

.( )

.

( )

: (lm=oM)

L=oX : -

( ) H=oy : -

. $P = \sqrt{\frac{XC}{AM} \times \frac{100}{H}}$: -

*

(H L lm)

.( )

.(± %)

-

- ( )

( ) :

* * *

)

(

( )

* * *

):

.(

( ) .

« »

« » : « » .

( ) :

...

( )

( )

« »

( )

( )

( )

:

:
( )

)
(

t . n t

.
( ) n

.( )

:

.

.

.

.

.( )

.

)

(

t

.( )

$$g = - / t^y + t -$$

.( )

* * *

:

...

:

.

.

.

)

.

(

. . . . .

.

:

-

-

-

-

.

:(%)

(

)

(

(

)

(

.

٤٥٠ _____ مجموعه آثار (١٣)، سير تحول قرآن (٢)

( )
( )
( ) ( )
( )

%

:

-

-

:

-

/ %

%

/ %

/ %

/ %

/ %

-

:

/ %

خلاصه «سیر تحول موضوعی قرآن» به زبان عربی _____ ۴۵۱

/ %

/ %

/ %

/ %

/ %

/ %

./ %

/ %

:

( )

( )

%

۱.

. ( )

.

.

. ( ) :

/ % . -

% . -

% . -

/ % . -

% . -

/ % . + . -

( )

/ % . -

% . -

% . -

/ % . . -

/ % . -

/ % . -

( )

.

.

.

.

.

:

(

-

-

.

(

.

!

:

...

خلاصه

سیر تحول لفظی و موضوعی قرآن

به زبان فرانسه

nature d'actualité pratique et social inclus- des versets prédécesseurs, décrits dans le texte persan, précèdent les années de fréquence maximum de la révélation correspondante.

Bien avant que l'expérience de la l'Hypocrisie se dévoile dans la société idéologique nouvelle et bien avant que la possibilité d'une lutte éventuelle de la part des convertis contre les ennemis puisse se prévoir, des versets annonciateurs - implicites et modéré au départ devenant explicites ensuite - préparent le terrain : nouvelle preuve de similitude avec la Nature !

Le lait s'écoule des glandes devenues actives avant la naissance du bébé, et des singularités d'organe observées chez les formes de mutation avant l'apparition de l'espèce...

...Et le Dieu sait mieux

Observation générale sur l'évolution objective du Coran.

La forme de répartition à tour de rôles des divers sujets du Coran, avec la mode d'évolution concentrative de leur traitement, peut être considérée comme image représentative des phases de déroulement de l'action de Mahomet pendant sa Mission.

On a encore l'impression de se trouver devant quelque chose d'ordonné et un programme arrêté d'avance, indépendamment des faits et des réactions extérieures.

Evidemment certains actes de ce programme sont en rapport étroit avec les phénomènes ou événements de l'extérieur.

Par exemple le gros des versets parlant de la guerre sainte devrait naturellement coïncider avec les années de guerres de Badre et d'Ohod, De même l'intensité de discussion avec les juifs et les chrétiens ne pouvait avoir lieu qu' après l'établissement de l'Islam à Médine.

Mais il y a deux points à signaler.

1) En dehors des 2 objectifs cités et la subdivision 51 traitant les problèmes posés par les membres _vrais et hypocrites_ de la communauté musulmane, les 8 autres sujets pouvaient normalement être enchevauchés à évolution étalée, alors qu'on constate une discipline sélective comme pour un programme d'enseignement ou une organisation planifiée.

Il s'agissait sans doute d'un plan soit pour la formation de la personne du Prophète soit pour la formation de l'Eeole.

2) Dans toutes les subdivisions _les 3 objectifs à

chronologique selon les années d'apogée (ou de concentration) les différents objectifs du Coran, se succédant au cours des 23 années d'apostolat :

- 1- L'avènement de la
Resurrection Sub. 1.1 apogée 17/8% an. 1-2 Ap.
- 2- Description des
récompenses et peines
de l'Autre -Vie » 1.2 » 29/1% » 3 »
- 3- Avertissement des
anciens peuples. » 2.1 1°Ap. 42/5% » 9 »
- 4- Les Prophètes anciens » 2.2 1°Ap. 27/1% » 6 »
- 5- Avertissement des
anciens peuples » 2.1 Ap. pr. 42/5% » 9 »
- 6- Polémiques avec les
associateurs de Mecke » 3.1 Ap. 17/0% » 10 »
- 7- Les Prophètes anciens » 2.2 » 42/7% » 11 »
- 8- Mission de Mahomet
-Doctrines. » 3.2+3.3 » 33/9% An. Hégir
- 9- Guerre sainte Div 4 » 19/0% » 3H.
- 10- Rappel de l'Autre
-Vie Sub 1.3 » 19/9% » 4 »
- 11- Hommes, Satan,
Anges et Djennes Div. 7 » 10/6% » 4 »
- 12- Gens du Livre Sub. 2.3+ 5.2 » 40/4% » 5 »
- 13- Contemporains de
Mahomet-Musulmans » 5.1 » 35/4% » 7 »
- 14- Règlements Div. 6 » 48/8% » 9 »

Par la juxtaposition des cco. on obtient la forme d'ensemble de l'évolution de objectifs du Coran : fig 52 (p. 68)

Nous avons appelé cette forme d'ensemble les sommets de la Révélation.

fois' dans son ensemble pour être repris ensuite en détail, et chaque sujet à son tour.

Subdivisions secondaires

Chacun des six sujets principaux peuvent se subdiviser à leur tour à des subdivisions groupant les versets à nuances différentes .

Ainsi la division 1 (la Resurrection et la vie d'au-delà) comprend comme divisionnement secondaire des versets annonçant la resurrection, ceux décrivant les plaisirs et les douleurs à éprouver, d'autres rapellant simplement la vie future, ou enfin des versets discutant - avec ou sans raisonnement - son avènement.

De même on peut subdiviser les autres sujets en groupements homogènes distincts.

La table 16 (p. 23- 24) donne les titres des 6 divisions et 18 subdivisions envisagées, avec indication de pourcentages annuels et total de versets consacrés à chacune.

Les cco. secondaires.

Pour les subdivisions on peut aussi tracer des courbes chronologiques d'objet : voire figs. 32 à 51 (pp. 43 à 62).

Aux mêmes pages , en bas de chaque cco. et au-dessous de chaque année , nous avons noté les versets se rapportant à la subdivision considérée.

Les conclusions tirées des cco. principales s'appliquent également aux subdivisions.

La succession à tour de role des objectifs.

Dans la liste suivante on voit, arrangé dans l'ordre

- » 3 » - guerre sainte
conc. 23/5^{0/10}
- » 7 » - Les contemporains.
conc. 60/7^{0/10}
- » 9 » - Les règlements.
conc. 69/4^{0/10}

4- Si on prend, comme indice d'importance donnée à chaque sujet principal le nombre relatif total des versets consacrés, l'aire sous-tendue par la cco. correspondante en indiquera la valeur.

Dans l'ordre décroissante on a les valeurs suivantes :

- Doctrine et polémiques

28/6^{0/10} du Coran = 1920 versets

- Lhistoires anciennes

22/3^{0/10} » 1500 »

- La resurrection et la vie d'au-de là

24/4^{0/10} » 1640 »

- Les contemporains du Mahomet

10/9^{0/10} » 736 »

- Les règlements

6/8^{0/10} » 456 »

- La guerre sainte

3/9^{0/10} » 260 »

- Homme, anges et djennes

2/8^{0/10} » 190 »

- La vie intime du Prophète

0/35^{0/10} » 22

100/0 67224 »

5- Dans les premières années de l'apostolat, presque tous les sujets se trouvent être plus ou moins traités ou signalés. comme si le Coran a été révélé une première

(fig. 27 p. 25).

3) La Missien du Mahomet - Doctrine et polémiques

(fig. 28 p. 26)

4) La guerre sainte. (fig. 29. p. 26)

5) Mahomet et ses contemporains (les convertis et les gens du Livre). (fig. 30 p. 27)

6) Les règlements et pratiques religieuses. (fig. 31 p. 27).

Conclusions à tirer

L'examen analytique des courbes chronologiques d'objet (cco.) nous conduit à des observations suivantes :

1- L'existence sur chaque courbe, d'un point culminant à ordonnée maximum , généralement supérieure à 50'./., signifiant une mode d'évolution ou méthode d'action concentrative.

2- Les cco. des questions pratiques (guerre sainte et règlements relegieux toutes les deux reportées aux années tardives) ont une forme pointue à fréquence serrée des versets, tandis que celles des autres sujets sont étalées dans toute la durée de l'apostolat.

3- La succession dans le temps des années d'apogée pour divers sujets , ou leur année de révélation concentrée sont ainsi établies :

-3 ^e année d'apostolat	- La resurrection et la vie d'au - delà
	concentration 47/1'./.
-9 ^e » »	- L'histoire des prophètes.
	conc. 58'./.
- L'année d'Hegir	- Doctrine et polemiques .
	Conc. 60/8'./.

SECTION II EVOLUTION D'OBJET

S'appuyant sur les résultats obtenus dans la section I et connaissant - approximativement - la succession dans le temps des versets, nous pouvons maintenant étudier en gros la marche suivie pour le contenu des versets, c.a.d. l'évolution de l'objectif du Coran,

Il nous a fallu pour cela :

- reprendre la table 14 ;
- envisager un divisionnement logique des sujets traités ;
- classer les versets appartenant à chaque division dans une colonne à part ;
- noter le nombre annuel relatif des versets classés..
- et enfin,
- porter ces pourcentages annuels calculés, en ordonné des "courbes chronologiques d'objet", (cco.).

Classement ou divisionnement des sujets.

L'objectif ou sujets traités dans le Coran, malgré la multiplicité des questions et des versets, de même que leur variété d'aspects, se prête facilement à une classification sommaire.

On a pu relever en tout sur 97./ des versets, six sujets indépendants, ou divisions principales :

- 1) La Resurrection et la vie d'au-de là. (fig. 28 p. 25)
- 2) L'histoire des prophètes passés et de leur peuple

table 15 (pp. 174 à 189) dans laquelle les sourates arrangées dans l'ordre classique et les versets classés dans des groupes ou sous-groupes contemporains, on lit pour chacun son année probable de révélation.

On y compte 285 groupes ou sous-groupes , c'est peut-être le nombre de fois de l'état de révélation chez le Prophète durant ses 23 ans d'apostolat...

Et le Dieu sait mieux!..,

des oiseaux, le profil parabolique des versants d'une montagne à structure homogène... et milles autres.

Partout où règne des lois uniques et constantes les conséquences ne peuvent être que des formes simples et régulières.

Si on considère aussi le Coran comme une œuvre directe de la Nature la question posée trouve son explication facile. La constance et la régularité de La Révélation, la croissance continue de la lm., la forme accentuée des cc., les paramètres synchrones et toutes les autres particularités rencontrées paraissent comme conséquences naturelles des faits à origine unique.

* * *

Evidemment dans toutes les manifestations de la nature des déviations et exceptions ne sont pas rares. Le jugement se portant sur la moyenne, c'est la loi des grands nombres et les règles de la probabilité qui jouent.

Ainsi la succession indiquée dans nos tables pour les groupes de versets et les dates données pour les années de révélation, doivent s'entendre avec tolérances d'au-moins un an.

Nous ne cachons non plus ce fait, peut-être arbitraire, que chaque fois qu'il y avait dans le comptage de versets ou dans le calcul des paramètres des variantes à choisir, nous avons opté naturellement pour celle qui aboutissait à la meilleure régularité du résultat.

Tableau récapitulatif des sourates, avec indication d'année de révélation des versets.

La première section du volume I se résume dans la

24 et 25 (pp. 170 et 171),

La $lm.$ étant variable et fonction croissante du temps, le nombre de versets révélés par an ne pourra plus être constant comme c'était le nombre des mots. Mais ce qui ne manque nullement c'est la régularité de sa décroissance, selon une courbe parabolique à equation du 2ème degré.

Parti de l'hypothèse vraisemblable mais arbitraire de la croissance des versets avec le temps, nous voilà arrivé à des resultats toujours simples et réguliers : ligne droite pour le nombre des mots et courbe 2ème degré pour les versets!

Est - ce là un effet de hasard ou l'aboutissement nécessaire de la règle admise au départ?

Ni l'un ni l'autre de ces conclusions ne paraissent logiquement obligatoires.

S'il s'agissait de paroles débitées pendant 2 ou 3 ans, la possibilité de tomber sur une croissance rectiligne aurait été probable. Mais étalée sur 23 ans, le hasard se justifie difficilement. De même avec une variation de $lm.$ autre que celle, assez paradoxale d'ailleurs, de la fig. 25, la courbe de versets cumulés serait moins régulière. A moins que la simplicité de l'hypothèse de départ et la régularité harmonieuse des resultats obtenus soient les aspects d'une même vérité, se confirmant réciproquement.

De faits semblables s'observent dans la nature. Exemple, la forme sphérique d'une orme, la taille élancée à branches ramassées d'un peuplier. . le plumage coloré couvrant ls corp symétrique à proportions aérodynamique

Ni l'hostilité féroce des Ghoraichites et le nombre infime des croyants des premiers jours de la Mekke n'out réduit le débit naissant de la révélation, ni les victoires remportées à Medine et la multiplicité des problèmes soulevés par la communauté florissante n'ont accéléré sa course

on a bien l'impression d'un phénomène indépendant de la personne du Prophète et des faits extérieurs.

Methode graphique pour la détermination des années de révélation.

Sur la ccr. tracée par extrapolation, on a pu, à l'aide de lignes de rappel menées des points de division annuels de l'axe des t. (fig 23 p. 166), lire sur l'axe des n. la somme cumulée des mots révélés à la fin de chaque année. Ensuite par retour sur la dernière colonne de la table 14, déterminer les sourates ou groupes appartenant à cette année.

Un point à noter encore c'est l'apparition sur la ccr. de la période dite "arrêt de révélation," rapporté par l'Exégèse comme survenu tout au début de l'Apostolat.

Le palier de la ccr. de durée d'environ un an se place à la hauteur 389 mots cumulés de la sourate XCIII- la Clarté diurne.

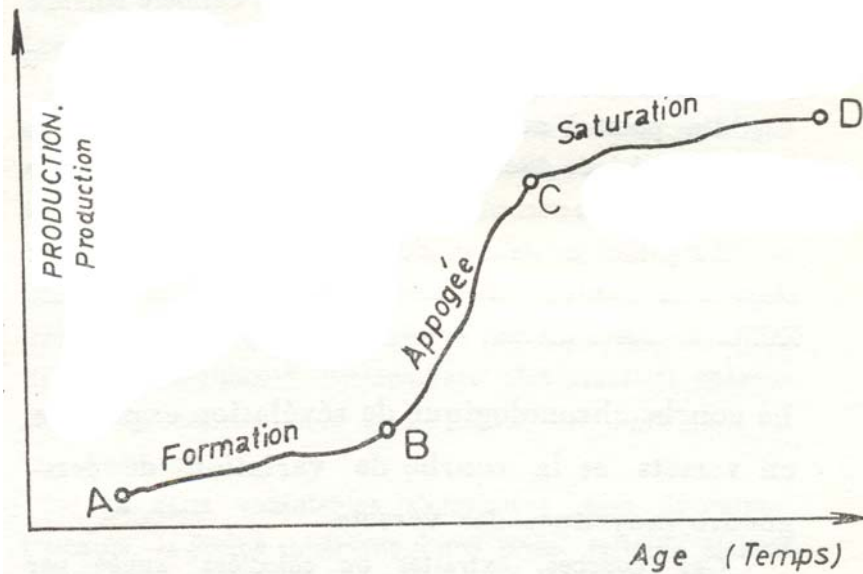
La courbe chronologique de révélation exprimée en versets et la courbe de variation de longueurs moyennes des versets.

Ces courbes, extraites ou calculées année par année des tables 14 et 11, sont présentées dans les figs.

générale de l'inspiration du Coran.

Normalement l'œuvre ou «le produit» des hommes de génie, qu'ils soient écrivain, savant, guerrier, artiste, politicien ou autre, s'étale dans une période florissante mais généralement courte de leur vie. L'œuvre varie avec la volonté et l'état moral de l'auteur, d'une part, et les conditions extérieures ou réactions du milieu récepteur d'autre part.

Si on étudie en quantité et qualité les variations de l'activité ou la production des hommes de génie, on observe d'abord une période laborieuse de formation à progression lente AB. S'il réussit dans sa tâche, la période d'apogée BC à grand rendement s'en suit. Mais une fois le jeu gagné, la satisfaction résultante et l'avance de l'âge diminuent la productivité. c'est la période asymptotique de saturation.

Chez Mahomet c'est un cas singulier qu'on observe

un point figuratif dans le plan de coordonnées t,n. (fig. 21 p. 147).

L'abscisse t représente le temps ou l'année de révélation tandis que n indique le nombre cumulé des mots contenus dans les versets précédents.

L'ensemble de ces points constitue ce qu' on pourra appeler "la courbe chronologique de révélation," (ccr.).

Heureusement il y a des sourates et des versets - repères pour la date desquels la Tradition et les biographies du Prophète donnent des indications plus ou moins précises.

Avec un nombre suffisant et bien réparti de ces repères et en les joignant convenablement on aura par extrapolation la ccr.

Des événements fondamentaux, comme le début d'Apostolat, l'Hégir et la mort du Prophète sont des points fixes ou passages obligatoires de la ccr. De même certain groupes de versets et sourates en relation approximative avec des faits historiques connus (liste de la page 162), présentés dans le plan des coordonnées t,n. par des petits rectangles, peuvent être pris comme points de passage probable, pour tracer la ccr.

Comme on voit sur la fig 22 (p. 163) la ccr. est une ligne droite (ou presque).

L'interprétation de ce fait graphique - fort important d'ailleurs - est la constance de la révélation. Le nombre de mots des versets révélés par an au Prophète a été constant, 3670 environ.

Les conditions de vie très variées et les événements extraordinairement agités des 23 ans de la Mission n'ont pas eu d'influence ralentissante ni accélérante sur l'allure

chaque sourte celui des groupes contemporains qui porte le titre de la sourate ou relate l'événement correspondant le plus connu : colonne 9 de la table 12.

Tableau comparatif.

Des anciens commentateurs, surtout les schiites, parlaient du Coran de l'Imam Ali arrangé dans l'ordre chronologique. De ce Coran, transmi depuis dans les descendants de l'Imam, on a rapporté la liste des sourates.

Comme déjà dit' les orientalistes ont essayé aussi de «refaire» le Coran, sans toutefois séparer les groupes dont ils jugeaient qu'end-même appartenir aux époques différentes.

La table 13 (pp. 129 à 141) donne la comparaison entre le recensement tiré de l'analyse statistique exposée dans cette étude et deux autres classifications les plus sérieuses : celle rapportée par Schahrestani d'après l'Imam Sadegh et la dernière recension proposée par R. Blachère.

On constate que dans la majorité des cas la concordance est acceptable, et chaque fois qu'il y a de différence sensible entre les 3 listes la liste analytique se trouve appuyée par l'une des deux autres listes.

La courbe chronologique de révélation

Une fois la succession des groupes trouvée, on pourra appliquer à chacun un chiffre cumulatif indiquant la somme des mots des versets révélés avant ce groupe : table 14 (pp. 148 à 159).

D'autre part si on connaît l'année de révélation du groupe, il sera possible de représenter ledit groupe par

En excluant les versets singuliers des surates "mixtes", et les versets répétés des sourates comme LV et LXXVII (fig 19 et 20 *) et en sectionnant les sourates composées à des groupes contemporains à répartition homogène (exemple LXVIII figs 15 à 17 pp. 83 à 85) on est arrivé à obtenir généralement de belles cc. et des paramètres plus conformes.

Ceci a été considéré comme une nouvelle justification de la règle de départ.

Table d'analyse statistique des sourates.

Une étude analytique sourate par sourate, selon les considérations sus-mentionnées, relatée en détail dans le volume Documentation, s'est aboutie à la table 11 (pp. 93 à 113).

On y trouve pour chaque sourate, arrangée dans l'ordre classique, le sectionnement en groupes homogènes à versets contemporains, avec indication des paramètres caractéristiques et l'index de base lb.

L'ordre chronologique des sourates et groupes de versets contemporains.

Les lb. ainsi calculées pour les sourates et pour les groupes constitutifs des sourates composées, et arrangés par ordre croissant a permis d'établir la table 14 (pp. 116 à 127).

Cette table contenant 194 "système de révélation", (au lieu de 114 sourates), classés chronologiquement, donne une nouvelle physionomie du Coran.

De leur tour les sourates ont leur propre no. d'ordre chronologique. Ce No. est obtenu en choisissant pour * (pp. 89 à 90).

rappochées

Cette harmonie à la fois constante et évolutive de beaucoup de sourate - surtout celles de premières années - a donné une certaine qualité objective aux paramètres relevés et a joué comme un deuxième facteur d'encouragement pour continuer l'étude.

Elle nous a autorisé à compter davantage sur les cc. et regarder la lb. comme un index déterminant.

La bonne répartition des versets, condition du jeu naturel du hasard.

Il arrive - et l'Exégèse le confirme - que de versets à constitution verbale différente et de nature explicative ou tardive, ne se collant pas avec les autres, se soient inclus dans une série de versets bien homogène.

La cc. se sent aussitôt influencée, en perdant sa forme plus ou moins régulière et en donnant des paramètres dispersés. Exemple: le dernier verset à 77 mots de la sourate LXXIII - "Celui qui est enveloppé,, où $lm. = 9/9$. (fig 10 p. 75).

D'autres sourates - mekkoises de date avancée ou medinoises - présentent des cc. flux à sommets secondaires et paramètres irréguliers. L'examen serré de la table de distribution de versets de ces sourates fait ressortir des hétérogénéités quant à la répartition des longueurs. Ce sont des sourates "composées,, pour certaines desquelles l'Exégèse et les travaux des orientalistes attribuent des périodes de révélation multiples.

L'application des règles de la probabilité exigeant une répartition uniforme et homogène des longueurs de versets dans une sourate, nous avons été amené à écarter les anomalies et les causes d'exception.

du Coran les avaient cherchées intentionnellement et si le texte était fabriqué dans ce but.

Les phrases venant naturellement comme chez tout écrivain ou orateur, c'est la loi du hasard des mots et les règles du calcul de probabilité qui règnent.

Nous avons pris au début la moyenne des longueurs des versets pour obtenir la lm . Si nous prenons maintenant la moyenne des 3 paramètres relatifs nous aurons plus de chance de corriger les écarts de la probabilité et de tomber sur quelque chose de spécifique et objective pour chaque sourate.

Les 3 premiers paramètres (lm , ld et $\frac{1}{h}$) s'étant montrés plus réguliers, nous les avons choisis comme paramètres principaux.

Le paramètre relatif moyen ainsi obtenu et multiplié par 10 (lm , de la sourata de base) est appelé longueur de base (lb). Il servira pour la classification chronologique des sourates (ou groupes de versets contemporains décrit Plus loin).

* * *

Pour n'importe quelle œuvre écrite ou parole prononcée on peut tracer une cc : figs. 5 à 7 (p. 34)*. Mais nul part nous n'avons trouvé de pareil resserrement de phrases ou d'harmonie de paramètres comme dans le Coran.

Ailleurs les phrases sont plus éparpillées en longueur et les courbes plus étalées, avec ld moins prononcée.

De plus quand on dresse des cc. pour différents chapitres d'un livre ou pour différents livres d'un auteur, émanés durant sa vie, les cc. se montrent assez semblables sans que les paramètres principaux gardent des valeurs

---

* (pp. 60 à 61).

allé plus loin, examiner la distribution des versets à l'intérieur des sourates au point de vue longueur, et de voir s'il y a d'autre renseignements ou indices complémentaires à recueillir.

Ainsi, les tables 6, 7 et 8 (pp. 53 à 54 et 58) interprétées graphiquement dans les courbes fig. 3 et 4 (pp. 59 et 57) dites "courbes caractéristiques", cc. présentent une nouvelle physionomie des sourates.

Pour la représentation carthesienne de la mode de distribution des versets on a porté en abscisse les longueurs ou nombre de mots des versets, et en ordonné les pourcentages des versets ayant ces longueurs.

Sur la cc. (fig 8 p. 65) on distingue en plus de la lm. l=OM déjà définie, 3 nouveaux paramètres: la longueur dominante (ld) L=OX, la hauteur h ou le pourcentage maximum H=oy et enfin la portée p de la courbe, définie par

$$p = \sqrt{\frac{XC}{AM} \times \frac{100}{H}}$$

* * *

La chose intéressante est que ces 4 paramètres varient de concert. Ils s'augmentent ou se diminuent parallèlement d'une sourate à l'autre en gardant un rapport presque constant entre eux. Avec tolérance de $\pm 5\%$ sur 30 sourates.

Les valeurs relatives des 3 premiers paramètres (c. a. d. comparés à ceux d'une sourate prise comme base, par exemple la XX- Prophètes' se montrent presque égales: tables 9 et 10 (pp. 67 et 70).

La régularité parfaite de la cc. et l'égalité absolue des paramètres relatifs serait possible si le compositeur

Sur ces 7 sourates la differentiation en lm. est frappante : L'index lm. s'est accru régulièrement avec le temps.

Est-ce là une règle générale applicable à toutes les sourates?

Aucune réponse directe ne parait être donnée à cette question dans le Coran, dans la tradition ou par les auteurs occidentaux. Quitte à trouver des preuves indirectes ou indices justificatives par la suite.

L'hypothèse n'est pourtant pas réfutable à - priori, vue l'ordre et l'harmonie reconnu pour le Coran, indépendamment de la question de son authenticité divine.

Cette observation de base, nous la prenons comme règle de départ.

Première comparaison

Faisons un tableau de succession des sourates par ordre croissant des lm : table 3 (page 49 du texte persan).

Cette table comparée avec la recension faite par Blachère (table 4 - p. ۴۱) la concordance ne parait évidemment pas parfaite, mais si on se place dans le cadre des 4 périodes de révélation indiquées par Blachère, et dont il souligne lui-même être la seule distinction possible et fiable, à l'exclusion de l'ordre numératif des sourates, (1) on arrive déjà à une confirmation encourageante. (p. ۴۲).

Disribusion des versets et la Courbe caractéristique (cc) des sourates

Fort de ce premier encouragement, nous sommes

(1) R. Blachère. Le Coran - Traduction nouvelle. 1949. page V.

- le monde est que les sourates mekkoises des premières dates occupant la fin du Coran sont composées des versets rythmés et courts tandis que ceux du début du Livre correspondants aux dernières années d'Apostolat perdent généralement en rythme et gagnent en longueur.

Dans le tableau suivant nous calculons les longueurs moyennes (lm) de quelque sourates à emplacements chronologiques consécutifs bien connus :

1) CIV_ Le Calomniateur

$$\text{années 1-2 de la Mekke} \quad \text{lm} = \frac{33}{9} = 3/66$$

2) XX_ TA'HA

$$\text{années 4-5 de la Mekke} \quad \frac{1302}{142} = 9/16$$

3) VII_ AL ARAF

$$\text{à l'approche de l'Hegir} \quad \frac{3243}{211} = 15/36$$

4) VIII _ Le Butin

les premières années de Medine

$$\text{(guerres de Badre et d'Ohod)} \quad \frac{1197}{77} = 15/57$$

5) LIX_ Le Rassemblement

$$4 \text{ Hegir- Expulsion des juifs de yathreb} \quad \frac{463}{36} = 17/11$$

6) XXIV_ La Lumière

Environ 6 Hegir-Retour de la guerre de Bani Mustalagh

$$\frac{1284}{64} = 19/75$$

7) V_ La Table Servie

$$\text{Dernières années de Message} \quad \frac{2636}{125} = 21/08$$

de l'époque de la révélation et des faits historiques.

L'interêt de la question résidait pour les anciens auteurs dans la reconnaissance des versets dits abrogeants et abrogés.

Pour les orientalistes le problème même de la chronologie des chapitres fait partie de la science du Coran et de l'Islam.

Dans cette étude on va plus loin en tantant de classer et de reconnaître les groupements de versets contemporains et de chercher de nouvelles données sur le Livre sacré.

On a essayé de choisir un index chiffrable se prêtant à une formulation mathématique, indépendamment d'interprétations ou considérations plus ou moins certaines.

L'index proposé est la longueur moyenne (lm) des versets d'une sourate ou d'un groupe. c. a. d. le nombre pris en moyenne des mots constitutifs des versets considérés. c' est le quotient

$$lm = \frac{\text{nombre des mots d'une sourate}}{\text{nombre des versets coerespondants}}$$

* * *

L'étude se traite en 2 volumes.

Le premier – le présent – expose le problème en vue et donne les explications nécessaires pour aboutir aux résultats cherchés.

Le deuxième sera consacré aux documents et détails.

Le premier volume se subdivise en 1) évolution de forme. et 2) évolution d'objet.

Observation de base

Une observation presque évidente constatée par tout

SECTION I EVOLUTION DE FORME

Introduction

Le caractère évolutif du Coran , durant les 23 ans de sa révélation n'est pas une particularité à nier.

Du moins la variété du texte parait évidente à tout lecteur du Coran. Aussi bien au point de vue sujets traités et richesse d'expressions qu' au point de vue forme et musique des versets.

Le but proposé dans cette étude est de voir si cette variation de forme et de contenu suit un ordre déterminé , et de trouver la relation entre l' évolution envisagée et le temps, en utilisant un index ou indice représentative à la fois simple et sûr .

Une fois cette relation formulée, on pourra donner pour chaque sourate, voir chaque verset sa date de révélation et établir ensuite le tableau évolutif du Coran.

Bien entendu l' Histor du Coran n'est pas une science oubliée dans la Tradition islamique et chez les orientalistes modernes. Des recensements du Coran ou listes chronologiques des sourates ont été rapportés dans certains ouvrages anciens, et donnés depuis un siècle par des savants érudits comme W. Muir, Nöldeke et R. Blachère.

Le principe de l' évolution du Coran a été admis implicitement en utilisant des indices représentatives

SEYR - e
TAHAWWOL - e
QORÄN

EVOLUTION DU CORAN

Resumé en français